

Політологічний центр при Київському  
національному університеті імені Тараса Шевченка

# **ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК**

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ф. М. Кирилюка та М. І. Хилька

Заснований у 2000 році

Випуск 71

Київ  
ВАДЕКС, 2013

***Редакційна колегія:***

Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор  
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор  
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор  
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор  
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор  
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор  
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор  
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор  
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор  
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор  
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор  
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор  
Токовенко О. С. — доктор філос. наук, професор  
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор  
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор  
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

**Політологічний вісник.** Зб-к наук. праць. — К. : ВАДЕКС, 2013. —  
Вип. 71. — 584 с.

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідectво про державну ресстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 4631 від 23.10.2000 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

# Зміст

Сторінки

## I. Філософський дискурс

|                                                                                                               |           |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>Гарбар Г. А.</b> Еволюція філософської парадигми гостинності в контексті історичного розвитку України      | [8–20]    |
| <b>Лозовий В. С.</b> Проектний підхід у науковій сфері України: проблеми та перспективи                       | [21–31]   |
| <b>Вдовиченко Г. В.</b> Культурфілософська спадщина філософів УРСР 20-х–30-х рр. XX ст. в оцінках дослідників | [32–43]   |
| <b>Мохнатюк І. О.</b> Сучасний контекст історизму в творчості І. Франка                                       | [44–57]   |
| <b>Фенно І. М.</b> Протестантські екотеологічні проекти XX-XXI ст.                                            | [58–69]   |
| <b>Добровольська О.</b> Раціональна конструкція «культури»: досвід франкфуртської школи                       | [70–78]   |
| <b>Попович М. Д.</b> Критика антропоцентризму в культурології та перспективи його переосмислення              | [79–96]   |
| <b>Туренко В. Е.</b> Концепт любові як еросу в «Евдемовій етиці» Аристотеля                                   | [97–107]  |
| <b>Грица Ю. Ю.</b> Ключові світоглядні аспекти сучасної філософської теорії історичного процесу               | [108–120] |
| <b>Поздняков М. В.</b> Синергетична інтерпретація етносуб'єктності                                            | [121–130] |
| <b>Атаманчук-Ангел В. І.</b> Культурна речовина                                                               | [131–140] |
| <b>Щербина О. Ю.</b> Роль абдукції в юридичній аргументації                                                   | [141–155] |

## **II. Соціальна філософія**

- Тімченко О. П.** Суспільство ризику в контексті комунікативного підходу [156–167]
- Олексенко Р. І.** Теорія «ідеальних типів» Макса Вебера як методологічне підґрунтя філософії ринкових відносин [168–177]
- Москалик Г.** Методологія дослідження інформаційно комунікаційного середовища і технології відповіді на виклики епохи [178–190]
- Хайрулліна Ю. О.** Критерій зрілості світоглядної культури особистості: соціальний аспект [191–199]
- Дмитренко М. Й.** Місія корпоративної культури: гуманістичний аспект [200–211]
- Сила В. Г.** Громада як соціокультурний феномен у вимірах вітчизняного соціально-філософського дискурсу [212–221]
- Кравченко А. А.** Творчість учителя в параметрах модусів «інформації» і «знання» [222–231]
- Власенко Ф. П.** Традиції й новації в соціалізації індивіда: синергетичний контекст [232–241]
- Путров С. Ю.** Особливості біосоціальних технологій впливу на здоров'я людини [242–250]
- Сащук Г. М.** Перспективи розвитку інформаційного суспільства в Україні [251–262]

## **III. Теорія політики**

- Семенченко Ф. Г.** Базові характеристики політичних цінностей [263–274]
- Головченко В. І.** «Війни пам'ятей» у контексті сучасного українського державотворення [275–284]

|                                                                                                  |           |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>Ткаченко Р. В. , Чемшит Д. А.</b> Утопия как средство социально-политического прогнозирования | [289–299] |
| <b>Шматко І. В.</b> Еволюція марксистської концепції ідеології: від ідеї до реальності           | [300–311] |
| <b>Каневский И. А.</b> Генезис государства и права в политико-правовом учении Джона Локка        | [312–325] |
| <b>Кравець А. Ю.</b> Базові категорії та предметна сфера дослідження політичної антропології     | [326–333] |
| <b>Пустоловська О. О.</b> Мобільність еліт: досвід політологічного дослідження                   | [334–342] |

#### **IV. Політичне життя**

|                                                                                                                                     |           |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------|
| <b>Примуш М. В.</b> Сучасні тенденції розвитку українських політичних партій                                                        | [343–350] |
| <b>Васильчук Є. О.</b> Російські праворадикальні об'єднання в Україні: особливості програматики та ідеологічних доктрин             | [351–367] |
| <b>Погорєлова А. І.</b> Регламент Верховної Ради України: аналіз комунікативного потенціалу та умов його продуктивного використання | [368–376] |
| <b>Береза А. В.</b> Координація регіональної політики в урядах країн ОЕСР                                                           | [377–385] |
| <b>Таран С. В.</b> Перспективи регіоналізму у оцінках українських та закордонних політиків                                          | [386–396] |
| <b>Коваль Ю. О.</b> Специфіка досліджень «державної регуляторної політики» у місцевому самоврядуванні України                       | [397–405] |
| <b>Корж М. О.</b> Складові системи соціального захисту: західноєвропейський досвід для України                                      | [406–416] |

## **V. Демократизація**

- Батрименко О. В.** Бюрократія в державах розвинутої демократії [417–426]
- Вонсович С. Г.** Цивілізаційний вимір політичного транзиту [427–437]
- Пащенко Ю. А.** Сучасні технології побудови іміджу політичного лідера у виборчій кампанії [438–449]
- Лавриненко Г. А.** Дилема демократизації: український вибір [450–459]

## **VI. Націологія**

- Вітман К. М.** Русини: основні причини відмови у визнанні національною меншиною України [460–470]
- Перглер Т. І.** Права і свободи політичної нації у громадянському суспільстві [471–481]

## **VII. Світова політика**

- Вознюк Ю. С., Кабиш О. В.** Місце України в сучасному геополітичному просторі [482–491]
- Балюк Н. В.** Розвиток діалогу ЄС з окремими країнами ЛАКБ як новий вимір субрегіональних відносин [492–502]
- Алексейченко О. В.** Політика Російської Федерації щодо «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі [503–514]
- Матвієнко А. С.** Територіальні реформи у Норвегії [515–523]
- Капируля М. В.** Регіональні протиракетні програми партнерів США [524–531]
- Буравкова А. Г.** Американсько-китайські взаємини й формування постбіполярної системи міжнародних відносин у Східній Азії [532–471]

---

**Кремень Т. В.** Організація та владні обмеження протестного електорату [544–551]

**Клименко О. А.** Осмислення кастового питання в Індії: деякі аспекти [552–562]

### **VIII. Лекторіум**

**Тукаленко І. А.** Лекція на тему: «ФЕМІНІЗМ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ РУХ ТА ІДЕОЛОГІЯ» [563–580]

**ДО ВІДОМА АВТОРІВ!** [581–582]

---

Філософський дискурс

УДК 379.8.095

*Гарбар Г. А.**Доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Миколаївська філія Київського національного університету культури і мистецтв, м. Миколаїв***ЕВОЛЮЦІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ПАРАДИГМИ  
ГОСТИННОСТІ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО  
РОЗВИТКУ УКРАЇНИ**

Досліджена філософія гостинності як стрижень такого виду діяльності, як туризм. Гостинність при цьому розглядається як піклування, здатність об'єктів туризму до забезпечення комфортних умов, належного самопочуття його суб'єктів — подорожуючих — у всіх аспектах цієї гуманістичної, культуротворчої сутності. Особливості філософії гостинності й туризму розглядаються з огляду на притаманні сучасному світу глобальні зміни. Наголошується на наявності глибоких традицій гостинності в українській культурі, що є відбитком особливості українській ментальності (щирість, привітність, повага до гостя) та проявляється в багатьох формах.

Ключові слова: *культура, туризм, гостинність, освіта, виховання, простір, функції туризму.*

Гостинність має давні традиції в глибокій історії української культури, побуту та туризму. Вже з перших історичних згадок про східнослов'янські племена, що мешкали на території України та були прашурами сучасних українців, можна дізнатися про такі їх властивості, як щирість, привітність, щедрість у ставленні до особистості гостя. Так, візантійський історик VI століття Маврикій, описуючи звичай східних слов'ян, відмічає наступне: «Для тих, хто їх відвідують, вони ласкаві й зичливо переводять їх з місця на місце, куди їм треба. Коли б через недбайливість господаря, гість потерпів яку шкоду, то той, що передав

гостя другому господареві, підняв би війну, бо вони вважають своєю святістю — помстити кривду гостя» [9, с. 8–9].

З появою державного утворення Київської Русі усвідомлення важливості гостинного ставлення до чужоземців стає одним із принципів політики київських великих князів. Зокрема, Володимир Мономах у своєму «Повчанні» заповідав синам добре приймати гостей, вшановувати їх, тому що ці люди, «мимоходячи», рознесуть по світу добру або лиху вість [7, с. 21].

Пізніше у період, коли вже можна вести мову про українців як окрему етнічну спільноту, також знаходимо багато свідчень про українську гостинність. Так, Ж.-Б. Шерер, якому належить «Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії», відмічав: «Гостинність так поширена по всій Малоросії, що іноземець, подорожуючи по країні, ніколи не потребує робити витрати на ночівлю та харчування» [2, с. 8].

В. Русавська, досліджуючи українську гостинність як компонент традиційної побутової культури українського народу XIX століття, характеризує суспільство цього періоду як суперечливу єдність різних станів і соціальних груп при наявності у них як спільних, так і антагоністичних інтересів, що впливало на диференціацію видів і форм гостинності (повсякденна, святкова, селянська, громадська, міська, родинна, дворянська, світська і церковно-монастирська). В той же час в гостинності відображаються особливості українській ментальності, оскільки гостинність, виступаючи уособленням особистісних форм народного буття і відображення світу, є одним із структурних елементів ментальності народу як сукупності психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та інших особливостей мислення певної людської спільності, соціальної групи чи окремого індивіда, що виявляються в культурі, мові та поведінці [10, с. 18].

Суттєві зміни у сфері традиційної української гостинності відбуваються починаючи з XIX століття. З точки зору В. Русавської, ці зміни були обумовлені процесами індустріалізації та урбанізації та спричинили сутнісні зміни як в сімейному та індивідуальному побуті, так і у відповідних символічно-ритуальних формах гостинності. Зокрема, урбанізаційні процеси обумовили формування специфічної міської побутової культури і сприяли розвитку міської гостинності, внаслідок чого у другій половині XIX ст. починається формування інфраструктури індустрії гостинності. При цьому, хоча в умовах становлення і розвитку

індустріального суспільства посилилась тенденція до уніфікації та універсалізації побуту, в українській гостинності зберігалися національні риси [10, с. 12].

В. Федорченко та Т. Дьорова, підбиваючи підсумки розвитку сфери гостинності та туризму наприкінці XIX — на початку XX ст., роблять висновок, що за прикладом деяких європейських країн на українських землях почали створюватися перші туристські організації й товариства, формувалися туристські регіони і курортні зони. Загалом же туризм не став на цих територіях масовим явищем, на тому етапі він залишався ще привілеєм вищих прошарків суспільства — аристократії й буржуазії, оскільки саме ці соціальні верстви мали достатні кошти. В свою чергу, творча інтелігенція прагнула використати туризм і екскурсійну справу для просвіти народу й піднесення його національної свідомості. В дореволюційний період туризм належав до сфери громадсько-суспільної діяльності і тому значну роль у становленні туризму на українських землях відігравали видатні суспільно-політичні діячі, вчені, прогресивна національна інтелігенція [14, с. 46].

Наступний етап становлення та історичної генези гостинності в Україні припадає на період її існування в складі СРСР. Це доволі суперечливий період, коли значні досягнення у створенні та розвитку організаційної структури, матеріально-технічної інфраструктури, пропаганді туристичної діяльності поєднувалися з ідеологізацією централізацією, плановими методами господарювання у сфері гостинності, значними обмеженнями міжнародного туризму.

В першу чергу зупинимося на досягненнях радянського періоду розвитку в сфері гостинності та туризму. Вже з перших років радянської влади туризм стає об'єктом державної політики. Стрижнем політики радянської влади в галузі туризму в перші десятиліття її існування В. Федорченко та Т. Дьорова називають створення державних організаційних засад управління туризмом, масове залучення населення до різних напрямів туристської діяльності, зміцнення і розширення матеріально-технічної бази туризму [13, с. 47].

А. Зінченко, відзначаючи давні традиції, що туризм мав в Україні, зауважує, що лише в XX ст. він набув власних йому рис як специфічного виду суспільно-економічної і соціально-культурної діяльності. Зокрема, надзвичайно важливим етапом в історії розвитку вітчизняного туризму став післявоєнний період, особливо 1970–80-ті рр. Внаслідок економічного зростання, поліпшення добробуту населення, підвищення

його освітньо-культурного рівня склалися відносно сприятливі умови для розгортання масового туристсько-екскурсійного руху, перетворення туризму на галузь економіки з розгалуженою інфраструктурою [4, с. 14].

Хоча тривалий час радянський туризм розвивався стихійно, не маючи організаційного центру, поступово у постійному пошуку найбільш раціональних форм організації туристичної діяльності була створена організаційна структура управління сферою гостинності та туризму. Структура та підпорядкованість органів управління туристичною галуззю час від часу змінювались. Водночас відбувалось зміщення акцентів щодо пріоритетних видів туризму: від пізнавальних до оздоровчих, розважальних тощо.

Вагомим досягненням радянської системи гостинності та туризму було створення умов для залучення до цієї сфери широких верств населення.

В той же час розвиток гостинності та туризму в Радянській Україні супроводжувався низкою негативних явищ. Так, М. Соколова відмічає тотальний характер планування туризму в СРСР. Можливість планування в туристській індустрії обумовлювалась суттю командно-адміністративної системи. Розробляються і затверджуються довгострокові плани, розраховані на п'ять, а інколи і на десять років. Прийняті плани ставилися на контроль державних і профспілкових організацій [12, с. 302].

Вже з перших років радянської влади сфера гостинності та туризму розвивається в межах концепції так званого «пролетарського туризму». Назва «Пролетарський туризм», зазначає І. Сандомирська, обґрунтовувалася у дусі фразеології того часу: ідеї туризму і суспільства — пролетарські, цілі туризму і культура, якою він повинен служити, — також пролетарські, керівництво — пролетарське [11, с. 165].

Один з засновників теорії радянського туризму В. Антонов-Саратовський, таким чином, характеризував відмінності буржуазного і радянського туризму. «Цілий рік різного калібру європейські і американські буржуа в гонитві за зміною «яскравих» вражень, за екзотикою і авантюрою здійснюють в умовах багатющого комфорту розважальні подорожі по різних країнах світу. Це — так званий туризм... Забава, спроба піти від нудної нудьги паразитичного життя — ось основний стрижень цих буржуазних подорожей, цього буржуазного туризму. Тоді як радянський туризм, складаючи частину культурної роботи,

є глибоко політичним явищем — це нова форма класової боротьби і в той же час — соціалістичного будівництва» [15, с. 280–281].

Отже, як відмічає О. Голубєва, пролетарський туризм в передвоєнний період сприяв вирішенню ряду завдань, таких як пропаганда ідеології комуністичної партії. Орієнтування на місцевості, походи, подорожі альпінізм, лижний туризм складали основу військово-патріотичної роботи з допризовниками. Силами туристів в СРСР опинялася допомога народному господарству в період посівної і збиральної кампаній. Також туризм мав величезне значення в науково-дослідній роботі [3, с. 73].

Значною мірою розвиток гостинності у Радянській Україні був обумовлений партійним контролем та ідеологізацією гостинності та туризму. Так, В. Зінченко зазначає, що в Українській РСР управління туризмом знаходилося в руках партійно-державного апарату, який визнавав його пріоритетною галуззю, проте з точки зору політичних та ідеологічних інтересів країни. Жорсткий контроль з боку держави ставив туризм у вузькі відомчі рамки. Розвиток туристської галузі відбувався переважно екстенсивним шляхом. У той же час, уряд республіки надавав туристичним організаціям відчутну матеріально-фінансову підтримку з метою розширення географії туристичних подорожей молоді, підвищення якості їх обслуговування, зміцнення матеріально-технічної бази галузі [4, с. 14].

Вже з перших років радянської влади сфера гостинності та туризму розвивається в межах концепції так званого «пролетарського туризму». Назва «Пролетарський туризм», зазначає І. Сандомирська, обґрунтовувалася у дусі фразеології того часу: ідеї туризму і суспільства — пролетарські, цілі туризму і культура, якою він повинен служити, — також пролетарські, керівництво — пролетарське [11, с. 165].

Один з засновників теорії радянського туризму В. Антонов-Саратовський, таким чином, характеризував відмінності буржуазного і радянського туризму. «Цілий рік різного калібру європейські і американські буржуа в гонитві за зміною «яскравих» вражень, за екзотикою і авантюрою здійснюють в умовах багатющого комфорту розважальні подорожі по різних країнах світу. Це — так званий туризм... Забава, спроба піти від нудної нудьги паразитичного життя — ось основний стрижень цих буржуазних подорожей, цього буржуазного туризму. Тоді як радянський туризм, складаючи частину культурної роботи, є глибоко політичним явищем — це нова форма класової боротьби і в той же час — соціалістичного будівництва» [12, с. 280–281].

Отже, як відмічає О. Голубєва, пролетарський туризм в передвоєнний період сприяв вирішенню ряду завдань, таких як пропаганда ідеології комуністичної партії. Орієнтування на місцевості, походи, подорожі альпінізм, лижний туризм складали основу військово-патріотичної роботи з допризовниками. Силами туристів в СРСР опинялася допомога народному господарству в період посівної і збиральної кампаній. Також туризм мав величезне значення в науково-дослідній роботі [3, с. 73].

Характеризуючи туризм в Радянському Союзі як насамперед чинник потужного ідеологічного впливу на громадян, ми досліджуємо інформаційно-пропагандистську роботу у сфері туризму, яка контролювалася в обкомі комсомолу спеціальним відділом пропаганди і культурно-масової роботи. Зокрема, одним з напрямів діяльності такого відділу було залучення людей, які побували у туристичних поїздках за кордоном до активної пропагандистської роботи з широкими масами населення.

До головних тенденцій розвитку гостинності у радянській період належить також обмеженість міжнародних туристичних обмінів. Міжнародний туризм з перших років радянської влади було поставлено під контроль. При цьому спочатку це був переважно в'їзний туризм, в той час як виїзний був зведений до мінімуму.

Певні зрушення у системі міжнародного туризму спостерігаються з другої половини 1950-х років, коли поступово зростає динаміка виїзного туризму.

Саме середину 1950-х рр. В. Федорченко та Т. Дьорова, вважають періодом зародження виїзного туризму. Після тридцятиріччя епохи сталінізму прийшла хрущовська «відлига», і радянські люди, у тому числі й українці, дістали можливість здійснювати закордонні турпоїздки. Природно, що особливо інтенсивно розвивалися туристські зв'язки з соціалістичними країнами. При цьому розвиток міжнародних зв'язків і зміцнення блоку країн соціалізму сприяли появі й інших організацій, що мали право відправляти туристів у зарубіжні поїздки.

На нашу думку, період «хрущовської відлиги» у розвитку зарубіжного туризму характеризується певною амбівалентністю: по-перше, широкою географією країн, які могли відвідувати радянські туристи, по-друге, ліберальними умовами відбору та підготовки туристів до поїздки за кордон, але, по-третє, часто небажанням їхати в турпоїздки за кордон. Після «хрущовської відлиги», з початком реваншу командно-адміністративної системи 1964 року суттєво змінився характер виїзного

туризму: посилилася його бюрократизація, були ліквідовані будь-які елементи лібералізму. Зарубіжний туризм набуває вираженої політизації, крайньої заідеологізованості. Це дає підстави вважати, що зарубіжний туризм відобразив трансформацію культури гостинності радянського суспільства: від настороженого ставлення до іноземного світу 50-х, сформованого умовами так званої залізної завіси, до поступової відкритості (перша половина 60-х) і до сприйняття західних країн через призму ідеології змагання (друга половина 60-х — 80-ті).

Отже, незважаючи на поступове зростання динаміки виїзного туризму до останніх років радянської влади продовжували існувати суттєві обмеження у сфері міжнародного туризму, серед яких можна назвати суворий відбір кандидатів на закордонні поїздки, ідеологічний контроль та дисципліна під час перебування за кордоном, обмеження контактів та спілкування з іноземцями.

Так, незмінною ознакою зарубіжного туризму ми називаємо дотримання певних пропорцій при формуванні тургруп для поїздок за кордон. Так, серед туристів кількісно мали переважати робітники, передовики виробництва тощо. В подальшому, як свідчать архівні документи, ретельна увага зверталася не тільки на соціальну і партійну структуру груп, але й на їх професійну належність, стать і національність.

З розпадом СРСР у незалежній Україні постає завдання реформування галузі гостинності та туризму, світоглядним орієнтиром якого є сучасна філософська парадигма гостинності. Особливості філософії гостинності сучасного туризму відображають глобальні зміни, що відбуваються у світі на початку XXI століття.

Відзначаючи зростання місця і ролі сфери туризму у сучасному світі, виділимо низку причин, що роблять її привабливим предметом дослідження. Зокрема, це викликане глобалізацією значне підвищення мобільності людини. Крім того, туристська діяльність людини та її наслідки детермінують вирішення таких важливих соціальних завдань, зокрема повноцінне відтворення людини як біосоціальної істоти, яка не може довго перебувати в умовах монотонності і рутинності, а потребує нових емоційно-чуттєвих вражень, збагачення власного і вивчення накопиченого іншими позитивного досвіду облаштування повсякденного життя і набуття сталих форм соціального розвитку. Туризм також є джерелом економічного зростання будь-якої країни, оскільки у цій сфері циркулюють досить великі фінансові потоки, що виникають на основі зростання значення форм дозвілля людини і є її добровільним власним

прагненням до використання людинотворчої спрямованості туризму. Водночас туризм є найбільшою і найдинамічнішою індустрією світу, розгалуженою соціальною службою, яка надає робочі місця мільйонам людей.

З точки зору В. Пазенка, туризм є ефективним засобом реалізації людських цінностей. Насамперед таких, як вибір, свобода, зацікавленість, бажання, дружелюбство, самоідентифікація та самореалізація тощо. Результатом навіть короточасних поїздок є поглиблення власних уявлень про цінності спілкування, доброзичливість, щирість, відкритість, толерантність, справедливість тощо. Залежно від наслідків контактів відбувається певна корекція ціннісних орієнтацій індивіда, перегляд власних уявлень про переваги чи вади «іншого, ніж у тебе» способу життя. Високого філософсько-гуманістичного значення внаслідок ціннісного опанування світу набуває формування комунікативної культури особистості, культури спілкування, взаємоповаги, толерантності [6, с. 16].

О. Бойко, розглядаючи туризм як феномен світового масштабу, характеризує його як одну з форм культурно-дозвілєвої діяльності, що є засобом рекреації, комунікації, підвищення рівня освіти та загальної культури шляхом ознайомлення з побутом, традиціями та віруваннями, стилем та характером життя інших народів, з культурною спадщиною людства та перлинами природи. Перехід суспільного розвитку до моделі «вільного часу» урізноманітнює проведення дозвілля, яке орієнтується на інтелектуалізацію, саморозвиток, посилює культурну функцію туризму. Так, безпосереднє спілкування різних народів і різних культур сприяє взаємозбагаченню та саморозвитку певної культури, відіграє значну роль в зміцненні миру та порозуміння на планеті, розширює культурні та ділові контакти. З іншого боку, туризм, прискорюючи культурний обмін, прискорює і інноваційні процеси в культурі [1, с. 92].

Е. Слободенюк підкреслює, що масові подорожі людей в інше соціокультурне середовище прискорюють процеси економічної та культурної взаємодії соціумів, інтенсифікують щільність міжкультурної комунікації. На її думку, лише безпосередній живий контакт індивідів, які представляють різні регіони, країни та континенти планети (або віддалені один від одного регіони однієї країни), може створити ситуацію екзистенційного взаєморозуміння, емпатії, довіри, солідарності. Масовість таких безпосередніх контактів і забезпечує туризм, водночас гуманізуючи безособові висококультурні або навіть конфронтаційні

економічні, політичні, міжетнічні зв'язки. Автентична гуманістична сутність туризму як соціокультурного феномена полягає у реалізації особистої свободи як фундаментальної умови людського буття, а також у сприянні формуванню таких демократичних цінностей, як толерантність, плюралізм, відкритість, розбудові справедливої та солідарної міжнародної спільноти. У процесі безпосереднього, діалогічного спілкування представників культури одного соціуму з іншим встановлюються, поглиблюються та розвиваються відносини взаєморозуміння та довіри між народами як принципово важлива засада для спільного розв'язання соціальних, економічних та екологічних проблем, пошуку конкретних механізмів подолання «конфлікту культур і цивілізацій». На відміну від негативних наслідків глобалізації, пов'язаних, насамперед, з діяльністю транснаціональних корпорацій, туризм збагачує глобалізаційні процеси культурного солідаризму та толерантності, що сприяє конструктивній взаємодії різних соціальних суб'єктів, створенню засад співробітництва при збереженні самобутності кожного з них [11].

Однією із головних потреб тур-суб'єкта, який стає комунікантом та суб'єктом культурного діалогу, є бажання потрапити в інший світ, зрозуміти його, артикулювати своєю мовою, вступити в діалог. Важливо, що ця проблема стає досить актуальною саме в глобалізаційних обставинах, коли культури одночасно наближуються і віддаляються одна від одної. Наближення відбувається на підставах спрощених і досить схематичних орієнтирів, а віддалення пов'язане з традицією, досвідом і тією ментальністю, яка все далі і далі відводить від схематизму, уніфікації і спрощення. Тому діалог зазвичай виникає в загально-комунікативному, уніфікованому, редукованому культурному сенсі та в просторі бажання вписатися в культуру, ідентифікувати себе з нею, відчувати спільність на правах певної ідентичності, єдності з об'єктом сприйняття.

І. Скриль, розглядаючи туризм з точки зору його багатоаспектності і поліфункціональності, зауважує, що в умовах глобальної кризи, духовної спустошеності на перший план виходять соціальні функції туризму. В умовах глобалізаційних процесів актуальним стає аналіз соціальної, освітньої, комунікативної, екологічної функції туризму. В цьому контексті туризм здатен вирішувати низку соціальних, екологічних проблем, гармонізувати взаємодію людини і суспільства, суспільства і природи [10, с. 188].

Принципи нової парадигми філософії туризму стають основою для сучасної державної політики України у сфері гостинності та туризму.

Необхідність такої державної політики сьогодні доводиться багатьма дослідниками.

Закон України «Про туризм», проголошуючи туризм одним з пріоритетних напрямів розвитку національної культури та економіки, визначає наступні напрями державної політики у галузі туризму: залучення громадян до раціонального використання вільного часу, проведення змістовного дозвілля, ознайомлення з історико-культурною спадщиною, природним середовищем, організація оздоровлення населення; забезпечення раціонального використання та збереження туристських ресурсів, становлення туризму як високорентабельної галузі економіки України, створення ефективної системи туристичної діяльності для забезпечення потреб внутрішнього та іноземного туризму; створення і вдосконалення нормативно-правової бази в галузі туризму відповідно до чинного законодавства України, міжнародних норм і правил; захист прав та інтересів держави в галузі туризму; створення сприятливого для розвитку туризму податкового, валютного, митного, прикордонного та інших видів контролю; створення економічних умов, які стимулюють розвиток туризму в Україні; запровадження пільгових умов для організації туристської та екскурсійної роботи серед дітей, підлітків, молоді, інвалідів та малозабезпечених верств населення; заохочення національних та іноземних інвестицій у розвиток туристичної індустрії; встановлення порядку стандартизації, сертифікації та ліцензування в галузі туризму; запровадження системи статистичної звітності суб'єктів туристичної діяльності; визначення порядку управління державною власністю в галузі туризму; створення однакових можливостей на ринку туристських послуг для суб'єктів підприємництва незалежно від форм власності, сприяння розвитку конкуренції, забезпечення дотримання в цій галузі антимонопольного законодавства; гарантування безпеки туристів, захист їх прав, інтересів та майна; підтримання розвитку туризму в регіонах, визначення статусу окремих туристичних центрів, створення умов для пріоритетного розвитку туристської індустрії; організація і розвиток системи наукового забезпечення галузі туризму, підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації туристських кадрів; розвиток співробітництва із зарубіжними країнами та міжнародними організаціями, участь у міжнародних програмах розвитку туризму; розроблення та укладання міжнародних двосторонніх і багатосторонніх угод у галузі туризму та визначення механізму їх реалізації.

Окремий блок питань становить лібералізація та демократизація сучасного міжнародного туризму в Україні. Саме після здобуття незалежності для українського суспільства відкрилися нові можливості щодо включення до світових процесів активізації міжнародної туристичної діяльності. Адже саме в цей період (остання чверть XX століття) світове співтовариство у повній мірі усвідомлює роль та значення туризму як засобу міжнародного співробітництва та народної дипломатії.

Отже, встановлено, що гостинність як соціокультурний феномен має тривалу історію розвитку, оскільки коріння гостинності виходить з глибини тисячоліть, і у кожного народу вона має свою соціально-психологічну специфіку, оскільки живиться ментальністю етносів і набуває специфічних етнокультурних рис та різноманітних історичних форм. Запропоновано таку модель простору туризму, яка конституюється гостинністю, що спонтанно виникає під час спілкування між гостями і господарями, туристами і туристичними організаціями. Туристичний простір вибудовується і розвивається як розгортання сфери гостинності, у ньому формується індустрія гостинності, що потребує менеджменту гостинності. Координатами такого простору є наступні: а) мотивація гостя і господаря; б) типи туристів; в) специфічна діяльність з обслуговування потреб гостей або туристів. Державна політика України в сфері гостинності туризму передбачає модернізацію та реконструкцію матеріально-технічної бази готельного, ресторанного, транспортного, комунікаційного господарства та приведення їх у відповідність до світових стандартів обслуговування.

### **Список використаних джерел:**

1. Бойко О. П. Туризм і його вплив на транснаціоналізацію дозвілля / О. П. Бойко // Грані. Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах. — 2010. — № 3. — С. 92–95.
2. Вишневська Г. Г. Еволюція сфери гостинності міста Києва другої половини XIX — початку XX століття в контексті розвитку українського туризму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. культурології: спец. 26.00.06 «Прикладна культурологія, культурні практики» / Г. Г. Вишневська. — К., 2008. — 19 с.
3. Голубева О. А. Российский туризм в 1920–70-х годах: система организации и управления / О. А. Голубева // Вестник

- 
- Челябинского государственного университета. — 2010. — № 15. — С. 68–75.
4. Зінченко В. А. Молодіжний туризм в Українській РСР у 70–80-х рр. XX ст. (на основі діяльності «Спутника»): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. А. Зінченко. — Донецьк, 2003. — 19 с.
  5. Опанащук Ю. Я. Формування системи послуг у готельному господарстві України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами» / Ю. Я. Опанащук. — Львів, 2009. — 21 с.
  6. Пазенок В. С. Філософія туризму: [навч. посіб.] / В. С. Пазенок, В. К. Федорченко, Я. В. Любивий. — К.: Кондор, 2004. — 268 с.
  7. Русавська В. А. Гостинність в українській побутовій культурі XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. А. Русавська. — К., 2007. — 19 с.
  8. Сандомирская И. И. Новая жизнь на марше. Сталинский туризм как «практика пути» / И. И. Сандомирская // Общественные науки и современность. — 1996. — № 4. — С. 163–172.
  9. Сичинський В. Чужинці про Україну / В. Сичинський. — Львів: Світ, 1991. — 94 с.
  10. Скриль І. Функції туризму: соціальний вимір / І. Скриль // Часопис соціально-економічної географії. — 2009. — № 6. — С. 188–192.
  11. Слободенюк Е. В. Туризм як чинник гуманізації відносин між народами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Е. В. Слободенюк. — Одеса, 2003. — 19 с.
  12. Соколова М. В. История туризма: [учеб. пособ.] / М. В. Соколова. — М.: Мастерство, 2002. — 352 с.
  13. Федорченко В. К. Історія туризму в Україні: [навч. посіб.] / В. К. Федорченко, Т. А. Дьорова. — К.: Вища школа, 2002. — 195 с.

14. Федорченко В. К. Історія туризму в Україні: [навч. посіб.] / В. К. Федорченко, Т. А. Дьорова; Передм. В. А. Смолія. — 2-ге вид. — К.: Вища школа, 2005. — 223 с.

Стаття надійшла до редакції 19.07.2013 р.

*Гарбар Г. А. Эволюция философской парадигмы гостеприимства в контексте исторического развития Украины*

Исследована философия гостеприимства как стержень такого вида деятельности, как туризм. Гостеприимство при этом рассматривается как забота, способность объектов туризма к обеспечению комфортных условий, надлежащего самочувствия его субъектов, — путешествующих — во всех аспектах этой гуманистической, культуротворческой сущности. Особенности философии гостеприимства и туризма рассматриваются учитывая присущие современному миру глобальные изменения. Отмечается наличие глубоких традиций гостеприимства в украинской культуре, которая является отпечатком особенности украинской ментальности (искренность, приветливость, уважение, к гостю) и проявляется во многих формах.

Ключевые слова: *культура, туризм, гостеприимство, образование, воспитание, пространство, функции туризма.*

*Garbar G. A. Evolution of philosophical paradigm of hospitality in the context of historical development of Ukraine*

The thesis investigates the philosophy of hospitality as the core of tourism. Hospitality thus regarded as a care, the capacity of tourist facilities to ensure comfort, good health of its subjects — travellers — in all aspects of the humanistic, cultural sence. Features of hospitality and tourism philosophy are analysed from the perspective of the global change inherent in the modern world. Deep traditions of hospitality in Ukrainian culture reflect features of the Ukrainian mentality (sincerity, friendliness, respect for the guest) and come in many forms.

Keywords: *culture, tourism, hospitality, education, upbringing, sphere, tourism functions.*

---

**Філософський дискурс**

УДК 001.895: 330.341.1 (477)

***Лозовий В. С.***

*Доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник  
відділу гуманітарної політики Національного інституту стратегічних  
досліджень*

## **ПРОЕКТНИЙ ПІДХІД У НАУКОВІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Висвітлено сучасний стан розвитку наукової сфери України. Зазначено чинники, що зумовлюють необхідність більш інтенсивного впровадження проектного підходу у вітчизняну наукову сферу. Виділено найбільш перспективні напрями застосування наукових проектів, охарактеризовано механізми вдосконалення їх відбору та фінансування. Подано пропозиції щодо заходів, спрямованих на ефективну реалізацію потенціалу проектного підходу в контексті реформування вітчизняної науково-інноваційної системи.

Ключові слова: *проектний підхід, сфера науки, проектна економіка, науково-інноваційний розвиток, фінансування*

В умовах сучасних глобалізаційних процесів одним з основних чинників, що впливають на розвиток економіки та суспільства, забезпечують конкурентоспроможність країни, стає наука. У передових країнах політика в науковій сфері спрямована на розвиток як фундаментальної так і прикладної науки, зростання науково-технічного потенціалу, створення нових технологій та комерціалізації наукових напрацювань. Наукові організації України мають потенційні можливості для ефективної реалізації завдань щодо інноваційного розвитку економіки та суспільства. Але недостатній рівень їх фінансування та слабе матеріально-технічне забезпечення гальмують розвиток вітчизняної науки. Тому важливим соціально-економічним завданням сьогодення є покращання діяльності вітчизняної наукової сфери. Передусім, треба чітко визначити напрями

бюджетного фінансування. Враховуючи світовий та вітчизняний досвід такими напрямками мають стати наукові проекти.

Тема застосування проектного підходу у різних сферах економіки та суспільства України розглядалася в численних дослідженнях вітчизняних вчених. У ґрунтовній аналітичній доповіді «Національні проекти в стратегії економічної модернізації України» з'ясовано роль національного проектування в системі реалізації стратегічних пріоритетів державної політики, показано національні проекти як складову політики економічної модернізації, проаналізовано напрями удосконалення механізму національного проектування, визначено пріоритетні національні проекти, спрямовані на вирішення системних проблем суспільного розвитку в Україні [1]. Однак, питання реалізації проектного підходу у сфері науки у працях не розглядалося.

Метою статті є визначення проблем та перспектив застосування проектного підходу в науковій сфері, обґрунтування державної політики спрямованої на ефективну реалізацію потенціалу проектного підходу в контексті реформування вітчизняної науково-інноваційної системи.

За даними останнього звіту Всесвітнього економічного форуму про глобальну конкурентоспроможність у 2012–2013 рр., Україна серед 144 країн посіла 73-є місце. За індексом економіки знань Україна перебуває на 56 місці в світі. Рейтинг України за підіндексом «Інновації» відповідає 71-му місцю, а за підіндексом «Технологічна готовність» 81-му місцю [2]. Таким чином, незважаючи на глобальні економічні тенденції, що спонукають Україну стати на шлях інноваційного розвитку, базованого на впровадженні новітніх розробок науки та техніки, наша держава далеко відстає від провідних держав світу.

У стратегії економічного і соціального розвитку України в умовах глобалізаційних викликів провідним чинником економічної політики держави визначено забезпечення розвитку наукової сфери [3]. Реалізація цього завдання визначається передусім фінансуванням науки, що вважається однією з основних характеристик інноваційності країни, її готовності до побудови суспільства, що базується на знаннях [4]. Саме тому, країни Європейського союзу, маючи за мету створити конкурентоспроможну економіку і суспільство, у Лісабонській стратегії 2000 р. ухвалили довести витрати на наукові дослідження і розробки до 3% ВВП.

В Україні законодавчо визначено, що бюджетні витрати на цивільні наукові дослідження мають становити не менше 1,7% ВВП [5]. Загальні

витрати на наукові дослідження і розробки (з усіх джерел) за останні 20 років не перевищували 1,3% ВВП. При цьому кошти державного бюджету жодного разу не перевищували 0,5% ВВП. У 2013 р. фінансування впало до 0,29% ВВП [6]. Фінансування університетської науки в абсолютних цифрах скоротилося на 11%.

Світовий досвід свідчить, що потужна реалізація економічної функції науки, її вирішальний вплив на розв'язання проблем технологічного оновлення виробництва в країні і масштабний випуск конкурентоспроможної продукції можливі лише за умови, коли сума витрат на науку перевищує 0,9% ВВП. Але Україна, на відміну від усього світу, зменшує наукоємність свого ВВП, яка впала нижче за зазначений критичний рівень (0,9% ВВП) і становить 0,73% [7].

У передових країнах світу витрати на науку за останні 10 років зростають щорічно в 1–2 рази вищими темпами, ніж зростання світової економіки. Середньосвітовий показник наукоємності ВВП становить 1,9%, а у розвинутих країнах він досягає 5% [8].

За експертними розрахунками, у сучасному світі понад 3/4 економічного зростання досягається за рахунок застосування нових знань і впровадження досягнень науково-технічного прогресу. Сьогодні розвиненим країнам притаманні такі риси, як домінування у структурі ВВП наукоємних видів економічної діяльності, зростання в експорті частки високих технологій та ноу-хау (США — 32%, Великобританія — 31%, Фінляндія — 24%), значне збільшення інвестицій в інфраструктури знання (освіта, наука, телекомунікації, інтернет) та частки капіталу провідних компаній і бізнес-структур, які пов'язані з витратами на науку. Початкова межа інноваційної моделі світової економіки визначається на рівні 40% інновативності, а за показником наукоємності ВВП — не нижче 2,5%, і досягти цієї межі без проведення структурних змін у вітчизняній економіці практично неможливо. Інновативність вітчизняної економіки не перевищує 10–12% [9].

Характерною для України є складність організаційної структури управління наукою, яка містить значну кількість міністерств, відомств, фондів та ін., проте жодна з цих структур не є відповідальною за науково-інноваційну політику як єдиний представник влади. НАН України, галузеві державні академії наук і міністерство освіти та науки України, галузеві міністерства, Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації, Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами, здійснюють власну науково-технічну

та інноваційну діяльність. У країні відсутня концентрація інтелектуальних та фінансових ресурсів на стратегічно важливих напрямках розвитку. Загалом в Україні налічується понад 30 розпорядників бюджетних коштів, які спрямовуються на науку [10]. Діють вони без загальної координації та спільних цілей та конкурують між собою в умовах обмежених ресурсів.

Питанням науково-інноваційного розвитку, впровадження новітніх технологій в Україні приділяється увага у Програмі економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». У ній визначено завдання щодо активізації науково-інноваційних процесів, а також передбачено підвищення до 1,5% наукоємності ВВП за рахунок усіх джерел фінансування [11].

Перехід на інноваційний шлях розвитку спонукає до становлення проектної економіки, заснованої на проекті, як організаційній одиниці координації та принципі партнерства, як способі координації інвестиційної діяльності учасників. У вузькому розумінні дане поняття має на увазі лише частину економіки, пов'язану з проектною формою господарської діяльності. При цьому проектна частина економіки розглядається як проривна, що забезпечує модернізацію економіки в умовах нової якості економічного зростання і протиставляється традиційній, відповідній інерційному розвитку [12]. Проектний підхід дозволяє сконцентрувати наявні та залучені зовнішні кошти і ресурси для досягнення актуальних, конкретних, вимірюваних, чітко визначених у часі завдань. Він є одним з найефективніших за будь-яких умов, особливо у період фінансової кризи та суворого обмеження бюджетного фінансування.

Проектний підхід до реалізації стратегічних пріоритетів суспільного розвитку передбачає розробку та запровадження національних проектів, які розглядаються як комплекс стратегічно орієнтованих заходів, спрямованих на вирішення найбільш актуальних завдань системної модернізації суспільства. Формування та реалізація національних проектів викликані потребою забезпечення довгострокового планування розвитку економіки та суспільства і вирішення проблеми слабкої функціональності інструментів державного управління, які будучи ефективним при вирішенні поточних завдань, втрачають дієздатність у стратегічному вимірі. Критеріями позиціонування такого проекту є, по-перше, стратегічна важливість поставлених національних завдань і, по-друге, високий рівень політичного контролю реалізації такого

проекту. Такий тип національного проектування характерний для країн на етапі системної трансформації та/або побудови нових політико-економічних державних структур [13].

Напівсировинна спрямованість нашої економіки гальмує розвиток інноваційної діяльності. У квітні 2011 р., за ініціатииви Президента України, розпочато інвестиційну реформу — сукупність механізмів, проектів та інституцій, синергетично поєднаних між собою та спрямованих на радикальне збільшення об'єму інвестицій в національній економіці. Розпочато реалізацію Національних проектів, які чітко визначають стратегію національного розвитку. Серед **основних завдань інвестиційної реформи визначено**: реалізацію стратегічно важливих напрямків розвитку економіки та народження нових індустрій — національні проекти; запровадження нових принципів державного управління — проектний менеджмент і персональну відповідальність; модернізацію механізму управління бюджетними коштами розвитку: використання бюджетних ресурсів розвитку як засобу залучення інвестицій та їх концентрація лише на стратегічних напрямках розвитку, тощо [14]. Більшість Національних проектів реалізується на новій моделі державно-приватного партнерства. На окремих напрямках взаємодія науки та економіки дала значні позитивні результати. Але загальний вплив науки на економіку, що стимулювало б перехід останньої на інноваційний шлях розвитку, залишається поки що незначним.

Стратегічним завданням є розвиток науки, здатної проводити проривні фундаментальні та прикладні дослідження за актуальними для світової економіки і науки та пріоритетними для України напрямками. Наукові структури повинні гнучко реагувати на нові світові тенденції і потреби національної економіки та суспільства, забезпечувати тісну взаємодію між сферою фундаментальних, прикладних досліджень і сектором вищої освіти, а також ефективно здійснювати комерціалізацію наукових розробок.

Сьогодні, в умовах недостатніх фінансових ресурсів, що знаходяться в розпорядженні держави, одним з основних завдань стає їх концентрація на ключових перспективних напрямках. В основі науково-інноваційної політики, спрямованої на скорочення технологічного відставання і забезпечення провідних позицій, повинен лежати обмежений перелік стратегічних пріоритетів.

Конкретний результат має забезпечити реалізація проривних наукових проектів, спрямованих на створення принципово нових технологій

і зразків сучасних продуктів, що створюють основу інтенсивного розвитку високотехнологічних (і пов'язаних з ними) секторів. Основним завданням повинна стати інтеграція проектного підходу в наукові дослідження (як прикладні, так і фундаментальні); реалізація на проектній основі прикладних наукових досліджень у сферах компетенції держави (оборона, безпека, освіта); реалізація галузевих проектів, що стимулюють розвиток окремих галузей виробництва.

Основним принципом при визначенні пріоритетних напрямів розвитку науки мають стати максимальна прозорість і публічність цієї процедури. Ці напрями повинні формуватися на підставі прогнозів розвитку науки і технологій у світі широким колом провідних вітчизняних та зарубіжних вчених і підприємців.

Визначення пріоритетних наукових напрямів повинне забезпечуватися проведенням науково-технологічного форсайту, що дозволить виділити ті сфери науки та підприємництва, які мають намір активно здійснювати модернізацію на базі рішень, наявних або очікуваних на світовому ринку технологій.

За прогнозами фахівців основними тенденціями світового технологічного розвитку є: формування глобальних інфокомунікаційних мереж; широке впровадження композиційних матеріалів зі спеціальними властивостями; формування ринку нанотехнологій, перехід від мікроелектроніки до нано-та оптоелектроніки; широке використання біотехнологій; технології альтернативної енергетики. Дослідження показали, що Україна має перспективи та потенціал науково-технічних досліджень у напрямках «біотехнології» та «нові речовини і матеріали», де досягнуто здобутків світового рівня. Найбільш успішними з поміж них експертами названо генетичну інженерію рослин, біофармакологічні та діагностичні розробки, технології виробництва біопалива, нанотехнології та технології напівпровідникових матеріалів. Країна має певні успіхи в галузі фундаментальних і прикладних досліджень композиційних матеріалів. Значний потенціал має Україна у сфері ІКТ, оскільки у нас готують освічених та висококонкурентних програмістів, які працюють на світові фірми та організації, наприклад, Microsoft. На сьогодні Україна посідає четверте місце у світі після США, Індії та Росії за кількістю сертифікованих програмістів [15].

Досягнення конкурентоспроможності наукової сфери потребує вирішення низки завдань, серед яких підвищення ефективності витрачання коштів, які виділяються на підтримку науки, нарощування

дослідницького потенціалу на основних напрямках, інвентаризацію створених структур вітчизняної інноваційної системи, розвиток інструментів та механізмів координації і взаємодії між усіма учасниками науково-інноваційного процесу.

Зазначена ситуація вказує на необхідність вдосконалення механізмів державного фінансування, що забезпечать зростання ефективності видатків. Основним напрямком підвищення ефективності та результативності державних видатків на реалізацію наукових проектів має бути подальший розвиток механізмів конкурсного фінансування фундаментальних і прикладних досліджень, що забезпечують формування необхідних стимулів для підвищення наукового та технологічного рівня проведених робіт. Можливість отримання фінансування через конкурсні процедури має бути відкрита для всіх дослідників, що працюють в українських наукових та науково-освітніх організаціях, незалежно від їх відомчої належності та форми власності. Дослідження вестимуться за рахунок грантів, стимулюючих координацію і співпрацю між науковцями різних організацій.

З метою підвищення ефективності використання коштів державного бюджету та реформування системи управління науковою і науково-технічною діяльністю 8 жовтня 2012 р. урядом ухвалено Концепцію реформування зазначеної системи. Документ передбачає конкурсну основу відбору наукових досліджень і науково-технічних розробок в рамках виконання державних програм, а також механізм надання грантів для проведення прикладних наукових досліджень [16].

Фінансування науки повинно супроводжуватись впровадженням прозорих процедур оцінки проектів, включаючи обов'язкове залучення до їх оцінки провідних зарубіжних вчених. Одночасно треба удосконалювати процедури відбору проектів, що фінансуються в рамках програм фундаментальних наукових досліджень. Фаховий рівень наукових колективів, підтверджений результатами виконання попередніх проектів та публікаціями міжнародного рівня, повинен бути єдиним критерієм доступу до конкурсного фінансування фундаментальних і прикладних досліджень.

Значним ресурсом розвитку фундаментальних та прикладних досліджень, становлення науково-інноваційної системи України є активізація співпраці з технологічно розвинутими країнами. Основними напрямками розвитку міжнародного співробітництва у науково-інноваційній сфері повинні стати: реалізація спільних проектів, створення в Україні дослід-

ницьких центрів та високотехнологічних виробництв міжнародних компаній при залученні іноземних інвестицій; підтримка виходу українського високотехнологічного продукту на світові ринки.

Таким чином, проблеми розвитку економіки та суспільства зумовлюють необхідність більш інтенсивного впровадження проектного підходу у сферу української науки і потребують втілення низки заходів.

Для підвищення ефективності наукової діяльності потрібно виділити найбільш перспективні для вітчизняної наукової сфери напрями застосування наукових проектів, удосконалити механізми їх відбору та фінансування. Передусім, для удосконалення інституційного забезпечення управління процесом формування та реалізації наукових проектів було б доцільним створити при Президентові України координуючий дорадчий орган — Раду з проблем розвитку науки та освіти, основним завданням якої буде формування наукової політики та визначення пріоритетних напрямів розвитку науки.

Для удосконалення законодавчо-правового забезпечення процесу формування та реалізації наукових проектів потрібно вирішити такі завдання: стимулювати науково-проектну діяльність та її економічну віддачу; забезпечити рівність прав наукових установ і навчальних закладів при участі в конкурсах на здобуття державних грантів для фінансування наукових проектів; регламентувати діяльність державних фондів через які здійснюється на конкурсній основі підтримка наукових проектів та інноваційної діяльності, роблячи всю процедуру конкурсу максимально відкритою і об'єктивною; визначити основні форми підтримки науково-інноваційної діяльності й критерії оцінювання успішності наукових проектів, яким надається підтримка держави.

Для аналітико-прогнозного забезпечення процесу формування та реалізації наукових проектів необхідно: забезпечити підготовку економічно обґрунтованих пріоритетних наукових проектів, як ресурсу структурної перебудови економіки України; визначити низку чітких пріоритетних наукових напрямків, які забезпечать конкурентоспроможність на світовому ринку вітчизняних продуктів та технологій. Цим напрямкам у рамках запропонованої Президентом Національної наукової ініціативи можна надати статус національних наукових проектів; встановити чіткі механізми формування пріоритетних напрямів розвитку науки; відновити прогнозування науково-технічного розвитку на основі форсайтних досліджень.

Для вирішення проблеми фінансування вітчизняної наукової сфери потрібно: реструктурувати фінансування сфери науки за проектним принципом (фінансування не наукових установ, а пріоритетних цільових проектів); передбачити необхідність досягнення у найближчі роки обсягів фінансування наукової сфери з Державного бюджету, зокрема й пріоритетних для держави наукових та інноваційних проектів, до передбачених законодавством України в 1,7% від ВВП.

Для удосконалення управління процесом реалізації міжнародних наукових проектів потрібно: виступити ініціатором міжнародних науково-технічних проектів за тими напрямками досліджень, у яких вітчизняна наука найбільш конкурентоспроможна. Втілення зазначених проектів, концентрація наукових сил та ресурсів на перспективних розробках дасть можливість українській науці стати лідером хоча б у деяких напрямках світового науково-технологічного поступу; стимулювати науково-дослідну та технологічну співпрацю з розвинутими країнами світу у напрямку формування інформаційного простору для міжнародного трансферу технологій; здійснити заходи організаційно-правового характеру щодо спільного використання науково-технічної інфраструктури.

### **Список використаних джерел:**

1. Національні проекти в стратегії економічної модернізації України / За ред. Я. А. Жаліла. — К.: НІСД, 2013. — 57 с.
2. The Global Competitiveness Report 2012–2013 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www3.weforum.org/docs/WEF\\_GlobalCompetitivenessReport\\_2012-13.pdf](http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2012-13.pdf)
3. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / Авт.-упоряд. Г. О. Андросчук, І. Б. Жияєв, Б. Г. Чижевський та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 632 с.
4. Даниленко С. М. Аналіз сучасного стану та ефективності фінансового забезпечення наукових досліджень та інновацій в Україні / С. М. Даниленко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.kntu.kr.ua/doc/zb\\_17\\_ekon/stat\\_17/34.pdf](http://www.kntu.kr.ua/doc/zb_17_ekon/stat_17/34.pdf)

5. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.91 р. № 1977-ХІІ [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1977-12>.
6. Слухання у Комітеті Верховної Ради України з питань науки і освіти 13 березня 2013 р.: «Про стан та законодавче забезпечення фінансування наукової і науково-технічної діяльності» [Електронний ресурс].— Режим доступу: [http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art\\_id=56346&cat\\_id=49595](http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=56346&cat_id=49595)
7. Інформаційні матеріали для слухання з питання «Про стан та законодавче забезпечення фінансування наукової і науково-технічної діяльності». Додаток До листа Держінформнауки України [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://kno.rada.gov.ua/komosviti/doccatalog/document?id=54892>
8. Стан і формування наукової сфери. Комітетські слухання [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://www.nas.gov.ua/tradeunion/news/Documents/Стан%20і%20формування%20наукової%20сфери%202014.03.13.pdf>
9. Сучасна економіка як економіка знань і технологічного розвитку [Електронний ресурс].— Режим доступу: [http://www.uinteі.kіev.ua/viewpage.php?page\\_id=467](http://www.uinteі.kіev.ua/viewpage.php?page_id=467)
10. Згуровський назвав стримуючі фактори в Україні для інноваційного розвитку... [Електронний ресурс].— Режим доступу: [http://dt.ua/SCIENCE/zgurovskiy\\_nazvav\\_strimuyuchi\\_faktori\\_v\\_ukrayini\\_dlya\\_innovatsiynogo\\_rozvitku.html](http://dt.ua/SCIENCE/zgurovskiy_nazvav_strimuyuchi_faktori_v_ukrayini_dlya_innovatsiynogo_rozvitku.html)
11. «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава: Програма економічних реформ на 2010–2014 роки», Комітет з економічних реформ при Президентові України.— с. 30 [Електронний ресурс].— Режим доступу: [http://www.president.gov.ua/docs/Programa\\_reform\\_FINAL\\_1.pdf](http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf)
12. Новикова Т.С. Проектный подход к финансированию инновационного развития России / Т.С. Новикова, Н.В. Горбачева [Електронний ресурс].— Режим доступу: [http://www.innclub.info/wp-content/.../Новикова\\_Горбачева\\_6\\_конк\\_кач\\_д.doc](http://www.innclub.info/wp-content/.../Новикова_Горбачева_6_конк_кач_д.doc)
13. Національні проекти для України. Аналітична доповідь — К.: НІСД, 2010.— С. 4.

14. Публічна презентація: Інвестиційна реформа [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrproject.gov.ua/ru/node/98>
15. Кваша Т. К. Форсайтні дослідження в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.uiis.com.ua/files/sbornik\\_kiev\\_innovation.pdf](http://www.uiis.com.ua/files/sbornik_kiev_innovation.pdf)
16. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2012 р. № 780-р «Про схвалення Концепції реформування системи фінансування та управління науковою і науково-технічною діяльністю» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/780-2012-%D1%80>

Стаття надійшла до редакції 24.07.2013 р.

*Лозовой В. С.* Освещено современное состояние научной сферы Украины.

Отмечено факторы, обуславливающие необходимость более интенсивного внедрения проектного подхода в отечественную научную сферу. Выделены наиболее перспективные направления применения научных проектов, охарактеризованы механизмы совершенствования их отбора и финансирования. Поданы предложения относительно мер, направленных на эффективную реализацию потенциала проектного подхода в контексте реформирования отечественной научно-инновационной системы.

Ключевые слова: *проектный подход, сфера науки, проектная экономика, научно-инновационное развитие, финансирование*

*Lozovyi V. S.* Deals with the current state of scientific sphere Ukraine.

Those factors that contribute to the need for more intensive implementation project approach in domestic science. Highlight the most promising research areas for domestic use areas of research projects described mechanisms to improve their selection and funding. Posted proposals for measures aimed at effective implementation of the capacity design approach in the context of the reform of the national research and innovation system.

Keywords: *design approach, the scope of science, project economics, research and innovative development financing*

**Філософський дискурс**

УДК 130.2 (477): 303.82–057.4 «19»

**Вдовиченко Г. В.\****Кандидат філософських наук, доцент кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка***КУЛЬТУРФІЛОСОФСЬКА СПАДЩИНА ФІЛОСОФІВ  
УРСР 20-Х — 30-Х РР. ХХ СТ. У ОЦІНКАХ  
ДОСЛІДНИКІВ**

Ця стаття подає перший комплексний аналіз вивчення протягом другої половини ХХ — початку ХХІ ст. розвитку філософії культури як напряму філософської думки УСРР епохи «Розстріляного Відродження». В контексті цього аналізу висвітлено внесок професора І. Іваньо до вивчення філософії культури провідного представника філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. ХХ ст. академіка В. Юринця

Ключові слова: *філософська думка, «філософський фронт» УСРР, філософія культури, модернізм, марксизм, І. Іваньо, В. Юринець, П. Демчук*

Філософії культури епохи «Розстріляного Відродження» як одного із, на наш погляд, найцікавіших, однак тривалий час вимушено замовчуваних науковцями СРСР та, по суті, ще й дотепер вкрай недосліджених у вітчизняній і зарубіжній гуманітаристиці напрямів філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. ХХ ст. Проведене нами впродовж 2006–2013 рр., у кількох циклах публікацій, дослідження чималої за її обсягом та прикметної її науковим значенням культурфілософської спадщини чільних діячів «філософського фронту» УСРР тих років — академіка ВУАН В. Юринця й члена-кореспондента ВУАН П. Демчука, дозволяє нам перейти до системного вивчення місця та ролі філософії культури як складової професійного філософування в Радянській Україні епохи «Розстріляного Відродження». Основним його завданням є класифікування і перший комплексний аналіз усіх галузей становлення й

напрямків розвитку культурфілософії як напряму філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст. на матеріалах майже всього відомого в сучасній науці друкованого доробку її головних розробників — учених філософських установ УІМЛ, ВУАМЛІН та філософсько-соціологічної секції при кафедрі марксизму-ленінізму в Києві. Присвячуючи цій науковій проблемі три наступні статті цього циклу публікацій, ми звертаємо увагу в заключній п'ятій статті на публічне оцінювання здобутків філософії культури як напряму філософської думки Радянської України того часу в суспільно-політичній і науковій думках УСРР 30-х рр. XX ст. — кампаніям офіційних критики та засудження В. Юринця і П. Демчука. Важливою передумовою вирішення цих двох основних завдань нашого наукового пошуку є виконання вже частково проведеного нами у низці публікацій системного вивчення проблеми дослідження філософії культури як складової вітчизняного радянського професійного філософування епохи «Розстріляного Відродження» протягом другої половини XX — на початку XXI ст. в Україні та за кордоном. Попереднє ознайомлення з основними здобутками української й зарубіжної гуманітаристики свідчить, що такий аналіз не був здійснений і є, безумовно, актуальним з огляду на активний розвиток досліджень у царині історії філософії в Україні. Водночас, нами встановлено, що окремі розрізнені початкові спроби принагідного і часткового виконання такого аналізу здійснювались поодинокими представниками української гуманітаристики, головним чином — вітчизняними істориками філософії, у другій половині XX — на початку XXI ст. Враховуючи це, ми і присвятили цю статтю системному аналізу дослідження культурфілософської спадщини філософів УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст. вітчизняними й зарубіжними ученими у 50-х рр. XX — 10-х рр. XXI ст.

Об'єктом нашого дослідження, в першу чергу, стали дві такі великі умовні групи друкованих матеріалів із історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., як-от статті, монографії та інші видання на цю тему, опубліковані протягом 50-х — 80-х рр. XX ст. у СРСР, здебільшого в УРСР, і за кордоном, передусім у США й Канаді. Першу з цих груп матеріалів — радянські дослідження з історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., ми поділили на дві основні підгрупи: 1). видані в УРСР, 2). видані в РСФРР, — кожна з яких містить у її складі декілька умовних блоків друкованих видань. Кількісно найбільша з них перша підгрупа представлена, на наш погляд, трьома основними умовними блоками друкованих видань: 1). дослідження Інституту філо-

софії ім.Г.Сковороди АН УРСР, 2). видання Київського державного університету і інших вишів УРСР, 3). дослідження літературознавців УРСР. До складу першого з цих блоків входять усі друковані види досліджень з нашої теми, опубліковані співробітниками Інституту філософії ім.Г.Сковороди АН УРСР у 50-х — 80-х рр. XX ст. передусім у таких от його виданнях: п'яти наукових збірниках статей (1959–1980), п'яти колективних монографіях (1966–1990), журналі «Філософська думка», — і в інших виданнях цього інституту. До складу другого блоку включено друковані види досліджень із указаної теми, опубліковані науковцями Київського державного університету й інших вишів УРСР у їх періодичних та інших типах видань, головним чином у журналах і збірниках статей, як-от: «Вісник Київського університету. Питання філософських наук» та «Вісник Київського університету. Серія історії», «Проблеми філософії», «Питання атеїзму», «Вісник Харківського університету. Серія філософії» й інші, — а також колективні монографії й інші праці згаданих науковців. Третій блок друкованих видань представлено низкою статей і монографій літературознавців УРСР — Л.Новиченка, В.Стуса, С.Тельнюка, Б.Корсунської, — й кількома іншими літературознавчими друкованими матеріалами. Крім того, до складу першої підгрупи видань нами були включені окремі енциклопедично-довідникові видання різних інститутів АН УРСР й інші матеріали. Друга підгрупа видань, а саме опубліковані в РСФРР у 50-х — 80-х рр. XX ст. дослідження з історії української філософії науковців УРСР, представлена двома основними умовними блоками друкованих видань: 1). статті в періодичних виданнях Інституту філософії АН СРСР та філософській періодиці загальносоюзного значення, в першу чергу — в журналах «Вопросы философии» і «Философские науки», та в енциклопедично-довідникових виданнях Інституту філософії АН СРСР, як-от «Філософська енциклопедія: В 5 тт.» (1960–1970); 2). публікації у монографіях Інституту філософії АН СРСР з історії філософської думки СРСР. Друга з виокремлених груп матеріалів — зарубіжні дослідження з історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., включає лиш два невеликі умовні блоки друкованих видань: 1). дослідження українських філософів діаспори, насамперед статті в «Енциклопедії Українознавства. Словникова частина: в 10 тт.» (1955–1984) і інші матеріали, 2). статті й праці українських літературознавців діаспори Ю.Луцького, Ю.Лавріненка, Г.Костюка й Ю.Шевельова і низку інших матеріалів.

Попередньо проведене нами дослідження всіх цих різновидів наукових публікацій з історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст. засвідчило той факт, що саме науковці Інституту філософії ім. Г. Сковороди АН УРСР зробили протягом 50-х — 80-х рр. XX ст. найвагоміший внесок до справи вивчення трагічної історії «філософського фронту» УСРР епохи «Розстріляного Відродження». У 1956–1968 рр. у цьому інституті було видано шість наукових збірників статей з історії вітчизняних філософської та суспільно-політичної думок від Середніх віків до середини XX ст.: «З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні» (1956), «З історії вітчизняної філософської та суспільно-політичної думки» (1959), «З історії філософської думки на Україні» (1963), «З історії філософської думки на Україні» (1965), «З історії філософії на Україні» (1967) та «З історії філософії і соціології на Україні» (1968). У чотирьох із них опубліковано чотирнадцять статей, цілком чи частково присвячених дослідженню вітчизняної філософської думки епохи «Розстріляного Відродження» в контексті переосмислення даного етапу історії філософії України за відносно сприятливих для цього умов «хрущовської відлиги». Авторами цих публікацій: В. Антоненком, В. Горським, В. Губенком, В.Євдокименком, І.Іваньом, В. Потапчуком, М. Сундирєвою та М. Юшмановим, — відображено розпочату в середині 50-х рр. XX ст., одразу після смерті Й. Сталіна, в Інституті філософії ім. Г. Сковороди АН УРСР плідну працю з повернення до наукового обігу в СРСР як прізвищ, так і наукової спадщини репресованих у 30-х рр. XX ст. представників «філософського фронту» УСРР. Всі ці науковці так, власне, і не актуалізували тему цього нашого дослідження, за виключенням І.Іваньо. Останній, вивчаючи осмислення філософами УСРР 20-х — 30-х рр. ідей В. Леніна, як розробника «марксистського вчення про принципи і шляхи побудови соціалістичної культури», звернув увагу на культурфілософські ідеї В. Юринця і визнав їх за «мрію про творчий розвиток естетики на основі глибокого засвоєння марксистсько-ленінського вчення». Те ж саме стосується і виданих згаданими науковцями і іншими їх колегами із Інституту філософії ім. Г. Сковороди АН УРСР протягом 1966–1969 рр. трьох перших в УРСР комплексних досліджень із історії філософії України, а саме колективних монографій: «Нарис історії філософії на Україні» (1966), «Розвиток філософії в Українській РСР» (1968) і «Торжество ленінських філософських ідей на Україні» (1969), — в яких оприлюднено перші спроби системного аналізу в тому числі й історії становлення і розвитку

вітчизняної філософської думки епохи «Розстріляного Відродження». Лише І.Іваньо знову звернув увагу на культурфілософську спадщину В. Юринця, передусім у написаному ним розділі «Естетика» другого з цих видань та розділі «Ленінське естетичне вчення на Україні» третього. Висвітлюючи у них естетичні погляди В. Юринця, І.Іваньо побіжно відзначив його увагу до «проблем будівництва соціалістичної культури» й досить загально згадав окремі елементи культурфілософії В. Юринця.

Заключними здобутками дослідження науковцями Інституту філософії ім. Г. Сковороди АН УРСР у 50-х — 80-х рр. історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст. є три видання: «Філософія на Україні періоду будівництва соціалізму» (1980), «Філософська думка на Україні: правда історії і націоналістичні вигадки» (1987) й «Філософська культура України та вітчизняна суспільна думка XIX — XX ст.» (1990), — у двох останніх із яких тема нашого дослідження фактично не була порушена. На сторінках низки фахових філософських періодичних видань Інституту філософії ім. Г. Сковороди АН УРСР і провідних вишів УРСР, як-от Київського державного університету, в 50-х — 80-х рр. XX ст. було оприлюднено низку спроби надто побіжного й загального розгляду окремих аспектів розробки представниками філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст. питань філософії культури. У 1969–1991 рр. у журналі «Філософська думка» було вміщено десять статей, повністю чи частково присвячених історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., учених: Я. Блудова, І. Головахи, Л. Грози, А. Грожина, І. Іваньо, М. Лука, П. Манзенка, — проте тільки у трьох із них звернуто увагу на питання становлення філософії культури як напряму філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст. Так, якщо у статтях «Розробка проблем етики на Радянській Україні в період побудови соціалізму» (1979) Л. Грози та «Боротьба українських учених і діячів культури проти ідеології фашизму (30-ті — початок 40-х років)» (1980) П. Манзенка, — лише доволі принагідно заторкнуто культурфілософський пошук В. Юринця і П. Демчука на підставі занадто поверхового й загального розгляду їх доробку, то в статті «Володимир Юринець — дослідник мистецтва» професора І. Іваньо і було закладено перші підвалини вітчизняного юринцезнавства як, на наш погляд, цікавого та перспективного напряму вивчення історії філософії України. Узагальнюючи у цій праці перші здобутки свого юринцезнавчого пошуку кінця 60-х рр. XX ст., І. Іваньо продовжив його згодом у кількох публікаціях 70-х — початку 80-х рр. XX ст., зокрема в ґрунтовних авторських

монографіях «Специфіка мистецтва. Історико-естетичний нарис» (1970) й «Нарис розвитку естетичної думки України» (1981). Раз-по-раз висвітлюючи у них результати комплексного міждисциплінарного вивчення встановленого ним у В. Юринця оригінального культурфілософського вчення на матеріалах, головним чином, одинадцяти згаданих ним публікацій ученого — тичинознавчої монографії та, в основному, його українознавчих праць, він так лаконічно розкрив у статті «Володимир Юринець — дослідник мистецтва» своє бачення місця і ролі культурфілософської проблематики у науковому пошуці цього науковця: «При всій багатогранності наукових інтересів В. Юринця саме в естетиці та філософії культури найяскравіше розкрився його талант ... Філософ дбає про творчий розвиток естетичної теорії як філософії соціалістичної культури на основі глибокого опанування марксистсько-ленінською методологією» [1, с. 111–112].

Вперше в історико-філософській думці УСРР докладно аналізуючи науковий пошук В. Юринця та, не в останню чергу, принагідно висвітлюючи численні аспекти його культурфілософської думки, І. Іваньо звернув увагу на виокремлені нами згодом засадничі складники філософії культури В. Юринця, а саме на його вчення про «тип соціалістичної культури» і «марксівську форму філософії культури». Аналізуючи суспільно-політичні та культурно-мистецькі чинники розвитку культурфілософських ідей В. Юринця, зокрема участь в українській літературній дискусії 1925–1928 рр. і публічну полеміку з М. Хвильовим, І. Іваньо, разом із тим, був змушений залишити поза своєю увагою висвітлення В. Юринцем учень відомих філософів і культурфілософів української діаспори, як-от Д. Донцова, й Західної Європи, зокрема: Ф. Ніцше, О. Шпенглера, М. Шелера, М. Вебера, — які, на нашу думку, справили на нього чималий вплив. Позиціонуючи ученого лиш як ортодоксального представника марксизму-ленінізму, що було вимушеною даниною політичній кон'юктурі філософського життя в СРСР, він, по суті, не зміг повно та об'єктивно дослідити філософію культури В. Юринця, визнаного ним за «визначного мислителя і талановитого вченого» й за «одну із найзначущих фігур» «серед українських радянських філософів 20-х років». Свій внесок до справи вивчення історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст. зробили у 50-х — 80-х рр. XX ст. і вчені Київського державного університету й інших вишів УРСР, які, разом із згаданими вище науковцями Інституту філософії ім. Г. Сковороди АН УРСР, оприлюднили результати своїх досліджень

на цю тему і в періодиці університетів УРСР. Протягом 1966–1991 рр. у збірнику КДУ «Проблеми філософії» побачили світ вісім публікацій з історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., тоді як у низці інших періодичних видань цього вишу за той же період, передусім «Віснику Київського університету», побачили світ менше десяти статей про розвиток вітчизняної філософії епохи «Розстріляного Відродження», де тему нашого дослідження не було порушено взагалі. Протягом 60-х — початку 90-х рр. XX ст. лише низка публікацій з історії філософії України, зазвичай частково присвячених чи поверхово дотичних проблематиці історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., як радянських учених, так і науковців діаспори, побачили світ за межами УРСР — у РСФРР та за кордоном, як-от у США й Канаді. У журналах «Вопросы философии» та «Философские науки» протягом 60-х — початку 90-х рр. XX ст. було опубліковано п'ять статей з історії української філософії початку XX ст., в яких лише частково висвітлюється формування «філософського фронту» УСРР, безвідносно до теми нашого дослідження. На окрему увагу заслуговує принагідне, але значуще для розгляду теми нашого дослідження висвітлення ідей філософії культури В. Юринця в працях українських літературознавців як УРСР, так і діаспори у другій половині XX ст. Якщо у кількох тичинознавчих дослідженнях літературознавців УРСР 60-х — початку 90-х рр. XX ст.: Л. Новиченка, В. Стуса, С. Тельнюка та Б. Корсунської, — звернуто окрему, вкрай принагідну увагу, на постать та праці В. Юринця, то дещо предметнішим виглядає актуалізування його імені та, зокрема, культурфілософських ідей, у присвячених поступу літературного життя 20-х — 30-х рр. XX ст. в УСРР працях українських літературознавців у діаспорі, як-от Ю. Лавріненка та Г. Костюка.

Досліджуючи невдовзі вивчення культурфілософської спадщини філософів УСРР епохи «Розстріляного Відродження» вітчизняними і зарубіжними науковцями протягом 90-х рр. XX — 10-х рр. XXI ст., ми визначили за об'єкт цього аналізу дві виокремлені нами великі умовні групи друкованих матеріалів з історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., опубліковані в Україні та за кордоном, насамперед у Канаді, США й Росії. Перша з цих двох груп матеріалів — вітчизняні дослідження з історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., поділяється на дві підгрупи: 1). публікації фахівців-філософів, передусім істориків філософії України, із Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України та низки провідних вишів України, насамперед Київського

національного університету імені Тараса Шевченка; 2). публікації літературознавців і істориків, зокрема з НАН України та кількох вишів, — кожна з яких нараховує по кілька умовних блоків друкованих видань. Перша з цих підгруп представлена трьома блоками друкованих видань: 1). публікаціями у філософській періодиці Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України та провідних вишів України; 2). навчально-методичними виданнями з філософії й історії філософії Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України і провідних вишів України; 3). науковими працями — монографіями, з історії філософії України і розділами у такого типу виданнях Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України та кількох провідних вишів України. До складу першого з цих блоків увійшли, насамперед, п'ятнадцять наших статей з історії філософської думки, у тому числі філософії культури, УСРР 20-х — 30-х рр. ХХ ст., опубліковані в 2006–2012 рр. у альманасі «Мультиверсум» та збірниках наукових праць Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Гуманітарні студії» й «Політологічний вісник». До цього ж блоку видань увійшла і група публікацій у «Філософській думці» і періодиці Національного університету «Києво-Могилянська академія» — «Магістеріум. Історико-філософські студії», та в іншій періодиці. Другий блок видань представлений групою навчально-методичних посібників з філософії та історії філософії авторів Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України і Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. До третього блоку увійшли монографії, які повністю, як розвідка «Трагедія академіка Володимира Юринця (Штрихи до історії української філософії радянської доби)» (1996) М. Роженка, чи частково, як праця «Історія філософської думки в Слобідській Україні» (2012) І. Шудрика, присвячені розгляду історії вітчизняної філософії епохи «Розстріляного Відродження». Друга підгрупа цих матеріалів представлена умовним блоком праць з історії української літератури ХХ ст. українських літературознавців, як-от учених Інституту літератури НАН України, зокрема авторів уміщених у виданні «Історія української літератури. ХХ століття. У 2 кн. Кн.1.: 1910–1930-ті роки» (1993) статей І. Дзюби, Г. Черниш та М. Наєнка. До складу другого умовного блоку видань цієї підгрупи матеріалів включено низку статей і монографій українських істориків, що містять окремі згадки, передусім, про В. Юринця і його колег із УІМЛ та ВУАМЛПН — жертв репресій, наприклад працю «Україна 20 –50-х років: сторінки ненаписаної історії» (1993) Ю. Шаповала.

Головною в другій з виокремлених груп матеріалів — зарубіжні дослідження з історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., є, на наш погляд, праця «Модерністи, марксиста і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років» (1992) М. Шкандрія, який частково висвітлив у ній наукові здобутки В. Юринця, зокрема кілька його культурфілософських ідей. Проведене нами дослідження вітчизняної наукової періодици кінця XX — початку XXI ст., передусім видань Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України і вишів України, як-от, передусім, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, засвідчило майже повну відсутність публікацій, присвячених вітчизняній філософській думці епохи «Розстріляного Відродження». У досліджених нами виданнях згаданого інституту в 90-х рр. XX ст. — 10-х рр. XXI ст., за винятком трьох наших циклів статей у альманасі «Мультиверсум», вміщено лиш кілька статей з історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., у яких відсутні будь-які спроби хоча б побіжного розгляду теми нашого дослідження. Присвячуючи п'ять статей двох перших зі згаданих циклів комплексному аналізу історико-філософської спадщини В. Юринця, ми виконали у чотирьох публікаціях третього циклу під умовною назвою «Філософія культури В. Юринця» (2013) перший системний аналіз культурфілософії цього науковця. Вивчення історії філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст. не стало в кінці XX — на початку XXI ст. одним із пріоритетів наукового пошуку фахівців низки провідних вишів України, зокрема Київського національного університету імені Тараса Шевченка, показовим свідченням чого є майже повна відсутність присвячених цій темі публікацій у його періодиці. Виключенням із цього правила є два цикли наших публікацій, у чотирьох статтях першого з яких, опублікованого в 2007–2011 рр. у «Гуманітарних студіях», ми дослідили культурфілософські ідеї у літературному процесі УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., а саме у публіцистиці ідеологів українського літературного авангарду М. Хвильового, М. Семенка й В. Поліщука. В опублікованих 2011–2012 рр. у «Політологічному віснику» п'яти статтях другого з циклів нами було проаналізовано дослідження В. Юринцем вітчизняних філософських і суспільно-політичних ідей видатних представників українського наукового, культурного й громадського життя XIX — початку XX ст.: Т. Шевченка, П. Куліша, М. Драгоманова, С. Єфремова, М. Грушевського, В. Винниченка, М. Хвильового і Д. Донцова. Разом із тим, у «Гуманітарних студіях» у 2012 р. розпочато видання циклу із

чотирьох статей, присвячених системному аналізу культурфілософської спадщини П. Демчука. Все більшу увагу вітчизняних науковців, зокрема І. Козія та Я. Юринця, привертає до себе постать і наукова спадщина В. Юринця, які стали головним об'єктом вивчення в першій юринцезнавчій авторській монографії — «Трагедія академіка Володимира Юринця (Штрихи до історії української філософії радянської доби)» (1996) М. Роженка.

Прикметно, що саме після виходу в світ цього дослідження наукова спадщина В. Юринця стала одним із об'єктів дослідження і в кількох навчально-методичних виданнях з філософії й історії філософії, як-от з історії філософії України, виданих за три останні десятиліття Інститутом філософії ім. Г. Сковороди НАН України та провідними вишами України, в першу чергу Київським національним університетом імені Тараса Шевченка. В цих навчальних посібниках їх авторами: В. Горським, М. Русиним й І. Огородником, Ю. Федівим і О. Мозговою, І. Бичком, М. Тарасенком та В. Табачковським, — і низкою інших відомих учених, філософія культури як напрям філософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст., по суті, взагалі оминається увагою. Винятком стало видання «Історія української філософії: Підручник» (2008), у якому нами досліджено формування культурфілософської думки в УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст. на матеріалах наукової спадщини В. Юринця, П. Демчука, М. Хвильового й М. Семенка. Побіжні згадки про В. Юринця наявні в кількох виданнях із підгрупи публікацій літературознавців і істориків — науковців Інституту літератури НАН України та Інституту національних відносин і політології НАН України та низки вітчизняних вишів, але тільки в статті «Літературознавство і критика: 1917–1940» М. Наєнка, вміщеній у монографії «Історія української літератури. XX століття. У 2 кн. Кн.1.: 1910–1930-ті роки», побіжно і вкрай стисло висвітлено вчення В. Юринця про «форму» твору й її критику літературознавцями УСРР 30-х рр. XX ст. Виконаний нами перший системний аналіз проблеми вивчення культурфілософської думки УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст. в Україні та за кордоном у 50-х рр. XX ст. — 10-х рр. XXI ст. дозволяє відзначити, що розвиток філософії культури як напрями вітчизняної філософської думки епохи «Розстріляного Відродження» не став предметом комплексного розгляду у філософській думці другої половини минулого — початку цього сторіччя. Науковці УСРР, вимушено виходячи у вивченні цієї теми із комплексу сформованих ще в 30-і — 50-і рр. XX ст. надто заполітизованих, деформованих і неповних уявлень про

специфіку вітчизняного філософського процесу епохи «Розстріляного Відродження», розглядали свої дослідження, власне, як спробу наукової реабілітації та повернення до вітчизняної науки прізвищ і наукового доробку репресованих учених саме як ортодоксальних радянських філософів. У власну чергу, науковці діаспори, спираючись, здебільшого, на антирадянські ідейні настанови, виступали із гострою, як правило, упередженою критикою наукових здобутків учених УРСР саме як радянських науковців. Певна відчутна індиферентність науковців стосовно культурфілософської спадщини філософів УСРР 20-х — 30-х рр. XX ст. на початку вже цього століття поступово змінюється, зокрема і завдяки низці публікацій автора цієї статті, усвідомленням необхідності неупередженого системного реконструювання цього періоду в розвитку вітчизняних філософії та філософії культури як невід'ємних складових відтворення й нового прочитання історії філософії України.

### Список використаних джерел:

1. Іваньо І. Володимир Юринець — дослідник мистецтва / І.В. Іваньо // Філософська думка. — 1970. — № 5. — С. 111–112.

Стаття надійшла до друку 11.08.2013 р.

Вдовиченко Г. Культурфилософское наследие философов УССР 20-х — 30-х гг. XX в. в оценках исследователей

Эта статья представляет первый комплексный анализ изучения во второй половине XX — в начале XXI вв. развития философии культуры как направления философской мысли УССР эпохи «Расстреляного Возрождения». В контексте этого анализа освещён вклад профессора И. Иваньо в изучение философии культуры ведущего представителя философской мысли УССР 20-х — 30-х гг. XX ст. ак. В. Юринца.

Ключевые слова: *философская мысль, «философский фронт» УССР, философия культуры, модернизм, марксизм, И. Иваньо, В. Юринец, П. Демчук*

---

Vdovychenko G. Philosophy of culture heritage of the UkSSR philosophers of 1920s — 1930s in estimates of investigators

This article presents first complex analysis of studying in the second half of XX — early XXI cc. of philosophy of culture as trend in the UkSSR philosophic thought of the «Red Renaissance». In context of this analysis was lightened contribution of pr. I. Ivanyo to studying of ac. V. Urynets' philosophy of culture as leading representative of the UkSSR philosophic thought of the 1920s — 1930s

Keywords: *philosophical thought, «philosophical front» of the UkSSR, philosophy of culture, modernism, marxism, I. Ivanyo, V. Urynets, P. Demchyk*

**Філософський дискурс**

УДК 930.1

***Мохнатюк І. О.****Кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України і методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка***СУЧАСНИЙ КОНТЕКСТ ІСТОРИЗМУ В ТВОРЧОСТІ І. ФРАНКА**

В статті розглядаються історіософські погляди І. Франка. Простежено наукову критику історизму вченого та охарактеризовано народницький характер історичної концепції. Вивчено філософське кредо історичних досліджень І. Франка. Визначено та проаналізовано «Франкові перспективи» вирішення національного питання та шляхи формування національного ідеалу.

Ключові слова: *історизм, творчість, народ, нація, І. Франко*

Перш ніж аналізуватимемо історизм творчості І. Франка, звернемо увагу на те, що у сучасній науковій літературі, зокрема історичній і філософській, є класичні визначення історизму. Так, наприклад, у «Філософському енциклопедичному словнику» історизм визначається як «принцип, концепція розгляду явищ, згідно з якими останні виникають, змінюються (розвиваються) впродовж їхнього існування та зумовлені всією сукупністю своїх попередніх трансформацій» [1, с. 273]. Однак таке визначення хибує тим, що поняття історизму виключає бачення перспектив розвитку суспільства, апелюючи тільки до минулого. Але ж історія як наука слугує, перш за все, майбутньому. І. Франко бачив цю знаменну рису історії, про що свідчить дослідження його концепції історизму.

Найважливіший внесок І. Франка у національну культуру — це створення розгорнутої концепції наукової критики принципу історизму, яка з'являється як на основі осмислення ним результатів тогочасної європейської науки так і завдяки національним надбанням. Принагідно зазначити, що термін «концепція» неодноразово вживається І. Франком,

насамперед, для позначення головного задуму в науковій, художній, політичній та інших видах діяльності людини [1, с. 301]. Тому концепція історії у І. Франка постає, з одного боку як система аргументів того, що історія — це єдиний, цілісний процес розвитку взаємопов'язаних феноменів буття. Але таке розуміння ним історизму не є новим, а І. Франко тут тільки демонструє зайняту теоретичну позицію. Однак, коли І. Франко стверджує, що «Під історією розуміємо слідження внутрішнього зв'язку між фактами, тобто таке угруповання поодиноких, важливих і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь сенс, тобто щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і викликаючі їх.» [2, с. 77]. Цим він підтверджує, притаманне тільки йому, нове розуміння історизму. Новизна полягає в тому, що у концепції історії потрібно, насамперед, бачити перспективу.

Ось чому слід звернути увагу на те, що критичний аналіз першоджерел, інтеграції ідей і оцінок дорадянської, радянської, пострадянської та зарубіжної історіографії дозволяє також визначати концепцію історії І. Франка як таку, що ґрунтується як на наукових позиціях, високому рівні національної самосвідомості письменника, так і на ідеях перспективи розбудови суспільного устрою на засадах громадянського суспільства та історичності соціального поступу. Тобто, концепція історії І. Франка важлива, насамперед, не тільки тим, що історія постає як взаємозв'язок феноменів суспільного розвитку, а тим, що вчений намагався досягнути історичний процес з парадигмальної позиції, зняти суб'єкт-об'єктні відносини між дослідником і суспільством.

Слід відзначити, що історична концепція І. Франка носила переважно народницький характер, адже центральне місце в історичному поступі відводилося не державі, не визначним особам, а народу. Загалом в Україні у другій половині ХІХ ст. народницьке трактування історичного прогресу серед науковців було домінуючим. Представниками народницької історіографії були: М. Максимович, П. Куліш, М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський.

У І. Франка народницький характер розуміння історії, постає дещо своєрідним що виявилось, насамперед, у баченні «ролі особистості в історії». Вчений вирішував її досить традиційно, оскільки відкидав застарілу концепцію Т. Карлейля та його послідовників щодо виняткової ролі «героїв» в історичному розвитку. У статті «Юрій Брандес», він стверджував, що новочасна історична наука «бачить розвій головно

в змінах економічного стану, продукції і обміну, а далі в змінах стану освіти широких народних мас» [3, с. 382].

Інакше виглядає справа, коли заходить мова про «людське обличчя» історії, про історію культури. Тут Франко обґрунтовує особливий, вперше, мабуть, привнесений в українську історіософію М. Драгомановим, підхід щодо розуміння ролі особистості в історичному розвитку. Ніяк не заперечуючи ні значення економічного фактору, ні визначальну роль народних мас в ході історії, такий підхід є спільним здобутком європейської філософії (філософської антропології), соціології, політології, правознавства і т. д. і зводиться до пріоритету в системі цінностей людського співжиття, за словами Франка, найбільше характерної для XIX в. «емансипації людської одиниці» [4, с. 292].

Можемо констатувати, що як історик і філософ І. Франко високо цінував культурно-цивілізаційні завоювання Нового часу, котрі розпочалися епохою Відродження і розширювалися та поглиблювалися до XIX століття, включно — історичної доби діяльності самого письменника і вченого. Цю добу І. Франко у своїх працях, створених на рубежі XX ст., оцінював як друге Відродження, другий переломний етап в історії людства, спричинений передусім небаченим, на його погляд, розквітом «людського обличчя» історії — культури. Найвищою метою такого бачення, як неодноразово наголошував вчений, «є чоловік, правдивий живий чоловік, людська одиниця і людська громада». Формуванню такого світобачення, на думку І. Франка, передувало «духовний, теоретичний, філософський переворот» [5, с. 160], здобутком котрого було, зокрема, «... вчоловічення надприродного», що стало «найбільшою перемогою над середньовіковою трансцендентальністю» [5, с. 160]. У передмові до перекладу «Фауста» Гете, І. Франко зазначає, що у цьому творі виражено «думки цілої тої епохи духового відродження чоловіка, духової його емансипації з-під гніту надприродності».

У процесі формування історичних поглядів І. Франка безперечно вагоме місце займали ідеї сформовані членами Кирило-Мефодіївського товариства.

Одним із його духовних провідників цього товариства постає М. Костомаров, який увійшов в українську історію як талановитий вчений автор основних програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства, а саме, «Книги буття українського народу».

На відміну від М. Костомарова І. Франко в процесі розвитку народу відводив досить значне місце інтелігенції, зокрема в питанні культурного

розвитку, надававши їй роль поводиря народу. Думки М. Костомарова відносно месіанської ролі українського народу не знайшли прихильності в особі І. Франка.

М. Костомаров уже в ранніх дослідженнях («Мысли об истории Малороссии») вперше в історії української історіографії детально з'ясував хід і сутність історії України, пов'язаної з культурним і духовним життям народу. Обґрунтовуючи оригінальний погляд на розвиток Київської Русі, він не заперечував єдності слов'янських народів, але доводив, що етнічна спільність народів не є одвічною і незмінною категорією» [6, с. 150].

Окрім М. Костомарова потрібно відзначити П. Куліша, члена Кирило-Мефодіївського товариства, ідеї якого в певній мірі співзвучні з ідеями І. Франка.

Перший період творчості П. Куліша (до розгрому Кирило-Мефодіївського товариства) прийнято називати «козакофільським», або «народницьким». Його ідейно-політичні позиції в цей час значною мірою формувались під впливом ранніх поезій Т. Шевченка, в яких творився своєрідний ідеалізований міф Козацької України. Він пише, за зразком козацьких літописів, твір пропагандистського характеру «Україна», в якому не лише опоетизовує історичне минуле свого народу, але й виражає цілком реальне сподівання на його величне державно-політичне майбутнє. Не приймаючи в повній мірі месіанські ідеї М. Костомарова, П. Куліш все ж переконаний у великих потенціях національного характеру українців.

Дещо співзвучною з П. Кулішем є ідеї висловлені І. Франком, в яких він характеризував велич української культури. В питанні аналізу Визвольної доби Б. Хмельницького співзвучною є її характеристика. І. Франко називав її кривавою драмою українського народу [7, с. 188]. Так само, велике значення І. Франко надавав розвитку культури.

У статті «Народний празник», написаній з приводу того, що на 1898 р. випало відразу три великих ювілеїв — повстання під проводом Хмельницького 1648 р., скасування панщини в Галичині 1848 р. та 100-річчя виходу «Енеїди» Котляревського, І. Франко співставляє історичне значення цих видатних подій, їхній вплив на долю народу України. Хмельниччина, пише вчений, завершилася переходом половини України під Московщину з усіма наслідками та спустошенням тієї половини, що лишилася під Польщею. Звільнення від панщини обернулося для селянства численними економічними труднощами, злиденністю і еміграцією.

Зате «за сто літ від появи книжки Котляревського зробилося з нами велике чудо. Чого ми не здобули кровавим танцем Хмельниччини, чого нам не дали... цісарські патенти, те починаємо здобувати власною духовою, просвітною працею. І коли нині люди на світі знають дещо про русинів і шанують їх, то не за війни Хмельницького і не за цісарські патенти, видавані на їх користь, але за їх власну працю, за той дух щирої любові до хлопа, до кожного кривдженого і поневоленого, який віє в руських народних піснях, у писаннях Котляревського, Квітки, Шевченка, Шашкевича, Марка Вовчка, Федьковича, Мирного й інших» [8, с. 335].

Значний вплив на формування світоглядних поглядів І. Франка справляв М. Драгоманов, як у сфері соціально-політичних ідей так і світоглядно-історичних. Звичайно, вплив Драгоманова був не єдиним чинником залучення І. Франка до кола ліберальних соціально-політичних ідей. Значну роль тут відіграла позитивістська філософія і соціологія, та й загалом ідеї, що домінували в суспільній свідомості того часу.

Своєрідними постають погляди засновника київської історичної школи документалістів В. Антоновича при порівнянні їх з поглядами І. Франка. Дослідники творчості В. Антоновича звертали увагу на «занадто підкреслену наукову об'єктивність і безсторонність» історика, на те, що він «дуже рідко і в надзвичайно обережній, ледве помітній формі давав відчутти свої загальні погляди, свою філософію української історії». Так, О. Єфименко стверджувала, що «в розвідках Антоновича завжди зберігається рівновага і гармонія між ідеєю і фактом», і, як позитивне, відзначала, що він ніколи не дає готової ідеї. Але факти під мистецькою рукою історика укладаються в такий ясний перспективі, так логічно і струнко, що ідея явища вимальовується з найбільшою виразністю [9, с. 199].

В. Антонович був далекий від замилювання українством, від ідеалізації, гри на патріотичних почуттях. Він завжди й неухильно відстоював об'єктивізм, закликаючи підкорювати йому особисті почуття дослідника [10, с. 101].

І. Франко безперечно розумів правильність такого твердження. Однак він зазначав, що «історія ніколи не стане і не може стати повною, скінченою, такою, про котру можна би сказати: се будинок готовий, ні одної цеглинки в нім не хибує... Історія назавсідги останеться таким будинком, котрий кожде нове покоління в більшій або меншій часті перебудовує і пересипає відповідно до власних потреб, до власних поглядів» [2, с. 77].

Тобто, І. Франко вказував на те, що повної об'єктивності і виключно наукового характеру історичних досліджень подій і явищ досягти досить важко, тому, що історика при дослідженні доведеться розглядати їх відособлюючись від сучасних йому навколишніх реалій.

В. Антонович на значній джерельній базі започаткував нову національно-демократичну концепцію історії України. Виявивши в українському суспільстві традиції і принципи общинності, рівноправності і демократизму, разом з тим визначив їх як провідну особливість всього історичного процесу в Україні. На противагу панівним поглядам російської та польської історіографії на історію України, як на складову частину російської чи польської історії, на широкій базі різнопланових документальних джерел переконливо доводив самотність багатовікової історії українського народу. Ця концепція отримала подальшу ґрунтовну розробку в працях його учнів та послідовників, насамперед М. Грушевського [10, с. 17].

Хоча В. Антонович відстоював народницько-демократичні підходи до висвітлення історії України, але «народницька» позиція щодо українського історичного процесу не доводила його, як зазначав М. Грушевський, до «національної виключності, переоцінювання «народних святощів» і легковаження загальнолюдською культурою» [10, с. 8]. Важливо те, що, міцно стоячи на виважено-наукових підвалинах, В. Антонович «не возвеличував нашого народу, не робив з нього «месії народів» [10, с. 7].

Вже стала традиційною думка про те, що у XIX–XX ст. в Україні діяли «Київська школа істориків-документалістів» В. Антоновича, народницька школа М. Грушевського.

Безперечно ідеї і принципи дослідження історії України висловлені І. Франком знайшли своє подальше відображення в історичній концепції М. Грушевського.

Для видатного історика М. Грушевського любов до свого народу і до історичної істини завжди були вищим мірилом у науковій творчості і політичній діяльності. Учений для себе і для своїх учнів основне завдання наукової діяльності вбачав у тому, щоб «завжди шукати і ніколи не задовольнятися, що посів цілком усю істину, так, що всякий інший погляд, інша вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна» [11, с. 150]. М. Грушевський рішуче відкидав догматизм як неприйнятний для науки метод дослідження [12, С. 19]. У М. Грушевського домінує «абсолютний критицизм» та об'єктивність, і тому «Історія

України-Руси» »позбавлена будь-якої тенденції політично-партійної чи класової» [12, с. 41]. Тому він критично ставився до статей і книг деяких сучасних авторів, які були «рясно приправлені офіціозно-патріотичним соусом» [13, с. 2].

Концепція історії М. Грушевського в середовищі тогочасних істориків та громадсько-політичних діячів була сприйнята неоднозначно. Одні з них (М. Драгоманов) її не сприймали, інші (В. Антонович) зустріли прихильно. Слід зауважити, що і в наступний час М. Грушевський продовжував дотримуватися своїх поглядів. Він, наприклад, критикував В. Липинського за його державницьку теорію та відповідні оцінки Б. Хмельницького і подій середини XVII ст. на Україні.

Як уже згадувалось, авторська концепція, покладена в основу «Історії України-Руси», відзначалась оригінальністю мислення і методу дослідження.

В цьому аспекті значного творчого доробку вченого найбільш рельєфно простежується його концепція про відсутність «загально-руської» історії. Тому не викликає особливого здивування авторська теза про встановлену «тотожність антів з українськими племенами» [12, с. 177], про те, що історія Київської держави належить українцям тощо. М. Грушевський переконливо довів, що створення держави — це закономірний і об'єктивно обумовлений результат попереднього історичного розвитку східних слов'ян. [12, с. 374].

Сутність історіософської концепції М. Грушевського ґрунтується в трьох основних поняттях: народ, держава і герой в історії. Народ, у М. Грушевського, це поняття метафізики романтичного періоду, тоді як держава — це анархо-соціалістичне поняття, і герой в історії відповідає позитивістській концепції, як метод пізнання. В народі Михайло Грушевський бачив дієву силу історії. Досліджуючи історію українського народу від висуває ідею «національної самооборони» і «національної смерті». Вся історія українського народу — це пробуджена енергія національного самозбереження перед небезпекою видимої національної загибелі. На такому історичному ґрунті виростають ідеали українського народу: свобода, рівність і народний ідеал справедливості або автономії.

У своїх працях М. Грушевський доводить думку про те, що не Україна вийшла з Київської Русі, а навпаки Київська Русь стала першою і древнішою формою українського життя. У соціологічному зрізі М. Грушевський прагне з'ясувати питання про роль держави в історичному розвитку.

Гуманістично-культуроцентрична концепція української нації та історії України в працях І. Франка мала завершений і системно розбудований вигляд, покладалася в основу всіх його конкретно-історичних досліджень. З цього погляду особливий інтерес являє велика і ґрунтовна праця вченого «Причинки до історії України-Русі» (1911–1912 рр.), де з'ясовуються історіософські й історіографічні «розбіжності» з М. Грушевським. З провідним українським істориком тієї доби І. Франка пов'язували спільна багаторічна праця в науковому товаристві ім. Т. Шевченка та «Літературно-науковому віснику». У «Причинках...» І. Франко віддає належне видатному історик у громадському діячу, «бачачи (в ньому) одного з визначних двигачів нашої національної ідеї» [14, с. 455], а саму «історію України-Русі» оцінює як «повний образ історичного розвою українсько-руського народу» [14, с. 455]. «... Се поява, — пише далі вчений про працю Грушевського, — так важна в нашій національній житті, що кожний крок її повинна освідчена громада слідити з найбільшою увагою» [14, с. 455].

Це побажання і здійснює І. Франко у своїх «Причинках...», вишукуючи і заповнюючи своїми додатками пропущені, на його погляд, прогалини в працях М. Грушевського, в основному тих, що висвітлювали передісторію України. Загальні зауваження історіософського характеру відображали погляди І. Франка. Він схвально відгукується на те, як М. Грушевський орієнтується в «трудних для вислідження переходових» періодах в історії, як всебічно історик висвітлює явища культурної еволюції українського народу [14, с. 441, 446].

Проте висловлює також і претензії: «Автор (М. Грушевський) кладе головну увагу на аналізування історичних явищ, але не має дару ґрунтування історичних фактів; от тим-то при всій глибокій обдуманності його плану важні історичні події, а ще більше визначні історичні дії тонуть у масі подробиць та розумувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими» [14, с. 453–454]. Принциповими, на нашу думку, тут є зауваження щодо «живих осіб» та «історичних діячів», оскільки вони відображають погляди І. Франка на людське обличчя історії. Інші зауваження надто неконкретні і, можливо, породжені «ревним» ставленням І. Франка до М. Грушевського.

Потрібно зазначити, що «Причинки...» були написані в умовах конфлікту з М. Грушевським, що виник навколо затягування публіка-

ції праці І. Франка «Історія української літератури» [14 с. 337–338]. І. Франко надавав великої ваги цій публікації: у праці «вкладені деякі нові погляди і результати моїх наукових досліджень» [14, с. 389]. Зазначав, що це буде не тільки історія письменства, а й дослідження «звиш тисячолітньої історії та культури нашого народу...», суцільний культурно-історичний образ духовного розвою народу» [14, с. 379–380]. У праці над «Історією...», пише І. Франко, йому «присвічувала ідея самостійності й оригінальності нашої культури». І не останню роль відігравало сподівання, що «історія української літератури» стане гідно обік «Історії України» М. Грушевського» [14, с. 389].

На превеликий жаль, сподівання вченого на розголос про своє останнє фундаментальне дослідження не здійснилися з різних причин. «Історія...» досі залишається «білою плямою» у науковій спадщині І. Франка. Проте, навряд чи можна поставити когось поряд з І. Франком, якщо врахувати усю сукупність написаного ним про українську культуру, її давні витoki і буквально усі фази її розвитку, включаючи і той період, коли він був чільним і найактивнішим учасником цього процесу. «Франко — історик української культури» — ця тема й досі не дістала свого висвітлення в науковій літературі, особливо мало дослідженою залишається проблема давньоукраїнської літератури та народної культури у висвітленні І. Франка. У історико-літературній спадщині вченого представлені портрети всіх найвизначніших «культурних героїв» України на чолі з Т. Шевченком, якому присвячено понад 50 різних публікацій. Нарешті, грандіозна будова Франкової історії української культури розглядає її своєрідність і національну неповторність у широкомасштабному контексті європейської і світової культур, глибоким знавцем яких був вчений-енциклопедист та ще й блискучий перекладач безлічі класичних і сучасних йому творів численних народів світу. І — попри всі окремі неузгодженості Франкової концепції української культури в історичному розрізі із деякими сучасними поглядами на ту чи іншу проблему — ця концепція відзначається й тим, що спирається на цілісний — хоч і не «одноцільний» — світоглядно-теоретичний базис, створений і вироблений протягом багатьох років на підставі узагальнення не одних тільки культурно-історичних фактів і процесів, а охопту та врахування соціально-економічної, політичної і загалом громадянської історії.

В галузі літератури і мистецтва І. Франко акцентував увагу на піднесенні ролі творчої індивідуальності: головне, «щоб особистість поета

не була нічим в'язана», поет мусить бути «зовсім свободним духовно» [15, С. 502], тоді він перетворюється на провідника свого народу.

І. Франко пройшов у своєму ідейному розвитку в середині 1890-х рр. два виразні етапи, пережив глибоку еволюцію світоглядних позицій — від послідовника М. Драгоманова, соціаліста «ліберального і персоналістичного складу», до націонал-демократа і речника «реального націоналізму» [16, с. 54–61].

Триєдина формула: «людина — культура — історія», яка була фактичним філософським кредо історичних досліджень І. Франка, опинилася у перші пострадянські роки в центрі уваги філософсько-історичних обговорень (що мало і має вирішальне значення в подоланні марксистської концепції «лінійного» історичного прогресу у вітчизняній історіософії).

Утвердившись на засадах «повноїсамостійності нації, зриваючи таким чином з федералістичною традицією М. Костомарова і М. Драгоманова» [17, с. 405–411], світогляд І. Франка зазнав істотної трансформації, що було пов'язано з переходом української політичної думки з позицій федералізму на позиції самостійництва [18, с. 114–126].

У працях «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881–1882 рр.), «Із секретів поетичної творчості» (1898–1899 рр.), «На склоні віку» (1900 р.), «Поza межами можливого» (1900 р.), «Принципи і безпринципність» (1903 р.), «Що таке поступ?» (1903 р.), «Ukraina irredenta» (1895 р.), «Одвертий лист до галицької української молодезі» (1905 р.), «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906 р.) І. Франко дійшов висновку, що лише «політична самостійність всякого народу» є запорукою вирішення всіх інших його проблем. «А що значить політична несамостійність якоїсь нації,— писав вчений,— як у остатній лінії такий її стан, що вона мусить без опору дати визискувати себе іншій нації, мусить віддавати часть здобутків своєї праці на цілі, які з її розвоєм і безпекою не мають нічого спільного? Значить, ... національно-економічні питання самі собою, з залізною консеквенцією пруть усяку націю до виборювання для себе політичної самостійності, а в противнім разі розкривають перед нею неминучу перспективу економічного невільництва, занидіння, павперизації, культурного застою і упадку» [19, с. 280].

Ідеал, в сучасному розумінні, є своєрідним «стопленням» знання про світ з переживанням цього світу, знання про суще з баченням перспектив його розвитку, переживанням світу як належного, тобто своєрідний

світоглядний та регулятивний стрижень цілепокладаючої діяльності людини чи спільноти [19, с. 231]. «Усякий ідеал, — пише мислитель, — се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до досягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого» [20, с. 284]. Ідеал національний, за І. Франком, це «ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації» [20, с. 284].

Через критику окремих положень і загальної концепції свого старшого сучасника М. Драгоманова І. Франко розлучався і з деякими власними ілюзіями та помилковими поглядами. І. Франко акцентує увагу на ліберальних проявах соціальної філософії М. Драгоманова — на його думку, підкреслює вчений, «повинні бути поперед усього основні права чоловіка — свобода думки й слова, зборів та коаліцій, толеранція політичних та релігійних переконань». В іншому місці статті наголошується на філософському підґрунті лібералізму М. Драгоманова, що полягав у його, за словами І. Франка, поправці до «так званого матеріалістичного світогляду, який у розвії людськості бачить лише ділання несвідомих, матеріальних сил. Суть поправки полягала в тому, що М. Драгоманов «вірив також у духову силу, що помагає порушувати віз людської цивілізації... Властивим плодючим елементом у тій еволюції вважав людський індивідуум, його душу, волю й інтелігенцію». У такому позитивному ставленні І. Франка до лібералізму та філософського персоналізму М. Драгоманова та водночас запереченні його «народолюбства», та, хоч і своєрідного, «громадівського», та все ж соціалізму, а також непевної «федералістської» позиції у національному питанні досить адекватно віддзеркалюються переміни у поглядах самого вченого і письменника.

Висунення на перше місце національного ідеалу вчений пояснював тим, що «ідеал національної самостійності», який вміщує у собі не тільки «західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі», лише «один тільки може дати їм поле для повного розвитку» [19, с. 283]. Застерігаючи наступні покоління, І. Франко з боєм нагадував, що, «не маючи в душі сього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськім морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті, попадали в зневіру і апатію» [19, с. 283]. Отже, ідеал повинен не тільки усвідомлюватися, а й «почуватися серцем», бути предметом і знання, і віри [21, с. 67].

Автор статті не схильний абсолютизувати культурно-центристську історіософію І. Франка, тим більше — протиставляти її іншим версіям історіософських поглядів взагалі і філософії української історії зокрема. Франкова історіософія самодостатня і цінна саме тим, чим вона вирізняється серед інших.

### Список використаних джерел:

1. Філософський енциклопедичний словник / Укл. Булатов М. О. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.
2. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / І. Франко // Збір. творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 45. — С. 76–139.
3. Франко І. Юрій Брандес / І. Франко // Збір. творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1980. — Т. 31. — С. 378–384.
4. Квіт С. Іван Франко і Михайло Грушевський / С. Квіт // Слово і час. — 1991. — № 1. — С. 61–70.
5. Франко І. До характеристики Івана Наумовича / І. Франко // «Народ», 1891, — № 23–24. — С. 314–315.
6. Проблеми створення наукової біографії Івана Франка // Іван Франко — письменник, мислитель громадянин. Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народж. Івана Франка (Львів. 25–27 вересня 1996 р.) — Львів: Світ, 1998. — 142 с.
7. Коцюбинський М. М. Твори в 6-ти томах / М. М. Коцюбинський. — К.: АН УРСР Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 1961. — Т. 4. — 318 с.
8. Франко І. Я. З 1848 р. Давні матеріали до оцінення нових заходів около польсько-руської угоди // Збір. творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1985. — Т. 46. — Кн. 1. — 671 с.
9. Франко І. Рецензія на працю М. Лозинського «Гайдамащина». Із історії народних рухів на Україні в XVIII-тім столітті». ЗНТШ, — Т. 71. — С. 58
10. Франко І. Proba wyjasnienia zagadki emigracyjnej // Kurjer Iwowski. — 1892. — Nr. 246.
11. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності / М. Грушевський. — К., 1909. — 232 с.
12. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості / І. Франко // Збір. творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 45. — С. 76–139.

13. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності / М. Грушевський. — К., 1909. — 232 с.
14. Дей О. І. Іван Франко: Життя і діяльність / О. І. Дей. — К.: Дніпро, 1981. — 355 с.
15. Франко І. *Krajoznawstwo galicyjskie* // *Kurjer lwowski*. — 1892. — № 221.
16. Дей О. Іван Франко і перша російська революція О. Дей. — Львів: Кн.-жур. вид-во., 1955. — 84 с.
17. Франко І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша / І. Франко // Збір. творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 47. — С. 417–548.
18. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко. — Львів, 1910., С. 190–347.
19. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький. Історичні есе: У 2-х т. — К.: Основи, 1994. — Т. 2. — 537 с.
20. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе: В 2-х т. — К. 1994. — Т. 1. — 520 с.
21. Гундорова Т. І. Інтелігенція і народ в повістях Івана Франка 80 — х років / Т. І. Гундорова. — К.: Наукова думка, 1985. — 144 с.
22. Франко І. Українські партії в Галичині / І. Франко // Вибрані суспільно- політичні і філософські твори. — К., 1956, — С. 276–324.
23. Франко І. Поза межами можливого / І. Франко // Збір. творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 45. — С. 276–285.
24. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. С. Забужко. — К.: Вид-во «Основи», 1993. — 126 с.

Стаття надійшла до редакції 16.07.2013 р.

---

*Мохнатюк И. А.* Современный контекст историзма в творчестве И. Франко

В статье рассматриваются историософские взгляды И. Франко. Прослежена научная критика историзма ученого и охарактеризованы народнический характер исторической концепции. Изучено философское кредо исторических исследований И. Франко. Определены и проанализированы его перспективы решения национального вопроса и пути формирования национального идеала.

Ключевые слова: *историзм, творчество, народ, нация, И. Франко*

*Mohnatyuk I. A.* Modern historical context in the works of Ivan Franko

The article discusses the views historiosophical Franko. It traces the scientific critique of historicism scientist and characterized the populist nature of the historical concept. Studied the philosophical creed of Historical Research Franko. Identified and analyzed «Franco Perspectives» address national issues and ways of creating a national ideal.

Keywords: *historicism, creativity, people, nation, Franko*

**Філософський дискурс**

УДК 283:241.1

**Фенно І. М.**

*Кандидат філософських наук, асистент кафедри релігієзнавств  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

**ПРОТЕСТАНТСЬКІ ЕКОТЕОЛОГІЧНІ ПРОЕКТИ  
XX–XXI ст.**

Проаналізовано протестантські екологічні проекти XX–XXI ст., що є теоретичною основою для соціальних концепцій протестантизму та у практичній площині — включенням природоохоронних заходів у діяльність релігійних організацій.

Ключові слова: *екотеологія, екологічні проблеми, теологія, церква, протестантизм.*

Починаючи з XX ст. до обговорення загострених проблем людства долучаються представники християнських церков та деномінацій, розробляючи власне бачення їх вирішення у межах соціальних учень і теологічних концепцій. Дослідники вказують на створення нових теологій, які відображають включення осмислення глобальних проблем в теологічні системи, серед яких останнім часом виокремлюється еко-теологія.

Екологічні аспекти в контексті релігійної філософії та теології стали предметом осмислення В. Байдин, Ж. Бастера, Ю. Курикалова, І. Кучерова, С. Флегонтової та С. Чабанова, які розглядали питання охорони природи як частину християнського віровчення. Конфесійні підходи до тлумачення екологічних проблем дослідили І. Вітюк, М. Вогт, Г. Круглова, Д. Ляхович, В. Шеремета. Проте екологічні питання в контексті протестантської теології не досліджувались вченими-релігієзнавцями, натомість саме теологічне обґрунтування екологічних проблем знаходить своє відображення в соціальних концепціях сучасних протестантських церков та деномінацій.

Метою даної статті є аналіз протестантських екологічних проєктів XX XXI ст., що є теоретичною основою для соціальних концепцій протестантизму та у практичній площині — включенням природоохоронних проєктів у діяльність релігійних організацій.

У дослідницьких колах, характеризуючи протестантські екологічні концепції, відзначають їх різноманітність і тісний зв'язок з науковими теоріями. Теоретики протестантизму, обґрунтовуючи свої екологічні розробки, використовують теоретичні напрацювання та висновки вчених-екологів, проте надають їм теологічного забарвлення. Г. Круглова при дослідженні протестантських концепцій взаємодії суспільства і природи, наполягає на необхідності враховувати їх тісний зв'язок з основними західними трактуваннями екологічної кризи, оскільки західні суспільствознавці та вчені-екологи розраховують на переорієнтацію релігійної ідеології в майбутнє і висловлюють надію на те, що «це має статися набагато швидше, ніж будь-коли перед лицем загальної екологічної небезпеки» заради збереження «універсалістських елементів» усіх найвидатніших культурних і релігійних традицій людини [1, с. 60]. Слід звернути увагу і на той факт, що, прагнучи поєднати науку і релігію, протестантські теологи аналогічно католицьким і православним проголошують вирішальним фактором подолання екологічної кризи релігійну віру, що знаходить вираження в екологічних концепціях протестантських теологів.

Стає очевидним, що теологія і церква мусять підіймати питання, які хвилюють людство. Прагнучи відгукнутись на нагальні проблеми сьогодення, церква модернізується й адаптується до умов мінливого світу. Теологи дійшли висновку: вивчаючи суспільство, неможливо оминати увагою науку і техніку, оскільки суспільство, наука і техніка здійснюють одне на одного взаємний вплив. Не є винятком і протестантська теологія, що за сучасних умов приділяє все більше уваги морально-етичним питанням. Свого часу видатний протестантський теолог П. Тілліх сказав: «Питання, що досі було рушійною силою церкви, було догматичним; віднині стає етичним» [Цит. за: 2, с. 72]. Ця фраза, вимовлена ще 1919 року, наперед визначила тенденцію, що стала загальною для сучасності. У багатьох протестантських теологів можна відзначити орієнтацію саме на етичні проблеми. Протестантські теологи виявляють інтерес до науки й техніки і прагнуть осмислити покликання та значення релігії в епоху науково-технічної революції, віднайти моральні критерії, які відповідали б потребам сучасного суспільства.

Одним із перших у протестантських колах про цінність життя почав говорити А. Швейцер, видатний німецько-французький мислитель, лікар і протестантський теолог, лауреат Нобелівської премії (1952). Він сформулював знамениту філософську доктрину «благоговіння перед життям» і вважав її основою морального відновлення людства. Ці ідеї А. Швейцер обґрунтовує у праці «Культура й етика», що була опублікована у 1923 р. Філософ відзначає глибокий духовний зв'язок зі своїм католицьким попередником, Франциском Ассізьким: «Він проповідував братство людей із тваринами як небесну звістку... В етиці благоговіння перед життям таке братство виступає як елементарна вимога людського мислення, обов'язкова для здійснення» [3, с. 340].

Пропагуючи любов до всього живого, А. Швейцер висуває постулат: «Я є життя, що хоче жити, я є життя серед життя, що хоче жити» [4, с. 306]. Як і Франциск Ассізький, котрий проголошував рівність перед Богом усіх тварин, А. Швейцер вважав, що будь-які форми життя, навіть ті, що, з погляду людини, перебувають на дуже низькому рівні, священні. І закони моральності він виводив не тільки зі взаємин людей, але й з їхніх відносин з іншими живими істотами і ширше — з природою. Суть філософії «благоговіння перед життям» найкраще проілюструвати словами самого А. Швейцера: «Щойно людина стала мислячою, вона відчула потребу ставитися з благоговінням до кожної живої істоти й поважати її як власне життя. У своєму житті вона неначе переживає чуже життя. Зберігати життя, рухати його вперед, довести життя, що розвивається, до вищого щабля — значить робити йому добро; знищувати життя, заважати життю, придушувати життя, що розвивається, — значить робити йому зло. Це необхідні, абсолютні, основні принципи моралі. Головною помилкою всіх дотеперішніх видів етики була думка, що займатися потрібно ставленням людини до людини. Насправді ж йдеться про те, як людина ставиться до світу й до всього живого, що її оточує. Вона стане етичною лише тоді, коли життя як таке, життя рослин і тварин буде для неї так само священним, як життя людини, і коли вона присвятить себе життю, що перебуває в біді» [4, с. 305–306].

Для людей життя священне як таке. Священне воно й для всього іншого світу, тому дорогоцінне саме по собі. Тож А. Швейцер закликав допомагати будь-якому життю, не питаючи, чи заслуговує воно цього й у чому полягає його цінність. Висунувши на перше місце принцип гуманного ставлення до навколишнього життя, А. Швейцер звертається до духовних і моральних ідеалів людей. «Ідея благоговіння перед

життям виникає як реалістична відповідь на реалістичне питання про те, як людина й світ співвідносяться одне з одним. Про світ людина знає тільки те, що все суще, як і вона сама, є проявом волі до життя» [4, с. 311]. Етико-нормативна програма А. Швейцера виходить із передумови, що між чеснотою і щастям не може бути синтезу, гармонії, завжди існує боротьба. Людина не може погодитися жити лише для інших, але й не бажає жити тільки для себе. Обидва варіанти є протиприродними для людини, з огляду на дуальність її сутності, проміжне становище між твариною та Богом.

А. Швейцер запропонував оригінальне розв'язання цієї етичної головоломки. Полягає воно у тому, щоб розвести протиборчі людські прагнення. Тобто першу половину життя людина може і повинна жити для себе, за законами щастя, а другу половину — для інших, за законами чеснот. І чим краще людина служитиме собі (розвиватиме свої сили, здібності), тим краще вона зможе служити іншим людям. У такому значенні перша — порочна, «язичницька» половина життя є підготовчим етапом до другої — доброчесної, християнської [5, с. 323–233].

Погляди А. Швейцера на сучасну культуру, породжену індустріальним суспільством, були в цілому досить песимістичними, хоча й не позбавленими надії на майбутнє. Він вважав, що в культурних відносинах людство і його соціальні структури наближаються до катастрофи, після якої, однак, можливий новий Ренесанс.

Усе своє життя А. Швейцер намагався бути зразком такого типу людей, вселяючи в серця любов до навколишнього світу. «Етика благоговіння перед життям — це етика любові, розширена до всесвітніх меж» [4, с. 327]. На думку філософа, людина буде моральною тільки тоді, коли священним для неї стане не лише її життя, але й життя усіх тварин і рослин. Звичайно, не можна заперечувати того факту, що в процесі життя одній істоті доводиться вбивати іншу. А. Швейцер стверджував, що людина зобов'язана робити стільки добра іншим істотам, скільки це можливо в будь-яких обставинах. «Ця етика змушує нас разом слідувати за тим, аби відплатити тваринам за всі страждання, завдані людиною, доброю допомогою і таким чином позбавити їх хоча б на мить від неосвяжної жорстокості життя» [4, с. 317].

Абсолютний принцип благоговіння перед життям — дієве знаряддя проти ілюзорної етики та ілюзорних ідеалів. Згідно з А. Швейцером, єдиним критерієм того, що людина чинить правильно, тобто збільшує повноту життя, є не думка суспільства, яка виявляється у вигляді

заохочень та покарань, у формі матеріальних благ тощо, а суб'єктивне відчуття радості буття.

Ідеї А. Швейцера стали основою для розгортання протестантських екологічних концепцій. У середині 20-х рр. XX ст. виникає теологія процесу, різновид протестантської філософської теології, яку розробив англійський математик, логік, філософ А. Уайтхед, що дає логічне обґрунтування для почуття поваги до людей та всіх живих істот поряд із принципом розстановки пріоритетів. Центральним пунктом теології процесу є становлення, а не буття. На думку А. Уайтхеда, розвиток і діяльність мають більш фундаментальне значення, ніж постійність та субстанція [6, с. 307]. Теолог називає свою метафізику «філософією організму», адже розглядає реальність як організм, тобто мережу динамічних взаємодіючих подій, а не сукупність зовнішньо пов'язаних об'єктів. Це у багатьох моментах подібне до екологічної точки зору. У межах такого напрямку теології, як і в екологічній етиці, окреслюється взаємозалежність, однак у її шкалі цінностей центральне місце посідають індивідууми, а не ціле. Реальність є багаторівневою, кожен елемент — це частина більшого цілого, проте кожен індивідуум цінний сам по собі. А. Уайтхед відстоює справжній плюралізм, де кожен об'єкт є унікальним синтезом впливів, що на нього чиняться. Теологія процесу визнає за пріоритетні людські потреби, при цьому вона не є антропоцентричною.

Послідовником цього вчення є Дж. Кобб, який детально вивчив наслідки парадигми процесу для екологічної етики. Кожна складна істота — це центр досвіду, що є водночас внутрішньо присутнім благом. Крім того, кожна істота робить свій внесок у досвід інших істот, а це вже є інструментальним благом. Теологія процесу передбачає відмінності між істотами та в інструментальному благові, якого вони можуть досягти. Усі живі істоти мають цінність, втім, не однакову [7, с. 91]. Дж. Кобб розглядає прагнення людини до необмеженого економічного зростання й накопичення багатств основною причиною екологічної кризи. Відтак, набуває особливого статусу аскетизм, що обґрунтовується Дж. Коббом та Ф. Елдером. Адже для аскетизму притаманні різноманітні обмеження, що в перспективі веде до формування особливої пошани, шанування всього живого, і виключає експлуатацію природи. Розглядаючи наслідки аскетичного способу життя крізь призму сучасних соціальних проблем, дослідники відзначають наступні тенденції: поміркованість у споживанні природних ресурсів, призупинення стрімкого

зростання народонаселення і розвиток почуття благоговіння перед усім живим [8, с.235]. Підтримуючи погляди Ф. Елдера, Дж. Кобб вважає, що теологам необхідно брати участь у розробці та розповсюдженні нового способу життя на основі морально-релігійних змін. Адже саме відхід від них спричинив виникнення дисгармонії між людиною і природою. Дж. Кобб вимагає розширення меж дієвості етичних норм та включення біологічних видів в сферу їх поширення. Результатом такої теоретичної побудови, біблійне вчення про людину та її винятковий статус зазнає трансформації і замінюється на ідею обожнювання всієї природної дійсності. С. Армстронг-Бак порівнює уявлення парадигми процесу з рухом за права тварин та екологічною етикою, доводячи, що цей напрямок теології вбачає цінність як в індивідуумах, так і взаємозалежностях [7, с. 92]. Усі види сутностей є цінними для Бога, значущість їх обумовлена участю в божественному житті. Таким чином, до збереження рідкісних біологічних видів слід прагнути заради них самих, інших членів екосистеми та, зрештою, тому, що розмаїття тваринного світу збагачує життя Бога. Кожна істота цінна сама для себе, для інших і для Бога.

Р. Нібур у своїх роздумах близький до ідей А. Швейцера. Ще у 1956 р. він виражав глибоку відданість життю, часткою якого є і людина. Він підкреслював нерозривний зв'язок людини з природою, наполягаючи на тому, що життя — це дар опосередкований довгою історією та безперервним потоком взаємозалежностей. Згідно з думкою теолога, настанова любити ближнього стосується всіх істот, що нині існують та житимуть у майбутньому: «Зрештою, хто такий мій ближній, товариш, якого мені було наказано любити як самого себе? Він ближній і дальній, той, хто віддалений від мене на відстань у просторі та у часі ... ще не народжені покоління, на які ляжуть наслідки наших помилок, майбутні люди, за яких ми керуємо довіреними нашої опіці природними багатствами та іншим, усе більш суспільним надбанням. Він людина й ангел, тварина й неорганічна сутність, усе, що бере участь у бутті» [Цит. за: 7, с. 98–99].

В релігійно-моральному забарвленні екологічну кризу також розглядали такі протестантські теологи, як О. Дюма та Т. Дерр, відводячи християнській теології та етиці центральне місце у дискусії щодо вирішення екологічних проблем [9, с. 67]. Т. Дерр вдався до переосмислення деяких біблійних положень з точки зору екологічних понять. Узагальнюючи концепцію теолога, Г. Крутлова пише, що називаючи екологічну проблему «ною формою Армагедону, битвою за поряток життя людей», Т. Дерр з тривогою пише про сучасний стан системи

«суспільство — природа». А науку і техніку, як і більшість богословів, він представляє у вигляді «демонів», згубних для людства, і те зло, яке йде від науки і техніки, за його твердженням, є лише проекція зла, закладеного в людині, вираження його «гріховності», «продукт вільної волі» [10, с. 61]. Основною причиною екологічної кризи, згідно з концепцією Т. Дерра, є «гнівна зарозумілість» людини, яка в умовах сучасного необмеженого панування над природою схильна все частіше забувати про релігійні та моральні цінності, що веде до руйнування довкілля.

Починаючи з 70-х рр. XX ст. у релігійній царині з'являється мотив опікунського ставлення до природи. Так, П. Сантмайр вважає, що як «насильницьке маніпулювання природою», так і «романтичний відхід до природи» залишають без уваги вимоги біблійного Бога, чиї цілі охоплюють і природу, й історію. Він розвиває біблійне переконання, що Бог радіє створеному світові та цінує його сам по собі. Людині ж належить роль охоронця, що поширює Божу турботу, оберігає життя інших істот і захищає їх права, незалежно від їхньої корисності для людини. П. Сантмайр приходить до етики відповідальності та відда-ності, ідеї справедливого розподілу й турботи про землю [8, с. 99]

Ця тема цікавила Ю. Мольтмана, його погляди та ставлення до науково-технічного процесу зазнали еволюції від оптимістичних до песимістичних. У книзі «Теологія надії» основний тон висловлювань про майбутнє, науку і техніку оптимістичний. Пізніше помітні ноти песимізму щодо науково-технічного прогресу. Ця позиція частково відображена і в проповідях 1966–1972 рр., у книгах «Людина» (1971 р.) і «Перші вільновідпущеники творіння» (1971 р.). Остання книга наскрізь пройнята песимізмом: «у нашому світі мало веселого»; «у світлі технічного руйнування природи вельми сумнівно те, що наука і техніка коли-небудь перетворять світ на «палац фей» [Цит. за: 2, с. 76]. Книга Ю. Мольтмана «Розіп'ятий бог» (1972 р.) знаменує остаточну зміну його поглядів на роль науки і техніки в долі людства. Негативні риси сучасного суспільства автор об'єднує в п'ять «диявольських кіл»: коло злиднів; коло насильства; коло расового і культурного відчуження; коло руйнування природи промисловістю; втрата сенсу існування внаслідок того, що Бог залишив людину [2, с. 76]. Ю. Мольтман вважає, що там, де взаємодіють ці п'ять «диявольських кіл», виникає синдром загального занепаду. Якщо в «Теології надії» Ю. Мольтман усі сподівання на краще майбутнє пов'язував з наукою і технікою, то в книзі «Розіп'ятий бог» він відмовився від таких сподівань: «Майбутнє пори-

нуло в морок. Тому сьогоднішня розгублене і збентежене, багато людей страждають хворобою втрати мети існування» [Цит. за: 2, с. 76].

Наступна монографія Ю. Мольтмана «Бог у творінні» виражає подальше занепокоєння сучасним становищем. Теолог робить вихідним пунктом своїх міркувань екологічну кризу, яку він тлумачить як результат «кризи панування» як природознавства, так і теології. Завдання теології полягає не у створенні «релігійної космології», а в роботі над «ідентичністю й релевантністю» християнської віри [11, с. 52]. Вразливість теології в час екологічної кризи проявляється, згідно з Ю. Мольтманом, у критичному запиті християнського тлумачення біблійної історії про створення світу, в переосмисленні теоцентричного образу світу і його звільненні від антропоцентричного світогляду.

Ситуацію екологічного виклику Ю. Мольтман називає поштовхом до «вимушеної єдності» теології та природознавства, що має бути націлена на розвиток «екологічної світової свідомості». Необхідна «екологічна теологія природи» повинна задовольняти не ідеологічні потреби, а сприяти «орієнтації» у світовій кризі [11, с. 73].

Тема взаємозв'язків між екологією та теологією турбує протестантського теолога Г. Альтнера, який видав працю «Екологічна теологія», основна теза якої в тому, що криза виживання стала «центральною викликом для теології». Він розуміє екологічну постановку питання як теологічну, котру повинні ставити перед собою всі дисципліни теології. Екологічна теологія для Г. Альтнера є «необхідно практичною, всевітньою й міждисциплінарною», оскільки є міркуванням про умови виживання людства за умови можливого передчасного кінця земного життя [12]. Завдання християн — вчитися нового мистецтва смерті. Дійсність трансцендентного виміру, що оточує людину, пізнається в умовах технічної цивілізації тільки тоді, коли руйнуються претензії цієї цивілізації на вічність і усвідомлюється настання кризи й загибелі. З апокаліптичної загрози виникає нова перспектива для життя, що починає усвідомлюватись як таке, що має межу.

Свою теологію Г. Альтнер розвиває в незвичайному для теолога детальному й компетентному діалозі з різними галузями природознавства. При цьому він характеризує сучасну ситуацію діалогу тим, що системно-теологічні, еволюційно-теологічні, екологічні, етичні, юридичні спроби осмислення й міркування теології творіння свідомі того, що породжені кризою відносин між людиною та природою, а це може стати як початком загибелі всього сущого, так і продовженням розвитку

на рівні нової інтеграції. Г. Альтнер слідом за А. Швейцером викладає теологічне обґрунтування етики пошани, метою якої є розгляд усіх живих істот як етичних суб'єктів. Екологічний виклик уявляється йому викликом усім теологічним дисциплінам, які мусять дати нові тлумачення творінню й людській відповідальності перед творінням у тісному діалозі з екологічними науками, з екологічними рухами й усіма тими, хто щодня дбає про охорону життя.

Прикладом залучення теологів до екологічного руху є Е. Лінзі — відомий сучасний англійський екотеолог, доктор теології, один з лідерів руху за права тварин. Він обґрунтував наявність прав у тварин з теологічних (християнських) позицій у своїй праці «Християнство і права тварин» [13], що вийшла 1987 р. На думку автора, твердження, що тварини мають божественні права («теоправа»), означає: по-перше, Бог як Творець має всі права на своє творіння; по-друге, створіння із плоті й крові, наділені духом і здатністю дихати, є носіями невід'ємної, вродженої цінності, даної їм від Бога; по-третє, ці створіння можуть мати об'єктивні моральні домагання, не менші, ніж вимоги Бога до нас [13, с. 59].

Інакше кажучи, теоправа — це права від Бога, дані Богом, і тільки він уможливило ці права. Екотеолог вважає, що розмова про права тварин є більше богословською, ніж розмова про обов'язки людини щодо тварин, не тому, що людина має якісь обов'язки стосовно свого Творця, але саме тому, що Бог має права на своє творіння.

Якщо права всього живого в природі є в цьому земному світі відображенням величі й слави Божественного творіння, то важко зрозуміти, пише Лінзі, яким же чином тут можна обмежитися тільки людським видом. «Розумно буде не робити висновок, що Бог цінує винятково тільки розумне, інтелектуальне людське існування» [13, с. 69].

Концепція «теоправ» Е. Лінзі за своєю суттю не заперечує того, що людські істоти мають особливу цінність для Бога, вона тільки відкидає твердження, що лише люди мають особливу цінність і що на цій підставі можна заперечувати права тварин. Тому підставою для нашого судження повинно бути не те, що цінуємо ми, а те, що цінує Бог. Е. Лінзі у своїй книзі більше схиляється до того висновку, що з погляду «теоправ» мають цінність усі істоти, сповнені Святого Духа.

Відповідаючи своїм опонентам, які заявляють, що люди за будь-яких умов однаково порушуватимуть права тварин, а отже, нема сенсу взагалі говорити про права тварин, Е. Лінзі пише, що саме тому, що права тварин так очевидно зневажені, ми мусимо постійно про них заяв-

ляти. «Той факт, що ми регулярно порушуємо права тварин, не дає нам жодних філософських чи теологічних підстав, аби не визнавати їхнього існування» [13, с. 80].

Таким чином, звернення до питань охорони довкілля у рефлексіях християнських теоретиків призвело до утворення окремого напрямку богослов'я — екотеології, що досліджує взаємодію екологічних і релігійних цінностей. Екотеологічні конфесійні особливості визначаються певними акцентами, що стають пріоритетними при розгляді екологічних проблем. Протестантські теологи, здійснюючи екологічні інтерпретації християнського віровчення, прагнуть поєднати науку та релігію, проте вирішальним фактором виходу з кризової ситуації визнається релігійна віра. Протестантські екотеологічні проекти зосереджуються на есхатологічних перспективах екологічних проблем та залучають більшою мірою науково-теоретичні надбання екологів. Екологічний виклик уявляється для протестантських теологів викликом всім теологічним дисциплінам, які покликані дати нові тлумачення творінню й людській відповідальності у тісному діалозі зі здобутками екологічної науки.

### Список використаних джерел:

1. Круглова Г. А. Христианская глобалистика: генезис и основные концепции: учеб. пособие / Г. А. Круглова. — Минск: ГИУСТ БГУ, 2007. — 127 с.
2. Реклинг Є. Научно-техническая революция и протестантская этика / Є. Реклинг // Религия в век научно-технической революции. — М.: Политиздат, 1979. — С. 69–83.
3. Швейцер А. Возникновение учения о благоговении перед жизнью и его значение для нашей культуры / А. Швейцер // Гусейнов А. А. Великие моралисты. — М.: Республика, 1995. — С. 334–342.
4. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер. — М.: Прогресс, 1973. — 344 с.
5. Гусейнов А. А. Великие моралисты / А. А. Гусейнов. — М.: Республика, 1995. — 351 с.
6. Уайтхед А. Наука и современный мир / А. Уайтхед // Избранные работы по философии: Пер. с англ. / Сост. И. Т. Касавин. Общ. ред. и вступ. ст. М. А. Киселя. — М.: Прогресс, 1990. — С. 56–313.

7. Барбур И. Этика в век технологии / Барбур И.; пер. с англ. А. Киселева. — М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001. — 382 с. — (Серия «Богословие и наука»).
8. Fowler R. B. The Greening of Protestant Thought / Robert Fowler. — North Carolina, The University of North Carolina Press, 1995. — 261 p.
9. Derr T. Ecology and human liberation: a theological critique of the use and abuse of our birthright / Thomas Derr. — Geneva: World Student Christian Federation, 1973. — 111 p.
10. Круглова Г. А. Христианская глобалистика: генезис и основные концепции: учеб. пособие / Г. А. Круглова. — Минск: ГИУСТ БГУ, 2007. — 127 с.
11. Мольтман Ю. Наука и мудрость: к диалогу естественных наук и богословия / Мольтман Ю.; Пер. с нем. — М.: Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. — 204 с.
12. Бергман С. Дух, освобождающий природу: Тринитарная космология Григория Назианзина в свете экологической теологии освобождения / Сингурд Бергман; Под науч. ред. Е. И. Аринина. — Архангельск: Поморский государственный университет им. М. В. Ломоносова, 1999. — 336 с.
13. Линзи Э. Божественные права животных / Э. Линзи // Риган Т. В защиту прав животных, Линзи Э. Божественные права животных. Сокращ. перевод с англ. А. Елагина и Е. Мигуновой. — К.: Киевский эколого-культурный центр, 2004. — С. 58–88.

Стаття надійшла до редакції 09.07.2013 р.

*Фенно И. Н.* Протестантские экотеологические проекты XX–XXI в. Проанализированы протестантские экотеологические проекты XX–XXI вв., являющиеся теоретической основой для социальных концепций протестантизма и в практической плоскости — включением природоохранных мероприятий в деятельность религиозных организаций.

Ключевые слова: *екотеология, экологические проблемы, теология, церковь, протестантизм.*

---

*Fenno I. M.* Protestant ecotheological projects of XX–XXI century

Analyzed protestant ecotheological projects XX–XXI century., that are the theoretical basis for the social concepts of Protestantism and in practical terms the inclusion of environmental measures in the activities of religious organizations.

Keywords: *ecotheology, environmental issues, theology, church, Protestantism.*

## Філософський дискурс

УДК 1 (13.07.77)

*Добровольська О.***РАЦІОНАЛЬНА КОНСТРУКЦІЯ «КУЛЬТУРИ»:  
ДОСВІД ФРАНКФУРТСЬКОЇ ШКОЛИ**

Розглядається концепція «культури» в контексті досвіду франкфуртської школи. Особливу увагу приділено аналізу досліджень Г. Маркузе, Т. Адорно, М. Хоркхаймера як класиків філософії неомарксизму. Розкрито ідею «справжнього буття», філософію розуму, історичність культури.

Ключові слова: *культура, франкфуртська школа, творчість, філософія розуму, історичність культури.*

Поняття «культури» є одним з найбільш вживаних і одночасно — дискусивних. Практично кожен дослідник вкладає в нього свій зміст. І хоча між дослідниками існують з цього приводу серйозні непорозуміння, оригінальні підходи ми розглядаємо як своєрідні аспекти розуміння культури, які потребують вивчення. Особливу привабливість викликає підхід, запропонований представниками Франкфуртської школи. Зупинимось на його аналізі більш детально.

Знамениті «франкфуртці», зокрема, Т. Адорно, М. Хоркхаймер і, особливо, Г. Маркузе прийшли до висновку, що в якості сили, яка руйнує культуру, виступають не тільки «інститути панування», обумовлені функціонуванням економіки, але і що ще велику небезпеку включає в себе техніка, «технологічна раціональність», що веде до технізації усіх сфер життя сучасного суспільства. Ріст продуктивності, збільшення економічної потужності створюють, на думку Адорно і Хоркхаймера, парадоксальну ситуацію: у міру збільшення влади людини над природою росте її залежність від техніки, технічного апарата панування [1, с. 43]. У трактуванні «франкфуртської школи» усе сучасне суспільство постає як втілення «технологічної раціональності», яка організовує і контролює виробництво, фабрики і службову бюрократію, працю і

вільний час людей. Технічна цивілізація цілком розчиняє власне. «Я» людини, усуває останню поділяючу інстанцію між індивідуальною поведінкою і суспільною нормою, і перетворюється в кінцевому рахунку в стихію нелюдськості. У цих умовах, зазначає Г. Маркузе, соціально-економічні і соціально-політичні відносини, які грали вирішальну роль у доіндустріальних суспільствах втрачають своє визначальне положення і поглинаються техніко-організаційними взаємозв'язками. «Технологічний універсум стає політичним універсумом — самою останньою ступінню здійснення специфічного суспільного проекту, а саме перетворення природи як голого матеріалу панування» [8, с. 18]. Концепція культури у Маркузе зосереджена на понятті «розуму». Він пише, що дотепер філософія зберігала своє право на існування саме настільки, наскільки її розум ще не одержував своєї практичної реалізації в людському бутті: «дотепер вона жила тим, що розум ще не був дійсністю» [18, с. 103].

З ідеєю «справжнього буття», що знімає протиріччя між суб'єктом і об'єктом, сутністю і явищем, мисленням і буттям, а саме з ним сполучала філософія уявлення про істинний розум, пов'язане те, що «існуюче не є розумним безпосередньо», але лише повинно бути приведене до розумного стану. Розум виступає, таким чином, як вища можливість людини і всього існуючого, і як людська можливість він містить у собі також і те, що фіксується поняттям свободи. І оскільки все це (справжнє буття, реалізація людських потенцій, його вільне самовизначення, що обіймається філософським уявленням про розум і розумність) ще не є здійсненим, остільки «філософія розуму» зберігає визначене відношення до істини і в міру останнього право на існування.

Однак поряд з тим, що дозволяло їй по праву претендувати на збереження місця під сонцем, у самому її змісті, у самій її суті таїлося щось, що позбавляло її цього права, і чим далі, тим більше. Це — її ідеалізм, який приводив до того, що всі зміни і перетворення, з вимогою яких в ім'я Розуму виступала філософія, залишалися замкнутими сферою ідеального: тут, а не в сфері матеріальної дійсності повинні були відбутися всі «революції», необхідні для ліквідації нерозумного; тут, а не в сфері конкретного людського існування повинна була відбутися і реалізація людських можливостей, і справжня емансипація кожного індивіда. Але творчість в ідеальному вимірі має, за Маркузе, ту особливість, що вона «не підіймається над тим, що вже є: воно нічого не змінює» [17, с. 107]. У цьому він і вбачає «буржуазність» філософського ідеалізму: останній

залишає недоторканою «фактичність» буржуазного світу; споконвічна діяльність, яку постулює класичний ідеалізм, «боїться» з одного зробити щось «дійсно інше», і цей страх «панує над усіма визначеннями» ідеалістичної філософії розуму. «Усі ці визначення, — зазначає Маркузе, — безсумнівно, роблять ідеалістичну філософію розуму буржуазною філософією» [17, с. 109].

Маркузе наполягає на тому, що навіть там, де мова йде про зв'язок «філософії розуму» з буржуазною дійсністю, зв'язок, що, власне кажучи, і виразився в її ідеалізмі, не слід користуватися для характеристики цієї філософії поняттям «ідеологія». «І все-таки, — пише Маркузе про філософію, — уже єдино завдяки поняттю розуму вона є більше, ніж ідеологія; і заняття нею — це більше, ніж боротьба проти ідеології» [15, с. 205]. Поняття ідеології має сенс не як констатація соціальної обумовленості будь-якої істини і не як констатація домагання того чи іншого вчення на абсолютну істинність. Про «ідеологічність» чи «неідеологічність» теорії варто міркувати в залежності від того, чи зацікавлена вона в зміні суспільної структури чи ні. Поняття ідеології є, отже, не соціологічним і не філософським, а політичним.

Отже і в ідеалізмі «філософії розуму», усе-таки не було нічого ідеологічного. Тому що турбота про право індивіда на вільне самоздійснення, настоювання на тому, що він є чимось більшим, ніж суб'єкт господарської діяльності, об'єктивно вела її до ідеї зміни буржуазної реальності. Ідеалізм грав, таким чином, двоїсту роль: з одного боку, він утримувався від висновку про необхідність практично-політичного перетворення соціальної дійсності, тому що утримував практику в духовному вимірі; але, з іншого боку, саме «чистота мислення», саме його відмова від «брудно-торгівельної», як висловився молодий Маркс, практики рятували філософське мислення від його асиміляції буржуазною свідомістю. Словом, ідеалізм протистояв «як істинному матеріалізму критичної теорії суспільства, так і помилковому матеріалізму буржуазної практики».

Пам'ятаючи, однак, про те, що ідеологія має не тільки «функціональний» аспект, що пов'язує її з визначеним політичним інтересом, але і «теоретико-пізнавальний», що характеризує її як «перетворену свідомість» (визначення, надане до речі, саме у зв'язку з розглядом німецького ідеалізму), і в цьому розумінні термін «ідеологія» неможливо застосувати до «філософії розуму». Вона правильно фіксувала основні відносини буржуазного суспільства: «абстрактне я, абстрактний розум,

абстрактна свобода», і остільки являє собою «правильну свідомість», а не ідеологію [7, с. 102].

Ця «правильна свідомість» переходить у «критичну теорію» без скільки-небудь істотних змін. Те, що фігурувало у «філософії розуму» як щось «абстрактне» — «я», «розум», «свобода», тепер повинне розумітися як щось конкретне, чому повинні відповідати деякі дійсні соціальні реалії. А так як ці реалії, відсутні в дійсності буржуазного суспільства (існуючи там лише як абстракції — не більш того), завдання «критичної теорії» полягає у тому, щоб намітити шлях їхнього здійснення в суспільстві майбутнього, де вони, нарешті, втратять свою абстрактність і стануть конкретними визначеннями людського буття. Маркузе дає зрозуміти, що це завдання здійснюється, перемістивши «визвольний» зміст філософії в «економічні поняття теорії культури», заклавши тим самим фундамент «теорії суспільства», яка вже не є суто філософською, а й економічною системою. Завдання «критичної теорії» — рухатися далі цим шляхом розвиваючи «зміст, що еманіпує», вироблений «філософією розуму», не з чистої теорії, а з реального «економічного зв'язку».

«Філософська конструкція культури і розуму повинна здійснитися... за допомогою створення розумного суспільства». Інакше кажучи, спекулятивний розум (тобто розум, з погляду якого універсум розглядається в цілому, у самих загальних, а тому і самих абстрактних своїх визначеннях) повинен бути «перенесений» на суспільство, узятє в його конкретному історичному стані, на взаємини людей, узятих у всій їхній «кінцевості» [15, с. 210]. Зміст філософії начебто є «співприсутнім» у кожному понятті політичної економії, причому він «співприсутній» аж ніяк не в перетвореній, не в конкретизованій формі, а у тому абстрактно загальному вигляді, який він мав раніше, тимчасовому. «Критична теорія культури» повинна бути чимось більшим, ніж проста реєстрація та систематизування фактів: вона повинна виступати «проти фактів», протиставляючи «дурній фактичності» її «кращі можливості».

Звідси — різке неприйняття тих теоретичних прагнень, що відштовхуються виключно від фактів і прагнуть апелювати до них на кожному етапі розвитку теорії, — усі вони зараховуються до «самозадоволеного позитивізму». Істина занадто сильно говорить «проти фактів», щоб можна було побудувати на них дійсно істинну теорію «Науковість, як така ніколи не була сама по собі гарантією істини...» [13, с. 125]; тепер же вона є такою у тій меншій мірі, чим більше істина виявляється в протиріччі з фактами, знаходячись від них, так би мовити, по той бік

барикади. З цієї причини наука (як і техніка) не може слугувати понятійною моделлю «критичної теорії культури». Такою зрештою, залишається філософія, а конкретніше — піддана соціологічній «редукції».

Це критичне неприйняття будь-якої «даності», прагнення до її розчинення у «становленні», у гераклітовому потоці виникає з (найчастіше неусвідомленої) орієнтації «філософії розуму» на Майбутнє, хоча остання, як відомо, говорила аж ніяк не про Майбутнє, а про Вічне, Нескінченне, Абсолютне. Усе це замінюється категорією Майбутнього. Орієнтація на Майбутнє, тобто утопічний момент «філософії розуму», складає те найважливіше, що, згідно Маркузе, запозичила у неї «критична теорія». Згідно Маркузе, справжнім предметом «критичної теорії» — наріжним каменем, на якому вона зводить свою будівлю, є саме «Майбутнє», зрозуміле як радикальне, категоричне, абсолютне заперечення наявно існуючої «даності». У цьому змісті вона і заслуговує, на його думку, назви «істинного матеріалізму». «Критична теорія культури», пише він, споконвічно була чимось більшим, ніж простою реєстрацією і систематизуванням фактів; її манлива сила виникала саме від тієї рішучості, з якою вона висловлювалася «проти фактів», від тієї енергії, з якою вона протиставляла «дурній фактичності» її «кращі можливості». При цьому розцінюється як перевага «критичної теорії» те, що для обґрунтування теоретичних елементів, антиципуючих ці «кращі можливості», інтендуючих «майбутню свободу», ця теорія «не може послатися ні, на які факти». Вимагає нею Майбутнє розглядається як обґрунтоване в собі самому, а заодно і як фундує теорію, яка до нього апелює [19, с. 26]. Оскільки ж прірва, яка існує між «розумною дійсністю» Майбутнього і «фактичністю», «даністю» сьогодення, не може бути переборена понятійним мисленням, остільки Маркузе особливо акцентує роль фантазії в складі «критичної теорії культури». Сила фантазії полягає в її «своєрідній здатності «споглядати» предмет, не звертаючись до його даності», а на основі фактично наявного все-таки «створювати щось нове» — здатність, що забезпечує фантазії (уяві) «високу ступінь незалежності від даного», що робить її «вільною всередині світу несвободи». «Виходячи за межі наявного, вона може передбачити майбутнє», це і робить фантазію (уяву) навряд чи не найважливішим моментом «критичного мислення» і «критичної теорії культури» [16, с. 122].

Хоча «уся соціологія жаждалася утопічного характеру відповідей на пекучі питання людського існування, що давалися за допомогою фантазії, однак відповіді, які фантазія могла дати, були дуже близькі

до істини, у будь — якому випадку, ближче, ніж ті, котрі отримані за допомогою строго понятійного аналізу філософської антропології» [17, с. 123]; тому що те, чим є людина «по істині», розкривається винятково з визначень того, чим вона дійсно може бути завтра. Звідси — переосмислення відносин утопії і «критичної теорії», яка не має жодного страху перед утопією. Якщо істина не може бути реалізованою «усередині» існуючого порядку, а може реалізуватися лише «за межами», «по той бік» цього порядку, то вона повинна виступати стосовно нього не інакше, як утопія; і «така трансценденція говорить не проти, а за цю утопічну істину» [14, с. 44]. Данина філософії минулого — утопічний елемент довгий час був єдино прогресивним елементом: такі конструкції кращої держави, вищої насолоди, цілковитого щастя, вічного миру.

Акцентуючи Майбутнє — на протигагу сьогоденню, фантазію — на протигагу понятійному збагненню «наявного», «даного» і, доводячи цю протилежність до повного розриву, Маркузе збільшував есхатологічний елемент. М. Хоркхаймер солідаризується з Маркузе у тому твердженні, що німецький ідеалізм починаючи з Канта, відправляється від розумової установки, яку і сприймає від німецької класичної філософії «критична теорія». Сутність цієї установки — у глибокому скепсисі стосовно «матеріалу начебто остаточних фактів», у гранично критичному до них відношенні. Цей «динамічний момент протистояння поклонінню перед фактами і пов'язаному з ним соціальному конформізму» і запозичує «критична теорія» у німецького ідеалізму. «Критична теорія» ніколи не орієнтувалася на збільшення знання як такого, а завжди мала на меті «емансипацію людини від відносин, що поневолюють», розглядала себе як момент загального «історичного прагнення створити світ, що задовольняв би потреби і здібності людей». «Критична теорія суспільства залишається філософською також і як критика політичної економії» [13, с. 57], тому що вона фіксує процес перетворення понять, які виражають пануючі господарські відносини капіталізму (і підлеглі цим відносинам), у їхню власну протилежність, що виводить за межі «даності» капіталістичного суспільства. У цьому аспекті філософський характер «критичної теорії» протистоїть не тільки буржуазній політекономії, але і «економізму» у практиці взагалі; «залежність політики від господарства була її («критичної теорії») предметом, але не її програмою» [13, с. 62].

У цьому зв'язку виникає тема розриву між економічно-фіксованою «даністю» дійсності, з одного боку, і її неприйняттям, поривом у Майбутнє, якій не повинен мати з нею нічого спільного — з іншого.

Майбутнє являє собою щось не тільки більш істинне, але і більш реальне, ніж сьогодні (і минуле). Майбутнє уявляється Хоркхаймеру чимось більш істинним, ніж сьогодні (бути може, навіть істинністю як такою), але у нього не було відчуття, що воно володіє і більшою реальністю, ніж та, із якою він мав справу (при всій «відчуженості» і «перетвореності» останньої). Звідси набагато більший акцент на тих тенденціях сьогодні, що виступали в очах Хоркхаймера відомим гарантом майбутнього; але оскільки сказати про них він міг досить мало, остільки міркування Хоркхаймера про майбутнє здобували усе більш «драматичну», «трагічну» форму, яка у недалекому майбутньому перетворитися у зовсім вже песимістичну.

Один з класиків сучасного неомарксизму Герберт Маркузе у своїх працях «Онтологія Гегеля та основи теорії історичності», «Розум та революція» здійснює блискучий аналіз концепцій Гегеля в контексті визначення онтологічних засад розуміння культури, історії, суспільного розвитку та людини. Історичність культури розглядається Маркузе як основне визначення буття, категорія існування людини та поле її діяльності. Саме Гегель, як вказує Маркузе, вперше розглядає людину не як самодостатню сутність, абстрактне Я, а в якості самосвідомого історичного «життя», тобто частки і водночас творця суспільного побуту. У Гегеля в понятті «життя» об'єднуються ідеальність мислення (суб'єктивність) та конкретність його історичної дії (об'єктивність) у діалектичному саморозвитку «духу». Поняття «життя», яке з'являється у Гегеля в ранніх «Теологічних працях» та «Франкфуртському фрагменті системи» концентрується саме на людському житті. «Світ» знаходиться у чіткому зв'язку з людським життям, зі сприйняттям його в ньому, працею. В «Ієнській логіці» «життя» постає як спосіб буття духу, визначаючи його як пізнання, що примушує онтологію з необхідністю стати на ґрунт людського життя, де пізнання стає вільним і як самопізнання може здійснюватися дійсністю духу. Як пізнання життя і способом буття, так що розкриття «життя як духу» вимагає розкриття буття людського життя, що призводить до звернення до історії, як способу буття людського життя.

Самосвідомість, як форми людського життя та ступінь становлення буття, утверджує свою свободу через негативність у відношенні до світу як до інобуття. Наступним кроком життя до свого здійснення є ступінь розуму, у яку через позитивне, дієве, творче відношення до інобуття переходить самосвідомість. Самосвідомість на протигагу

Розуму є суб'єктивністю, яка протиставляє собі об'єктивність. Розум же є сам світом. Він здійснюється не через чисте пізнання, а через діяльність. Взаємодія життя та сущого (самосвідомості та світу) є відкриття людиною світу як свого власного. Це «відкриття» не може відбуватися на рівні простої переробки предметного світу в умовах «панування та підкорення». Самосвідомість працюючого за таких умов все ще однією з «форм» предмету, вона ще не є *Ansichsein* — самобуттям. Розум докорінним чином змінює відношення до світу. Світ стає працею та діяльністю історичного творення людини.

### Список використаних джерел:

1. Адорно Т. Диалектика просвещения / Т. Адорно, М. Хоркхаймер. — М., СПб.: Медиум, Ювента, 1997. — 312 с.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. — М.: Academia, 1999. — 956 с.
3. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн. — М.: Логос, 2004. — 368 с.
4. Глобализация и проблема сохранения культурного многообразия. Антология. — М.: ИФРАН, 2010. — 240 с.
5. Диалог культуры и партнерство цивилизаций. XIII Международные Лихачевские научные чтения, 22–23 мая 2008 г. [Текст]. — СПб.: СПбГУП, 2008. — 528 с.
6. Давыдов А. А. Системная соціологія / А. А. Давыдов. — М.: КомКнига, 2006. — 192 с.
7. Кожев А. Идея смерти в философии Гегеля / А. Кожев. — М.: Логос, 1998. — 208 с.
8. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе. — М.: «REFL-book», 1994. — 368 с.
9. Феномен глобализации в контексте диалога культур [Текст]. — М.: Канон, 2010. — 304 с.
10. Саїд Е. Культура й імперіалізм [Текст] / Е. Саїд. — К.: Критика, 2008. — 608 с.
11. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма. — Львів: Кальварія, 2005. — 380 с.

12. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // *Философия истории. Антология*. — М.: Аспект Пресс, 1995. — С. 290–310.2.
13. Horkheimer M. Traditionelle und kritische Theorie / M. Horkheimer. — Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1999. — 230 s.
14. Marcuse H. Das Ende der Utopie / H. Marcuse. — Berlin: Verlag Neue Kritik, 1995. — 190 s.
15. Marcuse H. Ideen zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft / H. Marcuse. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1979. — 191 s.
16. Marcuse H. Kritik der reinen Toleranz / H. Marcuse. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1993. — 127 s.
17. Marcuse H. Kultur und Gesellschaft / H. Marcuse. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp Verlag, 1970. — 183 s.
18. Marcuse H. Philosophie und kritische Theorie / H. Marcuse. — Fr.a.M.: Verlag, 1985. — 204 s.
19. Marcuse H. Versuch über die Befreiung / H. Marcuse. — Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1989. — 133 s.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2013 р.

*Добровольская О.* Рациональная конструкция «культуры»: опыт Франкфуртской школы.

Рассматривается концепция «культуры» в контексте опыта франкфуртской школы. Особое внимание уделено анализу исследований Г. Маркузе, Т. Адорно, М. Хоркхаймера как классиков философии неомарксизма. Раскрыта идея «подлинного бытия», философию разума, историчность культуры.

Ключевые слова: *культура, Франкфуртская школа, творчество, философия разума, историчность культуры.*

Dobrovolska O. Rational Construction of «Culture»: Frankfurt School experience. The article considers a concept of «culture» in the context of Frankfurt School experience. Particular attention is paid to the analysis of researches by Herbert Marcuse, Theodor Adorno, and M. Horkheimer as classical representatives of neo-marxist philosophy. Author reveals the idea of the «real existence», the philosophy of mind, the historicity of culture.

Keywords: *culture, Frankfurt School, creativity, philosophy of mind, historicity of culture.*

## Філософський дискурс

УДК: 1 (13.07.77)

**Попович М. Д.**

*Кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри історії і філософії Подільського державного аграрно-технічного університету*

## КРИТИКА АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ В КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ

Статтю присвячено виявленню специфіки культурологічного переосмислення антропоцентризму у порівнянні з його етичним розумінням.

Ключові слова: *антропоцентризм, нон-антропоцентризм, культурологія, етика, екологічна етика, культурологічна картина світу.*

Антропоцентризм традиційно був предметом філософської рефлексії — переважно з позицій критики неявного і неумисного антропоцентризму як недоречного, але також і як атрибутивна характеристика людського пізнання. При цьому не завжди помітно, але, рано чи пізно такий антропоцентризм, як і його критика, виходили за межі суто теоретико-пізнавальної постановки питання. Так, наприклад, нерідко критика антропоцентризму здійснювалася з етичних позицій, а у останні десятиліття набула характеру різновиду критики видової дискримінації. Водночас, наше припущення полягає у тому, що слід чітко розрізняти критику антропоцентризму в цілому і критику його різновидів. Адже у останньому випадку, йдеться фактично про критику однієї версії антропоцентризму з позицій іншої його версії. Це припущення варто конкретизувати: імовірно, найширшою версією антропоцентризму можна вважати антропоцентризм у культурології, який, можливо, слід розглядати як ціле по відношенню до усіх спеціальних різновидів антропоцентризму як частин цього цілого. Цей підрозділ буде присвячено докладному розгляду цих двох припущень.

Сергій Аверінцев у словнику «Софія-Логос» дає наступне визначення антропоцентризму: «Антропоцентризм (грецьк. *anthropos* — людина +

лат. centrum — світогляд) — принцип культурної творчості, згідно якому людина є центром і вищою метою всесвіту. Це світогляд, що ставить людину в центр всього сушого» [1, с. 16]. Втім, з подальшою оцінкою Аверінцевим історичної долі антропоцентризму можна погодитись лише почасти.

Так, оцінка Аверінцева щодо народження антропоцентризму передусім у Давній Греції майже не розходиться з тією, яку ми сформулювали у першому підрозділі цього розділу. Аверінцев слушно твердить, що образний матеріал для антропоцентризму удосталь створює архаїчний міф, що, проте, ще не дає можливості говорити про антропоцентризм у строгому сенсі слова: міфу бракує уявлення про людське як особливу сутність зі своїм онтологічним статусом. Таке уявлення створюється і розробляється на ґрунті платонівсько-аристотелівської метафізики, що синтезувала раціоналістичні моделі мислення з його позараціональними, міфоподібними передумовами. Ми вважаємо, що антропоцентризм започатковує ще Сократ. Аверінцев же переконаний, що лише здійснений платонізмом розтин сутностей на духовні і матеріальні дозволяє убачати в людині як духовно-тілесній істоті мікрокосм і якусь привілейовану серединну точку ієрархії буття. Антропоцентризм у Давній Греції навряд чи мав риси теорії мікрокосму, яка належить швидше традиції після Ніколая Кузанського. Тому твердження Аверінцева є пізнішою модернізацією античності.

Однак, можна підтримати те доповнення до нашої реконструкції історії антропоцентризму, яке пропонує Аверінцев, враховуючи вчення про людську свободу і гідність зі старого заповіту. Як стверджує російський дослідник, інакше відбувається подолання натуралістичного міфу в ім'я антропоцентризму у Біблії, де змістом світового процесу виявляється взаємовідношення Бога і людини, так що акцент переноситься з природних циклів на людську історію. Дійсно, Новий заповіт розвиває ідею свободи людини із заповіту Старого. Однак, називати це антропоцентризмом можна з певною натяжкою, враховуючи загальне панування теоцентризму у середньовічному світогляді. Цю нашу позицію поділяє Р. Апрусян, стверджуючи, що хоча Біблія і проголошує людину царем природи, однак лише за умови збереження вищого пріоритету Бога [2].

Цікавою є думка Аверінцева, що класичний антропоцентризм складається там, де лінія грецького ідеалізму перетинається з лінією біблійської традиції, тобто в християнській теології, в середньовічному світогляді та в доктринах Ренесансу, що прийшов йому на зміну. Проте

нова європейська науковість, що піднімається з XVI–XVII ст., як стверджує Аверінцев, відкидає антропоцентризм, разом з характерним для нього телеологізмом. Хоча німецький класичний ідеалізм реставрує антропоцентризм (діяльність людського духу як самопізнання і повернення до себе абсолютного Духу), матеріалізм і позитивізм оцінюють антропоцентризм як розумовий атавізм, як забобон буденної свідомості або як надбання відверто містичних або окультичних доктрин.

Не варто разом з Аверінцевим зупинятися у дослідженні історії антропоцентризму на періоді позитивізму. Хоча неодноразово проголошувалася у різних версіях теза про смерть людини для теорії (від смерті суб'єкта у французькому структуралізмі до відокремлення системи особистості від соціальних і культурних систем у теорії соціальних систем), однак антропоцентризм можливий не лише у вигляді телеології, та й сама телеологія може бути цілком відмінною.

Так, екологічний погляд на людську культуру породжує уявлення про ноосферу, яке є цілком телеологічним: згідно В.І. Вернадському людська культура розуму є вищою стадією і складовою розвитку природи як цілісності. Втім, чи є для самої природи перехід на цю стадію настільки позитивним? Якщо для людини, в усякому разі, на перших порах, перехід на рівень ноосфери означає здобуття контролю над багатьма природними стихіями і опанування внутрішніми природними ресурсами людства — від біотехнологій до генної інженерії самої людини — то для природи це доволі швидко обертається не просто нещадною її експлуатацією, але нищенням цілих біологічних видів. Та й сама людина дедалі більше починає відчувати на собі «зворотній бік» ноосфери, який означає не просто відповідальність за скоєне, але й найменш приємний різновид такої відповідальності — загрозу людству від його власних витворів, загрозу як умовам існування, так і самому існуванню. Таким чином, продукувана людством культура обертається проти свого творця. Це спричиняє постановку питання якщо не про докорінну хибність принципу антропоцентризму, то, в усякому разі, про його амбівалентність, і навіть про доречність розгляду протилежного принципу — нон-антропоцентризму. Наскільки останній не просто доречний, але й елементарно можливий — на нашу думку, є одним з найбільш гострих питань сучасної культурології.

На стику етики і екології зустрічаємо сьогодні чи не найбільш гострі дискусії щодо антропоцентризму та нон-антропоцентризму. Чи не найбільш докладно і предметно аналізує їх російський етик Рубен Грантович

Апресян. І якщо з етичної точки зору з ним сперечатися важко, то з культурологічної — по деяким позиціям не сперечатися неможливо. Спробуємо здійснити послідовний культурологічний аналіз етичних доведень Апресяна.

За його свідченням, у етико-екологічних дискусіях антропоцентризм, за рідкісним винятком, постає як ретроградна позиція. У антропоцентризмі убачають вияв споживчого, хижацького ставлення до природи, до планети Земля, що зумовив виникнення і поглиблення екологічної кризи і появу чинників, що активно впливають на драматичну, швидше за все, глобальну зміну клімату. Такі висновки робляться при «сильній», умовно кажучи, версії антропоцентризму як позиції, згідно якої людина є центром Всесвіту і її метою, а людина як «господар природи» протистоїть всім відомим формам життя. У такому трактуванні антропоцентризм розглядають у своїх роботах Д. Форман [16] і К. Мейнс [18]. Але, як зауважує Апресян, наявна також інше, «спокійне», або «слабке» трактування антропоцентризму як позиції, згідно якої точкою відліку у ставленні до природи як в цілому, так і в деталях є потреби і інтереси людини. Потреби і інтереси саме людини вважаються такими, що мають цінність саму по собі, або внутрішню цінність, оскільки людина — єдина істота, наділена розумом і мораллю.

У філософії чи не найпослідовнішу критику антропоцентризму як явище саме європейської культури здійснив Мартін Гайдегер у своїй філософії загалом і зокрема — у праці «Ніцше» [13]. Тут він ототожнює антропоцентризм з ніцшеанською волею до влади, окремим випадком якої і виявляється влада над природою. Таку позицію, яку Гайдегер трактує як європейський нігілізм, вперше, на його думку, формує філософія Платона. Дійсно, у сучасних етико-екологічних дискусіях, особливо гострих перед лицем екологічної кризи, що заглиблюється і вже набула, як видно, необоротний характер, забуваються дійсні витoki антропоцентризму як світогляду і способу практичного відношення до світу. Апресян, на відміну від Гайдегера, витoki антропоцентризму вбачає в епосі Відродження, коли формується ідеал людини як самостійної, творчої, вільної і гідної особистості [2]. У дискусіях антропоцентризм постає мало не як філософія жадібного користюлюбства і егоцентризму. Це погано узгоджується з ренесансною ідеальною людиною — активним діячем, перетворювачем природи, творцем нового світу, творцем краси. Проте у антропоцентризмі є й інші риси, які були проблематизовано в сучасну епоху. Основний недолік антропоцентризму його критики,

на думку Апресяна, справедливо пов'язують з тим, що за антропоцентризму тільки люди виявляються об'єктами морального обов'язку і лише благо людей (яке може розумітися так чи інакше — в співвідношенні наявними або перспективними інтересами) є критерієм оцінки дій відносно природи і інших живих істот. Міра справедливості втручання в природу ставиться в залежність від того, який вплив воно має на людину; наслідки ж для самої природи як такі до уваги можуть не братися. У цьому убачається етична обмеженість антропоцентризму.

А що ж з позицій культурології? Сама природа не є частиною культури, за визначенням. Однак, невід'ємною частиною культури з прадавніх часів її виникнення є ставлення людини до природи. Прикладом тому може слугувати філософія Канта. Антропоцентризм, як вважає Апресян, не є неодмінно обструктивним екологічній етиці, етиці охорони навколишнього середовища, етиці захисту тварин тощо. Проте і турбота про навколишнє середовище, і збереження дикої природи, і захист тварин постають як якісь засоби щодо вищої мети, якою визнають тільки людину, людство. Класичний приклад ми знаходимо в особі І. Канта, який у властивій йому манері довів антропоцентризм до логічної повноти. Кант рішуче виступав на захист тварин, проти спричинення їм невинуватих і тим більше жорстоких страждань [5]. Він твердо вважав за аморальне муку тварин, — але вважав він так не тому, що тварини страждають, а тому, що мука тварин приводить до етичного огрубіння людини. Тут ми розходимося з Апресяном, який вважає позицію Канта недостатньо послідовно етичною — для нас головне, що ця позиція є послідовно культурологічною! Такий антропоцентризм, який пропонує Кант, дійсно, зовсім не протистойть екологічній етиці, але навпаки — уможливлює її.

Втім, на думку Апресяна, екологічна етика в своїх домінуючих тенденціях розвивається на іншому ціннісному фундаменті, аніж пропонує філософія Канта [2]. На думку російського вченого, саме у екологічній етиці утверджується нове ціннісне бачення світу, в якому людина більше не вважається тією істотою, інтересам якої слід віддавати пріоритет, до кого тільки і слід ставитися не тільки як до засобу, але також як до мети, хто винятково самоцінний. Цю парадигму можна було б вважати своєрідним виразом антропоцентризму, модифікованого з розумінням того, що стійкий розвиток людства неможливий поза біосферою Землі, якщо розглядати стійкий розвиток людства як вищу цінність і головну мету. Проте в екологічно орієнтованому моральному мисленні

відбувається ціннісна трансформація, що полягає в кардинальній зміні погляду на те, хто володіє моральним статусом, і ця зміна є поворотною для етики. Такий поворот Апресян якраз і пов'язує, очевидно, зі зверненням до принципу нон-антропоцентризму.

На нашу думку, нон-антропоцентризм є сумнівним з декількох міркувань. По-перше, проти самої природи вимагати від будь-якої істоти діяти всупереч власним інтересам. Якби нон-антропоцентризм могли практикувати інші біологічні види, тобто якби у них була настільки розвиненою свідомість і ціннісна мотивація, — це було би не просто цілком зрозуміло, але і цілком реалістично. Для людини ж нон-антропоцентризм — це стратегія суїциду, або ж у кращому разі шизофренічного роздвоєння особистості, згідно якого одна людина є поганою, такою що не заслуговує на довіру, але інша людина є суддею цієї поганої людини, її цензором і наглядцем, вона відкидає егоїзм першої людини. Проблема лише у тому, що ці дві людини — це ролі, які нон-антропоцентризм накидає на одне й те ж саме людство, нав'язуючи тими самим йому згубну стратегію самодеструкції. Таким чином, нон-антропоцентризм є змістовно суперечливим. Але сумнівність нон-антропоцентризму, по-друге, полягає у його неймовірності: питання полягає не у тому, що людина не повинна бути мазохістичною, але у тому що вона не може перестати бути людиною, а отже не може перестати бути антропоцентричною.

Зовсім інша справа, що ми не можемо вимагати антропоцентризму від інших біологічних видів, та й від природи в цілому. По-перше, вони не мають для цього можливості, адже не мають свідомості та ціннісної мотивації вчинків, які має людина. По-друге, якби вони їх мали, то як свідчив ще Ксенофан, «якби коні мали богів, то зображали би їх у вигляді коней» [11], тобто кожен вид природно центрований на собі, на проблемі власного виживання. Чи залежить критично виживання людства від існування усіх поіменно наявних нині біологічних видів — питання доволі сумнівне, адже пережило людство і мамонтів, і зубрів, і поки що не відчуло на собі якихось значних негативних впливів від цього.

Втім, не можна не погодитись з Апресяном, що знаменною є сама тенденція розширення кола об'єктів, що наділяються моральним статусом. Першим, хто висловив думку, що не тільки люди володіють моральним статусом, був англійський філософ Дж. Бентам. Критерій чутливості до переживання болю став вирішальним у визнанні тих істот, що володіють такою чутливістю, як об'єктів моральної відповідальності. Такий

підхід отримав назву патоцентризму або болісності (painism) [20]. Цей термін запропонував Ричард Райдер, британський філософ, доктор психології, письменник, автор книги «Жертви науки» про експерименти над тваринами і один з основоположників руху за права тварин в 1973 році [21–22]. Цей термін також споріднений з іншим терміном Райдера — «видова дискримінація» («speciesism»). Істоти, здатні до переживання болю, мають цілі, і об'єктивно є носіями інтересів. Тому вони цінні самі по собі, що і обумовлює їх моральний статус. Вирізнення такої підстави для визнання чийогось морального статусу було, на думку Апресяна, рішучим поворотом в етичному і моральному мисленні, причому відразу по декількох позиціях [2]. По-перше, моральний статус не зв'язується більше з деякими винятковими здібностями, такими, як раціональність, мова або культура (як це виразив по-своєму Бентам, головне питання при визначенні чиєсь моральності полягає не в тому, чи можуть вони міркувати, а в тому, чи можуть вони переживати біль). По-друге, моральний статус не зводиться до моральних прав, в традиційному, «людському» їх розумінні, як прав, що усвідомлюються і свідомо реалізуються особистістю в організованому комунікативному просторі взаємозв'язку прав і обов'язків. По-третє, моральний статус не вважається обумовленим моральністю індивіда, яку розуміють як здатність бути незалежним, здійснювати вільний вибір, приймати на себе відповідальність.

Таку позицію не можна не прокоментувати з позицій культурології. Якщо етики згодні жертвувати свідомістю, раціональністю та мовою заради моралі, це ще можна до якоїсь міри зрозуміти і прийняти. Але навряд чи можлива якась етичність за межами культури. Тварини можуть зазнати людської дресури, але вони при цьому не стають культурними, поширювати ж на них етичні принципи недоречно — в усякому разі у сенсі їх зрівняння у етичних правах з людиною. Адже не будучи носіями культури, тварини не входять і до сфери етичного — тим більше у цю сферу не варто вводити рослини чи взагалі усю природу. Очікувати від них елементарної людської вдячності, не кажучи вже про моральні зобов'язання — нонсенс. Людина може захищати природу з етичних позицій, але без будь-яких надій на те, що їй від цього стане краще у сенсі «вдячності» природи. Зберігаючи і захищаючи природу, людина лише може залишатися людяною, тобто антропоцентричною — лише у цьому ми вбачаємо сенс екологічної етики.

І все ж знаходяться на Заході, а подекуди і у нашому суспільстві псевдо-романтики, які намагаються переконати людство у тому, що

йому варто підпорядкувати власні інтереси інтересам інших біологічних видів. Розвиваючи цю лінію, американський філософ К. Гудпастер наполягає на тому, щоб вважати всіх живих істот такими, що володіють моральним статусом [17]. Їхній моральний статус обумовлений тим, що вони можуть бути об'єктами моральної пошани, або «морально вшанованими». Для позначення цього статусу Гудпастер запропонував термін «моральна вшанованість» (*moral considerability*), вказуючий на те, що моральний статус будь-кого може визначатися лише тим, що його володар є потенційним або реальним об'єктом чиєїсь відповідальності. Інший американський автор, М. Бемстайн, визначає моральну вшанованість ще ширше: «Якщо ми можемо чинити правильно або неправильно щодо якогось індивіда, це означає, що цей індивід є гідним... нашої етичної уваги (*consideration*)» [17, с. 169]. Апресян вважає, що на підставі аналізу теоретичних і методологічних характеристик даного трактування моральності, його слід вважати біоцентристським. З цим ми повністю погоджуємося, хоча й не вважаємо можливим брати його в основу етики. Апресян, втім, все ж намагається такий біоцентризм розцінити як прихований антропоцентризм: на його думку, варто відзначити, що правильне і неправильне визначається зовсім не взаємною згодою людей, а розумінням блага даного індивіда [2]. Таким чином, правильним є те, що сприяє добробуту даного індивіда, а неправильним те, що перешкоджає йому.

Чи можна з позицій культурології прийняти біоцентризм як базову позицію для етики чи навіть для самої культурології? На наш погляд, це надто ризикована авантюра. Вона неминуче призведе до вимоги визнати об'єкти природи не просто об'єктами культури, але і її носіями, що позбавить сенсу саме поняття культури: адже хто є суб'єктом творення цієї культури — невже самі об'єкти природи? Так, Бернстайн називає підхід, що орієнтується на моральну вшанованість життя самого по собі, «експерієнталізмом» [14]. Це такий підхід, при якому всі особисті цінності вважаються суб'єктивними і тому передбачається, що будь-який індивід, що відчуває, повинен бути кваліфікований як об'єкт морального відношення (*patient*). У цьому плані експерієнталізм, згідно Бернстайну, відрізняється від теорії, згідно якої моральність обумовлюється здатністю індивіда зазнавати бажання, і від «перфекціонізму», згідно якому моральність індивіда обумовлюється володінням ним певними якостями, що підлягають розвитку. Дійсно, згідно Бернстайну виходить, достатньо страждати, щоби бути моральним! Передусім, варто загострити увагу

на відмінності страждання людини і «страждання» тварини чи рослини. Це не порівнювані величини. Безумовно, людина не повинна припускати нічиїх страждань, оскільки страждання тварин і рослин аналогічні людським — але аж ніяк не тотожні їм.

Саме це і виправдовує захист тварин і всього світу природи, але аж ніяк не наділення їх моральним статусом. Звичайно, як справедливо зауважує Апресян, таке розуміння морального статусу можна розрізнити саме в традиційній, «людино-фундованій», моралі, в рамках якої предметом моральної відповідальності і турботи були і є малі діти, немічні люди похилого віку, недієздатні хворі тощо, які, у свою чергу, не можуть брати на себе у відповідь або ініціативно ані відповідальності, ані зобов'язань [2]. Але вони, на наше глибоке переконання, про що свідчить також і елементарний здоровий глузд, не можуть брати відповідальності та зобов'язань акцидентально, тобто тимчасово, тоді як об'єкти природи не можуть їх брати на себе атрибутивно, тобто ніколи. Отже, етична «новація» Гудпастера і його послідовників полягає в тому, що моральний статус, що так надмірно розширено розуміють, визнають і у тваринних істот, причому лише завдяки їх здатності відчувати біль. Якщо Апресян швидше схильний підтримати цю позицію, то ми як культурологи аж ніяк її не приймаємо.

Втім, сам Апресян також дещо іронічно сприймає таку нову «етику». Він зауважує, що варто було етичному мисленню перетнути одного разу межу громадянства, як воно стало потенційно безмежним. Наступний крок по «дегуманізації» (тобто відходу від гумано-, або людиноцентризму) моралі полягав в тому, що моральним статусом наділялися всі живі істоти, всі носії життя. Поза опозицією до антропоцентризму цей крок був зроблений вже А. Швейцером, що висунув як фундаментальний принцип благоговіння перед життям. Однак, на наше переконання подібність тут лише зовнішня. Швейцар не перетинає межі, встановленої Кантом — благоговіння перед життям є власне людською позицією, а не принципом існування всього живого. Від морального благоговіння перед життям до визнання усього живого моральним — прірва, яка базується на принциповій несумісності антропоцентризму і нон-антропоцентризму.

Як нормативна позиція в екологічній етиці визнання морального статусу всіх живих істот отримала назва біоцентризму, або життєцентризму. Цю концепцію висунув американський філософ П. Тейлор, який вважав, що предметом уваги екологічної етики є відносини між

людьми і світом природи як моральні відносини, які обумовлюють обов'язок і відповідальність людини перед природним середовищем Землі і всіма її тваринами і рослинами [23]. Члени визначуваного таким чином морального простору різнородні: одні можуть бути моральними агентами, тобто здатними здійснювати дії і нести за них відповідальність; інші можуть бути тільки «моральними суб'єктами», тобто тими, кому можна завдати шкоду або зробити щось корисне [14, с.10–11]. Якщо тільки люди є моральними агентами, то моральними суб'єктами є всі живі організми, включаючи рослини. Така риторика, на нашу думку, видає елементарну філософську безграмотність, адже кожен суб'єкт є активним, і неможливо уявити собі суб'єкта, який не міг би бути агентом, швидше навпаки — агент чогось далеко не настільки творчо розкутий, як самоврядний суб'єкт. Тому таке вихідне неправомірне іменування неминує заводити Тейлора у хащі нонсенсу.

Апресян все ж намагається осмислити позицію Тейлора як розширену версію патоцентризму, якщо під здатністю до страждання розуміти уразливість взагалі [2]. Кожна істота, згідно цій логіці, є уразливою, якщо у неї є інтереси. Інтереси завжди можуть бути порушені. Дотримання інтересів живих істот — моральний обов'язок людини. Цим обов'язком підтверджується їх моральний статус. Біоцентристський підхід в етиці вимагає пошани до природи. Біоцентризм Тейлора специфічний: він є егалітарним (всі живі організми визнаються такими, що заслуговують на рівну пошану; як моральні суб'єкти вони всі визнаються рівними) і індивідуалістичним (предметами пошани визнаються індивіди, але не види). Згідно Тейлору, світ природи є системою взаємозв'язаних і взаємозалежних організмів, в якій людям, разом з іншими видами належить своя ніша, всі організми є ціле-орієнтованими центрами життя, тому їх існування є благом самим по собі, і вони мають через це внутрішню цінність; людям же не належить ніяких привілеїв в світі природи, а віра в перевагу людства є необґрунтованим забобоном [23].

Ми все ж схильні вважати «необґрунтованим забобоном» і просто етичним і культурологічним нонсенсом позицію самого Тейлора, втім окремі положення його «етики» заслуговують на увагу — не стільки внаслідок своєї оригінальності, скільки як нагадування про класичні філософські учення, які допомагають прояснити сучасний антропоцентризм. Йдеться про індивідуалістичність усього живого, яку відзначав ще Франциск Асизький [12], а у XX столітті акцентував Мартін Бубер [3].

Апресян намагається все ж реабілітувати хоча б частково з етичних позицій теоретичні експерименти екологічної етики. Так, він зазначає, що і Гудпастер, і Тейлор вважали, що своїми концепціями вони розвивали екологічну етику, яка може вплинути на традиційну етику, але загалом існує паралельно їй. Іntenції Тейлора, філософа, відомого своїми роботами в області нормативного дискурсу, логіки цінностей і норм, або Гудпастера, фахівця в області етики, етики бізнесу, корпоративної етики, напевно, були такими, як вони їх описують. Проте вплив на моральну філософію їх етико-екологічних пропозицій є безперечним, і традиційна філософська етика більше не може ігнорувати кинутий їй екологічною етикою теоретичний виклик [2].

На наш погляд, реакція етики на такі виклики може бути більш вираженою саме завдяки зверненню до культурології як світоглядного підґрунтя етики. Антропоцентризм у його найширшому розумінні є стрижнем культурологічної картини світу, і етика може надавати такому антропоцентризму лише свої особливі тлумачення, але аж ніяк не відкидати його. Втім, екологічна етика інколи демонструє у світоглядній царині ще більш вражаючі приклади культурологічного безглуздя, аніж аналізовані нами вище.

Як засвідчує Апресян, найбільш радикальний розрив з антропоцентризмом в рамках екологічної етики демонструють теорії, що стверджують, що внутрішню цінність мають не тільки живі істоти, але і екосистеми, і навіть біосфера в цілому, і це обумовлює їх моральний статус і, отже, робить безпосереднім предметом моральної відповідальності людей. Якщо аналогію між людиною і тваринами чи рослинами ще якось можна було зрозуміти (врешті-решт колись Аристотель вважав, що у них також є душа, а Шелер усіх їх наділяв життєвим поривом), то надання морального статусу надіндивідним об'єктам викликає деякий подив. Адже екосистеми є лише нелюдською конструкцією, яка не може набувати етичного статусу, якщо строгі етики відмовляють у ньому навіть соціальним групам. Втім, очевидно, що до логіки тут апелювати важко. Все ж спробуємо і у цих фантазіях знайти раціональне зерно.

Підхід, який надає морального статусу екосистемам, отримав назву екоцентризму. Екоцентризм ґрунтується на запереченні онтологічної межі між природою людини і рештою природи; відповідно заперечується і виняткова самоцінність людини порівняно з представниками не-людської природи. Початок екоцентризму поклала книга, що стала широко відомою, видатного американського еколога, фахівця в області

лісництва і полювання О. Леопольда «Календар піщаного графства» [6]. До основних етико-екологічних ідей, викладених в цій публіцистичній роботі Леопольд прийшов, вивчаючи природу, зокрема, ліси, як мисливець, лісничий, активний борець за охорону природи, заступник директора Лабораторії лісової продукції штату Вісконсин і консультант Служби лісу декількох штатів США. Він на практиці розвивав новий підхід до охорони природи, що полягає в охороні не видів як таких, а місць їх проживання — природних комплексів і, ширше, системи природних комплексів, які складають в своїй сукупності природу планети Земля. Ці погляди не викликають ніякого заперечення — навпаки заслуговують на всіляке схвалення. Втім, їх дальша етична інтерпретація Леопольдом не може не викликати подви як у культуролога, так і у етика.

У своїй книзі Леопольд висунув ідею етики Землі, що нібито розширює традиційне уявлення про етику і про сферу моральної відповідальності людини. Якщо етика у філософському сенсі, говорить Леопольд, задає межу суспільної і антигромадської поведінки, то «етика в екологічному сенсі — це обмеження свободи дій в боротьбі за існування» [6, с.200]. В протилежність традиційній моралі етика Землі пропонує змінити погляд на людину і побачити в ній члена ширшого співтовариства, що включає «грунти, води, рослини і тварин, які всі разом об'єднуються словом »земля»» [6, с.202]. Поки що все нібито зрозуміло, крім звісно вплутування етики у боротьбу видів за виживання. Це зовсім не заслуговує імені етики, але давно було осмислено ще Гербертом Спенсером як природні умови життя людського суспільства [9].

Але Леопольд робить з цих доволі банальних біологічних істин несподівані висновки. Не лише з біологічної, але й чомусь і з етичної точки зору, Леопольд починає розглядати людину як рядового і рівноправного члена співтовариства природи. Звісно, людина не має бути завойовником природи, але вона не може й «дичавіти» разом з нею, як цього фактично вимагає Леопольд. Він визнає, що людина, звісно, вирізняється на тлі інших видів розумом, характером соціальної організації і якістю технологічних інструментів, які все більше удосконалюються. Але це не просто покладає на неї додаткову і виняткову відповідальність і обов'язок берегти і охороняти природу, перш за все від самої себе, що цілком прийнятно і зрозуміло. Леопольд рівняє людину з іншими видами і навіть екосистемами і у моральному сенсі, що вже зрозуміти і прийняти не можна.

Ідея самоцінності екосистем О. Леопольда отримала розвиток у висунутій норвезьким філософом А. Ньосом концепції глибинної екології як протилежній «поверхневій екології» [19]. Якщо поверхнева екологія стурбована лише належним управлінням навколишнім середовищем на користь людини, то глибинна екологія звертається до фундаментальних питань впливу людства на екосферу, частиною якої воно є. Людство, говорить Ньос, повинне зрозуміти, що його індустріальна активність досягла рівня, що являє загрозу екосфері Землі і, як наслідок, йому самому, і воно повинне змінити філософію, політику, етику свого існування на Землі. Ідеї глибинної екології пропрацювали Б. Дівол і Дж. Сешинз, які сформулювали основні принципи глибинної екології, що базуються на розумінні того, що природа не є лише ресурсом для довільної експлуатації заради потреб людей і що екосфера як цілісна система в ціннісному відношенні є вищою кожної окремої її частини [15]. Найважливішим принципом глибинної екології є твердження про те, що благополуччя і процвітання людського і не-людського життя на Землі цінне саме по собі (або, іншими словами, має внутрішню цінність), і цінність не-людського світу не визначається його корисністю для людини.

В цілому ці етичні сентенції можна приймати схвально, не кажучи вже про цілком обґрунтовані, хоча й дещо наївні з філософської точки зору природничі дослідження, результатом яких є визнання частин складовими цілого. Однак, згадані вище автори дещо парадоксально забувають, що надання цінності — прерогатива людини, самі собою цінності не виникають, тим більше їх не продукують не-людські об'єкти. Тому глибинна екологія не є продуктом діяльності планети Земля, як романтично мріють екологічні етики, але є продуктом науково-дослідної діяльності самої людини. Наскільки правильними і всебічними будуть ці дослідження — залежить успіх у спробах людини впливати на екологічний баланс природи. Але на що спрямованим буде цей успіх — на яку етичну мету, визначається зовсім не природничими дослідженнями, а культурологічною картиною світу, яка стоїть за ними, як і за усією діяльністю людини.

Таким чином, патоцентризм, біоцентризм, екоцентризм протистоять антропоцентризму лише як його часткові версії або викривлені інтерпретації. Насправді, широко досягнутий антропоцентризм охоплює усі ці переважно наївні, хоча й з найкращими етичними намірами задумані аматорські намагання удосконалити культурологічну картину світу.

Апресян надає їм дещо перебільшеного етичного значення. Хоча деякі його оцінки можна підтримати і з культурологічних позицій. Так, він пропонує таке порівняння: як на зміну античному натуралізму (з його уявленням про людину, що належить світу природи) приходить середньовічний теоцентризм, що змінюється ренесансно-модерним антропоцентризмом, так і останній повинен поступитися місцем новій світоглядній парадигмі. Остання тим більше нагальна, що без неї неможливе виживання планети Земля, її біосфери у всьому її розмаїтті і стійкий розвиток людства як частини біосфери [2]. З цим важко сперечатися, хоча й слід зауважити, що більш справедливо буде говорити про зміну версій антропоцентризму, а не про його появу чи зникнення. Втім, про це вже зазначалося у першому підрозділі цього розділу. Названі концепції хоча й не забезпечують світоглядний поворот, як це стверджує Апресян, але доволі чітко сигналізують про його неминучість і нагальність. До новітніх концепцій у етиці ми швидше згодні відносити принципи етики і філософії комунітаризму, пропоновані Ч. Тейлором [10] та А. Макінтайром [8].

Однак, у чому ми категорично незгодні з Апресяном, так це у звеличенні ним принципу нон-антропоцентризму, який видається нам не лише позбавленим морального і культурологічного сенсу, але і практично шкідливим. Апресин стверджує, що як моральна настанова і етичний принцип нон-антропоцентризм є не тільки світоглядною, духовно-практичною, ціннісною, але і нормативно-етичною новацією. І як така вона являє собою виклик. У нон-антропоцентризмі отримує розвиток тенденція розширення предмету моральної відповідальності, що проходить через всю історію етики [2]. Щодо моральної відповідальності, то нон-антропоцентризм означає швидше спробу зняття людиною відповідальності з себе і перенесення її на інші біологічні види, як це мало місце у боротьбі за гендерну рівність, яка починалася як боротьба за права жінок, а завершується перекладанням на жінок чоловічої роботи і чоловічих обов'язків.

Все ж Апресян визнає, що нормативні трансформації, що ведуть до такого розширення предмету моральної відповідальності, можна спостерігати і в рамках антропоцентристської екологічної етики, коли турбота про навколишнє середовище виводиться із специфічно зрозумілих потреб людства, а саме, людства в його майбутньому розвитку, людства в особі майбутніх поколінь. Відповідно, формулюється ідея обов'язку людей, що нині живуть, перед майбутніми поколіннями, і

вона розглядається як підстава дбайливого ставлення до природи [7]. Концепція обов'язку перед майбутніми поколіннями в етичному плані неоднозначна: вона вимагає прояснення характеру цього обов'язку, характеру міжгенераційного простору, на який вона поширюється, її змісту і порядку її здійснення. Таке розширення морального співтовариства безпрецедентне, оскільки проблематизує традиційне уявлення про мораль — зокрема, як моралі, заснованій на взаємності. Якщо не поняття самої моралі, то поняття взаємності стає необхідним предметом теоретичного переосмислення. У вітчизняній філософії ця проблематика вже отримала своє концептуальне осмислення — передусім у спеціальній монографії А. Єрмоленка [4].

Все ж, попри значну кількість теоретичних курйозів, можна погодитись з Апресяном, що у дискусіях з приводу дилеми «антропоцентризм — нон-антропоцентризм» не тільки проблематизується предмет моральної відповідальності людини; у них міняється ракурс розгляду людських відносин [2]. Тоді як увагу традиційній моральній філософії сфокусовано на агентові моральної дії і суб'єктові моральної відповідальності, в етико-екологічних дискусіях з приводу підстав дбайливого ставлення до природи ставиться питання про реципієнта моральної дії і об'єкт моральної відповідальності, які, як ми бачили вище, через саму властивість бути реципієнтом моральної дії і об'єктом моральної відповідальності набувають нового морального статусу. Звісно, вони не стають суб'єктами, що морально визнаються, суб'єктами, яких морально поважають, тобто повноцінними членами морального співтовариства мешканців Землі, як це намагається захищати Апресян. Нон-антропоцентризм лише декларує кардинальне розширення предмету моральної відповідальності, поширюючи її і на особини, що не належать до людського роду, а також співтовариства і системи живих організмів. Втім, цей нормативно-етичний висновок вимагає переосмислення і філософського поняття моралі. Можна погодитись з Апресяном, що теоретичні передумови такого переосмислення склалися і поза етико-екологічним дискурсом. Проте етико-екологічні нормативно-ціннісні новації дозволяють встановити ширшу наочну референтність нових уявлень і тим самим розширити онтологію моралі. Оцінити ж перспективи такого розширення, на наше переконання, можна лише з позицій культурологічної картини світу як засадничо антропоцентричної.

Таким чином, варто зауважити, що класичний антропоцентризм, безумовно, потребує переосмислення і розширення, але аж ніяк не заміни

нон-антропоцентризмом. Розширення розуміння антропоцентризму базується на розширенні уявлень про можливості людини, про її сутність. Під владою людини неминує виявляються все ширші царини буття, однак це не означає автоматично поглиблення стратегії «волі до влади», навпаки, нові царини якраз і відкриваються саме після того, як людина починає ділитися своєю владою зі сферою свого існування, а точніше з формуванням такої культурологічної картини світу, у якій людина постає як спів-творець невинної культурної комунікації, а не як пан створеного нею світу.

### Список використаних джерел:

1. Аверинцев С. С. Софія-Логос. Словник. / С. С. Аверинцев; [2-е вид.] — К.: Дух і Літера, 2004. — 640 с.
2. Апресян Р. Г. Морально-философский смысл дилеммы антропоцентризма и нонантропоцентризма // Этическая мысль. — Выпуск 10. — М.: ИФРАН, 2010. // <http://iph.ras.ru/page22733644.htm>
3. Бубер М. Два образа веры / Мартин Бубер; [пер. с нем.]. — М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. — 592 с.
4. Єрмоленко А. М. Соціальна етика та екологія. Гідність людини — шанування природи / А. М. Єрмоленко. — К.: Лібра, 2010. — 416 с.
5. Кант И. Лекции по этике / Кант И.; [пер. с нем.]. — М.: Республика, 2000. — 222 с.
6. Леопольд О. Календарь песчаного графства / О. Леопольд. — М.: Мир, 1983. — 248 с.
7. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту / К. М. Маєр-Абіх; [Пер. з нім.], післямова, примітки Анатолія Єрмоленка. — К.: Лібра, 2004. — 196 с.
8. Макінтайр Е. Після чесноти. Дослідження з теорії моралі / Е. Макінтайр; [пер. з англ.]. — К.: Дух і літера, 2002. — 438 с.
9. Спенсер Г. Синтетическая философия: В сокращенном изложении Говарда Коллинза / Г. Спенсер [пер. с англ.]. — К.: Ника-Центр, 1997. — 511 с.
10. Тейлор Ч. Етика автентичності / Ч. Тейлор; [пер з англ.]. — К.: Дух і літера, 2002. — 128 с.

11. Фрагменты ранних греческих философов. — Ч. 1. От этических теокосмогоний до возникновения атомистики / Издание подгот. А. В. Лебедев; Отв. ред и авт. вступ. ст. И. Д. Рожанский. — М.: Наука, 1989. — 576 с.
12. Франциск Ассизский. Сочинения / Франциск Ассизский; Редакция перевода, вступ. ст. и комментарии В. Л. Задворного. — М.: Изд-во францисканцев — братьев меньших конвентуальных, 1995. — 288 с.
13. Хайдеггер М. Ницше: в 2-х т. / М. Хайдеггер; [пер. с нем. А. П. Шурбелева]. — М.: Владимир Даль, 2006. Т. 2. — 458 с.
14. Bernstein M. On Moral Considerability: An Essay on Morally Matters / Bernstein M.. — New York; Oxford: Oxford University Press 1998. — 189 p.
15. Devall B. Deep Ecology: Living as if Nature Mattered / B. Devall, G. Sessions. — Layton, Utah: Gibbs M. Smith, 1985–70 p.
16. Foreman D. Confessions of an Eco-Warrior / D. Foreman. — New York: Harmony Books, 1991. — 228 p.
17. Goodpaster K. E. On Being Morally Considerable / K. E. Goodpaster // The Journal of Philosophy. — 1978. — Vol. 75. — P. 308–325.
18. Manes C. Green Rage: Radical Environmentalism and the Unmaking of Civilization / C. Manes. — Boston: Little, Brown, 1990. — 291 p.
19. Næss A. The Shallow and the Deep, Long-Range Ecology Movement / A. Næss // Inquiry. — 1973. — Vol. 16. — P. 96–97.
20. Ryder R. All beings that feel pain deserve human rights / R. D. Ryder // The Guardian August 6<sup>th</sup> 2005.
21. Ryder R. D. Painism: Ethics, Animal Rights, and Environmentalism / R. D. Ryder. — Cardiff: University of Wales, 1991. — 214 p.
22. Ryder R. D. Painism / R. D. Ryder // Encyclopedia of Animal Rights and Animal Welfare / Ed. M. Bekoff with C. A. Meaney. — Westport, CT: Greenwood Press, 1998. — P. 269–270.
23. Taylor P. Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics. — New York: Princeton University Press, 1986. — 329 p.

Стаття надійшла до редакції 14.08.2013 р.

---

*Попович Н.Д.* Критика антропоцентризму в культурологии и перспективы ее переосмысления

Статья посвящена выявлению специфики культурологического переосмысления антропоцентризма в сравнении с его этическим пониманием.

Ключевые слова: *антропоцентризм, нон-антропоцентризм, культурология, этика, экологическая этика, культурологическая картина мира.*

*Popovych M.D.* Criticizing of anthropocentrism in culturology and prospects of it rethinking

The article is devoted the exposure of specific of culturological rethinking of anthropocentrism in comparing to it ethics understanding.

Keywords: *anthropocentrism, non- anthropocentrism, culturology, ethics, ecological ethics, culturological world-view.*

## Філософський дискурс

УДК 177:61

**Туренко В. Е.**

*Аспірант кафедри філософії Інституту філософської освіти і науки НПУ  
імені М. П. Драгоманова*

### КОНЦЕПТ ЛЮБОВІ ЯК ЕРОСУ В «ЕВДЕМОВІЙ ЕТИЦІ» АРИСТОТЕЛЯ

Автор в даній науковій студії прослідковує на сторінках «Евдемової етики» вчення Аристотеля про любов як «ерос». В статті доводиться оригінальність та специфіка погляду давньогрецького мислителя на любов і його вплив на подальший історико-філософський дискурс.

Ключові слова: *Аристотель, ерос, етика, любов, людина, життя, філософія любові.*

Ідея любові як еросу пройшла червоною ниткою через усю західноєвропейську історико-філософську та історико-культурну традицій. Дана ідея впливала по-різному не тільки на філософську, теологічну думку, а і на мистецтво, літературу, взагалі на суспільство, на людей. Аристотель, один з класиків та фундаторів західноєвропейської філософської думки, відомий нам, в першу чергу, як теоретик такого різновиду любові як філії, тоді як розуміння ним еросу частіше за все оминається, відповідно це й робить актуальною дану наукову студію.

Наукові розвідки західних А. Грюна, К. Ендрю, Д. Камінса, Д. Констана, Д. Майєра, Д. Оуенса, М. Пакалюка, Е. Саліма, та російських і українських дослідників А. Гусейнова, О. Золотухіної-Аболіної, В. Малахова, С. Соловйової, М. Солопової з філософії любові та аристотелівського корпусу стали теоретико-методологічною основою для нашої роботи. Проте, слід відзначити, що в зарубіжних дослідженнях робиться увага на ідею любові лише через призму «Нікомахової етики», а в російських наукових студіях робиться розгляд «Евдемової етики» в контексті аналізу дружби. Варто також зазначити, що при розгляді

«Евдемові етики» ми спираємося на думку відомих російських дослідників А. Гусейнова [3] та М. Солопової [8], які до тексту відносять не п'ять глав, а вісім.

Відповідно, метою нашого дослідження — проаналізувати розуміння ідеї любові як еросу в «Евдемовій етиці» Аристотеля.

### Стихійність, випадковість та сила еросу

Аристотель розглядаючи питання що людина робить добровільним, а що ні, зауважує в «Евдемовій етиці», що любов (ерос) — недобровільна, оскільки вона сильна, та здатна перемагати людське єство (διὸ καὶ τὸν ἔρωτα πολλοὶ ἀκούσιον τιθέασιν, καὶ θυμοὺς ἐνίους καὶ τὰ φυσικά, ὅτι ἰσχυρὰ καὶ ὑπὲρ τὴν φύσιν· καὶ συγγνώμην ἔχομεν ὡς πεφυκότα βιάζεσθαι τὴν φύσιν) [Eth. Eud. II 1225a21]. Ідея, що ерос є недобровільним, запозичена від промови Сократа в «Федрі» Платона. Так, згідно думки Сократа, що потяг, який незважаючи на розум перемогло над розумом, що допомагає у правильній поведінці — відтепер звівся до насолодження красою і підкорило собі усю поведінку людини — називається через свою всемогутність любов'ю еросом («ἥς δ' ἔνεκα πάντα τὰ πρόσθεν εἴρηται, σχεδὸν μὲν ἤδη φανερόν, λεχθὲν δὲ ἢ μὴ λεχθὲν πάντως σαφέστερον· ἢ γὰρ ἄνευ λόγου δόξης ἐπὶ τὸ ὀρθὸν ὁρμώσης κρατήσασα ἐπιθυμία πρὸς ἡδονὴν ἀχθεῖσα κάλλους, καὶ ὑπὸ αὐτῶν ἐαυτῆς συγγενῶν ἐπιθυμιῶν ἐπὶ σμάτων κάλλος ἔρρωμένως ῥωσθεῖσα νικήσασα ἀγωγῇ, ἀπ' αὐτῆς τῆς ῥώμης ἐπωνυμίαν λαβοῦσα, ἔρως ἐκλήθη») [Phaedr. 238c-d].

Відповідно, в цитаті Стагірита можна прочитати три аспекти онтології Еросу:

- випадковість;
- могутність;
- «мета-фізичність»

Те, що ерос стихійний та некерований — є взагалі традицією для розуміння сутності любові в Давній Греції. І хоча Аристотель не говорить про випадковість еросу в міфологічному контексті, все ж він не може заперечувати і стверджувати, що людина здатна керувати любов'ю. Любов — дійсно не «від світу цього», вона над нами. І не дивно, що унікальність природи Еросу полягала в тому, що під владою його було все, згідно давньогрецькою міфологією — і боги Олімпу, і смертні люди. Тому й таку всемогутність, всеохопність Еросу Платон у «Бенкеті»

пояснює легендою про народження його від Поросу та Пенії, а звідси його маргінальну, амбівалентну природу.

Любов — дійсно не є щось наперед заданим нами. Ми не можемо полюбити із власної волі. Ми можемо лише обрати, але до кінця — предмет любові — є таким, що поза нашої волі. В цьому контексті досить мудрим є вислів М. Бубера «Любов не належить ні мені ні тобі, вона між нами, між Я і Ти». Любов завжди «трапляється» в нашому житті, коли ми не чекаємо на неї, проте наші серце та душа готові сприйняти її та нести відповідальність і піклуватися про цей найбільший Дар в житті.

Про випадковість еросу, випадковість виникнення любові (її дискурсу, риторики) дуже влучний образ застосував Р. Барт у «Фрагментах мови закоханого». Любов настільки несподівано виникає, вривається в наше повсякденне існування немов та несподівана бесіда про бенкет в будинку Агафона, яку затіває Аполлор із другом йдучи до Афін [1, с.156]. Дійсно, любов — завжди випадковість, проте предмет любові — ні. Ми не знаємо місце і час нашої першої зустрічі з любов'ю, з тим в кого будемо закохані, але кохана особистість — не випадкова, вона обрана нами серед сотні тисяч людей. Вона — найщасливіша невідповідність, яка тільки може трапитися в нашому житті. Врешті решт, можна сказати, що ерос — це «випадкова невідповідність», випадковість, на яку ми згодні, яку ми всі чекаємо. Така особлива випадковість, на яку ми ладні пожертвувати усім — власним щастям, добробутом, успіхами, здоров'ям; лишень бути з тим, кого ми любимо, хто наповнює наше життя сенсом та надає крила, себто натхнення. —

Через те, що вона «випадковість», виникає в серці людини стихійно — все це свідчить про її «силу». Фундаментально розтлумачив зв'язок любові та сили у М. Шелер у праці «Ordo amoris». Згідно німецьким мислителем, любов розглядається як особливого роду сила, яка скеровує (інтенціонує) «кожну річ» в сторону властиву їй досконалості. Сила любові виражає себе не тільки в контексті пізнання, але й також у досвіді безсилля та насилля [Див.:11]. Проте розгляд безсилля та насилля в дискурсі любові — тема окремого дослідження.

Те, що любов, на думку Аристотеля, сильна — це говорить імпліцитно про її владу над людським еством. В любові, як стверджує сучасна російська дослідниця С. Соловйова, поєднуються сила як напір та влада як вплив — через це і виникає любовна боротьба. Люблячий оповитий путами любові, підкорений влади почуття. Двома силовими каналами любові виступає ніжність (відмова від тиску, сила, яка охоплює кохану

особистість) та пристрасть (відкрита демонстрація сили, яка стає схожою на виклик). Ніжність як тип сили народжує заступницький характер влади в любові. Із пристрастю «поряд» знаходяться сексуальність, ревність, агресія, з ніжністю пов'язані піклування, підтримка, участь. Підсумовуючи, можна сказати, що сила в любові конститує особливу та специфічну владу — владу заклику та визнання Іншого, в любові влада не владарює, а преображає силу екзистенції будь-якої людини [7, с. 40].

Відповідно, ерос будучи такою сильною і надаючи нездоланну могутність тим, хто у його владі — все витримує. Вона (любов — В. Т.) завжди підставляє плече іншому, щоб його підтримати і понести. Вона завжди поруч з ним, незважаючи на те, як він розвивається і себе проявляє. Любов залишається при людині у всіх її блуканнях і сум'ятті. Вона здатна на це тільки тому, що всьому вірить і все, сподівається всього, тому що бачить в іншому добро і сподівається, що це добре зерно в ньому буде проявлятися дедалі більше. Вона немов колона, на якій тримається будівля взаємних відносин. У любові перебуває сила. Грецьке слово «ἀνέχουσι» — означає «витримувати», «переносити», походить скоріш за все з мови «воїнів». Воно означає «залишитися, щоб відбити ворожий наступ», «вистояти перед наступом, не ухилитися». Любов не так легко змусити вдатися до втечі. Вона бореться проти ворожих сил. Вона вірить у перемогу. Вона сильніша за життя та могутніше за смерть, а звідси «Водам великим любові не вгасити, ані рікам її не затопити» (Пісня Пісень 8, 6) [2, с. 107].

### Сміливість еросу

Наступна цитата в розуміння любові як еросу в «Евдемовій етиці» можна побачити в контексті розгляду Аристотелем специфіки та природи сміливості. На думку Стагірита, існує п'ять видів сміливості, останній з них — якраз пов'язаний із еросом. Адже, як зазначає давньогрецький філософ, закоханий радше сміливий, аніж боягуз і може перенести та витерпіти багаточисленні небезпечності [Eth. Eud. III 1229a21].

Те, що людина охоплена еросом і надзвичайно смілива Аристотель також запозичив у Платона, а саме в «Бенкеті». Давньогрецький мислитель, у вуста Федра закладає такі слова, що для люблячого «кинути кохану особистість напризволяще або не допомогти йому, коли він в небезпеці, та хіба знайдеться на світі такий боягуз, в якого сам Ерот

не вдихнув би звитягу, уподібнивши його природженому хороброму? І якщо Гомер говорить, що деяким героям відвагу дарує бог, то люблячим дарує її ніхто інший, як Ерот» [Symp.179a-b].

Відповідно, завдяки любові люблячий все витримує. Любов завжди підставляє плече іншому, щоб його підтримати і понести. Вона завжди поруч з ним, незважаючи на те, як він розвивається і себе проявляє. Любов залишається при людині у всіх її блуканнях і сум'ятті. Вона здатна на це тільки тому, що всьому вірить і все, сподівається всього, тому що бачить в іншому добро і сподівається, що це добре зерно в ньому буде проявлятися дедалі більше. Вона немов колона, на якій тримається будівля взаємних відносин. У любові перебуває сила. Грецьке слово «ἀνέχομαι» — означає «витримувати», «переносити», походить скоріш за все з мови «воїнів». Воно означає «залишитися, щоб відбити ворожий наступ», «вистояти перед наступом, не ухилитися». Любов не так легко змусити вдатися до втечі. Вона бореться проти ворожих сил. Вона вірить у перемогу. Вона сильніша за життя [2, с.107]

Про сміливість та безстрашність еросу, Платон також вкладає у уста Діотими: «Ерос бідний і, всупереч поширеній думці, зовсім не вродливий і не ніжний, а грубий, неохайний, не взутий і без прихисту; він валяється на голій землі, під відкритим небом, біля дверей, на вулицях і, як справжній син своєї матері, з потреби не виходить. Але з іншого боку, він по-батьківськи тягнеться до прекрасного і досконалого, він хоробрий, сміливий і сильний (Вид. авт — В. Т.), він вправний ловець, невпинно будує будинки, він жадає розумності і досягає її, він все життя зайнятий філософією, він вправний чародій, чаклун і софіст. За природою свій він ані безсмертний, ні смертний, в один і той же день він то живе, і розцвітає, якщо справи його хороші, то помирає, але успадкувавши природу батька, оживає знову. Він знаходиться також посередині між мудрістю і невіглазством» [Symp.203d-e].

Така нездоланність через сміливість еросу, пройшла червоною ниткою в історико-філософському дискурсі. Адже, терпіння стоїть на першому місці в християнській атрибутиці любові (Див. 1 Кор. 13), бо вона живе завдяки терпінню. Терпіння — є її онтологічна основа: це її минуле, теперішнє і майбутнє. Завдяки терпінню — людина стає сміливою, їй нічого вже не страшно.

Без терпіння любов не може існувати так, щоб стати дійсно «сильною немов смерть». Терпіння як атрибут любові породжує взаєморозуміння, повагу, увагу до коханої особистості. Ця чеснота дозволяє прощати,

але не «потакати» слабкостям любимої людини; любові терпіння допомагає по-іншому подивитися на того, кого ми любимо: не «рожевими окулярами» і не злим, ображеним оком, а так, щоб усвідомити, що якщо вона щось зробила, то і я також це зробив, адже в любові «двоє стають єдиною плоттю» — і все що робить хтось з люблячих водночас робить і інший; а отже і відповідальність за всі вчинки вони несуть по життю разом, спільним союзом любові.

Інший східний патрист, Григорій Богослов, показуючи дивовижність і таємничість того, що відбувається в людині, коли вона любить особу протилежної статі пише зв'язані узами любові, замінюємо ми один одного і руки, і слух, і ноги. Ця любов надто слабого робить вдвічі сильнішим, дістає велику радість тим, хто немічний [PG37, 542]. Любячи, ми стаємо сильніше, завдяки тому, що ми не одні в цьому світі, ми усвідомлюємо, що є та людина, на яку можна дійсно покластися, яка може розділити з Тобою як скорботи так і радощі.

### **Зв'язок еросу та філії**

Аристотель, як теоретик філії не зміг оминати розгляду зв'язку її з еросом. Так, він зазначає, що «не може бути любові без дружньої симпатії» («οὐθειςγὰρ»ἐραστὴς ὅστις οὐκ ἀεὶ φιλεῖ») [Eth. Eud. VII 1235b20). Ця думка запозичена Стагіритом з трагедії Евріпіда «Троянки» (Див.: Eur. Tro. 1051). Відповідно тут постає питання навіщо еросу філія, адже як ми бачимо остання є частиною першої? Через це необхідно розглянути в загальних рисах природу еросу та філії.

Відомий російський антикознавець О. Чанишев зазначає, що ерос, для давніх греків — це перш за все, любов-пристрасть, любов, яка межує з безумством, безумна любов [10, с. 44]. Словом ерос, давні греки позначали почуття, яке повністю поглинає всі інші почуття. Продовжуючи думки свого співвітчизника, С. Євтушенко наголошує, що під еросом слід розуміти любов, яка включає в себе не лише сексуальний, але й духовний елементи, причому сексуальне має превалююче значення на основі своєї генетичної першості [4, с. 100].

Цей термін детермінує любов-пристрасть, ревності та чуттєвий потяг і пов'язаний з ним пафос афектної, чуттєвої сторони. Ерос виражає царюючу в природі полярність та непереборну тягу до її подолання. Ерос — це й пристрасна самовіддача, восторженна любов, яка дивиться на свій «предмет» ніби «знизу догори», не залишаючи в собі місця для

жалю та співчуття для самого себе [10, с. 59]. Видатний західний мислитель П. Тіллїх, досліджуючи поняття любові в давньогрецькій мові зауважує, що ерос протистоїть філії як якості любові. Ерос являє собою трансперсональний полюс, тоді як філія характеризує особистісний полюс. Бажання людини реалізувати себе за допомогою союзу з іншим, лежить в основі як еросу, так і філії [9, с. 153].

Адже, греки словом «філіа» позначали зв'язок індивідів, який обумовлений соціальним або особистим вибором. Це внутрішня схильність, потяг, який зростає з інтимної близькості та зверненням до конкретної особистості. Ця любов зачіпає відносини близьких один до одного людей; вона зазвичай задовольняється присутністю любимої людини та розвитком природних почуттів. Ці почуття, які з'являються без особливих зусиль в процесі особистого спілкування, їх цінність в тому, що вони необхідні людині як цілісній особистості, а не як узятій в окремих її особливостях. «Любов-дружба» — це потяг до самого предмету любові, який виростає із спільного життя, взаємної єдності поглядів на різні речі та явища [10, с. 45]. Тому, філія залежить саме від еросу; вона передбачає простоту у відносинах з об'єктом любові [9, с. 154].

Головний душевний стан в цьому випадку — «духовний спокій», внутрішня близькість, взаєморозуміння, що однак, не означає холодного розрахунку чи сліпої імпульсивної пристрасті. Таким чином, «філія» означає духовну, відкриту любов, яка заснована на внутрішній симпатії, і яка виражає поєднання подібних (тоді як ерос — це поєднання і боротьба протилежних) принципів Більш спокійною за суттю є «філія». Іменник філія має своїм дієсловом «філео». У такій любові набагато більший спектр значень, ніж у понятті «ерос». Такою любов'ю можна любити багато явищ і предметів: гори, брата, батьків, цінності, вади тощо. Звідси фактично ерос — похідний від філії, адже, з лінгвістичної точки зору, останнє — є ширшим [10, с. 45].

Відповідно для любові як такої необхідно не лише ерос, а і філія. Для Стагірита, ерос є несамодостатнім, він потребує щось більш гуманне, спокійне. На думку В. Малахова «перш за все, оскільки дружба може бути розглянута як рід любові, про неї можна з повним правом сказати, що вона являє собою наочний, емпіричний переконаний приклад того, що слідом за Б. Паскалем, Е. Левінас йменував «любов'ю без похоті» — любов, яка не має чуттєвого самоутвердження в Іншому.

Як чистий досвід відносин, любов-філія, дружня любов характеризується внутрішньою цнотливістю: є аспекти любовного почуття,

які відриті усім іншим видам людської любові, навіть любові батьківської — та строго як належать дружбі. Навіть співчуття як таке, абсолютно особливим чином, припускає у людини здатність чуттєво «увійти» в іншого, розташувати в ньому власне Я з властивим згаданому Я «завзятістю в бутті» — і виявити, визначити за допомогою цього проєктованого завзятості міру і характер життєвого неблагополуччя того, кому ми співчувати.

Дружба ж, оскільки вона залишається саме дружбою, налаштовує, навпаки, на суб'єктивну стриманість відносного іншого, на надання цьому нашому іншому права бути-при-собі, у своїй незахопленості нами. Щоб бути здатним до приятельства, потрібно мати в душі якийсь ресурс чистоти і незайнятості; це ж якість необхідно і для того, щоб попросту бачити, розпізнавати й цінувати прояви дружби [6, с. 130–131].

Також щодо зв'язку філії та еросу, Аристотель в «Евдемовій етиці» зазначає: «звичайно, друзям потрібно бути разом, адже не випадково говорять «біда, якщо друг далеко», тому якщо ви в біді не треба випускати з виду одне одного. Звідси, і любов здається схожою на дружбу; адже і закоханий намагається не відходити від коханого, і не стільки, тому, що це потрібно, скільки підкоряючись почуттю» [Eth. Eud.VII 1245a22–25].

Через це, як ми бачимо велику роль відіграють очі, безпосереднє бачення одне одного. Проте, Платон говорить лише про значення очей в контексті «еросу», а саме «любов (ерос), оскільки вона немовби вливається ззовні (а не є внутрішній потік для того, хто нею володіє), причому вливається через очі, в давні часи, справедливо йменувалась «ллюбов» (ερος), адже ми (давні греки — В. Т.) тоді, користувалися омікроном замість омеги [Crat. 420b], тобто несла суто філософське навантаження. Коли ж ми почали вживати «омегу» вона стала йменуватися «любов» — тобто з суто філософського змісту перейшла в суто філологічний: стало просто словом як таким».

Натомість, Стагірит говорить в «Нікомаховій етиці» головним чином про значущість очей як для дружби так і для любові. Зокрема, він зазначає, що найбільша радість — це бачити люблячу нам людину [Eth. Nic. 1171b 30]. Це є радістю, бо любов — є світоносне начало, яке осяює людське життя, вона «світліше од тисячі сонць». Любов — це абсолютне Благо (з великої літери — В. Т.), що здатне породжувати щиру доброту, совість, правду, співстраждання, милосердя і т. п.

Таким чином, проаналізувавши ідею любові-еросу в «Евдемовій етиці» Аристотеля можна зробити такі висновки:

Ерос Аристотеля та ерос Платона — має одну головну відмінність, перший фактично не має якоїсь трансцендентної (міфологічної) основи. Стагірит розглядає ерос виключно як унікальний та своєрідний феномен людського життя.

В «Евдемовій етиці» давньогрецький мислитель зацентровує особливу увагу на двох аспектах феномену еросу: еросу та зв'язок еросу з філією (любові з дружбою).

### Список використаних джерел:

1. Барт Р. Фрагменти мови закоханого / Р. Барт. — Львів: Культурологічний журнал «І», 2006. — 340 с.
2. Грюн А. Жити в домі любові / А. Грюн. — Львів: Свічадо, 2004. — 120 с.
3. Гусейнов А. А. Этические сочинения и этическая система Аристотеля / А. А. Гусейнов / Аристотель. Эвдемова этика. — М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. — С. 348–370.
4. Евтушенко С. П. Эрос и агапе: гносеологический аспект / С. П. Евтушенко // Вопросы философии — 1999 — № 10. — С. 99–109.
5. Золотухина Аболина Е. В. Безответная страсть: разрушение и созиданье / Е. В. Золотухина-Аболина. Повседневность: философские загадки. — К.: Ника-Центр, 2006. — С. 103–120.
6. Малахов В. А. Дружба как род любви / В. А. Малахов / Дружба: ее формы, испытания и дары. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008.
7. Соловьева С. В. Любовь как феномен власти / С. В. Соловйова // Вопросы философии — 2010 — № 10 — С. 38–50.
8. Солопова М. А. К проблеме трех средних книг «Никомаховой» и «Евдемовой» этик Аристотеля / М. А. Солопова / Аристотель. Эвдемова этика. — М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. — С. 371–405.
9. Тиллих П. Любовь, сила и справедливость / П. Тиллих / Трактаты о любви: Сб. текстов. — М.: ИФ РАН, 1994. — С. 147–157.

10. Чанышев А.Ф. Любовь в античной Греции / А.Ф. Чанышев / Философия любви. Под ред. Д.П. Горского; сост. А.А. Ивин. Ч. 1.— М.: Политиздат, 1990.— С. 36–68.
11. Шелер М. Ordo amoris / М. Шелер. Избранные произведения. — М.: Гнозис, 1994.— С. 341–372.
12. Andrew K. An Aristotelian Apology for Romantic Love / Электронный ресурс / Режим доступа: <http://www3.nd.edu/~cjournal/assets/files/05-06/aristotelian.pdf>
13. Cummins, W. Joseph, «Eros, Epithumia», and «Philia» in Plato // Apeiron, 15:1 (1981: June) p.10
14. Owens, Joseph, CSsR, An Ambiguity in Aristotle, EE VII 2 1236a23–4 // Apeiron, 22:2 (1989: June) p.127–140.
15. Konstan D. Love and Friendship / David Konstan // ΣΧΟΛΗ Vol II (2) 2008 — P. 207–212.
16. Mhire J. J. Aristotle's Eudemian Ethics / A Thesis Submitted to the Graduate Faculty of the Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts —, University of Louisiana at Lafayette, 2000—140 p.
17. Pakaluk M. Love and Friendship in Plato and Aristotle. by A. W. Price // Mind, New Series, Vol. 99, No. 395 (Jul., 1990), pp. 487–489.
18. Salim E. Embracing the half: Aristotle's revision of platonic eros and filia / A Thesis Submitted to the Office of Graduate Studies of Texas A&M University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts — Department of Philosophy, Texas A&M University, 2006.— 144 p.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2013 р.

*Туренко В. Э.* Концепт любви как эроса в «Эвдемовой этики» Аристотеля.

Автор статьи прослеживает на страницах «Эвдемовой этики» учение Аристотеля о любви как эросе. В данном научном исследовании доказывается оригинальность взгляда древнегреческого мыслителя любовь и его влияние на дальнейшее историко-философский дискурс.

Ключевые слова: *Аристотель, эрос, этика, любовь, человек, жизнь, философия любви.*

---

*Turenko VE* The concept of love as eros in «Eudemian Ethics» of Aristotle.

The author traces the pages of «Eudemian Ethics» Aristotle's doctrine of love as eros. In this research study proves the originality of the ancient Greek thinker view love and its impact on the future of historical and philosophical discourse.

Keywords: *Aristotle, eros, ethics, love, people, life, philosophy of love.*

**Філософський дискурс**

УДК 165.12: 316.3 (477)

**Грица Ю. Ю.***Аспірант відділу соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді Інститут вищої освіти НАПН України.***КЛЮЧОВІ СВІТОГЛЯДНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ  
ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕОРІЇ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ**

Сучасна філософська теорія історичного процесу потребує увізнення свого покликання. Ієрархію дослідницьких пріоритетів має скласти смисл, мета і цілепокладання історії. Саме ці аспекти надають світоглядної і критеріальної прозорості історичним явищам і процесам.

Ключові слова: *філософська теорія історичного процесу, ієрархія дослідницьких пріоритетів, історичні явища і процеси, світоглядна і критеріальна прозорість, смисл, мета і цілепокладання історії.*

Насамперед слід зазначити, що нині існують істотні термінологічні труднощі при позначенні знань про минуле. По-перше, іноді під «історією» (наука про минуле) маєтсь на увазі не знання, а «історичний процес». По-друге, дуже часто будь-яке знання про минуле, включаючи релігійне, філософське та природниче, відрекомендовується «історичним» знанням. Разом з тим, під «історичним» розуміється спеціалізоване наукове знання про минуле. Ця термінологічна двозначність замулює аспект сутності й особливостей історичного знання. Крім того, знання про минуле соціальної реальності є важливим компонентом філософської, релігійної та історичної свідомості. Всі ці форми свідомості беруть участь у створенні образу минулого, який існує в кожному сучасному суспільстві.

Як слушно зауважив Р. Колінгвуд, «науки відрізняються одна від одної тим, що розкривають явища різного ґатунку. Що ж розкриває історія? Я відповідаю: *res gestae* — дії людей, які відбулися в минулому. Хоча ця відповідь зачіпає безліч інших запитань, чимало яких досить

суперечливі, все ж, хоч би як на них відповідати, ці відповіді не спростовують твердження, що історія є наукою *res gestae*, спробою відповісти на запитання про дії людини, які мали місце в минулому» [3, с. 64].

Кардинальним питанням історичного пізнання є з'ясування того, як вивчати зниклий об'єкт, тобто об'єкт, що існував у минулому, оскільки об'єкт пізнання в історії, як правило, неможливо спостерігати або відтворити експериментально, тому виникає питання про реальність минулого.

Істотні методологічні колізії пов'язані з поняттям «історична пам'ять», яке вживається в різних сенсах. Якщо «історію» ми використовуємо для позначення наукового знання про минуле, то «історичною пам'яттю» ми називаємо масове знання про минуле соціальної реальності. Масове знання включає в себе повсякденне знання, а також елементи філософського, релігійного та загальнонаукового знання.

Теорія історичного процесу відображає не лише спрямованість суспільного розвитку в її історичній формі, а й усі історичні зміни, зумовлені внутрішньою логікою суспільно-історичного розвитку. Оскільки такі перетворення мають історичний характер, то вони детермінують загальну історичну спрямованість. У філософській теорії суспільного розвитку історичні процеси мають дещо інший вигляд, ніж на рівні історичної науки, оскільки в соціально-філософському дослідженні, згідно з методологічною функцією принципу розвитку, значно частіше доводиться застосовувати пізнавальні процедури ідеалізації та абстрагування від хаотичних суспільних змін, які не мають безпосереднього стосунку до історії та логіки суспільного розвитку. Крім того, у філософській теорії суспільного розвитку увага акцентується головним чином на суспільному факторі, натомість в епіцентрі уваги теорії історичного процесу перебувають форми взаємодії суспільства з природою, а відтак — окрім суспільного фактора, значну роль відіграє також природний.

Якщо для соціально-філософської методології пріоритетне значення мають принципи розвитку та функції теорії суспільного розвитку, то в епіцентрі уваги філософсько-історичних поглядів домінує значення принципу історизму і теорії історичного процесу для розуміння суспільного розвитку. Щоправда, утвердження принципу історизму не означає нівеляції логіки суспільного розвитку на змістовному рівні теорії історичного процесу. Історичний процес має власну «прикладну» логіку, осягнення і застосування якої дозволяє досліднику синтезу-

вати знання про предмет та закони історії суспільства зі знанням про предмет та закони суспільного розвитку. На рівні цілісної картини суспільного буття розуміння історії суспільства поза принципом розвитку є настільки ж проблематичним і недоцільним, як і розуміння суспільного розвитку поза принципом історизму. Гостроту цієї методологічної проблеми рельєфно позначив Моріс Мандельбаум: «Людське минуле не може розглядатися ні як єдиний процес розвитку, ні як низка процесів, котрі відбуваються незалежно один від одного» [7, с. 133].

Суспільний розвиток у форматі єдиного загальноцивілізаційного процесу концептуально слід розуміти значно ширше, ніж суспільно-історичний процес, оскільки розвиток соціуму імпліцитно включає в себе не лише те, що входить до складу історії, а й неісторичні процеси та компоненти, зумовлені об'єктивною логікою суспільного розвитку і окреслені соціологічними, економічними, психологічними та іншими законами суспільства. Таким чином, розвиток соціуму — це творчий процес, який складається не лише із суспільно-історичного досвіду, а й також включає в себе весь творчий і евристичний потенціал суспільної дійсності.

Теорія соціального пізнання загалом, а історичного зокрема значною мірою є теорією самопізнання. На її розробку істотно впливає соціальна позиція суб'єкта пізнання, зумовлена тим, що в суспільних науках існує значно більша спокуса й праксеологічні можливості відійти від істини, ніж у природничих науках, а ціннісна установка дослідника не обов'язково співпадає з істиною, бо цінністю для людей можуть бути (і часто бувають!) помилки та забобони. Крім того, час від часу бувають випадки, коли попередня система цінностей втрачає свою очевидність, привабливість та імперативність. У цьому сенсі доволі симптоматичною і обґрунтованою слід визнати тезу Мішеля Фуко, який, досліджуючи історію божевілля в класичну епоху і причини ерозії пієтету до істини, наполягав, що проблема істиннісних параметрів філософського дослідження перетворюється в психологічну проблему, трансформуючи психоаналітичний дискурс у філософський.

У суспільних дисциплінах вплив суб'єктивних інтенцій вченого відчувається особливо. Тут існує можливість гносеологічно використати чимало суспільних тенденцій розвитку, спертися в пізнавальній діяльності на різні аспекти протиріч суспільного життя. Таке розуміння вже набуло аксіоматично-самоочевидних ознак. Тому «до переліку завдань теорії соціального пізнання входить не лише формулювання закономір-

ностей процесу пізнання соціальних явищ, а й вироблення на їхній основі вимог і принципів, які орієнтують суб'єкта пізнання в процесі дослідження. Соціальна гносеологія — це також вчення про застосування методів у науковому дослідженні, про способи й межі використання концептуальних засобів пізнання; це теорія раціонального застосування теоретико-пізнавальних засобів, вчення про умови, за яких пізнавальна активність суб'єкта реалізується оптимально» [4, с. 107–108].

Серед багатьох афористичних висловлювань про історію на два натрапляєш найчастіше: «історія нічому не учить» та «історія повторюється». Світоглядна інтрига полягає в тому, що друге перебуває в деякому протиріччі з першим: адже якщо події повторюються, то це означає, що крізь хаос історичної стихії прокладають собі дорогу деякі закономірності, виявити і врахувати які в своїх діях, а також засвоїти з них уроки — власне, й означає вчитися на досвіді історії.

Основна проблема засвоєння історичного досвіду очевидна: в історії діють закономірності особливого ґатунку. Вони не визначають події з неухильністю, притаманною фізичним законам, а лише вказують на ступінь їхньої вірогідності за тих чи інших конкретно-історичних обставин (в сучасній науці це явище окреслюється поняттям «закон-тенденція»). Крім того, історичні події ніколи не повторюються цілком і повністю — вони щоразу постають у новій формі, зумовленій насамперед різним набором суб'єктивних чинників за різного історичного статус-кво.

У діахронічному зрізі нелінійність законів історичного процесу простежується через закономірності пізнання і реалізації ідеалів. Зокрема, ідеалу суспільства та ідеалу особи. У кожному з цих випадків закон постає як асимптоматична межа пізнання і практичної діяльності. Тобто межа, досяжна для ряду поколінь, але недосяжна для жодного з цих поколінь, взятого окремо. Врахування асимптотичної, нелінійної природи закономірностей процесу реалізації ідеалу наочно показує некоректність перетворення цього процесу на об'єкт політичних маніпуляцій. (Зокрема, визначення політиками конкретних строків реалізації зазначених ідеалів, як скажімо, у колишньому СРСР.)

Нелінійність притаманна історичним законам і в синхронному, структурному зрізі. Вона виявляється у певній несумірності соціальних законів із законами окремих сфер суспільного життя, і відповідно — у неминучому «ірраціональному залишку» за спроб безпосередньо проєціювати той чи інший закон певного ступеня загальності на процеси

іншого (вищого чи нижчого) ступеня. Це допомагає враховувати своєрідність законів кожної із сфер суспільного життя, краще розуміти самоцінність цих сфер.

Наприклад, сьогодні дедалі очевиднішим стає те, що сформульовані класичним марксизмом закони, які тлумачилися законами суспільного виробництва в цілому (тобто як закони соціетальні), насправді мають значно вужчий інтервал дієвості. У структурному зрізі вони ефективні у межах виробництва матеріальних благ і, зазвичай, не спрацьовують у сфері виробництва духовного. Наприклад, спроба науково обґрунтувати вартість витворів духовної культури, виходячи із затрат суспільно необхідного робочого часу, неспроможна і неправомірна. У генетичному ж аспекті дія цих законів, навіть у сфері суспільного матеріального виробництва, обмежена, як правило, періодом індустріального суспільства.

Інколи один і той же за формою вираження закон насправді виявляється структурно розгалуженим залежно від рівня узагальнень, зокрема, такий закон історії, як соціальна революція. Утримуючись від оціночних характеристик революції, позитивних (типу «локомотив історії», «свято пригнічених») чи негативних (типу «соціально-історичний деструктор», «руйнівна сила історії»), слід визнати, що певну позитивну чи негативну, але закономірну, роль в історії революції відіграють.

Водночас не можна ігнорувати й того, що соціальна революція як закон історії на різних рівнях узагальнень виглядає неоднаково. На філософсько-історичному вона постає як ціла епоха переходу від одного соціального організму чи суспільства до іншого; для історика-емпірика — як конкретна історична подія, обмежена чіткими датами; для політолога — як соціально-політичний переворот, що завершується із вирішенням питання про владу; на загальноісторичному рівні дія її охоплює тривалу епоху, що містить у собі цілу низку соціальних революцій. Нарешті, для синергетики революція в суспільстві є своєрідною флуктуацією з притаманними їй біфуркаціями тощо. Прагнення тлумачити цю закономірність лінійно, звести розмаїття її виявів до «спільного знаменника», утвердити один з її вимірів як правильний, а всі інші — як хибні, є, з нашого погляду, некоректним.

Запроваджене Гуссерлем як одне з базових для філософії поняття горизонту Г. Гадамер безпосередньо пов'язує з функціонуванням смисложиттєвих, внутрішніх законів буття людини. «Горизонт, — зазначає він, — поле зору, що охоплює й обіймає все те, що може бути поміченим з будь-кого пункту. Щодо мислячої свідомості ми говоримо про

вужькість горизонту, про можливе розширення горизонту, про відкриття нових горизонтів тощо. Особливо з часів Ніцше і Гуссерля... Філософський слововжиток користується цим словом, щоб охарактеризувати пов'язаність мислення з його кінцевою визначеністю і закон розширення поля зору» [2, с. 358].

Неважко помітити, що у Гадамера горизонт і охарактеризовані за його допомогою смисложиттєві закони постають як закони лише свідомості. Подібний підхід, будучи прийнятим як одна з дослідницьких позицій, у ширшому контексті потребує певного уточнення і доповнення. Адже поняття горизонту може бути використане, як це й робить, скажімо, Ортега-і-Гассет, і для аналізу смисложиттєвих законів не тільки як законів свідомості, а дещо ширше — як структурних законів єдності людини і світу людини. Зрозуміло, що у цьому випадку сам горизонт тлумачиться дещо інакше, ніж у Гадамера. «Світ, — зауважує Ортега-і-Гассет, — постійно нібито вганяється в наше життя, подібно до мису, однією із своїх частин, в той час як інші частини, не помічені нами, існують як певний другий план, що відіграє роль оточення, на фоні якого з'являється нам річ. Цей фон, цей другий план, це оточення і є тим, що ми називаємо горизонтом» [4, с. 281].

Далі Ортега конкретизує своє розуміння: «Горизонт — це також дещо таке, що ми бачимо, що тут, перед нами, що присутнє, але майже ніколи не зосереджуємося на ньому, оскільки нашу увагу прикуто до тієї чи тієї речі, що відіграє для нас в конкретний момент життя головну роль» [4, с. 281].

Відповідно до такого трактування горизонту і смисложиттєві закони постають як виміри людини і світу людини. Ортега-і-Гассет вважав, що з такого уявлення горизонту випливають два основні закони. Перший, на його думку, полягає в тому, що «цей світ представлений порівняно невеликим числом речей, присутніх у кожний певний момент, і незліченну множину від нас схованих» [4, с. 280]. А другий закон, за Ортегою, говорить: будова світу, у якому ми повинні жити, завжди припускає два плани: річ, або речі, на яких зосереджена наша увага, і фон, на якому вони виділяються [4, с. 281] і який інтерпретується як горизонт.

Не вдаючись до суперечок про достатність характеристики горизонту зазначеними двома законами, варто, гадаємо, прийняти як продуктивну, інтерпретацію Ортегою горизонту як характеристики не суто свідомості людини, а відношення людина–світ взагалі. З такою корекцією можна визнати, що досягнення суміщення індивідуального і суспільного

горизонтів — одна з визначальних ознак того, що індивід став індивідуальністю, виразником, уособленням і втілювачем смисложиттєвих, внутрішніх законів людського буття. При цьому з урахуванням запропонованої Ортегою корекції розуміння горизонту підмічене Гадамером суміщення горизонтів не тільки не обов'язково, а й не варто обмежувати лише сферою свідомості. Воно постає принаймні ще й як закон співвідношення індивідуальної та суспільної діяльності взагалі.

Такий ракурс розгляду історичних законів та й історії в цілому дає можливість глибше зрозуміти складну мережу взаємозв'язків особистісних, надособистісних і безособистісних моментів історичного процесу, конкретизувати свої уявлення про сенс історії загалом та історичного буття людської особистості зокрема. І суть справи визначається тут, як і в багатьох інших випадках, зовсім не «припискою» того чи іншого мислителя до якоїсь однієї або відмінної чи навіть протилежної течії сучасної філософської думки, а насамперед характером його підходу до означеної проблеми. У своїх визначальних рисах цей підхід може бути спільним у представників зовсім різних, здавалося б, течій, напрямів чи шкіл сучасної світової філософії.

Важко не погодитись із тезою, відповідно до якої «історія призначена для самопізнання людства. Існує загальна думка, що людині важливо пізнати саму себе, і це означає пізнати не лише свої особливості, те, чим відрізняєшся від інших людей, а й свою природу як людини. Пізнати себе — це, по-перше, пізнати, що таке бути людиною; по-друге, — пізнати, як це бути людиною ось такого типу, як ти, і, по-третє, — пізнати, що значить бути людиною, якою є тільки ти й ніхто більше, крім тебе. Пізнати себе — це довідатися, на що ти здатен, а оскільки ніхто не знає своїх спроможностей, поки не спробує щось зробити, то єдиний спосіб про це довідатися — поглянути, що людина вже зробила. Отже, цінність історії полягає в тому, що вона показує нам, що людина зробила, а отже, й вчить нас, що таке людина» [3, с. 64].

Характерним явищем другої половини XX століття стало поступове витіснення історії з культурної свідомості суспільства і акцентування уваги на соціально-історичній дійсності в її сучасному і майбутньому вимірах. Притаманний сьогоденню «аісторизм» породжений філософією постмодернізму. Він ґрунтується на усвідомленні принципової своєрідності сучасного етапу розвитку суспільства; втраті зв'язку з власною традицією, яка перестала бути нормативно зобов'язуючою.

На актуалізацію проблеми сенсу, мети і цілепокладаючих орієнтирів історичної процесуальності істотно вплинули події кількох попередніх десятиліть. Буттєве оформлення набула якісно нова картина світу, яка характеризується глобальним взаємозв'язком і взаємозалежністю різних видів людської діяльності, ослабленням кордонів між державами і народами, що призвело до своєрідної «переоцінки цінностей», яка часто виражається в нігілістичному ставленні до фундаментальних аксіологічних основ. Такі традиційні цінності, як Батьківщина, патріотизм, праця, сім'я, виховання дітей, соціальні та етичні норми, національна мова і культура, в умовах активно поширюваної ідеології глобалізму опинилися на периферії ціннісної шкали сучасного індивіда. Духовний і моральний релятивізм позначається на всіх без винятку сферах буття.

Мартін Гайдеггер узагалі стверджував, що «будь-яка подія не має смислу». Але треба враховувати світоглядно-логічну очевидність: процес, якому притаманна відсутність телеологічного смислу, автоматично виявляється позбавленим історичного виправдання. Як писав Реймон Арон, «У наш час історія-еволюція вироджується в історію-становлення. Постійний творець духовних асоціальних творінь, вона не має ні мети, ні фіксованого завершення, оскільки кожна епоха існує сама по собі, є телеологічно невловимою і унікальною з огляду на те, що обирає прийнятні лише для неї цільові орієнтири, а ніяка глибинна спорідненість не поєднує епохи» [1, с. 343].

З приводу каузального способу тлумачення історії також висувують чимало застережень. Як писав Реймон Арон, «Історик знає мету як таку і індивідів як таких, але він не уявляє мету та індивіда історії. Простежуючи події та їхні наслідки, історик виявляє більш або менш адекватну необхідність глобального руху чи, навпаки, непередбачувані випадки відносно автономних подій. У процесі розуміння він пов'язує феномен або з імпульсом (зокрема, капіталізм — з певною формою бажання мати прибуток), або з мотивом (зокрема, капіталізм стереотипно корелюється з економічно раціональним типом поведінки). Чим ширшим є факт, тим менше уточнюється ступінь детермінації» [1, с. 467].

Між іншим, переважна більшість об'єктів і інструментів матеріально-економічної діяльності не піддається сутнісному визначенню засобом термінологічної формалізації, а може бути витлумачена лише крізь призму телеології, мети, цілепокладання. Аргументація з цього приводу Фрідріха Хайєка у фундаментальній праці «Контрреволюція науки»

(1952) виявилася настільки переконливою, що автор був удостоєний звання Нобелівського лауреата.

Справді, ні «товар», ні «економічне благо», ні «гроші» неможливо визначити у фізичних термінах: наприклад, економічній теорії нема що предметно сказати про «маленькі кружальця» — як можна було б витлумачити монети з об'єктивістської та матеріалістичної точки зору. Так само ніяка фізика не допоможе з'ясувати, чим насправді зайняті дві людини — обмінюються вони чи торгуються, виконують якийсь ритуал чи грають у незрозумілу гру. Доти, доки ми не знаємо, який смисл індивіди вкладають у свої дії, будь-яка спроба дати пояснення, тобто підвести під предмет аргументації певну логіку і закономірності, виявиться приреченою на провал.

Зрештою, «що таке сім'я, держава, нація, закон, політична або соціальна реформа, революція і т. ін. — іншими словами, що таке соціальне буття і яким чином здійснюються соціальні явища? Цього взагалі не можна збагнути у видимому світі фізичного буття, це можна пізнати лише через внутрішню духовну співучасть. Ось той основний принцип, який покладений в основу кожного соціального матеріалізму, будь-якої спроби біологічного або фізичного витлумачення суспільного життя. Суспільне життя за самою своєю сутністю є духовним, а не матеріальним» [5, с. 66].

Варто виокремити два типи концепцій обґрунтування історичного смислу. Перший тип є узагальненням емпіричних підходів. Його можна звести до такої схеми: існують об'єктивні події як факти матеріального і духовного життя суспільства; дослідник змальовує їх і виявляє деякі закономірності, аналізуючи які, впорядковує своє змалювання, відмежовує важливі події від випадкових і в такий спосіб генерує історичну концепцію. Історичний смисл є коректним розумінням і адекватним віддзеркаленням історичної події в її відношенні з іншими подіями. Недоліком цього підходу є довільність у виявленні закономірностей, адже безперервний потік історичних подій можна впорядковувати за багатьма принципами та методологічними підходами, тому вирішальну роль часто відіграють суб'єктивні пріоритети історика. Якщо він захоче, то знайде контрреволюційний заколот, а не захоче — виявить визвольний рух; якщо йому спаде на думку, то може всю історію впорядкувати у вигляді зміни формацій, а може й не робити цього. Таким чином, вирішального значення набувають мистецтво, механізм і пріоритети інтерпретації суб'єкта дослідження.

Другий тип історичних концепцій за своїми функціонально-інструментальними ознаками є раціоналістичним. Він передбачає наявність об'єктивного, заданого стосовно до історії смислу, щодо якого кожна історична подія набуває відповідного значення. Такий смисл позначається різними термінами, але здебільшого його відрекомендовують промислом (історичним, Божим і т. п.), котрий передбачає існування мети історії і дає можливість відповідним чином впорядкувати її, запропонувавши конкретну інтерпретацію кожної події. У гравітаційному полі цієї парадигми для дослідника історії більше значення має не фактичний перебіг історичної процесуальності, а її належний, ідеальний формат. У деяких випадках такий підхід виявляється єдино можливим (зокрема, коли йдеться про церковну історію), але коли він поширюється на загальнолюдську історію, то викликає чимало колізій, бо якщо існує єдиний промисел історичного процесу, то чому в такому разі історична наука не може його аргументовано підтвердити і канонізувати, чому замість того, щоб поступально наближатися до його розкриття, компендіум знань про історію сегментизується на безліч несумісних напрямків, котрі все більше віддаляють від єдиного розуміння.

Логічно виразне та аргументаційно переконливе тлумачення історичних подій генерує концептуальну єдність історичного становлення. Події минулого аж ніяк не монологічні. Вони нічого не стверджують, окрім волі суб'єктів історичного процесу, і нічого не задають, а лише беруть діалогічну співучасть в історичній творчості людей. Таке розуміння смислу історичних подій, з одного боку, припускає множинність їх інтерпретацій, а з іншого, — дозволяє зберегти об'єктивний характер тлумачення. Для наочності варто виокремити смислові горизонталі та вертикалі історичної події. Приміром, майже в кожній історичній події можна з'ясувати: а) смисл участі в ній конкретно-історичного суб'єкта; б) смисл участі в ній різних суб'єктів; в) її смисл для решти людей (людства); г) її місце в аксіологічній системі координат різних людей і народів; д) її значення як елемента деяких закономірностей; е) її смисл у контексті інших історичних подій; є) її смисл сам по собі (апріорний і трансчасовий, трансцендентний).

Об'єктивне значення історичної події розкривається для конкретної людини не саме по собі, а через динаміку смислу участі цієї людини в події, у ставленні до неї. Іншими словами, конкретна людина усвідомлює смисл завжди через себе, через смисл власної участі в історичній процесуальності. Зазначена обставина породжує чимало історичних

концепцій, які, не применшуючи об'єктивності історії, характеризують різну ступінь впливу історичних подій на конкретних індивідів. Це дає змогу збагнути, що історичних концепцій може бути стільки, скільки існує людей, які намагаються осмислити історичну дійсність, оскільки кожна концепція є результатом індивідуального осмислення історії.

Можна погодитися з тезою, що «історичне розуміння розгортається за двома різноманітними і навіть протилежними напрямками. Воно передбачає або інтерпретацію епохи в самій собі, або з'ясування її змістовних особливостей у ширшій цілісності. Зазначені тенденції відповідають двом аспектам реальності, які ніхто не зміг концептуалізувати краще, ніж це зробив Вільгельм Дільтей. З одного боку, попри те, що в людини і суспільства є власний центр і самодостатнє значення, вони складають сукупність, в якій кожен елемент знаходить своє коректне пояснення здебільшого в контексті цілісності. З іншого боку, будь-яка подія набуває певного значення лише ретроспективно, оскільки результат *post factum* оновлює дійсність, що йому передує» [1, с. 345].

Семен Франк осмислив проблему когнітивної виразності історії під таким світоглядно-методологічним кутом зору: «Єдино можливий смисл історії полягає не в тому, що епохи, які змінюють одна одну, є засобом для досягнення деякої кінцевої мети, а в тому, що її конкретна багатоманітність виражає позачасову єдність духовного життя людства. Як біографія окремої людини має значення зовсім не в поясненні, яким чином протягом свого життя людина йшла до найвищих досягнень, а в осягненні цілісного образу людської особистості в усій повноті її виявів, аналогічним чином узагальнене розуміння історії може полягати лише в тому, щоб концептуалізувати різні епохи життя людства як багатоманітне вираження єдиної духовної сутності людства» [5, с. 30].

Сенс історії полягає насамперед у збереженні зв'язку між поколіннями, який дозволяє особистості пізнати саму себе. Щоб зрозуміти історію, вважає К. Ясперс, потрібно відповісти на запитання, що таке людина; водночас, людина розкривається через час, через історичність [6, с. 240]. Люди прагнуть зрозуміти історію як дещо неподільне, цілісне, щоб завдяки цьому зрозуміти себе. Історична свідомість створює ту сферу, в якій прокидається наше розуміння природи людини.

### Список використаних джерел:

1. Арон Р. Введение в философию истории / Арон Р. Избранное: Введение в философию истории.— М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000.— 543 с.
2. Гадамер Х.Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики.— М.: Прогресс, 1988.— 704 с.
3. Колінгвуд Р. Ідея історії / Пер. з англ. О. Мокровольський.— К.: Основи, 1996.— 512 с.
4. Ортега-и-Гассет Х. Человек и люди // Ортега-и-Гассет Хосе. Дегуманизация искусства и другие работы.— М.: Радуга, 1991.— 639 с.
5. Сластенко Е. Ф., Синяков С. В. Социальное познание: гносеологические и аксиологические проблемы / Е. Ф. Сластенко, С. В. Синяков.— К.: КИИГА, 1993.— 115 с.
6. Франк С. Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию / С. Л. Франк Духовные основы общества.— М.: Республика, 1992.— 511 с.
7. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс.— М.: Республика, 1994.— 527 с.
8. Mandelbaum M. History, Man and Reason. A Study in Nineteenth Century Thought.— Baltimore; London, 1971.— 362 p.

Стаття надійшла до друку 17.07.2013 р.

Грица Ю. Ю. Ключевые мировоззренческие аспекты современной философской теории исторического процесса

Призвание современной философской теории исторического процесса требует большей выразительности. Иерархию исследовательских приоритетов должен возглавить смысл, цель и целеполагание истории. Именно эти аспекты придают мировоззренческую и критериальную прозрачность историческим явлениям и процессам.

Ключевые слова: *философская теория исторического процесса, иерархия исследовательских приоритетов, исторические явления и процессы, мировоззренческая и критериальная прозрачность, смысл, цель и целеполагание истории.*

Hrytsa U. U. The Key Aspects of the Modern Philosophical Theory in the Context of Historical Process

The modern philosophical theory of the historical process requires expressiveness of its vocation. The hierarchy of research priorities is called to establish the meaning, purpose and goal-setting history. These aspects provide ideological and criteria transparency of historical events and processes.

Keywords: *philosophical theory of the historical process, the hierarchy of research priorities, historical events and processes, philosophical and criteria clarity, meaning, sense, purpose and goal-setting history.*

## Філософський дискурс

УДК 141.7:316.75

**Поздняков М. В.**

*Аспірант кафедри філософії та методології науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

## СИНЕРГЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЕТНОСУБ'ЄКТНОСТІ

Розглянуто проблему застосування поняттєво-категорійного апарату синергетики щодо інтерпретації етносу як соціального суб'єкта, шеругу етнокультурних та етноментальних феноменів, які є супутніми етносуб'єктності.

Ключові слова: *синергетика, атрактор, флуктуації, етнос, етносуб'єктність.*

У статті здійснена спроба розв'язати наукову проблему, сутність якої полягає в суперечности, з одного боку, між наявним надлишком досліджень синергетичного спрямування, багаточисельних праць з проблематики етносу та етнічності природничого та гуманітарного спрямування, та дефіцитом синтетичних соціально-філософських моделей, які дозволили б інтегроване застосування поняттєво-категорійного апарату синергетики щодо інтерпретації етносу як соціального суб'єкта, шеругу етнокультурних та етноментальних феноменів, які є супутніми етносуб'єктності.

Метою статті є побудова описово-аналітичної моделі інтерпретації етносу та етнокультурних феноменів із використанням поняттєво-категорійного апарату синергетики.

Завданнями статті, що впливають із поставленої мети, є:

— визначити теоретико-методологічні засади синергетики як парадигми нелінійного пізнання;

— здійснити систематизацію та уточнення поняттєвого апарату синергетики в контексті інтерпретації етнокультурних феноменів;

— визначити засади концептуалізації етносу та супутніх етнокультурних феноменів в різних наукових концепціях та парадигмах;

— запропонувати модель концептуалізації етносу та етнокультурних феноменів із застосуванням поняттєво-категорійного апарату синергетики.

Відповідно до поглядів постнекласичної науки, сучасне людство живе у принципово нестаціонарному всесвіті, у якому нерозривно пов'язані три поняття: випадковість, незворотність, унікальність. Особливістю об'єктів, що розглядаються сучасною наукою, на думку бельгійського вченого Іллі Пригожина, є те, що вчені переходять від розгляду рівноважних умов до унікального і специфічного. Наука нині знову відкриває час, і в цьому, за Пригожиным, ключ до розуміння фундаментального перегляду ролі науки, наукової раціональності в системі людської культури у другій половині XX ст. [1].

Сучасне людинознавство сформувало концепцію глобального еволюціонізму як систему уявлень про всезагальний процес розвитку суспільства в різноманітних його формах. Стало зрозумілим, що процес становлення і ускладнення організацій притаманний не тільки біологічним системам, але і системам соціальним, включаючи етносоціальні спільноти. Еволюція притаманна не тільки макроскопічним тілам, а і світу етнічних суб'єктів, усім типам міжетнічних взаємодій.

Ідея розвитку не тільки проникає в усі сфери природних і соціальних явищ нашої планети, а й набуває глобального космічного значення: межі застосування ідеї розширились від мікросвіту до Метагалактики. Такий факт знайшов своє втілення у формуванні нового наукового напрямку, що вивчає механізм самочинного (спонтанного) виникнення упорядкованих структур у відкритих нелінійних системах — синергетики [2].

З наведеного визначення синергетики видно, що синергетика є сучасною теорією самоорганізації, новим світобаченням, пов'язаним з дослідженням феноменів самоорганізації, нелінійності, нерівноважності, глобальної еволюції, з вивченням процесу становлення порядку через хаос (Пригожин), біфуркаційних змін, незворотності часу, нестійкості як основоположної характеристики процесів еволюції. Проблемне поле синергетики центрується навколо поняття «самоорганізації», орієнтуючись на досягнення сутності, принципів організації і еволюції останньої [3, с. 618].

Під самоорганізацією в синергетиці розуміються процеси виникнення макроскопічно-упорядкованих просторово-часових структур

у складних нелінійних динамічних системах, що знаходяться в станах, далеких від рівноважних, поблизу особливих критичних точок (їх називають точками біфуркації, або точками розгалуження), біля яких поведінка системи стає нестійкою. У цих точках система під впливом найменших поштовхів (малих дій), або флуктуацій, може якісно змінити свій стан. Цей перехід часто характеризують як виникнення порядку з хаосу.

Синергетика розглядає ієрархії нестабільностей різних порядків і їх послідовності. У цьому контексті синергетика за допомогою таких понять, як нестійкість, параметри порядку і принцип підпорядкованості, дозволяє охопити широкий клас етносоціальних спільнот разом зі сценаріями їх еволюції від хаосу до порядку і навпаки [4, с. 511]. Один з основоположників синергетики, автор самого терміну «синергетика» німецький дослідник Ганс Хакен вважає, що для знаходження загальних принципів, що керують процесами самоорганізації, необхідним є комплекс найрізноманітніших дисциплін [5, с. 28].

У науці вже існують загальні закономірності виникнення просторово-часових структур різних систем, їх самоорганізації і функціонування [5, с. 28], але в контексті проблеми дослідження постає питання про побудову інтерпретаційної моделі етносу через призму понять та категорій синергетики, що є кроком в побудові соціально-філософської концепції етнічної суб'єктності (ідентичності) в умовах транзиторного, нелінійного суспільства, суспільства ризиків, суспільства, що переживає глобалізацію.

Атрактори етносуб'єктності можна визначити як організуючу і центруючу метасистему, яка може мати той чи інший рівень чіткості/дифузності, що визначає антиентропійний/ентропійний вектор руху етнічності в історичному процесі. Отже, атрактор, виступаючи лінеаризуючою складовою етногенезу, може виступати чинником збоїв еволюції етносу за умов його невизначеності на рівні етнічної ідентичності. Засадничою характеристикою атрактору виступає резонансна резистентність. Під лінеаризуючою складовою етногенезу розуміється складова етнічного розвитку, яка відображає цілісність атрактору і припускає автоколивання етносу як системи [6, с. 78].

Резонансна резистентність етноатрактору є комплексною характеристикою, що визначає стійкість етносу по відношенню до стохастичних коливань інформаційного середовища, як природного, так і соціального. Отже, резонансна резистентність з високою імовірністю визначає виник-

нення нових точок біфуркації і за умов її підвищення етнос частіше виявляє суб'єктно-антиентропійні складові ідентичності, ніж діє під впливом випадкових інформаційних полів, що стохастизуюче впливають на етногенез [6, с. 112–113].

Таким чином, у відкритих нелінійних середовищах, які є найтипівішими для етносів із дифузними атракторами, мала випадкова дія (флуктуація), може привести до значних ентропійних наслідків. Розуміння даної ідеї полягає в тому, що малі флуктуації можуть посилюватись за рахунок послаблення матриць ідеологічної імунізації титульного етносу (ідеологічна імунізація — процес, в якому відбувається підвищення рівня центрованості соціальної системи на атракторі, себто, відбувається подолання флуктуацій за рахунок ідеологізації соціуму [6, с. 114], і система еволюціонуватиме в напрямку «спонтанної організації» периферійних і маргінальних етнічних спільнот, тобто, незначні флуктуації за умови послаблення механізмів ідеологічної імунізації титульного етносу (який саме і може підвищувати імовірність потрапляння етносоціального кластеру в конус атрактора) може слугувати початком еволюції у принципово новому напрямку, що різко змінює вектор етногенезу.

При наявній синергійній взаємодії етносів виникає етносоціальний кластер, в той час як за послабленості або відсутності такої взаємодії — етносоціальний агрегат

Таким чином, синергетика як світорозуміння долає традиціоналістські ідеї про мікрофлуктуації і випадковості як незначні фактори об'єктивних процесів, що служать основою для конструювання наукових теорій та про неможливість істотного впливу індивідуального зусилля на хід здійснення макросоціальних процесів етногенезу.

Етносоціальна спільнота може дозволити собі деяку кількість відхилень (флуктуацій) від атрактора з тим, щоб підвищити його адаптивність, але атрактор залишається відносно незмінним. Це означає, що атрактор етносоціальної спільноти містить незмінне атрактивне ядро і змінювану атрактивну периферію, при цьому ядро може теоретично створюватись титульним етносом, а атрактивна периферія — периферійними етнічностями (етносоціальними меншинами), які створюють варіативні коди при відносній інваріантності атрактора як метапрограми власного функціонування та розвитку етносоціального кластеру.

Ентропія етносу виникає як результат розузгодженості засадничих ланок в ланцюжку «атрактор-соціально-історична місія-ідентичність-

ідеологія-політика». Розвиток самої ідеї пов'язаний із встановленням зв'язків в системі нормативно-ціннісної регуляції функціонування етносу, що забезпечує синергійність між соціальними практиками та нормативно-ціннісним базисом етносоціальної спільноти.

Застосування синергетики до розуміння етносу вступає в протиріччя з лінійною раціональністю, дає можливість побачити етноспільноти по-новому, розкриваючи механізми їх трансформацій. Згідно синергетичним ідеям, етнос постає у вигляді нерівноважної, відкритої, нелінійної самоорганізованої системи. Відкритість системи означає наявність у ній джерел (входів) і стоків (виходів), обміну речовиною та енергією з навколишнім середовищем. Середовище виступає носієм різних форм майбутньої організації, сферою поліваріантних шляхів розвитку. Причому витоки і джерела мають місце в кожній точці самоорганізації, тобто, процеси обміну відбуваються в кожній точці даної системи: постійно відбувається приплив якоїсь речовини або енергії і відводяться продукти обміну. Будь-яка етнічність має свого роду кровоносну систему — свою комунікаційну мережу (система ліній зв'язку, шляхів переміщення та розподілу політичних, релігійних та інших духовних імпульсів, соціальні та матеріальні ресурси), яка забезпечує певний стан її життєдіяльності [7].

Відкритість етносу як системи виступає необхідною, але недостатньою умовою для його самоорганізації, оскільки не кожна відкрита система самоорганізується, будує структуру. Для цього є необхідною наявність двох протилежних начал: структуротворчого, яке нарощує неоднорідність структури за рахунок дії джерела (порядок); і хаотизуючого, яке розмиває, розсіює неоднорідність (дисипативне начало, хаос) [8]. Роль дисипації є подібною до ролі енергетичного клапана, через який відбувається скидання надлишкової енергії. Тому вона є необхідним елементом саморозвитку етнічності. Якщо дисипативні (енергорозсіюючі) начала є сильнішими за структуротворчі, то в такому режимі нові етнічні структури виникнути не можуть. При повній відсутності розсіюючих процесів (дисипації) етнічність також не може виникнути, оскільки саме ці процеси виводять етнос на атрактор, тобто, на тенденцію структурування системи. Боротьба цих двох начал і складає внутрішній механізм формування, перебудови, добудови, об'єднання і розпаду етносів як складних систем. В процесах самоорганізації етносів виявляється амбівалентна природа хаосу. З одного боку, хаос руйнівний, оскільки етноси як складні системи дуже чутливо реагують навіть на малі хаотичні флук-

туації (відхилення). З іншого боку, хаос є творчим і конструктивним, оскільки слугує механізмом виведення системи на атрактори розвитку, зміни різних режимів цього розвитку, а також механізмом узгодження темпів еволюції при об'єднанні простих структур у складні [8].

Нелінійність системи означає множинність шляхів її еволюції, тобто, коли зміна параметрів системи опиняється вище критичних значень, система структурується іншим чином. При збільшенні концентрації керуючого параметра вона все далі відходить від рівноваги. При якомусь критичному значенні цього параметра система досягає свого порога стійкості. Виникають, як мінімум, два (або більше) можливих напрямки розвитку. Це критичне значення називається точкою біфуркації (поліфуркації). Таким чином, якщо система перевершила критичне значення параметрів, то режим її руху якісно змінюється, вона потрапляє в область тяжіння іншого атрактора (реалізується інша тенденція самоструктурування, самоорганізації).

Потрапляючи в поле тяжіння певного атрактора, етнос розвивається в бік цього відносно стійкого стану, в сторону цієї структури. Тобто, майбутній стан етноса «притягує», змінюючи, формуючи і організовуючи наявний його стан. Таким чином, можна стверджувати, що майбутнє етносу як системи визначає її сьогодення. Випадковість, окремі малі флуктуації (випадкові відхилення) можуть відігравати досить істотну і навіть визначальну роль у долі системи поблизу точок біфуркації. Стан системи поблизу цих точок (коли система ніби робить «вибір» щодо подальшого шляху еволюції) характеризується нестійкістю, а механізми, що діють в ньому, «запускають» режим нестійкості саме через випадкові відхилення (флуктуації). Тобто, поблизу моментів біфуркацій, які відкривають поліваріантність розвитку етносу, випадковість відіграє вирішальну роль. Зміна атрактора означає дифузію етноідентичності і перехід етносу із суб'єктного в польовий стан. В цьому польовому стані посилюються процеси дисипації енергії та інформації, інформаційне поле етнічності стає відкритим, за рахунок цього послаблюються інтенціонально-суб'єктні складники.

В одній і тій же системі виникають різні структури, які є різними шляхами її еволюції (атракторами). Можна очікувати на якісну зміну процесу, в тому числі ускладнення або деградацію системи. Причому це відбувається як результат саморозвитку процесів у ній. В контексті уточнення поняття атрактора мною було визначено, що атрактор виступає не просто станом системи, а її центроспрямовуючим вектором, що

дозволяє мінімізувати ризики і досягти мінімальної дисипації за рахунок центрування. Сам процес центрування можна визначити як приведення нормативно-ціннісних систем етносу у відповідність з атрактором. Атрактори виступають в якості організуючої і центруючої метасистеми, яка може мати той чи інший рівень чіткості/дифузності, що визначає антиентропійний/ентропійний вектор руху етнічності в історичному процесі. При цьому атрактор, виступаючи лінеаризуючою складовою етногенезу, може виступати чинником збоїв еволюції етносу за умов його невизначеності на рівні етнічної ідентичності. У зв'язку з цим уточнено, що етнічна ідентичність виступає антидисипативним фільтром, який забезпечує етносу уникнення дифузії атрактора і його розмивання. Стійкість атрактора щодо ентропізуючих впливів інформаційних полів інших етносів можна визначити як резонансну резистентність.

Резонансна резистентність етносу є комплексною характеристикою, що визначає стійкість етносу по відношенню до стохастичних коливань інформаційного середовища, як природного, так і соціального. Резонансна резистентність з високою імовірністю визначає виникнення нових точок біфуркації і, за умов її підвищення, етнос частіше виявляє суб'єктно-антиентропійні складові ідентичності, ніж діє під впливом випадкових інформаційних полів, що стохастизуюче впливають на етногенез. Тропійність (негентропія) характеризує той стан етнічності, в якому досягається узгодженість між різними нормативно-ціннісними системами регуляції, зокрема — релігією, ідеологією, політикою та правом. При їх розузгодженості запускаються процеси дисипації, що визначають необхідність зміни атрактора етносу і нову конфігурацію етнічної ідентичності.

Усі сучасні теорії і концепції «етнічної належності» та визначення етнічного у його діалектичному взаємозв'язку з культурою можна звести до трьох основних методологічних підходів до розуміння етнічного феномена: примордіалістського (або об'єктивістського), інструменталістського (або ситуаціоністського) й конструктивістського, себто, примордіалізму, ситуаціонізму і конструктивізму.

У відкритих нелінійних середовищах, які є найтипівішими для етносів із дифузними атракторами, мала випадкова дія (флуктуація), може привести до значних ентропійних наслідків, пояснювальною моделлю чого слугує ситуаціонізм. Малі флуктуації можуть посилюватись за рахунок послаблення матриць «ідеологічної імунізації» титульного етносу, і система еволюціонуватиме в напрямку «спontan-

ної організації» периферійних і маргінальних етнічних спільнот, тобто, незначні флуктуації за умови послаблення механізмів ідеологічної імунізації титульного етносу (який саме і може підвищувати імовірність потрапляння етносоціального кластера в конус атрактора) може слугувати початком еволюції у принципово новому напрямку, що різко змінює вектор етногенезу. При набутті лінеарності етногенезу і потрапляння в конус атрактора спрацьовують основні положення конструктивістського підходу до розуміння етнічності, себто, починають діяти етнічні еліти, які здійснюють етноконструюючу діяльність через узгодження засадничих макросистем ціннісно-нормативної регуляції (релігії, ідеології, політики, права).

При наявній синергійній взаємодії етносів в поліетнічній спільноті виникає етносоціальний кластер, в той час як за послабленості або відсутності такої взаємодії — етносоціальний агрегат. З іншого боку, при наявній моноетнічності спільноти (як напр., в Японії) атрактор є більш стабільним, а тому в етногенезі практично не виникає точок біфуркації.

Етносоціальна спільнота може дозволити собі деяку кількість відхилень (флуктуацій) від атрактора з тим, щоб підвищити його адаптивність, але атрактор залишається відносно незмінним. Це означає, що атрактор етносоціальної спільноти містить незмінне атрактивне ядро і змінювану атрактивну периферію, при цьому ядро може теоретично створюватись титульним етносом, а атрактивна периферія — периферійними етнічностями (етносоціальними меншинами), які створюють варіативні коди при відносній інваріантності атрактора як метапрограми власного функціонування та розвитку етносоціального кластеру. Співвідношення між титульним етносом та етнічними меншинами може задавати різну спрямованість етногенезу при різній мірі дисипації етнічних ідентичностей. При цьому атрактор утворює певну єдність із польовими формоутвореннями етнічності, які створюють ефекти ситуаційної пасіонаризації в історії.

Таким чином, застосування синергетичних моделей до вирішення протиріч в предметному полі етнології свідчить про високий евристичний потенціал синергетики, який дозволяє побачити проблеми, наявні в теоретично-методологічних пошуках природи етносу та супутніх етносоціальних феноменів в якісно новому вимірі. Зняття протиріч між об'єктивістськими та суб'єктивістськими концепціями етнічності реалізується за умови інтеграції синергетичних закономірностей. Самоорганізація етносу відбувається шляхом впливу певних культур-

них установок на конкретних людей — як елементів середовища, що призводить до визначення властивостей цих елементів середовища, створення можливих параметрів порядку, наслідком чого є переосмислення суб'єктивної природи етносу, яка в ситуації самоорганізації виступає керуючим параметром об'єктивно здійснюваного процесу, який може не усвідомлюватись його учасниками — погляди, уяви, переконання яких є суб'єктивними.

### Список використаних джерел:

1. Аршинов В. И. Событие и смысл в синергетическом измерении / В. И. Аршинов // Событие и смысл (Синергетический опыт языка). — М.: ИНФРА-М, 1999. — С. 11–38.
2. Аршинов В. И., Буданов В. Г. Синергетика: эволюционный аспект / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления. Монография. — М.: Альта, 1994. — С. 229–243.
3. Грицанов А. А., Мезяная К. Н. Синергетика // Новейший философский словарь. — Минск: Наука, 1999.
4. Аршинов В. И. Синергетика // Философский словарь. — Минск: Наука, 2001.
5. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам. — М.: Мысль, 1999.
6. Романенко Ю. В. Смыслопродуктування в соціальних системах / Ю. В. Романенко. — К.: Вид-во «Е та Е», 2005.
7. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант: К решению парадокса времени / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М.: Прогресс, 1994. — С. 7–25.
8. Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках / И. Пригожин. — М.: Наука, 1985. — С. 14–42.

Стаття надійшла до редакції 07.07.2013 р.

---

*Поздняков М. В.* Синергетическая интерпретация этносубъектности

Рассмотрена проблема применения понятийно-категориального аппарата синергетики относительно интерпретации этноса как социального субъекта и ряда этнокультурных и этноментальных феноменов, сопутствующих этносубъектности.

Ключевые слова: синергетика, аттрактор, флуктуации, этнос, этносубъектность.

*Pozdnjakov MV* Synergetic interpretation of subjective ethnic identity

The paper considers the problem of applying the conceptual-categorical apparatus of synergetics on the interpretation of ethnicity as a social entity and series of ethnocultural and ethnomental phenomena that are associated with ethnocultural subjectivity.

Keywords: *synergetics, attractor, fluctuations, ethnicity, ethnocultural subjectivity.*

## Філософський дискурс

УДК 130.2

***Атаманчук-Ангел В. І.***

*Старший викладач Національна Академія Керівних Кадрів Культури і Мистецтва*

## КУЛЬТУРНА РЕЧОВИНА

Аналізується, як і яким чином культура досягає могутності геологічної сили.

Ключові слова: *життя, культура, ідеальне, матерія, система, жива речовина, культурна речовина.*

На сьогодні ноосферу розглядають «як єдність природи культури (в широкому тлумаченні останньої — з техносферою включно), особливо починаючи з того моменту, коли «культура» досягає (за силою впливу на біосферу та геосферу) потужності «геологічної сили»» [8].

Виникає питання, як і яким чином культура досягає потужності геологічного впливу?

Природа з потужністю геологічної сили це перш за все неорганічний світ та світ органічних істот.

В геосфері це сили, які відносяться до так званої «неживої» природи.

В біосфері це сили живої речовини.

«Жива речовина — вся сукупність тіл живих організмів в біосфері, незалежно від їх систематичної приналежності» В. І. Вернадський [3].

Жива речовина охоплює і перебудовує всі хімічні процеси біосфери. Жива речовина є найпотужнішою геологічною силою, що зростає з ходом часу.

Зауважимо, живі організми «... не стоять одне від одного окремо, а перебувають у тісній взаємній залежності, утворюючи один загальний світ органічних істот, які є прямим продовженням неорганічного світу». Е. Реклю (Elise Reclus) [6].

Безсумнівно доменна піч, кар'єрний комбайн, скрипка, колесо, мистецькі твори, наукові теорії і т.і., є проявом культури і являють собою величні здобутки людства, але вочевидь із втратою «людини розумної» вони перетворюються на артефакт — Парфенон, Колізей, місто Чорнобиль, нотні зошити і т.д. Тобто необхідно возз'єднання «біологічного коду» і «культурного коду» задля «оживлення» культури.

Відмінність біосфери від геосфери це наявність живої матерії, яка в процесі свого розвитку набуває потужності геологічної сили, означеної В.І. Вернадським «живою речовиною». Ноосфера вирізняється від біосфери наявністю «окультуреної» матерії (приміром «людини культурної» [2]), яка стрімко, мається на увазі в історичному вимірі, набуває потужності геологічної сили, і по аналогії щодо «живої речовини» її можливо означити «культурною речовиною».

«Жива речовина» структурована повністю з «неживої» матерії, вирізняючись від неї перш за все наявністю «життя». «Культурна речовина» вирізняється в «живій речовині» лише наявністю «культури».

Отже, якщо «жива речовина — вся сукупність тіл живих організмів в біосфері, незалежно від їх систематичної приналежності» [3], то вся сукупність тіл культурних організмів в ноосфері, незалежно від їх систематичної приналежності і типу культури може бути означена як «культурна речовина». Треба підкреслити, що зараз ми говоримо про «окультурення» перш за все «живих» біологічних організмів залишаючи, поки що, поза увагою можливість «окультурення» «неживої» природи, а також підкреслимо і те, що під культурними організмами маються на увазі не «окультурені» організми засобами селекції, генетики і т.і., які слід відносити до біологічних культурних артефактів, бо їх головна ознака не в тому, що вони штучно вироблені, а в тому, що їхні інформаційні коди залишилися генетичними, хоча і штучно модифікованими. Також зауважимо слідом за Е. Реклю, що культурні організми не стоять одне від одного окремо, а перебувають у тісній взаємній залежності, утворюючи один загальний світ культурних істот, які є прямим продовженням органічного світу, який, в свою чергу, є прямим продовженням неорганічного світу.

Сукупність всіх окультурених людей найбільш потужна частина культурної речовини і є динамічною системою, що постійно росте, поділяється на раси, народи (або етноси), соціальні страти та культурні групи.

Тобто, ми вбачаємо, що в геосфері з притаманними їй силами геологічної потужності якимось чином виникає жива речовина, яка з часом, в процесі життєдіяльності, набуває потужності геологічної сили і поступово формує сучасну біосферу, в надрах біосфери з'являється, приміром, «людина розумна», яка в процесі своєї життєдіяльності породжує культуру, запліднюється нею, перетворюючись на «людину культурну», на носія та генератора людської культури.

Підкреслимо, на сьогодні вважається, що культура не просто являє собою продукт біологічної еволюції, а є її невід'ємним елементом, головним механізмом адаптації до навколишнього світу.

Нам вже докорінно відомо, що нежива і жива речовина структуровані з тієї ж самої матерії, молекули та атоми постійно мігрують з однієї речовини в іншу. Жива речовина перебуває в безперервному хімічному обміні з космічним середовищем, що його оточує, створюється і підтримується на нашій планеті променистою енергією Сонця. Життя, біологічне життя, жива речовина, невід'ємне від «неживої» матерії, життя проявляється через матерію, організми створені з «неживої» речовини, використовують у своїй життєдіяльності закони існування «неживої» матерії.

Культура, культурне життя, культурна жива речовина виникає в живій речовині, як невід'ємний елемент, головний механізм адаптації до навколишнього світу живої речовини і розвивається завдяки життєдіяльності.

Якщо матеріальне середовище життя — це нежива речовина, то матеріальне середовище культури є жива речовина.

З цієї точки зору життя та культура в певній мірі ототожнюються, так життя, що з'явилося в геосфері, перетворює неживу речовину на живу і породжує біосферу на планеті, культура, приймаючи естафету, в свою чергу, метаморфує живу речовину на культурну, перетворюючи частину геосфери і біосфери на ноосферу. Якщо слідувати далі за логікою розвитку, можна стверджувати, що, як свого часу з'явилося в неживій матерії життя, створюючи передумову появи культури, так і культура дасть можливість для появи якогось принципово іншого шаблону еволюції. За цією ж такою логікою ми можемо бачити щось доматеріальне, де мала змогу з'явитися матерія, нежива природа, в неживій матерії мало змогу з'явитися та існувати життя, приміром — біологічне, жива речовина, яка в свою чергу надає умови появи та існуванню культури, культурної живої речовини, з розвитком якої можливо побачити появу

чогось суттєво іншого, наприклад за рівнем самосвідомості, адаптаційних можливостей та засобів накопичення, використання, збереження і передачі інформації. Цей концепт можливо зобразити у такому вигляді:

↔ ↔ «доматеріальне» ↔ «нежива природа» ↔ «жива речовина» ↔ «культурна жива речовина» ↔ «по за ...» ↔ ↔.

Цікаво буде розглянути і в такому вигляді:

↔ ↔ «...» ↔ «небіологічне життя» ↔ «біологічне життя» ↔ «культурне біологічне життя» ↔ «...» ↔ ↔.

Тут життя уявляється як процес.

Аналогічно:

→ → геосфера → біосфера → ноосфера → →.

Це поділ на відомі нам три великі групи відносно матерії, феноменів життя біологічного і культури (перш за все культури «людини розумної»). Поділ певною мірою є умовним, бо кожен з феноменів проявляється лише в результаті загальної дії матеріально-енергетичного середовища, де культурна, жива і нежива речовина охоплені незліченними перетвореннями або процесами і нерозривно й безупинно пов'язані.

Така точка зору надає можливість побачити єдність світу, взаємодію природи, життя, культури, здатна забезпечити конкретизацію філософського принципу єдності матеріального світу.

Однак, дуже важливо звернути увагу на те, що в цій єдності ми, досить чітко, вирізняємо неживу матерію, в ній матерію, охоплену біологічним життям, вбачаємо і певну відмінність в частині живої речовини, заплідненої культурою, і розуміємо, що існують граничні переходи від одного стану матерії до іншого. Відмінність хоча і вбачається на матерії, та все ж таки виразно видно, що задає відмінності не матеріальна, а ідеальна складова. Життя, як ідеальна складова живої речовини, виникло досить давно, розвивається доволі повільно, в порівнянні з часом появи і темпами розвитку культури, і передається принципово інакше, ніж культура. А от відокремленість культури, як ідеальної субстанції відносно матерії, нам досить легко перевірити експериментально, наприклад, відокремивши людину від культури, хоч в цілому, хоч в якійсь частині.

Конкретна людина, як потенційний носій культури, в силу об'єктивних чи суб'єктивних обставин, може сприйняти певну культуру як цілісну систему, може сприйняти якусь частину цієї системи, а може і не сприйняти її в цілому. Більш того, за своє життя окрема людина спроможна засвоїти далеко не всі культурні здобутки, навіть в сучасному високотехнологічному світі. З іншого боку, людина, навіть повністю відокремлена

від культури, хоча і позбавиться своєї могутності в природі (наданої їй культурою), зможе безумовно існувати як біологічний вид, залишаючись частиною живої речовини, але вже без якостей культурної речовини.

На сьогодні видно, що в історично недалекому майбутньому повноцінними носіями культури в деяких її проявах може стати і нежива речовина, мається на увазі небіологічні об'єкти. А відтак, логічно виникає питання, чи припустимо незалежне існування культури і життя в до матерії? Виглядає футуристично, однак цілком логічно.

Поняттям життя і культура на сьогодні не можуть надати точного визначення, тому ці поняття пояснюються на інтуїтивному рівні. Ми для подальшого аналізу візьмемо феноменологічний, аксіоматичний підхід і обмежимося прийняттям поняття життя і культури, не зводячи їх до якихось понять, не надаючи їм визначення, утримуючись від попередніх суджень, а відносячи до первинних понять з певним переліком якостей.

Поняття життя можливо означити перераховуючи якості, що відрізняють її від нежиття. Проаналізуємо поняття культури, розглянувши деякі відмінності культурної речовини відносно живої речовини:

#### 1. Інформація.

Жива речовина характеризується фундаментальними законами відтворення та передачі генетичної інформації.

Культурна речовина характеризується позагенетичним рівнем передачі та відтворення інформації, являючи таким чином наступний рівень розвитку.

Генетична інформація — основний атрибут живої речовини. Суттєва різниця між генетичною і культурною інформацією в тім, що генетична інформація передається:

цілісним, а відтак обмеженим блоком (процес реплікації забезпечує точність передачі інформації);

на самому початку життя і в подальшому житті, в порівнянні з культурною інформацією, майже не зазнає змін (між генотипом і фенотипом різниця може бути суттєва, але не принципова);

тільки безпосереднім живим нащадкам, що значно звужує можливості накопичення і обміну інформацією (на сьогодні доведено, що в минулому міграція генів по горизонталі була поширеним явищем, але на сьогодні, за деякими випадками, генна міграція відбувається по вертикалі).

Культурна інформація передається: поступово, від умовно 0 (нуля) і принципово до  $\infty$  (безмежності), в певній послідовності, а також може бути повністю втрачена майже до 0 (наприклад, амнезія); хоча існують уявлення, пов'язані з поняттями «біологічний вік» та «вік розвитку», принципово не має значення в якому віці засвоюється культура; незалежно від родинних зв'язків, навіть від молодшого покоління до старшого; на сьогодні людство напрацювало засоби передачі культури крізь простір і час.

Також суттєві відмінності і щодо накопичення інформації:

Швидкість накопичення — в першу чергу залежить від можливостей обміну інформацією, які, як ми вже бачили, істотно різняться.

Засоби накопичення:

використовуючи штучні прилади, можливості набувати досвід значно розширюються;

культура надає змогу поширювати знання далі явищ та феноменів (математика найбільш яскравий тому приклад).

2. Середовище

формує біологічне життя;

формує культурне життя;

відносно неживої природи жива речовина формує другу природу, а культурна речовина третю природу, далі маємо припустити четверту, п'яту, ....

3. Органи чуття та фізичні можливості

Культурна речовина, як частка живої речовини, має ті ж самі органи чуття, але можливості, за рахунок культурних надбань, значно підсилені.

4. Енергія

жива речовина використовує енергію Сонця, хімічну енергію, відносно в невеликій кількості геотермальну;

культурна речовина, крім того, — енергію Сонця минулих часів (вугілля, нафта, ...), ядерну, принципово по-іншому хімічну.

5. Ентропія

Зменшення ентропії в живих системах можливе тільки за рахунок підвищення ентропії в навколишньому середовищі, тобто в цілому процес підвищення ентропії має місце, що цілком узгоджується з вимогами другого закону термодинаміки.

жива речовина в основному за рахунок ентропії Сонця;

культурна речовина поки що привнесла ядерну, і також знижує ентропію за рахунок енергозберігаючих технологій.

Всі циклічні хімічні реакції живої речовини протікають без втрат інформації нескінченно довго — внаслідок чого хімічне життя генотипу вважається нескінченним. У комплексному потоці хімічних хвиль має місце ентропійне загасання, що приводить до необхідності смерті для окремих циклів хвилі (окремі молекули, клітини, організми). Аналогічно має місце ентропійне загасання пасіонарних хвиль, що призводить до необхідності смерті для окремих циклів (окремі культури, релігійні течії, наукові теорії, уподобання в моді і т. і.).

#### 6. Паралелізм

Генетичний код відображає розвиток від початкового, найпростішого до дорослого організму. Культурний код засвоюється поступово від простого до складного. Генетичний та культурний коди, що призупинені в своєму розвитку, являють недорозвинені, чи то живі, чи то культурні організми, частково або повністю нежиттєздатні, відповідно в біологічному і соціологічному вимірі. Поява і розвиток біома та поява і розвиток сіл, міст мають принципово схожі риси.

Життя, біологічне життя, «жива речовина» розвивається там, де може існувати життя, тобто на перетині атмосфери, літосфери та гідросфери. В умовах, не сприятливих для існування, жива речовина переходить в стан анабіозу» [7].

Анабіоз, в порівнянні з заціпенінням та сплячкою, супроводжується більш глибоким придушенням життєдіяльності.

Втрачаючи життя жива речовина з біосфери перетворюється на геосферу, в тому числі на біогенні речовини (артефакти життєдіяльності природи, живих організмів).

Культура, культурне життя, культурна жива речовина виникає в живій речовині і розвивається завдяки життєдіяльності живої речовини. За умов, несприятливих для існування, переходить в стан своєрідного «анабіозу» — неактивне життя (книжки, філософські трактати, нотні зошити, архітектурні проекти, машинобудівельні креслення, т. і.). Або за умов придушення життєдіяльності культури — стан заціпеніння, і сплячки (національні культури під тиском царського режиму та радянської диктатури, зараз американської масової культури, українська економіка під тиском нині нав'язаного законодавчого поля, ...).

Якщо культурна речовина втрачає культуру, ноосфера перетворюється на біосферу (домашні тварини, культурні рослини — живі

артефакти життєдіяльності культури) та геосферу (Парфенон, Колізей, покинуті міста, посуд, машини, кораблі, фабрики — неживі артефакти життєдіяльності культури).

Життя природи визначається, як безперервний процес обміну матерією та енергією між організмом та довколишнім середовищем, і здатністю його (організму) до самовідтворення. А також, як процес накопичення інформації, яка передається від покоління до покоління, використовуючи генетичні коди.

Передача генетичної інформації є найважливішим процесом збереження життя у часовому вимірі.

Життя культурної речовини визначається також, як безперервний процес обміну матерією, енергією та інформацією між, наприклад, людиною та довколишнім середовищем, але, за рахунок знання про властивості природи, процеси обміну значно посилені і задіяні принципово інші, порівняно з живою речовиною процеси. Людська культура відповідно відтворюється і розвивається тільки через людину розумну — носія культури.

Еволюційний процес людської культури можливий лише за наявності людини розумної, здатної до культуротворчості. Сприйняття культури людиною — це епіцентр окультурення природи.

Відповідаючи на запитання, щодо сил з геологічною потужністю можливо стверджувати:

В геосфері — це сили, які відносяться до так званої «неживої» природи, або «неживої» речовини.

В біосфері — це сили живої речовини.

В ноосфері — це сили культурної речовини.

Культура досягає потужності геологічного впливу, поєднуючись з біологічним життям (розумієм феноменологічно як феномен), це дискурс біологічного (приміром людини) та ідеального (культури).

Зробимо підсумки.

Культурна речовина якісно перевершує інші форми існування матерії щодо різноманіття, складності хімічних компонентів і динаміки перетворень в усіх, задіяних нею процесах. Культурні системи характеризуються набагато більш високим рівнем структурної та функціональної впорядкованості у просторі і в часі.

Культурна речовина охоплює і перебудовує хімічні процеси біосфери і геосфери, є найпотужнішою геологічною силою, що зростає з ходом часу.

Культурна речовина — динамічна система, що знаходиться в стані постійного розвитку, найбільш, на сьогодні, значуща її частина є сукупність всіх окультурених людей, яка в свою чергу поділяється на раси, народи (або етноси), соціальні та культурні групи.

Культурна речовина обмінюється з навколишнім середовищем енергією, речовиною та інформацією, і являє себе, таким чином, відкритою системою. На відміну від неживих систем, енергетична різниця і перебудова структур в сторону більш можливих форм не відбувається, а безперервно відбувається робота «проти рівноваги». Складається враження, як і з живими системами, що вона нібито не підкоряється другому закону термодинаміки. Однак зниження ентропії в живих системах можливе тільки за рахунок підвищення ентропії в навколишньому середовищі (негентропії), отже, в цілому, процес підвищення ентропії триває, що цілком узгоджується з вимогами другого закону термодинаміки. В культурних системах також зниження ентропії відбувається за рахунок підвищення ентропії навколишнього середовища, наприклад: капіталізм знижує ентропію за рахунок периферії, олігархи за рахунок середнього класу, сталінська індустріалізація за рахунок рабів-селян, «зеків», середній пострадянський клас після перебудови за рахунок ентропії соціалістичної власності, у випадку, коли все споживається домогосподарствами, тоді за рахунок ентропії надособистих споживачів — інфраструктури, науки, ... Тобто кожна соціальна група, або індивід за рахунок підвищення ентропії навколишнього соціального середовища, а в цілому за рахунок підвищення ентропії біосфери, геосфери, ентропії Сонця, і т. д.. Але найбільш гуманний та найбільш перспективний шлях — це шлях розвитку новітніх технологій, розвитку ідеальної складової культурної речовини, тобто культури, а саме культуротворчості.

Враховуючи, що основний вплив на всі етапи формування ноосфери здійснює «культура», а саме — культуротворчість, можливо стверджувати — основний чинник ноосферних перетворень — культуротворчість. Оскільки «людина культурна» є епіцентром культуротворчості, впливає основоположна тема ноосферних досліджень — трансформація культури (ідеального) в людину (матеріальному носії культури). Хоча ознаки культури вбачаються і в тваринному світі, лише з появою «людини культурної» культурна речовина набуває з часом масштабів «геологічної сили».

### Список використаних джерел:

1. Аристотель. Физика // Аристотель. — М., 1993 г. — 212 с.
2. Атаманчук-Ангел В. И. Онтология «человека культурного» / В. И. Атаманчук-Ангел // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: «ІНТАС», 2012. — Вип. 66. — С. 47–54.
3. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере / В. И. Вернадский // Успехи современной биологии. — 1944 г. — № 18. — С. 113–120.
4. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. — СПб., 1996.
5. Монин М. А. Пути Парменида / М. А. Монин // Вопросы философии. — 1997 г. — № 3.
6. Реклю Э. Земля. Описание жизни земного шара // Пер. с франц. Под ред. Н. К. Лебедева. — СПб.: Изд. тов-ва И. Д. Сытина, 1914. — 112 с.
7. Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики. Под редакцией А. А. Ивина, 2004.
8. <http://uk.wikipedia.org/wiki/Ноосфера>.

Стаття надійшла до редакції 23.07.2013 р.

Атаманчук-Ангел В. И. Культурное вещество.

Анализируется, как и каким образом, культура достигает могущества геологической силы.

Ключевые слова: *жизнь, культура, идеальное, материальное, система, живое вещество, культурное вещество.*

Atamanchuk-Angel V. Cultura lsubstance

Analyzed how culture reaches the power of geological forces

Keywords: *life, culture, perfect, material, system, natural substance, culturalsubstance.*

## Філософський дискурс

УДК 164.031

**Щербина О. Ю.**

*Доцент кафедри логіки Київського національного університету імені  
Тараса Шевченка*

## РОЛЬ АБДУКЦІЇ В ЮРИДИЧНІЙ АРГУМЕНТАЦІЇ

Визначається роль абдукції в юридичній аргументації, при цьому зосереджується увага на такому різновиді останньої, як кримінально-процесуальне доказування; аналізується проблема співвідношення методів запитання-відповіді та абдукції.

Ключові слова: *абдукція, схема абдукції, метод запитання-відповіді, логіка, юридична аргументація.*

У формальній логіці аргумент аналізується в плані того, як засновки здатні підтримувати висновок або навпаки, те, що повинно бути випробуване, це є можливість аргументів надати істину, враховуючи істинність засновків. Аргументи розглядаються як доказові типи розмови, піддаються перевірці на предмет того, наскільки вони зберігають, або надають «істину». У цьому сенсі, аргументи з точки зору «збереження істини» класифікуються як дедуктивні, коли істинність висновку є вірогідною, індуктивні, коли висновок є можливим і абдуктивні, коли висновок є правдоподібним, враховуючи дані засновки.

Сьогодні у філософській логіці існує ціла низка складних, допоки невіршених проблем, які стосуються різних типів виводу. На відміну від дедуктивних умовиводів, в яких є точна логічна структура, всі недедуктивні міркування такої структури не мають. Підкреслюючи зазначену думку, Рузавін Г. І. акцентує увагу на тому, що неповна індукція, аналогія, статистичні міркування описуються зазвичай словесно або ж виражаються у вигляді певної загальної схеми, яка і розглядається як деяка квазіструктура. Не є винятком і абдукція, сутність і схему якої визначають по-різному [1, с. 38].

Особливостями абдуктивних міркувань та специфікою їх використання у різних царинах людської діяльності, пов'язаної з пошуком, цікавилися багато науковців, серед яких: А. Аліседа, Г. Бейтсон, Л. Маньяні, Дж. Фетцер, Г. І. Рузавін, В. А. Светлов, Ю. І. Трещевський і Н. Ю. Трещевська. Проблема знаходження логічної експлікації абдукції стала предметом розгляду багатьох логіків та методологів, серед яких А. С. Боброва та Я. Хінтікка, позиція яких буде розглянута у цій статті. Питанням застосування абдукції для розв'язання правових проблем присвячені роботи Д. Валтона, Дж. Вудса, Д. М. Габбая.

Мета цієї статті — визначити роль абдукції в юридичній аргументації.

«Абдукція» — термін, що походить від латинської *ab* (від) і *dusco* (вести). Як самостійний вид умовиводу абдукцію виділив Чарльз Сандерс Пірс. За Пірсом, «абдукція являє собою процес формування пояснювальної гіпотези. Вона є єдиною логічною операцією, за допомогою якої вводиться нова ідея; оскільки індукція тільки визначає істиннісне значення гіпотези, а дедукція використовується для виводу з неї необхідних наслідків. Дедукція доводить, що щось повинно бути; індукція обґрунтовує, що це щось дійсно існує та діє; абдукція передбачає, що це щось може мати місце» [2, § 171].

З логічної точки зору абдукція будується як міркування від істинності наслідку до істинності пояснюючої її причини. У дедуктивній логіці такий модус відкидається як не загальнозначущий. Проте він може використовуватися як метод породження нового знання.

На початку своєї творчості Пірс розглядав абдукцію, індукцію та дедукцію як незалежні модуси умовиводу. Саме у цей період Пірс, даючи силогістичну інтерпретацію абдукції, наводив приклади, що згодом стали цитованими багатьма дослідниками. Йдеться про приклади, які пояснюють, як із модусу *Barbara* першої фігури аристотелівського силізму можна побудувати індуктивний та абдуктивний виводи.

У пізній період своєї творчості Пірс дійшов висновку, що абдукція, дедукція, індукція — взаємозалежні частини єдиного процесу наукового дослідження. Лише разом всі зазначені методи є достатніми для пізнання істини. Абдукція являє собою перший етап цього дослідження. Вона інтерпретується як «процес формування пояснювальної гіпотези». Силігістична форма замінюється більш загальним умовиводом.

Пірс наголошував на тому, що гіпотезу не можна приймати, навіть тимчасово, якщо існує можливість, що вона не пояснює всі дані факти

або деякі з них. Звідси, за Пірсом, абдуктивний умовивід має такий вигляд:

Спостерігається дивний факт С;

Якби гіпотеза А була істинною, факт С отримав би достатнє пояснення.

Отже, немає ніяких підстав сумніватися, що гіпотеза А істинна.

Таким чином, висновує Пірс, гіпотезу А неможливо вивести абдуктивно або, навіть, припустити абдуктивно до того часу, поки вона не стане частиною засновку «Якби гіпотеза А була істинною, факт С отримав би достатнє пояснення» [2, § 189].

За Пірсом, абдукція є успішною, якщо і тільки якщо гіпотеза, яка висувається, пояснює аномальний факт, є найпростішою, тобто не існує підстав для прийняття будь-якої іншої альтернативи, та готова до випробування у досліді («здатна до експериментальної верифікації»). Призначення пояснювальної гіпотези «полягає у тому, щоб через підпорядкування експериментальним тестам забезпечити повне усунення сумніву та обґрунтувати звичку позитивного очікування, яка ніколи не розчарує» [2, § 197].

Отже, репрезентація Пірсом абдукції відносить таке міркування до ампліативних, («розширюючих») аргументів, на відміну від дедуктивних експлікативних, — тобто таких, які дозволяють отримувати нове знання, якісно доповнюючи дедуктивно-індуктивне пізнання, враховуючи творчий елемент.

У конструкції абдукції Пірса момент появи гіпотези у другому засновку пояснюється через поняття інсайту. Нерідко саме це виступає каменем спотикання у питанні визнання за абдукцією сили логічного міркування. Одним із тих дослідників, хто вважає, що абдукція не «заслугує на звання» логічного міркування, є Я. Хінтікка.

Аргументами проти логічної природи абдукції, за Хінтіккою, є: по-перше, той факт, що у ній присутній такий елемент, як угадування, що є не більше ніж «вибором (або створенням) оптимальної стратегії» [3, с. 528]; по-друге, абдукція не задовольняє поняттю логічного виводу.

Розглядаючи міркування, Хінтікка розрізняє у ньому епістемологічну та логічну сторони. На його думку, лише вивід, що розглядається ним у класичному дедуктивному сенсі, має зазначені сторони. Залишаючись у межах дедуктивної логіки, Хінтікка не бачить в абдукції логічного підґрунтя. За Хінтіккою, абдукція є надто слабкою для того, щоб

бути логічним міркуванням. Називаючи абдукцію однією із стратегій поведінки, які отримують у результаті стратегічних правил, Хінтікка занурює її виключно у царину епістемології.

Хінтікка виділяє стратегії дедуктивні та інтеррогативні. У дедуктивному міркуванні рухаються від засновків до висновку, а в інтеррогативному — від передбачуваних запитань до відповідей на них. За Хінтіккою, одне і теж висловлювання може виступати як припущення відповіді, так і засновок дедуктивного кроку [3, с. 525]. В основі інтеррогативної стратегії лежить метод запитання-відповіді.

Боброва підкреслює, що Хінтікка, визнаючи існування стратегій обох видів, при цьому розглядає дедукцію і як вивід, і як стратегію, а абдукцію — виключно як стратегію. Вона акцентує увагу на наявному протиріччі у позиції Хінтікки щодо абдукції, яку він вважає надто слабкою, щоб бути логічним міркуванням, проте, у той самий час, вважає її найсильнішою стратегією, тобто тією, що не потребує ніякої підтримки [4, с. 117].

Щодо заперечення Хінтікки відносно логічної природи абдукції, Боброва висуває свої аргументи. Зазначаючи, що передбачення, угадування є тими елементами в абдукції, що відносяться скоріше до моменту появи гіпотези, оскільки саме за їхньої допомоги Пірс пояснював появу гіпотези у засновку абдукції. На думку Бобрової, робив він це з причини неможливості відображення цього процесу засобами формальної логіки. Відносно зауваження Хінтікки про те, що абдукція не задовольняє поняттю логічного виводу, Боброва зазначає, що Хінтікка, розрізняючи епістемологічну та логічну сторони міркування, просто не бачить в абдукції логічної підстави, оскільки залишається у межах дедуктивної логіки [4, с. 118].

Наголошуючи на тому, що метод запитання-відповідь не відображує суті абдукції, Боброва, зіставляючи теорію запитань і відповідей та абдукцію, виявляє, яка між ними схожість та різниця. На думку Бобрової, схожість між зазначеними теоріями лежить у царині їх загальних епістемологічних задач. Запитання й абдуктивні міркування з'являються тільки тоді, коли потреба у певному знанні проявляється не як простий пізнавальний інтерес, а як зацікавленість в отриманні відомостей від певного адресата. Проте аналізовані теорії по-різному, з точки зору Бобрової, навіть з позиції епістемології йдуть до шляху досягнення цієї мети: якщо запитання прояснюють якісь неясні моменти, надають інформацію, яка на цікавить, то абдукція показує хід вироблення пояснюючої

гіпотези. У запитанні, що є різновидом вимоги, яка повинна сформулювати деяке висловлювання-відповідь, не враховується дія з пошуку цього висловлювання, яка сама по собі може мати інтерес. Абдукція ж, як підкреслює Боброва, «враховує не тільки сам факт наявності пояснювальної гіпотези, але також цікавиться й тим, яким чином вона була нам надана» [4, с. 119]. Стосовно формулювання Бобровою останньої відмінності між запитаннями та абдуктивними міркуваннями, хотілося б звернути увагу на те, що, якби абдукція не «цікавилася» тим, яким чином гіпотеза була надана, то, у такому разі, зазначену гіпотезу не можна було б вважати пояснювальною.

Досліджуючи проблему, пов'язану із можливістю розуміння запитання як форми думки, а отже, його можливість бути предметом логічного аналізу, Боброва висловлює точку зору, що необхідно розширити поняття «судження» для того, щоб під його юрисдикцію підпадало поняття «запитання». Вона проводить аналогію з проблемою вписування у логічну теорію індукції та абдукції. Це можливо, як вважає Боброва, за умови розширення поняття «міркування». «Якщо абдукцію ми формально репрезентуємо через теорію міркувань, ... то, говорячи про запитання, опиняємося у межах теорії суджень. ...Ці дві логіки належать до різних форм фіксації знань про світ» [4, с. 122].

Боброва вважає, що не дивлячись на схожість методів запитання-відповіді та абдукції, «їх недоречно ототожнювати» [4, с. 119]. На нашу думку, «недоречність ототожнення» може розумітися як недоречність ототожнення у конкретному контексті, а виходить, що в іншому — це можливо. Адже Боброва сама наголошує на тому, що логіка запитань і відповідей та логіка абдукції «належать до різних форм фіксації знань про світ». Вважаючи, що некоректно ототожнювати теорію запитань і відповідей та теорію абдукції, наголошуємо на тому, що запитання можуть виступати елементом абдуктивного методу при використанні його у діалозі. Більше того, у процесах аргументації в абдуктивному аргументі саме завдяки влучним критичним запитанням вага прийнятності висновку може бути зміщена.

Отже, загалом абдукція визначається як свого роду «міркування у зворотному напрямі», яке починається від певних спостережуваних фактів і рухається назад в причини або пояснення цим фактам. Як вище зазначено, абдукція може розглядатися як самостійна стадія наукового дослідження. Йдеться про тип міркувань, що використовуються в побудові гіпотез на стадії відкриття наукових доказів. На стадії відкриття

наукового дослідження з певного набору фактів може бути запропонована гіпотеза. Гіпотеза не може бути поки що підтвердженою, але може бути гарною здогадкою тимчасове припущення того, що вона є найкращим поясненням даних фактів. Абдукція широко відома як поширений вид міркування в галузі комп'ютерних наук. Якщо у вас є дана база знань і висновок з цієї бази, то з абдукцією ви можете подивитися назад, в цю базу, і спробувати визначити засновки, з яких було отримано висновок.

У процесі побудови слідчих версій задачею абдукції виступає допомога у знаходженні таких версій, які розкривають внутрішній механізм досліджуваних процесів і тим самим пояснюють їх. Абдуктивні міркування використовуються для оцінки можливості подальшої розробки версій з точки зору пояснення непередбачуваних фактів. Роль абдукції у різних випадках розслідування злочинів різна. У випадках, своєрідність яких криється у комбінації конкретних обставин, роль абдукції незначна. Проте її роль набуває вирішального значення у тих ситуаціях, коли підгруням злочину є певна закономірність.

Важливу роль абдукція відіграє у процесах судової аргументації. Досліджуючи аргументативні схеми, які використовуються у різних видах аргументації, зокрема в юридичній, Валтон приділяє значну увагу абдукції. Він зазначає, що абдуктивне виведення часто ототожнюють з виведенням до найкращого пояснення. Як вид виведення до найкращого пояснення, абдуктивне виведення може бути визначене як таке, що має три стадії. По-перше, воно починається з деякої безлічі засновків, які повідомляють про спостережувані факти або висновки — відомі докази в даному випадку. По-друге, воно шукає різні пояснення, які можуть бути надані цим фактам. По-третє, воно вибирає найкраще пояснення для них, і робить висновок, що обране пояснення прийнятне як гіпотеза [5, с. 43].

Абдуктивний висновок є тим, що переглядається, а це означає, що висновок є лише гіпотезою, яка підлягає спростуванню, якщо подальше дослідження фактів у випадку показує, що інше альтернативне пояснення «краще». Валтон зазначає, що при встановленні фактів у кримінальних справах, більша частина правових доказів є абдуктивними та тими, що ґрунтуються на аргументі до знаку.

Валтон визначає абдуктивну аргументаційну схему таким чином:

F є висновок або даний набір фактів.

E є задовільним поясненням F.

Досі не дано альтернативного пояснення  $E'$ , настільки ж задовільного, як  $E$ .

Таким чином, цілком імовірно,  $E$ , в якості гіпотези.

В аргументаційній схемі для абдуктивного аргументу, змінна  $F$  означає даний набір фактів у справі. Їх називають «факти», тому що передбачається, що вони, є істинними твердженнями, і не піддаються сумніву в даний час. Змінна  $E$  означає пояснення. Пояснення — це відповідь, запропонована для конкретного типу питання в діалозі. Одне запропоноване пояснення може бути оцінене як краще, аніж інше. Серед певної кількості альтернативних спроб пояснення, одне може бути вибране як найкраще. Те, наскільки добрим є пояснення, залежить від типу діалогу, в якому задіяні обидві сторони, від того, наскільки діалог прогресував, і від того, що було сказано в діалозі до того, як пояснення було запропоновано [5, с. 44].

Розглядаючи використання абдукції у діалозі, Валтон наголошує, що, абдуктивний аргумент призводить до ймовірного висновку в діалозі. Поки діалог триває, абдуктивний висновок може залишитися в якості зобов'язання або подальші докази можуть вимагати його залучення. Абдуктивне виведення зміщує певну «вагу» прийнятності до прийнятності висновку, але та вага може бути усунена через запитування відповідних критичних питань. На думку Валтона, відповідні критичні питання можуть бути задані у вигляді наступного блоку.

1: Наскільки  $E$  задовільне як пояснення  $F$ , крім альтернативних пояснень, доступних досі в діалозі?

2: Наскільки краще пояснення  $E$ , ніж альтернативні пояснення, доступні досі в діалозі?

3: Як далеко просунувся діалог? Якщо діалог є запитом, наскільки ретельним був пошук у розслідуванні справи?

4: Чи було б краще продовжувати розвивати діалог, замість того, щоб зробити висновок, у цей момент?

Валтон зазначає, що якщо припустити, що абдуктивний аргумент має деяку вагу в підтримці виводу, тоді обидві сторони в діалозі повинні у попередньому порядку прийняти висновок, якщо вони обидві приймають засновок. Але якщо респондент запитує будь-яке з вищезазначених чотирьох найважливіших запитань, вага прийнятності, що підтверджує висновок, призупиняється. Якщо пропонент може відповісти на питання адекватно, вага підтвердження висновку відновлюється. Якщо на всі запитання дано відповіді, аргумент вартий. Як правило, кожен абдук-

тивний аргумент у справі необхідно оцінювати в сукупності доказів, що містять багато інших абдуктивних аргументів. Вага правдоподібності кожного аргументу повинна бути оцінена в межах більш широкої сукупності доказів, скомпільованих як діалог у процесі тривання справи. Коли діалог по цій справі завершено, маса доказів з обох сторін може бути зважена. Кожен аргумент може мати тільки невелику вагу достовірності стосовно кінцевого результату доведення у справі, але він може бути релевантним, через його місце в цілій мережі доказів у справі [5, с. 45].

Досліджуючи вироки, що виносяться судами присяжних у системах загального права, Д. Вудс, акцентує увагу на їхньому абдуктивному характері. Д. Вудс наголошує на тому, що саме у традиції загального права осуд у кримінальній колегії складається вирок про винуватість поза всяких розумних сумнівів. Він зазначає, що не все, що має місце в традиції загального права є в традиції романо-германського права. Вироки відображають інтерпретацію доказів, почутих на суді й оцінювання теорій конкуруючих сторін. Теорію доказів також називають «аргументацією», репрезентовану як звернення до журі після того, як всі докази були почуті. Аргументація у цьому юридичному сенсі ґрунтується на виведенні до найкращого пояснення, яке є найбільш поширеною формою абдуктивного міркування. Обвинувальний вирок є висновком достатньо сильної абдукції, виправдувальний вирок є рішенням суду про те, що докази не допускають жодної абдукції такої сили, яка необхідна для засудження. Завдання журі полягає у тому, щоб виносити рішення щодо вирішення спорів між конкуруючими абдукціями, запропонованими адвокатами протилежних сторін у своїх завершальних виступах. Можливим є також те, що присяжний засідатель може відкинути доводи, висунуті адвокатом і здійснити власну інтерпретацію доказів. У будь-якому разі, завдання журі ускладнюється тим, що, майже завжди, сукупність доказів, почутих у ході судового розгляду, внутрішньо суперечлива. Це дає привід обвинуваченню, захисту і журі урізати докази з метою приборкати свою несумісність. Журі буде або засновувати свої рішення на постійній власній підмножині загальних доказів, або вони будуть формувати підмножину доказів, що зберігає деякі несумісності, але надавати її конкуруючим елементам певну вагу. Отже, як зазначає, Вудс, цілком звичайно, що абдукції, висунуті адвокатом супротивної сторони, виходять з різних підмножин із сукупності загальних доказів. Може бути так, що докази, пов'язані з власною абдукцією журі, є ще іншим набором доказів, хоча зазвичай три підмножини

доказів значно збігаються. Адвокатські звернення до суду присяжних, як правило, складаються з двох компонентів, одним з яких є викладення (іноді мається на увазі, а не висловлюється) причин для вибору ним певної підмножини доказів. Іншим — їхня перевага, яку він приймає в якості найкращого пояснення. До того часу, коли справа дійде до журі, її члени стикаються з двома конкуруючими абдукціями, що пояснювані двома конкуруючими схемами доказів. Справа потрапляє до присяжних, які аналізують її факти, щоб оцінити не тільки силу цих конкуруючих абдукцій, а й обґрунтованість варіантів вибору доказів, з якими вони пов'язані. На перший погляд, ці особливості піддають кримінальні вирики ризику не співмірності [6, с. 217].

Вудс схематично репрезентує звинувачення і захист у відповідних теоріях справи наступним чином: «G», що представляє «винний», «E» і «E'», що представляють різні і зазвичай взаємно несумісні підмножини заслуханих доказів.

Обвинувачення: G найкраще пояснює E.

Захист: не-G найкраще пояснює E'.

Вудс підкреслює, що це є цікавим видом не співмірності, пояснюючи свою думку: «Бо як може одна претензія переважати над (дійсно суперечити) іншою, враховуючи, що вони обидві можуть бути правдивими?» Вудс намагається розкрити те, що він вважає основною структурою абдуктивного міркування, звертаючи особливу увагу на те, яке це має відношення до кримінального стандартну доказу вини поза всяких розумних сумнівів [6, с. 218].

Загальну схему для абдукції Вудс подає таким чином.

Нехай T буде епістемічною метою агента у певний час, а K — його базою знань у цей час. Нехай  $K^*$  — безпосередній наступник K, що знаходиться в межах сьогочасних засобів агента для виробництва. Нехай R — відношення досяжності T і  $R^{subj}$  є умовно досяжним відношенням на ньому. K (H) — це перегляд K при додаванні H. C (H) позначає припущення H, а  $H^c$  — його активацію. Відповідно, загальна структура абдукції виглядає наступним чином.

1. T! [встановлюється T як мета]

2.  $\sim (R(K, T))$ ; тобто, T не може бути досягнуто на підставі K. [факт]

3.  $\sim (R(K^*, T))$ ; тобто, T не може бути досягнуто на підставі  $K^*$ .

[факт]

4. Однак,  $R^{subj}(K(H), T)$ ; K [факт]

відкоректоване H, яке б могло досягти T, якщо б H було істиною.

5. Для  $H$  існують додаткові умови  $S_1, \dots, S_n$ . [факт]
6. Отже,  $C(H)$ ; тобто,  $H$  припускається. [підвисновок, 1–5]
7. Отже,  $H^c$ ; тобто,  $H$  активована і [висновок, 1–6]  
випущена для дозвільної дії, що може  
бути відмінена у наступних висновках та розрахунках.

Вудс зауважує, що тут бажано захиститися від неправильного уявлення. Коли ми говоримо, що абдукція включає в себе активацію гіпотези в стані невідання, це зовсім не обов'язково або постійно, що, якщо абдуктор знаходиться в стані незнання, його невігластво буде тотальним. Вудс наголошує на тому, що не повинно бути так, і зазвичай не є, що вибір абдуктором гіпотези — це сліпа здогадка, або, що нічого позитивного не можна сказати про роль, яку вона відіграє в умовному досягненні первинної мети абдуктора. «Абдукція — це не містика. Зокрема, не виключено, що можуть бути докази, що надають гіпотезі ймовірності. Проте коли докази недостатні для активації, іноді пояснення потребує «доповнення». Грубо кажучи, абдукція часто є угодо-завершальною. У випадках, коли доказів недостатньо, вона завершує справу власними силами» [6, с. 220].

Аналізуючи проблеми, що постають перед присяжними, Вудс звертає увагу на те, що не тільки докази, що висловлюють адвокати супротивних сторін знаходяться у конфлікті, але свідки кожної зі сторін можуть у різних відношеннях суперечити один одному. Це ставить присяжних перед двома проблемами невігластва. Хоча кожний із них повинен вирішити, хто говорить правду, за великим рахунком він повинен буде виконувати цей обов'язок на підставі чогось іншого, аніж знання. А потім, коли кожний присяжний вибрав, які саме сегменти доказів готовий прийняти, обвинувальний вирок також загалом виноситься на деяких інших підставах, окрім знань.

Теорія доказів, як зазначає Вудс, покликана скоротити розрив між тим, що присяжний знає і тим, що він хоче знати. Завершальним аргументом звинувачення є аргумент про те, що гіпотеза, яка найкраще пояснює докази є такою, що обвинувачений винен у пред'явлених йому звинуваченнях. Якщо присяжний засідатель визнає ті докази і приймає, що вони забезпечують найкраще пояснення, обов'язок, що йому залишається — це визначити, чи є пояснення досить сильним, щоб виправдати засудження. Присяжний засідатель може вибрати свій набір доказів і може мати іншу точку зору про те, що найкраще пояснює це. Коли це відбудеться, він повинен визначити, чи є гіпотеза провини найкра-

щим поясненням та досить сильною, щоб виправдати засудження. Тим не менш, при буквальному тлумаченні тягара доведення, журі не може засудити на цій підставі.

У традиції загального права, тягар звинувачення в тому, щоб довести кожний елемент справи, необхідний для засудження. Обов'язки присяжних полягають у тому, щоб визначити, чи відповідає це звинувачення тягарю доведення. Обов'язками присяжного засідателя є оцінювання теорії обвинувачення у цій справі, яке включає в себе визначення того, чи абдукція звинувачення має необхідну силу, та чи є підмножина доказів, яку вважають найкращим поясненням, адекватною доказовою базою для абдукції вини. Крім того, присяжний, вислухавши всі докази, також зобов'язаний визначити, чи є доведеною поза всяких розумних сумнівів думка, що обвинувачений винен у пред'явлених йому звинуваченнях. Тягар доказування і критерій доведення ставить присяжних перед різними і не завжди сумісними завданнями. Найкраще пояснення у загальному випадку не слід ототожнювати з єдиним розумним поясненням [6, с. 221].

Прийняття версії обвинувачення має дві складові. Журі повинні знайти, що гіпотеза, абдукційована обвинуваченням, чітко пояснена і що не існує ніякої конкуруючої гіпотези, яка б давала краще пояснення. Присяжні також повинні визначити, що найкраще пояснення досить сильне, щоб задовольнити кримінальний стандартний доведення. На перший погляд, ця друга умова не може бути виконана. Причина в тому, що абдукції є такими, що зберігають незнання, залишаючи журі у невіданні, чи обвинувачений винен у пред'явлених йому звинуваченнях. Це впливає з логічної структури абдукції. Вона передбачає, що гіпотеза вини є припущення, здогад. Як обґрунтоване припущення може кваліфікуватися як будь-який вид доказів, а тим більше доказів поза всяким сумнівом? Вудс називає цю проблему абдуктивним парадоксом [6, с. 223].

З одного боку, висока ймовірність не відповідає стандарту кримінального доказування. З іншого боку, ціна помилкового засудження дуже висока. Якщо це поєднати, можна тільки дивуватися тому, що засудження, пов'язане з незнанням, що зберігається, може відповідати стандарту доказування. Вудс називає це проблемою активації гіпотези. Це є досить загальною проблемою для абдукції, але вона створює певні труднощі для винесення кримінальних вироків [6, с. 224].

На думку Вудса, рішення відправити людину на смерть ґрунтується на основі задоволення критерію активації обґрунтованої гіпотези, про яку звичайна людина не в змозі, і не слід від неї вимагати, вести переговори.

Вудс наводить такі аргументи проти абдуктивного парадоксу в юридичній царині:

Кримінальний стандарт доказування не дуже високий і досяжний для будь-яких розумних непрофесіоналів.

Порівняно низький рівень кримінального стандарту не особливо напружує основний зміст поняття доказування.

Кримінальне обвинувачення — це спроба перемогти презумпцію невинуватості. Захист є спробою перемогти цю спробу. Обвинувальний вирок зберігає всі доступні зусилля, щоб перемогти його.

Аналізуючи абдуктивний характер вироків, Вудс стверджує, що абдукція є ризикованою дією за відсутності знання, навіть якщо такі дії не є ані тривіальним, ані реверсивними. Незважаючи на це, чим серйозніші будуть наслідки у випадку помилки, тим сильнішою повинна бути абдукція.

Знаючи ризики, задоволеність Н конституйована її активацією, чим вище ризик, тим більше задоволеність.

Присяжні зобов'язані засуджувати лише, коли вони задоволені доведеннями в повній мірі. Знаком задоволеності є активація гіпотези винуватості, знаючи ризики [6, с. 229–231].

Відповідно до загальної схеми для абдукції, гіпотеза активується тоді, коли абдуктор звільняє її для дозвольної роботи у дисциплінарних контекстах, в яких проблема невігластва виникла в першу чергу. Вірно, що іноді гіпотеза відправляється на судовий розгляд без проміжного кроку активації. У таких випадках той, хто висунув гіпотезу, не діє відповідно цій гіпотезі допоки не буде встановлено її сумлінність. Говорячи про абдуктивний характер теорій справи, Вудс зазначає, що коли прокурор домислює винуватість обвинуваченого і захист домислює щось про свою невинуватість, це лежить у природі кримінального судочинства, що жодна зі сторін не може змусити свою відповідну гіпотезу працювати таким чином, щоб кваліфікуватися як активація. Активация падає на журі. Вудс робить висновок, що відмінною рисою адвокатських теорій доказів є те, що вони, часткові, а неповні абдукції. Вони відрізняються від абдукції присяжних. Коли журі засуджує на основі

його власної абдукції з підмножини доказів того, що він сам вибирає, то абдукція є повною [6, с. 231].

Під час формування власного висновку по розглядуваній справі, на нашу думку, кожний присяжний засідатель, проводячи свій внутрішній діалог, задається запитаннями щодо обґрунтованості почутих ним теорій справи, релевантності поданих кожною зі сторін відповідей на висунуті на її адресу супротивною стороною аргументи. Інша справа, спроможність ним визначити ступінь цієї обґрунтованості. Оцінити релевантність зазначених відповідей на аргументи можливо за допомогою критичних запитань, зокрема «так-ні» запитань, які формулює для себе присяжний. Відповіді на сформульовані присяжним під час його внутрішнього діалогу запитання є підґрунтям формування його позиції щодо винисення обвинувального вироку. Зрозуміло, що на формування внутрішнього переконання присяжного відносно винуватості/невинуватості обвинуваченого впливають його моральнісні установки.

Підсумовуючи все, розглянуте вище, зазначимо, що у вирішенні питання схожості методів запитання-відповіді та абдукції, стоїмо на позиції, що некоректно їх ототожнювати. Запитання можуть виступати елементом абдуктивного методу при використанні його у різних типах діалогу. Більше того, у процесах аргументації (будь-якого виду, у тому числі й юридичної) в абдуктивному аргументі саме завдяки влучним критичним запитанням вага прийнятності висновку може бути зміщена.

Розглядаючи різні схеми абдукції та різне розуміння її сенсу, досліджуючи роль абдукції в юридичній аргументації, при цьому, зосереджуючи увагу на такому різновиді останньої, як кримінально-процесуальне доказування, зазначимо наступне. Абдукція може бути корисною, як на початковій стадії вказаного доказування, а саме, для оцінки можливості подальшої розробки версій з точки зору пояснення непередбачуваних фактів, так і на завершальній його стадії — судовому розгляді справи. В останньому абдукція, що розуміється як виведення до найкращого пояснення, виступає способом репрезентації сторонами обвинувачення та захисту своїх позицій (часткова або неповна абдукція у термінології Д. Вудса) та способом винесення вироку у судах присяжних (повна абдукція, за Д. Вудсом). На нашу думку, абдуктивний характер теорій справи притаманний судовим процесам по кримінальним справам як англо-американського права, так і романо-германського

права. Проте абдуктивний характер виroku в судах присяжних характерний саме для традиції загального права.

### Список використаних джерел:

1. Рузавин Г.И. Абдукция как метод поиска и обоснования объяснительных гипотез / Г.И. Рузавин // Теория и практика аргументации. — М.: ИФ РАН, 2001. — С. 28–48.
2. Peirce C. S. Three Types of Reasoning // Collected Papers of Charles Sanders Peirce, 8 vols. Edited by Charles Hartshorne, Paul Weiss, and Arthur W. Burks (Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1931–1958; vols. 1–6 edited by Charles Hartshorne and Paul Weiss, 1931–1935; vols. 7–8 edited by Arthur W. Burks, 1958). — Vol. 5. Pp. 171–197.
3. Hintikka J. What is Abduction? The Fundamental Problem of Contemporary Epistemology // Transactions of the Charles Peirce Society. Summer, 1998. Vol. XXXIV, № 3. — P. 503–533.
4. Боброва А. С. Почему абдукции быть (ответ Я. Хинтикке) / А. С. Боброва // Аспекты: Сб. ст. по филос. проблемам истории и современности. Вып. III. — М.: Современные тетради, 2005. — С. 113–123.
5. Walton, Douglas N. Legal argumentation and evidence. The Pennsylvania State University Press, 2002. — 374 p.
6. Woods, John. Abduction and Proof: A Criminal Paradox // Approaches to Legal Rationality. Editors Gabbay Dov M., Canivez P., Rahman Sh., Thiercelin A. Logic, Epistemology and the Unity of Science. Vol. 20. Springer Dordrecht Heidelberg London New York, 2010. — Pp. 217–238.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2013 р.

*Щербина О. Ю.* Роль абдукции в юридической аргументации

Определяется роль абдукции в юридической аргументации, при этом сосредоточивается внимание на такой разновидности последней, как уголовно-процессуальное доказывание; анализируется проблема соотношения методов вопрос-ответа и абдукции.

Ключевые слова: *абдукция, схема абдукции, метод вопрос-ответа, логика, юридическая аргументация.*

*Shcherbyna O.* The role of abduction in legal argumentation

The role of abduction in legal argumentation, with the focus on that variety of the last, as the criminal procedure of proof is defined; the problem of correlation question-and-answer and abduction methods is analyzed.

Keywords: *abduction, abduction scheme, the question-and-answer method, logic, legal argumentation.*

**Соціальна філософія**

УДК:141.32:316

**Тімченко О. П.**

*Доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри  
філософії Львівської комерційної академії.*

**СУСПІЛЬСТВО РИЗИКУ В КОНТЕКСТІ  
КОМУНІКАТИВНОГО ПІДХОДУ**

На основі використання теорії «суспільства ризику» У. Бека запроваджується характеристика суспільства, основною проблемою якого стає продукування та розподіл ризиків.

Ключові слова: суспільство ризику, криза наукової раціональності, техногенні загрози, саморефлексія, глобалізація, комунікація.

У відповідній науковій літературі можна знайти різні визначення сучасного суспільства — «інформаційне», «постіндустріальне», «постмодерне». Всі ці визначення є наслідками саморефлексії сучасного суспільства, яке здійснюючи самоопис у відповідних поняттях та категоріях (які є вписаними у відповідні концепції), намагається самоусвідомити себе, позиціонувати себе на протигагу класичному суспільству.

Це є зрозумілим з огляду на те, що людина на всіх етапах своєї еволюції усвідомлювалася як визначальний елемент суспільного поступу, а сьогодні сучасне людство не може усвідомити себе без сфери інституціоналізованої науки, яка вже не контролюється людиною, групою, перетворилась на об'єктивно існуючу соціально-історичну подію, від якої залежить доля людей. Вже на початку XX ст. не тільки з позицій релігійного персоналізму (наприклад, М. Бердяєва) [1, с. 545], а й з позицій методологічного раціоналізму, наприклад, Е. Гусерль критично осмислював значення науки для суспільства. «Виключне — такий епітет характеризує, починаючи з сер. XIX ст., вплив позитивних наук на світогляд сучасної людини. Цей чарівний вплив росте разом з добробутом, що залежить від позитивних наук» [2, с. 137]. Але разом з цим він зазначає

і ті негативні моменти, які привносить з собою наука — це «математизація свідомості» та відсторонення людей науки від життєсвіту. Відмічені Гусерлем проблеми носять методологічний характер, але небезпеки, які несе людству сучасна наука вже є глобальними і невідкладними. «Парниковий ефект», зброя масового знищення, катастрофи на атомних електростанціях — це лише верхівка проблем, до яких причетна наука. Тобто, вже крім позитивних наслідків прогресу наука продукує для суспільства ризики, які носять глобальний характер. У такій ситуації для аналізу науки в сучасних умовах досить продуктивним стає використання теорії «суспільства ризику» У. Бека. Таку назву він дає сучасному суспільству, основною характеристикою та проблемою якого стає продукування та розподіл ризиків.

У розвинутих країнах сучасного світу суспільне виробництво багатств постійно супроводжується суспільним виробництвом ризиків. Відповідно проблеми і конфлікти розподілу у відсталих країнах загострюються проблемами і конфліктами, які витікають з виробництва, визначення і розподілу ризиків, що виникають в процесі науково-технічної діяльності. »Ця зміна логіки розподілу багатства в суспільстві, заснованому на нестачі благ, логікою розподілу ризику в розвинутих країнах модерну історично пов'язана (принаймні) з двома обставинами. Вона, по-перше, спостерігається — сьогодні, це абсолютно очевидно — там і в тій мірі, в який завдяки досягнутому рівню людських і технолого-продуктивних сил, а також правових і соціально-державних гарантій і регламентації стає можливим об'єктивно зменшити і соціально обмежити справжню матеріальну потребу. По-друге, ця категоріальна зміна пояснюється ще і тим, що внаслідок стрімкого росту в процесі модернізації продуктивних сил ризику і пов'язані з ними потенціали самознищення набувають небачений донині розмах» [3, с. 21].

Очевидним стає те, що традиційні категорії та поняття вже непридатні для аналізу сучасних ситуацій ризику, а традиційні засоби вирішення відповідних проблем вже не є ефективними. Сучасні ризики характеризуються новою якістю. »Створювану ними загрозу вже не можна віднести тільки до місця їх виникнення — підприємства. По своїй суті вони загрожують життю на цій планеті, причому у всіх її виявах. Порівняно з ними професійні ризики первинної індустріалізації належать зовсім іншому століттю. Небезпеки високо розвинутих продуктивних сил в області хімії або атомної енергетики скасовують основи і категорії, в рамках яких ми до цих пір мислили і діяли, — простір і час,

праця і дозвілля, підприємство і національна держава, навіть межі між військовими блоками і континентами» [3, с. 25].

Власне така ситуація приводить з необхідністю до філософського осмислення екологічних та інших проблем, пов'язаних з науковим розвитком. Очевидним стає, що «філософії не варто нехтувати етичними питаннями, якими дедалі більше переймається кожна мисляча людина з огляду на екологічну кризу, поглиблення безодні між першими і третіми світами та загрозу ядерної війни» [4, с. 12]. У суспільно-політичній думці вже не йдеться тільки про використання природних багатств, про звільнення людини від традиційної залежності, здебільшого йдеться про проблеми, що є наслідком самого техніко-економічного розвитку. »Процес модернізації стає рефлексивним, тобто стає сам своєю темою і проблемою. На питання розвитку і використання технологій (у сфері природи, суспільства або особи) накладаються питання політичного і наукового використання (виявлення, запобігання, заховання, залучення, управління) з ризиками, які несуть очікуваному майбутньому технології, що вже використовуються або ще розробляються. Запевнення в безпеці технологій, адресовані пильній, критично налаштованій громадськості, знову і знову повинні підкріплюватися косметичним або справжнім втручанням в техніко-економічний розвиток» [3, с. 22].

У високорозвинутих багатих державах Заходу спотерігається двоякий процес: з одного боку, боротьба за хліб «насушний» порівняно із забезпеченістю продуктами харчування аж до другої половини ХХ ст. та із загрозою голоду в країнах третього світу втрачає свою актуальність як кардинальна проблема, що відсовує на другий план все інше. Багатьох людей хвилює вже не проблема голоду, а проблема «товстого живота». Тим самим процес модернізації позбавляється свого легітимного обґрунтування — подолання очевидного браку продуктів харчування, заради чого люди були готові примиритися з деякими (тепер уже не цілком) непередбаченими побічними явищами.

Паралельно розповсюджується усвідомлення того, що джерела багатства «забруднюються» зростаючою загрозою, що витікає від цих побічних явищ. Все це ні в якому разі не є новим, але довгий час залишалося непоміченим на фоні зусиль щодо подолання убогості. Завдяки надмірному розвитку продуктивних сил цей зворотний бік набуває все більшого значення. У процесі модернізації все більше і більше вивільняються такі деструктивні сили, які просто недоступні людській уяві.

Обидва джерела стимулюють наростання критики модернізації, яка визначає гучний і різкий характер публічної полеміки.

Зрозуміло, що глобалізація відкриває людству нові перспективи об'єднання, інтеграції та співпраці, але «другою стороною медалі» виступають зазначені глобальні проблеми і небезпеки, пов'язані з критичними ризиками. Тут потрібно поставити такі запитання: чи несе в собі поняття ризику те суспільно-історичне значення, яке тут йому надається, чи не йдеться тут про початковий феномен людської діяльності, хіба ризики, які тут відділяються від індустріальної епохи, не є її власною ознакою? Зрозуміло, ризики не винахід нового часу. Мандрівники та першовідкривачі (Х. Колумб, А. Веспуччі, В. да Гама та ін.), починаючи свої подорожі, щоб відкрити нові країни і частини світу, мирилися з неминучістю ризику. Але це був особистий ризик, а не глобальна загроза для всього людства, яка виникає при розщеплюванні атомного ядра або захованні ядерних відходів. Слово «ризик» в ті часи мало відтінок мужності, пригоди, а не можливого самознищення життя на Землі.

Ліси теж вмирають вже протягом багатьох сторіч — спочатку внаслідок їх перетворення в рілню, а потім внаслідок нещадних вирубувань. Але вмирання лісів сьогодні відбувається в глобальних масштабах, як прихований наслідок індустріалізації з абсолютно іншими соціальними і політичними наслідками. Це відбувається і передусім у багатих лісами країнах (Норвегія, Швеція), які самі майже не володіють промисловістю з отруйними відходами, але вимушені розплачуватися вмиранням лісів і рослин, вимиранням видів тварин за отруйне виробництво інших індустріально розвинутих країн.

Розповідають, що матроси, які в XIX ст. падали до Темзи, гинули не тому, що тонули, а тому, що задихалися від випаровувань і отрут цієї лондонської клоаки. Прогулянка вузькими вулицями середньовічного міста теж була болісним випробуванням для нюху (що яскрава описує в своєму бестселері П. Зюскінд). Та все ж впадає у вічі, що тодішні небезпеки, на відміну від сьогоднішніх, дратували очі і ніс, тобто сприймалися органами чуття, тоді як сьогоднішні ризики, як правило, не піддаються сприйняттю і, швидше, кореняться в хіміко-фізичних формулах (наприклад, вміст отруйних речовин в їжі, радіоактивна небезпека). З цим пов'язана ще одна відмінність. Тоді їх можна було віднести до недостатньої забезпеченості гігієнічними технологіями. Сьогодні їх причина — в надмірності промислової продукції. Нинішні ризики і

небезпеки істотно відрізняються від зовнішньо нерідко схожих з ними середньовічних глобальністю своєї загрози (людині, рослинному і тваринному світу) і сучасними причинами свого виникнення. Вони загалом є продуктом передових промислових технологій і з їх подальшим вдосконаленням будуть постійно посилюватися.

Відповідно, в сучасному суспільстві змінюється акцент соціального дискурсу. На перше місце у сфері інтересів громадськості виходять глобальні екологічні, біологічні та соціальні проблеми, пов'язані з високим розвитком науки. Проблеми, пов'язані з власне економічним розвитком, і відповідна соціально-політична риторика, відходять на другорядні ролі порівняно з проблемами виживання в аспекті глобальних катастроф. »У міру появи цих обставин один історичний тип мислення і дії потрапляє в залежність від іншого або накладається на нього. Поняття індустріального або класового суспільства (як його — в широкому значенні — тлумачили Маркс і Вебер) оберталось навколо питання про те, як в соціальному відношенні нерівномірно і в той же час на законних підставах розподіляється вироблене суспільством багатство. Це перетинається з новою парадигмою суспільства ризику, яке в своїй основі базується на вирішенні схожій та все ж абсолютно іншій проблеми. Яким чином запобігти систематично виникаючим в процесі прогресивної модернізації ризикам і небезпекам, зробити їх безпечними, каналізувати, а там, де вони вже з'явилися на світ у вигляді прихованих побічних дій, так відмежувати і відвести убік, щоб вони не ставали на шляху процесу модернізації і в той же час не виходили за межі (екологічні, медичні, психологічні, соціальні) допустимого?» [3, с. 22].

В таких умовах наукове співтовариство стає чи не єдиним авторитетним «індикатором», який впливово інформує громадську думку про техногенні загрози. »Ризики, що виникають на найвищому ступені розвитку продуктивних сил, мається на увазі перш за все повністю недосяжну для безпосереднього сприйняття органами чуття радіоактивність, але також шкідливі і отруйні речовини у повітрі, воді, продуктах харчування і пов'язані з цим короткочасні і довготривалі наслідки в рослин, тварин і людей, — ці ризики істотно відрізняються від багатств. Вони звільнюються системно обумовлені, часто незворотні руйнівні сили, залишаються, як правило, невидимими, ґрунтуються на каузальних інтерпретаціях, тобто виявляються тільки в знанні (науковому або антинауковому) про них, за допомогою цього знання можуть мінятися, зменшуватися або збільшуватися, драматизуватися або недооцінюватися; вони, таким

чином, значною мірою відкриті для соціальних дефініцій» [3, с. 25]. Отже, засоби інформації і розуміння ступеня ризику стають ключовими соціально-політичними позиціями.

Таким чином, наука та спільнота науковців стають соціально заангажованими (яскравим прикладом, який демонструє соціальну заангажованість науки, є «Скандал Дженсона» в генетиці). Наука перестає бути приватною справою. Науковець стає змушеним покидати межі своєї лабораторії і виносити в публічну сферу, тобто на суд громадськості свої досягнення, при цьому це повинно здійснюватися доступно суспільству мовою. Дискусія про зміст шкідливих і отруйних речовин у повітрі, воді і продуктах харчування, а також про руйнування природи і навколишнього середовища в цілому все ще ведеться тільки або переважно в природничо-наукових категоріях і формулах. При цьому залишається невідомим, що природничо-наукові формули мають соціальне, культурне і політичне значення. Відповідно, виникає небезпека — дискусія, що ведеться в хіміко — біолого-технічних категоріях про навколишнє середовище, мимовільно викликає в людей уявлення про себе тільки як про органічний механізм. Тим самим їй загрожує небезпека перетворити на свою протилежність ту помилку, в якій вона справедливо дорікала довгий час пануючий оптимізм індустріального прогресу, — перетворитися в дискусію про природу без людини, без обговорення соціального і культурного аспекту справи. »Дискусії останніх десятиріч, в яких знову і знову розгортається весь арсенал критичних аргументів на адресу техніки і промисловості, залишалися по своїй суті технократичними і натуралістичними. Вони з таким завзяттям і жаром посилювалися на зміст шкідливих речовин в повітрі, воді і продуктах харчування, на порівняльні величини зростання населення, споживання енергії, потреби в продуктах харчування, дефіцит сировини і т. д., ніби ніколи і не було людини (наприклад, Макса Вебера), яка витратила немало часу, щоб довести: без урахування соціальних структур влади і розподілу, ролі бюрократії, пануючих норм і раціональних підходів це або марно, або безглуздо, або те і інше разом. Непомітно склалося таке уявлення, при якому взаємини між технікою і природою зводилися до формули злочинець — жертва. Із самого початку при такому підході (і від політичного руху в захист навколишнього середовища) залишалися приховані соціальні, політичні і культурні реалії і наслідки модернізаційних ризиків» [3, с. 27].

Дискусія, що ведеться в природничо-наукових категоріях, про шкідливі дії, таким чином, виходить з помилкового висновку, що біологічні

чинники не пов'язані із соціальними, або з такого розгляду природи і навколишнього середовища, який вилучає з кола своїх інтересів загрозу людям і пов'язані з нею соціальні і культурні значення. Одночасно поза увагою виявляється те, що одні і ті ж шкідливі речовини для різних людей залежно від віку, статі, звичок, характеру роботи, інформованості, освіти і т. д. можуть мати абсолютно різне значення.

Ризики, як і багатства, є предметом розподілу; ті і інші створюють ситуації — ситуації ризику і класові ситуації. Але тут і там йдеться про абсолютно інший продукт і інший суперечливий предмет розподілу. У випадку із суспільними благами йдеться про товари, доходи, шанси отримати освіту, майно і т. д. як про речі, які люди прагнуть отримати. Навпаки, ризики є супутнім продуктом модернізації і проводяться в такому достатку, що їм бажано запобігати, тобто їх потрібно або усувати, або заперечувати, переосмислювати. Отже, позитивній логіці привласнення, протистоїть негативна логіка відторгнення, запобігання, усунення, переосмислень.

Якщо дохід, освіта і т. д. є для окремої людини споживаними, пізнаваними на досвіді благами, то про існування і розподіл небезпек і ризиків можна взяти тільки на підставі аргументів. »Те, що завдає шкоди здоров'ю і руйнує природу, часто недоступне тілесному сприйняттю, і навіть там, де це лежить на поверхні, для об'єктивної констатації небезпеки потрібний спеціальний висновок експертів. Багато що з ризиків нового типу (радіаційне або хімічне зараження, шкідливі речовини в їжі, цивілізаційні хвороби) абсолютно не піддається безпосередньому сприйняттю людини. На передній план все більше і більше висуваються небезпеки, яких люди, ним схильні, часто не бачать і не відчують, небезпеки, які виявляться вже і не за життя самих цих людей, а на їх нащадках, в будь-якому випадку такі небезпеки, для виявлення і інтерпретації яких потрібні «сприймаючі органи» науки — теорії, експерименти, вимірювальні інструменти. Парадигмою цих небезпек є змінюючі генетичну структуру наслідки радіоактивності, які, як показала аварія ядерного реактора в Харсбурзі, хоча і не відчуються потерпілими, але, створюючи жахливі нервові навантаження, ставлять їх в повну залежність від думок, помилок і розбіжностей експертів» [3, с. 31]. Отже, наука, спільнота науковців виступає на рівні з релігією, літературою, політикою одним з компонентів, які формують громадську думку та впливають на суспільні настрої.

Випробування ризиком припускає нормативний горизонт втраченої упевненості, порушеного довір'я. Навіть там, де ризики фігурують у вигляді цифр і формул, вони залишаються пов'язаними з певною територією, залишаються математичними згустками порушених уявлень про гідне людське життя. В них вимагається повірити, випробувати їх на власному досвіді у такому вигляді неможливо. В цьому значенні ризики виявляють собою об'єктивно представлені негативні образи утопій, в яких гуманне або те, що від нього залишилося, консервується і наново оживає в модернізаційному процесі. Цей невидимий нормативний горизонт, де стає наочним тільки сумнівний характер ризиків, не можна усунути ні математичним, ні експериментальним шляхом. За всіма розглядами, по суті, рано чи пізно постає питання про прийнятність, тобто старе і вічно нове питання про те, як ми хочемо жити? Чи заслуговує збереження людське в людині і природне в природі і що це таке? Набуваючи щораз більш широкого розповсюдження, розмови про катастрофи в цьому значенні суть утрируване, доведене до крайності, що прийняло форму ділової суперечки, вираз того, що такий розвиток небажаний. »Ці старі і вічно нові питання про те, що є людина і як ми відносимося до природи, можуть поперемінно появлятися в повсякденному житті, в політиці, в науці. На високій стадії розвитку цивілізації вони включаються в порядок денний в першочерговому порядку, у тому числі і перш за все там, де вони до певного часу виступають як би в шапці-невидимці математичних формул і методологічних контроверз. Констатації ризиків є та форма, в якій етика, а разом з нею філософія, культура, політика знову займають своє місце в центрах модернізації — в економіці, природних науках, технічних дисциплінах. Констатації ризиків — це ще не визнаний, нерозвинений симбіоз природних і гуманітарних наук, буденної раціональності і раціональності експертів, інтересу і факту. Одночасно вони ні те ні інше окремо. Вони те і інше разом, причому в новій формі. Їх вже не можна розвивати і фіксувати ізольовано, відповідно до власних стандартів раціональності. Вони припускають взаємодію поверх переживаючих серйозні труднощі наукових дисциплін, суспільних груп і підприємств, взаємодія над управлінням і політикою або, що вірогідніше, вони розпадаються на суперечливі дефініції, на боротьбу дефініцій» [3, с. 33].

Істотний і такий, що має наслідки, висновок полягає в тому, що у визначеннях ризику порушується монополія науки на раціональність. Існують конкуруючі, конфліктні претензії, інтереси і думки різних учас-

ників модернізації і груп потерпілих, які в дефініціях ризику мимоволі повинні розглядатися в єдності — як причина і наслідок, винний і потерпілий. Потрібно визнати, що багато учених беруться за справу зі всім запалом і пафосом своєї ділової раціональності, їх професійні зусилля зростають пропорційно зростанню політичному змісту їх дефініцій. Але за самою суттю своєї роботи вони залежать від соціальних, тому ніби наперед заданих очікувань і оцінок: де і як проводити межу між вже врахованими і більш непередбачуваними обліку шкідливими діями? Як ще один аргумент, можна навести думку Г.Г. Гадамера про те, що в науковця, щойно він виходить з тиші своєї аудиторії та захищеної від доступу сторонніх лабораторії з'являється політична відповідальність. »Науковець повинен знати до чого призведе його слово, і бути готовим відповідати за це. Проте, демонічна сторона цього взаємозв'язку полягає в тому, що він, з огляду на цю дію, піддається спокусі сказати те, що йому насправді диктує громадська думка, або державні інтереси. Тут існує взаємозв'язок між свободою висловлення думки та несвободою в мисленні » [5, с. 29]. Наскільки компромісні прийняті при цьому масштаби? Чи потрібно миритися з можливістю екологічної катастрофи ради задоволення економічних інтересів? Ситуація кризи наукової раціональності загострюється також специфікою глобалізаційних процесів. Наука підпорядковується економічній сфері суспільного існування. Вона спрямована вже не стільки на пошук істини, як на пошуки покращення функціонування економічної сфери. З іншого боку, фундаментальні наукові дослідження стають можливими завдяки фінансовій підтримці могутніх фінансових компаній (Транснаціональних Компаній). Це принципово міняє внутрішню ситуацію в науці. Означене яскраво демонструє Ж.-Ф. Ліотар в своїй знаковій праці »Ситуація постмодерну», говорячи про легітимацію знання через ефективність. »Проблема поставлена таким чином: апаратура, що оптимізує досягнення людського тіла для доведення будь — чого, вимагає додаткових затрат. Отже, без грошей немає ні доведення, ні перевірки висловлювань, ні істини. Наукові мовні ігри стають іграми багатих, або: найбагатші мають більше всього шансів довести свою правоту. Рівняння складається з багатства, ефективності та істини» [6, с. 109].

Отже, настанова в дослідженні ризиків обертається в проблему там, де учені все ще виступають з монопольними претензіями на раціональність. Дослідження надійності реакторів обмежуються оцінкою певних ризиків, що піддаються кількісному аналізу на прикладі вірогідних

аварій. Розміри ризику із самого початку зводяться до проблеми технічної керованості. Навпаки, широкі верстви населення і супротивники атомної енергетики хвилює передусім потенціал катастроф, пов'язаний з ядерною енергетикою. Навіть вірогідність аварії, що вважається нікчемною, стає дуже висока там, де аварія означає знищення. Крім того, в публічних дискусіях грають роль такі особливості ризику, які ученими зовсім не досліджуються, наприклад, розповсюдження атомної зброї, суперечність між людським організмом і безпекою, довгостроковість і безповоротність ухвалених технологічних рішень, що ставлять під загрозу життя наступних поколінь. «Іншими словами, в дискусіях про ризики оголюються тріщини і розриви між науковою і соціальною раціональністю в обігу з цивілізаційними ризиками. Сперечаються, не слухаючи один одного. Одна сторона ставить питання, на які інша не дає відповіді, ця інша сторона відповідає на питання, що не зачіпають суть того, про що її запитують і що породжує страхи» [3, с. 34].

Наукова і соціальна раціональність розділені навпіл, але в той же час залишаються залежні одна від одної, оскільки поєднані безліччю ниток. Строго кажучи, навіть розрізнити їх стає все важчим. Наукові заняття ризиками індустріального розвитку в тій же мірі співвіднесені із соціальними очікуваннями і оцінними горизонтами, в який соціальна полеміка і сприйняття ризиків, у свою чергу, залежать від наукових аргументів на дослідження ризиків услід питанням, що задаються ворогами техніки, яких воно покликане приборкати, останніми роками випало небачене матеріальне заохочення. Публічна критика і суспільна стурбованість черпають сили з діалектичного протистояння експертизи і контрекспертизи. Без наукових аргументів вони глухі, більш того, вони часто не в змозі сприймати в більшості випадків невидимий об'єкт і процес своєї критики і своїх страхів. Дещо змінивши відомий вислів, можна стверджувати: науковий раціоналізм без соціального порожній, соціальний без наукового — сліпий.

З цього очевидно стає роль науки в сучасному суспільстві. З одного боку, наука виступає рушієм суспільного прогресу, а з іншого, рушійною силою тієї загрози, яка нависає над суспільством, а найважливіше, наука виступає тим інститутом, який повинен інтерпретувати для громадськості всі виклики та небезпеки. Отже, наука стає суспільно заангажованою, експертні оцінки науковців стають вагомими аргументами в різноманітних політико-економічних стратегіях. Але ситуація ускладнюється кризою наукової раціональності. Відповідно до цього, з

необхідністю постає потреба в аналізі системи наукової раціональності, зокрема, її розвитку та зміни в її межах статусу суб'єкта, тобто здійснити аналіз методологічної культури науки.

### Список використаних джерел:

1. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека / Н. А. Бердяев // Опыт парадоксальной этики / [сост. и вступ. ст. В. Н. Калюжного]. — М.: ООО «Изд-во АСТ»; Харьков: «Фолио», 2003. — 701 с.
2. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философия. Философия как строгая наука. / Э. Гуссерль. — Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. — 752 с.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; [пер. с нем. В. Сидельника и Н. Фьодоровой; послесл. А. Филиппова]. — М.: Прогрес-Традиция, 2000. — 384 с.
4. Гинзбург В. Л. Международное гуманистическое движение и «Гуманистический манифест 2000» / В. Л. Гинзбург // Современный гуманизм: Документы и исследования. — М.: Российское гуманистическое общество, 2000. — 35 с.
5. Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного / Х.-Г. Гадамер. — М.: Наука, 2010. — 342 с.
6. Лиотар Ж. Ф. Состояние постмодерна / Ж. Ф. Лиотар. — СПб.: Алтея, 1998—160 с.

Стаття надійшла до редакції 05.07.2013 р.

*Тимченко А. П.* Общество риска в контексте коммуникативного подхода

На основе использования теории «общества риска» У. Бека осуществляется характеристика общества, основной проблемой которого становится производство и распределение рисков.

Ключевые слова: *общество риска, кризис научной рациональности, техногенные угрозы, саморефлексия, глобализация, коммуникация.*

---

*Timchenko AP* The risk society in the context of the communicative approach

Through the use of the theory of "risk society" Ulrich Beck is characteristic of society, the main problem which is the production and distribution of risk.

Keywords: *risk society, the crisis of scientific rationality, man-made threats, self-reflection, globalization, communication.*

---

Соціальна філософія

УДК 159.9:36

**Олексенко Р. І.***Кандидат економічних наук, доцент (м. Мелітополь)***ТЕОРІЯ «ІДЕАЛЬНИХ ТИПІВ» МАКСА ВЕБЕРА  
ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ФІЛОСОФІЇ  
РИНКОВИХ ВІДНОСИН**

З погляду Макса Вебера, не уявна «невидима рука», а реальні люди з їхніми цілком конкретними цінностями та переконаннями визначають той або той спосіб організації ринкових відносин. У власній теорії вчений широко застосовує низку термінів, серед яких ключове методологічне значення має поняття ідеального типу.

Ключові поняття: *«ідеальний тип» (М. Вебер), ринкові відносини, homo economicus.*

Поняття ідеального типу, яке широко використовує Макс Вебер, було запозичене ним у представника неокантіанства Генріха Ріккєрта [1]. Однак у М. Вебера воно набуло суттєвого переосмислення у зв'язку з застосуванням цього поняття до реалізації завдань історичної школи, більшість підходів якої вчений цілком поділяв. Тим самим з категорії апріорного пізнання (якою ідеальний тип був у Ріккєрта) ідеальний тип перетворився у Вебера на інструмент історичних та конкретних соціальних досліджень.

Таким чином, при визначенні методологічної бази нашої роботи не можна оминати концепцію соціальної дії Макса Вебера. На основі критичного аналізу його категорій ми будуватимемо власну філософську модель осмислення ринкових відносин.

Економічна дія, згідно Максу Веберу, належить до загального класу раціональної поведінки і є такою, якщо вона орієнтована на отримання вигоди. Це є мирним способом контролю індивідом ресурсів (засобів), за допомогою якого він має намір досягти своїх цілей. Економічні

процеси по відношенню до економічної дії виступають в ролі цілей, засобів, перешкод і результатів. Економічна дія включає операції у сфері сучасного ділового підприємництва, націленого на отримання прибутку. Основними складовими методології Макса Вебера є: 1) концепція ідеального типу 2) метод причинового (казуального) пояснення 3) принцип розуміння мотивів поведінки, якій співпереживає дослідник, 4) принцип віднесення до цінності.

Вебер розмежовує дві пізнавальні дії — віднесення до цінності і оцінку; якщо перша перетворює наше індивідуальне враження на об'єктивну і загальнозначущу думку, то друга не виходить за межі суб'єктивності. Вебер схильний трактувати цінність як установку тієї або іншої історичної епохи, як властивий епосі напрям інтересу. Ідеальний тип і є інтересом епохи, вираженим у вигляді теоретичної конструкції. Таким чином, ідеальний тип не витягується з емпіричної реальності, а конструюється як теоретична схема. У цьому сенсі Вебер називає «ідеальний тип» утопією. Чим більш різко і однозначно сконструйовані ідеальні типи, тим вони, отже, в цьому сенсі, чужі світу, однак тим краще вони виконують своє теоретичне призначення. Таким чином, веберовий ідеальний тип близький до ідеальної моделі, якою послуговується природознавство. «Утворення абстрактних ідеальних типів, — пише Вебер, — розглядається не як мета, а як засіб» [2, с. 392]. Такі поняття, як «економічний обмін», «*Homo economicus*» («економічна людина»), «ремесло», «капіталізм», є, згідно Вебера, ідеально-типовими конструкціями, що вживаються як засоби для зображення індивідуальних історичних утворень. Введене Вебером у філософський лексикон поняття «ідеального типу» служить методологічним засобом і евристичним прийомом соціального пізнання і інтерпретації людської поведінки. Методологія ідеальних типів в цьому випадку виступає як засіб пояснення цих типів, прояснення питання про можливість відновлення суб'єктивного сенсу, що вкладається партнерами по комунікації. Без цього формування і до нього ніякого «індивідуума» немає, а є лише інтенсивне і екстенсивне розмаїття дійсності. «Ідеальний тип» Вебера нічого не формує в тому сенсі, що він нічого не створює наново. Він лише орієнтує дослідника в дійсності, нічого не нав'язуючи їй. Він — знаряддя пізнання історичної дійсності, узятє з неї самої. Результати дослідження, зробленого за допомогою цього знаряддя, можуть дати, щоправда, цілу ідеально-типову картину.

Як вважає Макс Вебер, в економічній теорії, так само як і в історичній і соціологічній науках, існують деякі синтети, які ми називаємо ідеями історичних явищ. По суті, будь-яка гуманітарна теорія дає певну ідеальну картину, наприклад, економічна — ідеальну картину процесів, що відбуваються на ринку при строго раціональній поведінці учасників і вільній конкуренції. У цій ідеально-типовій картині відсутні внутрішні суперечності, вона побудована так, що виключається сама можливість появи логічних неузгодженостей. Саме тому Макс Вебер стверджує, що ідеальні типи — це утопія, отримана за допомогою гіперболізування певних явищ [3, с. 390]. Таким чином, ідеальний тип — це уявна теоретична конструкція, що створюється вченим, який досліджує соціальну реальність, відносно того або іншого аспекту цієї реальності (явища, процесу, зв'язку, дії, події тощо) за допомогою вирізнення окремих моментів, сторін, значущих для цього аспекту досліджуваної реальності. Вчений в результаті всіх цих процедур конструює єдиний уявний образ, що відповідає вимогам внутрішньої логічності і несуперечності.

Введення поняття цілераціональної дії здатне вирішити суперечність, що породжується двозначністю логічної природи ідеального типу. Ідеальний тип, як стверджує Макс Вебер, існує тільки в ідеалізованій ситуації цілераціональної дії, яку неможливо зафіксувати досвідними засобами. При цьому слід сказати, що чим яснішим і прозорішим є зв'язок між метою і засобами, тим ближче реальна дія до цілераціональної. Саме для цього з самого початку важливо виявити відхилення реальних дій від ідеальних і пояснити їх причини. Тільки тоді можливо реконструювати дійсний сенс дії. Філософ пише, що «для типологічного наукового дослідження всі ірраціональні, емоційно обумовлені смислові зв'язки, що визначають ставлення індивіда до того, що його оточує і впливає на його поведінку, найбільш осяжними, якщо вивчити їх і зображати як відхилення від чисто цілераціонально сконструйованої дії» [4, с. 605].

Своє міркування Вебер ілюструє таким прикладом. Він говорить, що для пояснення причин біржової паніки [5, с. 500] слід спочатку розглянути, якою б була ця ситуація без впливів ірраціональних і афективних емоцій. І лише після цього можна буде ввести ці ірраціональні компоненти як перешкоди. Простіше кажучи, тут Вебер ставить питання, якою б була дія людини в умовах паніки на біржі, якби вона керувалася цілераціональними установками? При цьому розбіжність реальної поведінки агентів соціальної дії з цілераціональною установкою, тобто

відхилення дійсності від ідеального типу, Макс Вебер кваліфікує як детерміноване конкретними обставинами (або волею випадку) і таке, що вимагає додаткового вивчення емпіричними методами [6, с. 403]. Тому у веберовій системі цілераціональні дії є виразом сутнісних інтересів суб'єкта. Веберовий метод аналізу відхилення дійсності від ідеального типу з'явився в результаті ідеалізованого припущення, що людина, носій духу капіталізму (*homo economicus*) чинить цілераціонально, тобто планує власні соціальні дії (орієнтовані на «іншого»), порівнюючи їх з використовуваними засобами. Тут важливо зрозуміти, що віднесення до економічних інтересів відповідає духу капіталізму. Важливо також тут сказати, що Вебер виступає проти онтологізації теоретичних передумов і підлаштування життя під логіку власного проекту. Він спеціально обумовлює, що не слід змішувати історію як дійсність і історію як теорію, і у зв'язку з цим висуває вимогу свободи від оцінки. Як свій улюблений приклад Макс Вебер наводить *homo economicus*. Але яким чином народжується уявлення про економічну людину? Для цього Вебер досліджує поведінку «ділових людей», виділяючи в них загальні риси, якими наділяє свій тип.

Ідеальний тип підприємця — це людина, для якої етичні норми вважаються непорушними і мають пріоритетне значення. Завдяки цьому *homo economicus* вважається доброчесною людиною, що живе за правилами моральності і моралі, вона працює не покладаючи рук, готова невтомно працювати заради 6–8% річних. Але найважливіше, що є в цій людині і що стримує її, спрямовуючи всі вчинки і діяння — це протестантська етика, яка є основним моральним законом усередині людини. Діяльність економічної людини зв'язує соціальних агентів в один ланцюжок: від селянина і виробника до покупця і споживача. Старанно працюючи він отримує близько 8% річних і все одно, заради них готовий вкладати власні ресурси. При цьому багатство сприймається як ознака праведності, ознака того, що Господь до тебе благоволить. Економічна людина живе з «олівцем в руці», постійно розмірюючи дебет і кредит; вона завжди охайна і чиста, виставляє «на показ» не розкіш будинку або одягу, як це робили аристократи, але скромність свого повсякденного одягу. Ідеальний *homo economicus* бережливий і завжди платить за своїми боргами. Живе за строгими правилами «життя по засобах», зберігає кожен шилінг і вичавлює з кожної хвилини мінімум один пенні. До речі одним з найулюбленіших прислів'їв перших буржуа було наступне — «A penny saved is a penny earned», тобто «зберегти пенні —

все одно, що заробити його». Таким чином, економічна людина — це хрестоматійний приклад веберового ідеального типу, що з'являється завдяки статистичним узагальненням, збору емпіричних даних, спостереженням за підприємцями.

Варто докладніше зупинитися на веберовому розумінні «економічної людини» як ідеального типу. У основі більшості економічних учень лежать уявлення про мотиви і характеристики господарюючої людини. Зазвичай це позначається поняттям *homo economicus* — «економічна людина».

Оскільки економічна наука прагне до строгості і точності своїх висновків, то вона абстрагується від розмаїття мотивів і якостей людей, залишаючи лише ті, які прямо пов'язані з економічною діяльністю. Те, що економіці доводиться мати справу з такою односторонньою моделлю людини, робить її в уявленнях деяких її критиків «похмурою наукою». А саме Торстейн Веблен, що назвав її так, писав, що людина постає в економічній науці егоїстом, якого не хвилює нічого, окрім грошей, істотою, що «блискавично обчислює задоволення і страждання, коливається подібно до однорідної кульки, цілком щастя, що складається з бажання, під впливом стимулів, які переміщують його в просторі, нічого не міняючи усередині нього» [7]. В результаті в модель «економічної людини» зазвичай включають такі характеристики:

- прагнення отримати максимальний прибуток при наявних засобах виробництва і доступних ресурсах;
- здатність до раціонального розрахунку доходів і витрат;
- постійне бажання поліпшити свій добробут;
- прагнення звести до мінімуму ризик, неминучий в економічній діяльності.

Подібна модель людини використовувалася вже в класичній політичній економії — у А. Сміта, Д. Рикардо і інших вчених. Але найбільш чіткі риси вона знайшла в теоріях ХХ в., у яких «економічна людина» постала як «раціональний максимізатор» корисності.

Іноді стверджують, що відмічені характеристики «економічної людини» є універсальними, властивими людям у всі часи і у всіх культурах. Дійсно, прагнення до багатства або, принаймні, до матеріального добробуту можна вважати родовою рисою людини. Проте це прагнення може реалізовуватися різними шляхами: через спекуляцію, обман, підпорядкування інших людей тощо. А може — через раціонально організовану економічну діяльність. Історія показує, що подібна діяльність

стала достатньо поширеним явищем лише з виникненням капіталістичного суспільства. Вперше системно це довів саме Макс Вебер. Саме він дав відповідь на питання, звідки з'явився антропологічний тип раціонального підприємця, за міркою якого фактично скроєна модель «економічної людини».

Становлення західного капіталізму, згідно Веберу, пов'язане з виникненням підприємств, мета яких — отримання максимального прибутку, а засіб для досягнення цієї мети — раціональна організація життя, праці, виробництва і торгівлі. Поєднання прагнення до прибутку з раціональною дисципліною є унікальною рисою західного капіталізму. Ця унікальність визначається тим, що бажання наживи задовольняється не шляхом завоювання, спекуляцій або авантюр, а за допомогою дисципліни і розрахунку, в рамках безперервного діючого підприємства, орієнтованого на отримання доходу за допомогою використання можливостей чесного і мирного ринкового обміну.

Виникає питання: як склався такий тип виробництва? У класичній роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905) Вебер висунув і підкріпив фактами гіпотезу про те, що протестантська Реформація — скоріше ненавмисно, чим свідомо — сприяла розвитку норм і поглядів, вельми сприятливих для такої економічної діяльності. Лютер, Кальвін і їх послідовники поклали цьому початок, перетворивши релігійне поняття «покликання» на легітимацію професійної праці і надавши йому світського значення. Якщо раніше говорили про «покликання» зробитися священиком або членом якого-небудь чернечого ордена, то тепер на всякий дозволений законом світський рід занять стали дивитися як на «покликання», через яке людина повинна намагатися максимально реалізувати волю Божу.

Вирішальний внесок у розвиток «капіталістичного духу», згідно Веберу, вніс кальвінізм і його численні відгалуження. Ядро протестантської етики складають наступні положення. Всемогутній Бог, воля якого незбагненна для кінцевого розуму людей, править світом так, що наперед зумовив кожному порятунок або засудження на погибель, людина ж своїми діями безсила змінити те, що визначило Боже веління. Такі ідеї коріняться ще у вченні Бл. Августина про створення людських душ Богом під час створення світу [8]. З іншого боку, людині недоступне знання того, до порятунку або загибелі зумовив його душу Бог, але вона повинна трудитися на примноження слави Божою і на створення царства Божого на землі, а неробство і плотські утіхи гріховні і негожі.

Схожі елементи окремо зустрічаються і в інших віровченнях, але одночасне їх поєднання унікальне і має, як доводить Вебер, значний вплив на характер життя і господарської діяльності людей. Доктрина про напередвизначеність, згідно якої Бог вже наперед вибрав, кого врятувати, а кого засудити на муки, вела до індивідуальної стурбованості людини своєю долею. Протестантські реформатори вважали, що християнин повинен навчитися жити з цією стурбованістю і праведно служити Богові, навіть якщо у результаті з'ясується, що він напередвизначений до засудження. Проте прості протестанти зазвичай вважали, що успіхи в їх мирському «покликанні», особливо в господарській сфері, є ознакою прихильності Бога. Навряд чи Бог проявить свою прихильність до тих, міркували вони, хто все одно приречений на вічні муки.

З середовища таких обачливих протестантів і вийшли раціональні підприємці, які багато і методично трудилися, засуджували розкіш і розваги і, як наслідок, досягали економічних успіхів. Поєднання цінностей і поглядів, властивих цьому типу людей, Вебер назвав «мирським аскетизмом». Подібно до ченця, протестант в повсякденному житті практикував самообмеження і дисципліну. Але на відміну від «потойбічного аскетизму» ченця він свій аскетизм обертав на господарську діяльність.

Після того, як Вебер виявив в західній культурі «мирський аскетизм», він розпочав дослідження інших культур і відповідних ним релігій, щоб з'ясувати наявність або відсутність там цього компонента. Його відсутність могла б пояснити, чому сучасний капіталізм виник саме на Заході. Вебер доводив, що аскетизм Індії був потойбічним, а мирське вчення конфуціанства так і не привело до аскетизму. Тому Індія і Китай не зважаючи на великі успіхи в області культури і техніки, не мали багатого ґрунту для генезису капіталістичної економіки.

Теорія генезису капіталізму Вебера є найбільш впливовою до цих пір, хоча навколо неї йдуть постійні суперечки. Так, відомий французький історик Ф. Бродель критикує Вебера за його зведення пояснення походження фігури капіталістичного підприємця до однієї причини, до протестантизму [9]. Сам Бродель підкреслює роль торгівлі, перш за все торгівлі на великі відстані, яка сприяла формуванню буржуазної раціональності. Він вважає, що в торгівлі капіталізм був у себе удома, а у виробництві, принаймні на початкових стадіях розвитку — в гостях. Це дозволяє пояснити ті види капіталізму, які залишилися поза увагою Вебера і суперечили його позиції. Йдеться про ранньобуржуазні центри

північної Італії, які досягали успіху в торгівлі, передавши потім естафету протестантським країнам північної Європи. Вебер взагалі недооцінював ступінь капіталістичного розвитку в непротестантських країнах. Важливий приклад — французькі католики, які не досягли успіху так, як їх протестантські співвітчизники, але проте зуміли створити свій власний буржуазний етос.

Іншою мішенню критики є європоцентризм Вебера, що виявляється в його оцінках економічного життя Сходу. Успіхи капіталізму в Японії, а пізніше і в інших країнах Східної Азії можна трактувати так, що Вебер помилявся в своїх негативних оцінках впливу на економіку конфуціанської і буддистської релігійної етики.

Разом з тим це не підриває основного положення Вебера про те, що капіталістичний підприємець — вельми своєрідна фігура, і не всі культури однаковою мірою сприяють її появі. Істотними рисами цієї фігури є такі якості, як раціональність, індивідуалізм, релігійно-етичне уявлення про обов'язок. Культури, здатні продукувати людину цього типу, володіють перевагою в господарському розвитку. В цьому відношенні навіть критики Вебера погоджуються з тим, що протестантизм забезпечив його прихильникам порівнянні переваги перед представниками інших релігійних течій і що це було пов'язано з його строгим і своєрідним господарським етосом.

Втім, багато дослідників сучасних стилів життя відзначають, що з історичної сцени в наші дні зникає homo economicus як людина праці і виробництва, як послідовний прихильник принципів аскетичної етики і формальної раціональності. У наш час ці принципи вже не працюють. «Мирська аскеза» йде в минуле, сучасна людина схильна до постійної спокуси бажаннями. Ключовою діяльністю нової, вже неекономічної людини стає споживання. Вона виявляється залученою в ситуацію мультиплікації бажань. Варто звернути увагу на переосмислення Марксового виробництва товарів і людини у виробництво бажань у праці Дельоза і Гваттарі «Анти-Едип» [10], де вони розглядають людину як «машину бажань».

У цій ситуації колишня веберова економічна етика виглядає старомодною. Як відзначає французький філософ Ж. Бодріяр, «XX століття подало історичний урок нікчемності традиційної моралі і економічного розрахунку. Цілі покоління людей, прагнучи жити по засобах, в результаті опинилися на нижчому рівні життя, чим дозволяли їх засоби. Про цю еру праці, особистої заслуги і накопичення — чеснот, що знаходять

вищий вираз в понятті власності, ще нагадують нам речі, що збереглися від неї, немов примари втрачених поколінь минулого в дрібнобуржуазних інтер'єрах» [11, с. 132].

Сучасний ринок не тільки задовольняє наявні бажання, але ще і постійно будить все нові і нові потреби. Економічна система схильна породжувати бажання, розпалювати їх, що перетворює людину на своєрідну «машину бажання». Якщо раніше ключові процеси відбувалися у сфері виробництва, то в ХХ столітті вони перемістилися в сферу споживання. Споживачам колишніх часів, вільним купувати або не купувати, вже не знаходиться місця в сучасній суспільно-економічній системі. Нині запанував принцип задоволення. Антропологічне зрушення, що відбулося, відокремлює героїчну еру виробництва від ери споживання, що віддає належне людині і її бажанням,— свідомим і підсвідомим. Ідеали витрачання і отримання задоволення замінили протестантські норми накопичення, методичної праці і спадкоємності власності.

#### **Список використаних джерел:**

1. Риккерт Г. Введение в трансцендентальную философию [Текст]. — Предмет познания / Г. Риккерт; [переклад] // Риккерт Г. Философия жизни. — К.: Ника-Центр. Вист-С, 1998. — С. 13–164.
2. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 345–414.
3. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 345–414.
4. Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 602–643.
5. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 495–546.
6. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 345–414.
7. Веблен Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен. М.: Прогресс, 1984. — 260 с.

8. Августин Блаженный. Исповедь / Пер. с лат. и коммент. М. Е. Сергеевко; предисл. и послесл. Н. И. Григорьевой. — М.: Гэндалф, 1992. — 544 с.
9. Бродель Ф. Динамика капитализма. Пер. с фр. — Смоленск: Полиграмма, 1993. — 128 с.
10. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. [Перевод с фр. Д. Кралечкина]. — Екатеринбург: У Фактория 2007. — 670 с.
11. Бодрийяр Жан. Система вещей. — М.: Рудомино, 1995. — 216 с.

Стаття надійшла до редакції 07.08.2013 р.

*Олексенко Р. И.* Теория «идеальных типов» Макса Вебера как методологические основы философии рыночных отношений

С точки зрения Макса Вебера, мнимая «невидимая рука», а реальные люди с их вполне конкретными ценностями и убеждениями определяют тот или иной способ организации рыночных отношений. В своей теории ученый широко применяет ряд терминов, среди которых ключевое методологическое значение имеет понятие идеального типа.

Ключевые понятия: *«идеальный тип» (М. Вебер), рыночные отношения, homo economicus.*

*Oleksenko R. I.* Theory of «ideal types» of Max Weber as the methodological basis of the philosophy of market relations

From the point of view of Max Weber, the imaginary "invisible hand", but real people with their very specific values and beliefs determine one or another way of organizing the market relations. In his theory, the scientist makes extensive use of a number of terms, including key methodological value, the notion of the ideal type.

Keywords: *the ideal type "(Weber), market relations, homo economicus.*

**Соціальна філософія**

УДК 351.001

**Москалик Г.***Кандидат філософських наук (м. Кременчук)***МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО  
КОМУНІКАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА І ТЕХНОЛОГІЇ  
ВІДПОВІДІ НА ВИКЛИКИ ЕПОХИ**

Філософи й науковці все більше звертають увагу на інтерперсональні, комунікаційні, інформаційні взаємодії в сучасному суспільстві. З огляду на це необхідним виявляється дослідження поняття, змісту і технологій «відповіді» на виклики епохи.

Ключові слова: *прогрес, суспільна діяльність, інформаційно-комунікаційне середовище.*

На думку видатного західного історика А. Дж. Тойнбі, можливим першим реальним «викликом» — кроком до глобалізації — були проблеми перенаселення грецької Еллади, що призвело до колонізації заморських територій. Але еллінська середземноморська колонізація, яка розпочалася у VIII ст. до н. е., була зупинена у VI ст. до н. е. супротивом місцевих народів. Разом з тим, ще раніше пішла експансія ранніх цивілізацій — давньоєгипетської, шумерської та мінойської, які боролися за володіння вільними землями, що знаходилася за межами цих цивілізацій. Як зазначає автор, у процесі експансії еллінська та давньосирійська цивілізації не тільки освоїли весь Середземноморський басейн, а через Гібралтар спрямували свій шлях в Атлантику, а пізніше успішно просувалися на Схід, досягнувши індійського та китайського світу [1].

Оцінюючи розвиток цивілізацій, А. Дж. Тойнбі дійшов висновку, що першими в Європі еллінськими новаторами у сфері землеробства були афіняни, коли Аттика за ініціативою Солоні повернула Елладу від змішаного сільського господарства, що виробляло продукцію для внутрішнього споживання, на рейки спеціалізованого сільськогоспо-

дарського виробництва, яке було орієнтовано на експорт. Ця революція у землеробстві супроводжувалася таким вибухом енергії і таким бурхливим зростанням, що цей потужний порив поширився за межі Аттики, вливаючи, як зазначив А. Дж. Тойнбі, «нові життєві сили в еллінське суспільство» [1, с. 239].

Наступний ступінь удосконалення еллінського сільського господарства полягав у поширенні масштабів спеціалізації через організацію масового виробництва. На думку А. Дж. Тойнбі, цей крок вперше був зроблений у колоніальних еллінських громадах на берегах Сицилії, коли сицилійські греки почали поширювати ринок вина й олії за рахунок варварів Західного Середземномор'я, які намагалися отримати ці продукти у сусідів, не обтяжуючи себе розведенням власних виноградників й оливкових гаїв. Перше свідoctво нових масштабів аттичного сільського господарства знайдено було на території греко-сицилійського міста-держави Агрігента наприкінці першої чверті V ст. до н. е. [1, с. 239–240].

Разом із тим, як зазначає А. Дж. Тойнбі, система масового виробництва за допомогою рабської праці значно підвищила продуктивність землі, що у свою чергу стимулювало землевласників до розширення плантацій винограду і маслин. Але ця рабовласницька система підірвала соціальні відносини, вона викорінювала й пауперизувала селянство і тому сільська місцевість обезлюднила, а у містах зростав паразитичний пролетаріат. Усі зусилля наступних поколінь римлян якось призупинити дії того зла, що несла з собою рабовласницька система праці, були марними. Тобто утворилася парадоксальна ситуація, коли досягнення сільськогосподарського виробництва і прогрес агротехніки призвели до руйнування системи під тиском фінансової кризи, оскільки масове сільськогосподарське виробництво спиралося на грошову економіку.

Оцінюючи розвиток зростання цивілізацій, А. Дж. Тойнбі зазначив, що воно « за своєю природою є поступальною ходою. Цивілізації розвиваються завдяки пориву, який вабить їх від виклику через відповідь до подальшого виклику, від диференціації через інтеграцію і знову до диференціації. Цей процес не має просторових координат, бо процес, який ми називаємо зростанням, є кумулятивною поступальною ходою і кумулятивним характер його виявляється як у внутрішньому, так і в зовнішньому аспекті» [1, с. 221–222].

У цілому, на нашу думку, розглядаючи процес розвитку цивілізацій, А. Дж. Тойнбі підійшов до поняття глобалізаційних процесів через критерій зростання у вигляді «Виклик і Відповідь». Як він вважає, фактична

елімінація зовнішніх викликів була характерною рисою західної історії протягом останніх двох з половиною століть, що супроводжувалася еквівалентними викликами у внутрішньому житті західної спільноти, яка продовжувала свою глобальну експансію. При цьому в економічному плані одним із видозмінених викликів стала проблема, яка виникла з різниць у життєвих стандартах і яка продовжує розділяти людство, яке до деякого ступеня зв'язано світовою системою економічних відносин, міжнародною торгівлею, транснаціональною промисловістю і фінансами (Як бачимо, А.Дж. Тойнбі, коли публікував перші шість томів історії розвитку цивілізації до початку 40-х років, застосував обережне висловлювання — «до деякого ступеня»). Мабуть, що якби він свої дослідження опублікував після 1970 року, то це було б більш категорична форма висловлення щодо всесвітніх зв'язків.

Крім того, А.Дж. Тойнбі зазначив, що у політичному плані процес вестернізації породив виклик «священних війн» з боку народів, які намагалися зберегти свою незалежність і самобутність, а в культурному плані конфлікт між західною культурою та іншими культурами переріс у конфлікт між різними класами і расами всередині створеної Заходом «великої громади» [1, с. 254].

Торкаючись історії розвитку цивілізацій, А.Дж.Тойнбі образно порівняв її з шляхом, на якому спочатку повільно рухався примітивний колісний транспорт, який з розвитком техніки змінювався як зовнішньо (велосипед, автомобіль, локомотив), так і за швидкістю пересування. Завдяки надзвичайному прогресу у справі підкорення природи та організації скоординанованих дій мільйонів людей все, зроблене людиною, слугуючи чи Злу чи Добру, набуває титанічного розмаху. Матеріальні наслідки індивідуальних дій зростають до глобальних масштабів. Він навів висловлювання президента Британської асоціації розвитку сера А. Евінга на відкритті 101-ої щорічної зустрічі секції істориків: «Ріг достатку Інженера потряс Землю, щедро розсипаючи досі небачені і немислимі можливості. Немає сумніву, що багато хто з цих дарів несе Людині благо, роблять його життя повніше, ширше, здоровіше, багатше, комфортніше, цікавіше і щасливіше в тій мірі, в якій це можна чекати від світу речей. Але ми чудово усвідомлюємо, що дари індустрії є також джерелом серйозних бід. В деяких випадках вони несуть в собі майбутню трагедію, а сучасниками сприймаються як тяжкий тягар. Людина виявилася невідповідною етично для такого щедрого подарунка. Повільний розвиток етичних засновків до того, що влада над Природою

опинилася в його руках до того, як він оволодів мистецтвом володіти собою» [1, с. 258].

В одній із своїх останніх монографій А. Дж. Тойнбі зазначив, що у світі часу і змін не існує останнього розділу, оскільки в історії неможливо поставити крапку. Життя, на його думку, подібне змагання Геракла з Лернейською гідрою, коли замість однієї відрубаної голови виникала грона нових, тобто рішення однієї проблеми створює нові проблеми, що є непередбаченими і, природно, не створюються спеціально.

До таких виникаючих проблем А. Дж. Тойнбі, наприклад, відніс негативні побічні ефекти (післядії) деяких чудових ліків; застосування нових технологій на фермах штату Айова призводять до обезлюднення сільської місцевості за рахунок укрупнення ферм, де виробництво здійснюють менше людей, ніж до цього, а також зменшення народжуваності дітей на фермах; європейські экс-колоніальні держави, відмовившись від старих політичних імперій, зберегли свої приховані економічні імперії, які були і є ширші перших при несподіваному наслідку, що політично вільні держави відносно бідніють, а колишні імперії відносно багатіють, оскільки зміна умов торгівлі на шкоду виробникам первинних продуктів може нанівець звести іноземну допомогу, яку надають їм квітучі індустріальні держави.

Крім того, А. Дж. Тойнбі вважав, що настав час, коли англійцям треба позбавлятися від звички того, що з приходом держави всезагального добробуту (благополуччя) промислові робітники стали розглядати свій заробіток як кишенькові гроші, які вони можуть витратити на надмірності, тому що значна частина потрібних для родини послуг, наприклад, освіта, медичне обслуговування і страхування по безробіттю, а також пенсія за віком, оплачуються з громадських фондів.

На основі досвіду, закінчує цей пасаж А. Дж. Тойнбі, уявляється бажаним, щоб деякі із соціальних послуг в якійсь мірі оплачувалися людьми не з державного бюджету [2, с. 478] (зазначимо, що у грудні 2010 р. в Англії був прийнятий закон щодо підвищення для студентів плати за навчання).

В останньому, дев'ятому розділі, який він назвав «Посмертна повістка дня», А. Дж. Тойнбі зазначив, що непередбачені наслідки розвитку медицини і державної системи охорони здоров'я призвели до демографічного вибуху, тривалість якого також непередбачена, оскільки неможливо визначити, який період часу буде потрібний «відсталій» більшості населення для самоосвіти у питанні планування родини.

На його думку, якщо цей процес відбуватиметься протягом ста років, то чисельність населення планети до моменту стабілізації може у десять разів перевищити сьогодення. Тому доведеться враховувати необхідність збільшення виробництва продуктів харчування, проблему якого, як вважав А. Дж. Тойнбі, можна вирішити за рахунок розвитку морського сільського господарства [2, с. 408].

Апріорі висновки А. Дж. Тойнбі справедливі, але вони побудовані без конкретизації ні можливої чисельності населення, ні обрахування можливих потреб у продуктах харчування.

Значна кількість дослідників «нового індустріального», «постіндустріального», «інформаційного» суспільства (Д. Гелбрейт, Д. Нейсбіт, Й. Масуда, В. Феркіс та інші) будь-яких жорстких соціальних, освітніх, політичних диференціацій, як умов виникнення стабільного еволюціонуючого громадянського суспільства нового типу — поліцентованого та синергетичного. У цьому випадку громадянська спільність є не просто асоціацією вільних самоврядних об'єднань, а перш за все суспільством, в якому окремі громадяни є його головними компонентами, в якому панує ідеї рівності у доступі до основних цінностей постіндустріального суспільства (інформації, науки, освіти), яка може призвести до стабілізації громадянського суспільства.

Відбувається зміна системи поглядів на науково-технічний прогрес як розумно контрольований засіб досягнення необхідних матеріальних передумов реалізації морально-цілісних орієнтирів. Прогрес науки і техніки розумівся як покращення умов людського життя і тим самим він ототожнювався із суспільним прогресом, утвердженням громадянського суспільства. У кінцевому рахунку люди повинні були зрозуміти, що в ході історії ще ніде план розуму не був очевидним, навпаки усе більшим ставало явним переважання нерозумності. У зв'язку з катастрофами нашого часу було поставлене питання про неспівпадання науково-технічного прогресу із соціальним. Було допущено ототожнення розумності людського буття як культурно-історичного з матеріально-виробничою раціональністю, яка не виходить за межі утилітаризму і прагматизму. Без критики інструменталістського розуму неможливо аналізувати взаємодію техніки і свободи.

Традиційна модель класичного типу в освіті і вихованні, економіці і політиці прагне лише до неістотних і несуттєвих корекцій у наявному типі навчання, виробництва, товарних відносин і суспільства, не змінюючи його сутності. Це призводить до освітньо-виховної,

економіко-виробничої та суспільної стагнації і втрати ідейно-управлінської ефективності. Це призводить до збільшення залежності економіко-політичної сфери від громадянської суспільності, завдяки її повсякчасному впливу на ухвалення суспільно вагомих рішень.

В ідеї суспільної інформаційно-комунікативності виражається історична тенденція переходу до свободи від політичного і економічного детермінізму, завдяки чому людина стає співвласником загальних умов свого особистого розвитку, незалежно від виконуваних нею соціально-економічних функцій і ролей. Зменшення, завдяки науці та техніці, необхідної праці, в умовах громадянського суспільства веде до збільшення часу для того повного розвитку індивіда, який сам, у свою чергу, як найвища виробнича сила зворотньо впливає на виробничу силу праці. Тому інформаційно-комунікативне суспільство означає не просто подолання гноблення, утиску і бідності, а якісно новий рівень людської свободи, свободи від суто економічної, продиктованої матеріальними нестатками необхідності.

В якості окремої сутності людина може називатися вихованою, освіченою і моральною лише тоді, коли вона є здатною володіти своїми потягами, а як суспільна сутність вона є лише тоді моральною, коли вона господарські і соціальні потреби свідомо тримає під своїм контролем і підкорює їх гуманним цілям. У створенні антигуманного типу «індустріального суспільства», яке стало результатом негуманістичної орієнтації їхньої свідомості, винуватими є самі ж люди і як істоти, що морально відповідальні за своє майбутнє, повинні вирішити його протиріччя, чим відкриють собі шлях до своєї свободи. Людина лише тоді підкорить технічний світ і діючу в ньому загрозу, коли вона може впевнено піднятися над цим світом, коли вона дані їй в руки засоби матеріальної сили поставить на службу розвитку своєї свободи, коли вона зможе підвищити себе від об'єкта до суб'єкта суспільних сил, тобто коли вона замість предмету маніпуляції стане вільно діючою людиною — із виконавця перетвориться на творця.

Радикальність гуманізму виявляється у визначенні передумов звільнення людини до справжньої людяності. Гуманістична орієнтація людини має пов'язуватися з оточуючим світом, але у тій мірі, щоб людина не відмовлялася від самоповаги, зі світом, у якому господарство, суспільство і держава олюднені, у якому рівність, свобода і братерство можуть панувати не як гасла, а як жива дійсність і все це через підтримку в історичному світі діючої реальності по масштабу гідності людини. Але

це в свою чергу означає практичні відносини, які можуть бути приведені до такого стану, у якому ідея людини приходить до єдності з реальністю її існування у плюралістичному індустріальному суспільстві. Сучасні економічні, технологічні, політичні і соціальні зміни відображають процес глибокого перетворення нашого світу. Основне питання полягає не в тому, чи відбудеться у майбутньому зміни, а у тому, хто буде контролювати цей процес.

Мова йде про нове визначення моделі соціальної організації, яка була б сумісною з класичними цілями громадянського суспільства, правової політики, поступовим олюдненням і демократизацією усіх суспільних відносин. Формування гуманістичного майбутнього є можливим не тільки за умови чіткого уявлення про глобальні проблеми світу, але і такого розуміння прогресу, який був би зорієнтованим за масштабами і критеріями справжніх людських цінностей. Людство підійшло до межі незворотності, за якою знаходиться можливість негуманності, несвободи і повалення людської гідності. Питання полягає в тому, щоб реалістично зрозуміти специфіку, міру відповідальності людини за даних обставин і реалізувати її, оскільки відбулося якісне підвищення ціннісної вагомості буття, що визначило остаточну актуальність нашої відповідальності за нього.

Суспільство (і виробництво) у перспективі має стати самокерованим. На зміну системі «людина-річ-людина», повинна прийти система «людина-людина», де відносини будуть безпосередньо суспільними, розумними. Але такі відносини вимагають і певних людей — всебічно розвинених, здатних орієнтуватися у всіх суспільних відносинах. Самоуправління здійснюється всередині суспільних систем завдяки включенню населення в управління і власність, розширенню прав і свобод, зростанню соціальної захищеності, гуманізації суспільного життя. Нове суспільство, таким чином — це свідомо регульована і самокерована система.

Демократія у усіх формах суспільного життя перш за все — це комунікація, яка в процесі найширшого обговорення раціонально формує волю її учасників. Тобто необхідно виходити не з наперед визначених поглядів і рішень, а з процесів їх формування у комунікативному дискурсі. Розвиток нового суспільства має здійснюватися як вільна справа звільнених індивідів. Для такої системи базовим є принцип відповідальності. Здатність до відповідальності означає підкорення її вимогам: бути спроможним є пов'язаним з бути зобов'язаним. «Відповідальність

є складовою свободи діючого суб'єкта: я відповідаю за свої дії, незважаючи на те, чи існує об'єкт відповідальності, який — рано чи пізно — притягне мене до неї» [3, с. 32]. Цим обумовлюється відповідність і залежність стану кожного за аналогічний стан іншого. Рівний для всіх рівень свободи і справедливості є можливим за наявності солідарності: кожен член співтовариства повинен відповідати за свої дії, заручаючись аналогічною відповідальністю по відношенню до себе з боку інших членів. спільноти (Відбувається поєднання самовідповідальності і співвідповідальності). Разом з принципом відповідальності, кожен при такій системі також отримує частинку суспільного або підприємницького доходу і управлінських можливостей пропорційно індивідуальному внеску у спільну справу. Це стає стимулом і мотивацією до творчого, ініціативного саморозвитку кожного учасника суспільних і виробничих процесів. Завдяки цьому забезпечується досягнення мети демократичного деліберативного устрою — стану гуманізму, індивідуальної свободи і суспільної солідарності замість стану конфліктної соціально-політичної та економічної боротьби, антагоністичної непримирності і панування експлуататорських відносин.

В ідеях Р. Курца, Г. Райхельта, Ю. Хабермаса, О. Лафонтена, М. Хаммера, А. Негрі звертається увага на взаємозв'язок суспільно-колективних дій, інтерперсональної взаємодії творчих осіб з типом політичної ідеології соціуму. Видається істотним і обґрунтованим твердження, що ефективні громадянські асоціації будь-якого рівня і типу здійснюються не на основі рішень більшості і навіть не на основі консенсусу, а на ґрунті «внутрішньої узгодженості суспільних орієнтирів і ціннісних прагнень» [4, с. 122].

Усвідомлення можливості свого реального впливу на суспільні процеси, сприяє формуванню «випереджаючого реформаційного мислення» у представників суспільної діяльності, яке не пристосовується до наявної економіко-політичної реальності, а, навпаки, формує та спрямовує її розвиток. Оскільки вільне, нерепресивне мислення створює схеми і форми майбутнього реформування суспільства. Воно стає революційним чинником, який обумовлює постійну гуманізаційну еволюцію суспільства. Це стане можливим тоді, коли абсолютно переважаюча частина суспільної і виробничої системи буде охоплена безпосередньо суспільним контролем. Це і буде означати реальну перемогу громадянського суспільства у базисі соціуму, так як різноманітні продукти колективної діяльності асоційованих членів перестануть протисто-

яти один одному. Тільки об'єктивний розвиток засобів виробництва, виробничих сил, ринку, управління, тільки об'єктивація усупільнення праці в різних формах її реально необхідної і вигідної кооперації може зняти її суспільний розподіл, у самих грубих формах відчужуючий від людини не тільки результати праці, але і саму працю як її діяльність, як саморозвиток. У сучасних умовах суспільного технологічного, інформатизованого розвитку, коли різні типи праці і їх продукти не протистоять непримиренно один одному як узагальнення інтересів різних соціальних спільнот, а професійні особливості завдяки автоматизації, інформатизації уніфікуються, то мірою самої праці поступово стає її час, який може враховуватися при розподіленні за працею.

Уряді неоіндустріальних країн система самоврядного громадянського устрою суспільства поступово втілюється у життя. Це відбувається там, де кооперація праці і розподілення, усупільнення власності, виробниче і політичне самоуправління стають повсякденністю, поєднуючись з науково-технічною революцією, глобалізацією ринку, з продуктивним контролем суспільства над ним, інтеграцією культурно-етичних цінностей у загальнолюдському духовному розвитку. У найбільш широкому своєму значенні громадянське інформаційне суспільство є власністю на знання і культуру в цілому, тобто на ті умови життя та праці, які слугують розвитку не лише натурального або грошового багатства, але і самої людини як основного капіталу, включаючи сюди освіту, засоби інформації та спілкування, різні форми інтелектуальної і творчої діяльності. Це робить людину перш за все духовно багатою у сфері її індивідуального саморозвитку. Демократична інформаційно-комунікативна система є чинником суспільно-культурним, який включає відношення людини до засобів не тільки матеріального виробництва, але і свого самовиробництва як суспільної, розумної істоти. Вона як би виводить людину за межі безпосереднього матеріального виробництва, поза межі її суто економічного існування і необхідності у більш ширшу соціальну сферу вільного і багатобічного розвитку.

Взаємозв'язок відповідальності і прогресу є таким, що самосвідомість людства опинилася перед необхідністю вироблення моральної свідомості з притаманним їй іманентно нового підходу до моральної відповідальності людини, яка відчуває негативність наслідків своєї діяльності та опинилася на межі втрати можливостей не тільки прогресуючого розвитку, але і абсолютної деградації як людини розумної. Людське панування вступило у нову дімезіональність, перетворившись

у тотальне панування над власним родом, коли окрема людина стала заручником необмеженої влади чужих їй сил та, окрім того, опинилася перед необхідністю жити по-новому, що, разом узятє, означає вищу міру особистісного акту об'єднання відповідальності. Відповідальність за сьогодні і майбутнє, питання про гуманістичність прогресу пов'язане з перспективою формування гідного людини буття. Не кожне економічне зростання являє собою прогрес. Необхідно враховувати пов'язаність економічного зростання на основі НТР з переосмисленням відповідальності за науково-технічну діяльність з точки зору конкретної небезпеки для людського майбутнього. Трансформувавшись у глобальні проблеми перетворююча діяльність людини, у першу чергу по відношенню до природи, не просто ставить світ перед дилемою прогресу чи регресу, а несе у собі кінцеві засновки буття чи небуття. Кількісний прогрес веде не тільки до бажаних економічних варіантів, але в еволюційній перспективі може призвести до знищення усього людського роду.

Розуміння людини як істоти незапрограмованої, вільної, але у той же час потребуючої на протязі усього свого життя навчання вимагає відмови від статичного розуміння свободи і прогресу. Людина є вільною діяти розумно, але так само вона є вільною здійснювати помилки і вільно виправляти їх, якщо вони піддаються виправленню. Так як невпевненість, недовершеність, здатність помилятися і впадати у рецидиви нелюдяності є суто людськими рисами, то відповідно і техніка, головна рушійна сила суспільного прогресу, повинна бути розрахованою на людські помилки. Звідси виникає моральна необхідність перевіряти суспільно-державні процеси, вносячи у них зміни і робити їх цілком виправними. Існуючі суспільні відносини можуть бути гуманізованими завдяки тому, що культурний, правовий і політичний прогрес відкриває шлях до соціального прогресу через розумно зорієнтовану діяльність.

Гуманістичність наслідків застосування суспільного прогресу полягає і в тому, що, завдяки гуманістичному відповідальному мисленню роблять можливим раціональне формування громадянської системи по створенню суспільних умов для вільного розгортання особистості. Так як людина є істотою відкритою і у ній закладені різноманітні потенційні можливості, усе залежить від того, в яких умовах вона існує. Отже, новий, більш довершений устрій, гідний людини, є можливим і водночас необхідним. Ця об'єктивна можливість і моральна необхідність реалізується у процесі спільної політико-правової відпові-

дальшої діяльності людей по формуванню громадянського суспільства. Поставлені у відносини взаємозалежності, взаємної вигоди і взаємної відповідальності, рушійні не страхом і користюлюбством члени суспільства здобувають своє самоствердження у людській гідності суспільно творчих особистостей. Громадяни повинні слово «соціальність» розуміти з позиції динамічності консенсуальності: соціальні зміни самі у собі є цінністю, породженою домовленістю.

Ідея свободи повинна стати орієнтиром звільнення людини від природних і соціальних тягарів. Свобода передбачає не тільки звільнення від принизливих залежностей жебрацтва, гноблення і страху, але водночас вона також є вимогою до кожного розвивати свої індивідуальні здібності, а також відповідально індивідуально приймати участь в якості суспільно зрілої особистості у формуванні ціннісних орієнтацій, науково-технічного, культурно-духовного знання, суспільного прогресу. Громадянське устрій і принципи демократії прагнуть до такого суспільства, за якого кожна людина могла б вільно розвивати свою особистість і відповідально приймати участь у політичному, економічному і культурному житті.

Суспільну діяльність, яка базується на масштабі рівності необхідно розглядати в якості ціннісної за умови, коли вона являє собою процес, який відхиляє наругу над особистістю і тим самим утверджує справедливність, завдяки чому вербально значима спільнота перетворюється у дійсну. Виражаючи повагу до рівної гідності особистості, відповідально вагома цінність справедливості у першу чергу виходить з дієвої турботи про забезпечення онтологічного права на життя людини в усьому його обсязі. Вона вимагає однакової свободи, рівності перед законом, рівних можливостей у політичному і соціальному житті, а також соціальної захищеності і суспільної рівності.

Актуалізацією інституційного суспільного забезпечення права на рівні можливості справедливості є готовність кожної людини підтримувати одне одного, виходячи за межі правових зобов'язань. Тим самим відбувається висунення на перший план солідарності і співвідповідальності як основних цінностей громадянської волі як висхідної для вільного цілепокладання. Надаючи цінності солідарності не тільки правового, антрополоперсоналістського, але і політико-культурного аспекту, громадянська демократія в якості визначаючого моменту у підході до цінності людського єднання і братерства відмічає те, що слабкий з будь-якої соціальної групи і планетарного регіону повинен

отримати підтримку свого права на життя і на гідне людини існування. Без солідарності не може бути людського суспільства. Ми можемо жити вільними і рівними у гуманному суспільстві тільки у тому випадку, якщо зуміємо захистити і підтримати один одного і будемо прагнути до свободи для кожного. Тільки тоді суспільство і людство почне жити інакше — миролюбніше, вільніше, справедливніше і солідарніше, лише тоді воно зможе вижити. Людський рід зможе врятувати себе і світ довкола себе, лише встановивши гармонію між людьми і між людиною та природою, лише поставивши взаємодопомогу і солідарність на місце конкуренції і примусу, панування і придушення. Але цьому є відповідними інші, альтернативні сьогоdnішнім форми взаємин людей, а отже, і нове суспільство.

Суспільне багатство — не просто власність всіх, але кожного, тобто така спільна власність, де кожен є власником усього суспільного багатства у його повному об'ємі. Як свобода кожного є умовою свободи всіх, так і цим багатством перш за все є наука, наукове знання, яке в реальності може належати кожному в повному об'ємі, не заважаючи володінню ним іншими. Наукове знання є по своїй сутності всезагальною виробничою силою, у рівній мірі доступною кожному.

Знайти гармонію в суспільстві, з природою і з людьми — це означає подолати відчуження, диктат з боку зовнішніх сил, пригноблення, жорсткий ринково індустріальний розподіл праці і соціальну несправедливість. Це означає замінити державу, бюрократію та ієрархію — соціальною і особистісною автономією і самоврядуванням окремих людей та їхньою асоціацією, а конкуренцію і взаємну боротьбу егоїстів — солідарною взаємодопомогою, добровільною координацією інтересів і потреб.

### **Список використаних джерел:**

1. Тойнби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойнби. — М.: Айрис-Пресс, 2006. — 640 с.
2. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории / А. Дж. Тойнби. — М.: Прогресс, Культура, СПб.: ЮВЕНТА, 1995. — 478 с.
3. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации / Р. Ф. Абдеев. — М.: ВЛАДОС, 2004. — 336 с.

- 
4. Toffler A. The Adaptive Corporation / A. Toffler. — Aldershot: Gower, 1985. — 194 p.

Стаття надійшла до редакції 13.07.2013 р.

*Москалик Г.* Методология исследования информационно-коммуникационной среды и технологии ответы на вызовы эпохи

Философы и ученые все больше обращают внимание на интерперсональные, коммуникационные, информационные взаимодействия в современном обществе. Учитывая это необходимым оказывается исследование понятия, содержания и технологий «ответы» на вызовы эпохи.

Ключевые слова: *прогресс, общественная деятельность, информационно-коммуникационная среда.*

*Moskalyk G.* Methodology of studying information and communication environment and technologies of responding the challenges of the epoch

Philosophers and scientists are increasingly paying attention to interpersonal, communication, information interaction in modern society. For this it is necessary to study the concept, content and technology of «response» to the challenges of the epoch.

Keywords: *progress, social activity, information and communication environment.*

## Соціальна філософія

УДК 1 (13.07.77)

*Хайрулліна Ю. О.*

*Кандидат філософських наук, доцент Миколаївського Національного університету імені В. О. Сухомлинського*

### КРИТЕРІЙ ЗРІЛОСТІ СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ: СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Обґрунтовується критерій зрілості світоглядної культури особистості як буття функціоналу світорозуміння в контексті культурно творчого буття, засвоєння соціальних ролей, включення у соціальні відносини.

Ключові слова: *світогляд, особистість, світоглядна культура.*

Розвиток ціннісно-сислової сфери підпорядкований завданням розвитку самосвідомості людини і відбувається в просторі культури. Вона — сфера самореалізації людини, розвитку його творчих сил. Життєтворчість має культурну цінність в тій мірі, в якій демонструє розвиток людських можливостей, а не досягнення утилітарних цілей. Саме тому, питання становлення особистості, її гармонійного входження у світ ніколи не втрачає актуальності.

Проблема пошуку міри зрілості світоглядної культури особистості полягає у тому, що культура є «особливим типом цілісності» [4, с. 130], об'єднуючим об'єктивне і суб'єктивне, індивідуальне і загальнолюдське, унікальне і універсальне, духовне і практичне, її розвиток визначається свободою, творчістю і завданнями розвитку людського потенціалу. Високоінтеграційні якості культури виявляються в її категоріальній системі, відповідній понятійному складу мислення, науки і соціальної практики. Структура культурних категорій включає раціональний, етичний і естетичний аспекти. Культурний розвиток є віддзеркаленням і констатацією духовно-світоглядного пошуку, оцінкою досягнутого в ціннісно-сисловій сфері.

До вирішення цієї проблеми близько підійшла психологічна наука [3]. Так, проблема соціальної зрілості знайшла своє відображення у психологічних концепціях соціалізації-індивідуалізації особистості Г.М. Андрєєвої, М.І.Бобньової, І.С. Кона, Б.Д. Паригіна. А.В. Петровського, Д.І.Фельдштейна, К. Еріксона; соціальних установок і ціннісних відносин (В.Н. Мясищев, Ш.А. Надірашвілі, В.А. Ядов); в теоретичних уявленнях про особистісну зрілість у вітчизняній і зарубіжній психології (А.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, В.П. Зінченко, В.С. Мухіна, В.А. Петровський, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фромм); в розробці методів активного соціально-психологічного навчання (Ю.Н.Ємельянов, Є.С. Кузьмін).

На думку І.Кона, соціальна зрілість особистості — поняття, що фіксує одне з головних досягнень процесів навчання і виховання, здійснюваного родиною, школою, соціальним оточенням, соціумом в цілому. Соціальна зрілість розглядається як стійка якість особистості, що характеризується цілісністю, передбачуваністю, соціальною спрямованістю поведінки в усіх сферах життєдіяльності. Зріла особистість — це особистість, яка активно володіє своїм оточенням, стійкою єдністю особистісних рис і ціннісних орієнтацій і здатна правильно сприймати людей і себе [2].

Ф.Р. Філіппов зазначає, що соціальна зрілість — об'єктивно необхідний етап розвитку особистості, який характеризується досягненням самостійного соціального положення людини.

Обумовлений професійно-технічними і соціальними вимогами рівень освіти забезпечує реалізацію людиною її цивільних прав і обов'язків, засвоєння, інтеріоризацію етичних норм і цінностей класу, соціальної групи, суспільства в цілому, традицій і духовного багатства національної і загальнолюдської культури. К.К. Платонов використовує термін «мінімум соціальної зрілості особистості» і визначає його як етап розвитку особистості, як поява в її спрямованості соціальних норм, що визначають здатність усвідомлено, активно і самостійно брати участь в житті суспільства, прагнення до подальшого, максимально можливого для неї ідейно-політичного і професійного вдосконалення.

У соціально-психологічному контексті поняття «зрілість» трактується як досягнення в розвитку особистості та індивідуальності, що характеризується здібністю людини до самостійності в житті, коли вона не потребує допомоги з боку інших, які б підтримували її життєву рівновагу і протистояння життєвим труднощам (К.О. Абульханова-Славська, Г.М. Андрєєва, А.Г. Асмолов, П.І.Слободчиков та ін.). Протягом життя

людина продовжує оцінювати свій досвід, прогнозує свою поведінку, зіставляючи із реальними або передбачуваними оцінками і досвідом інших людей. Проте «значущі інші» стають лише її радниками, опонентами в справах, з приводу яких вона сама ухвалює життєво важливі рішення на основі власних «значень життя». Здібність до прийняття таких рішень і до їх здійснення — показник зрілості психічного розвитку людини, а критерії, на основі яких вона їх здійснює, — соціального розвитку.

На суперечності при виділенні критеріїв оцінки соціальної зрілості указував І. С. Кон. Він пише, що, «намагаючись сформулювати єдиний критерій соціальної зрілості, деякі автори вибирають як такий критерій початок самостійного трудового життя. Взявши за основу цей критерій, ми знайшли б, перш за все, величезну нерівномірність у темпах соціального дозрівання різних груп молоді: раніше дозріває сільська молодь, потім робітники і пізніше — молодь, студентство» [2, с. 42]. І. С. Кон робить висновок, що необхідно розглядати соціальне дозрівання як багатовимірний процес, що має не один, а декілька критеріїв.

До найважливіших з них він відносить: «завершення освіти, набуття стабільної професії, початок трудової діяльності, матеріальну незалежність від батьків, політичне і цивільне повноліття, службу в армії для чоловіків), укладання шлюбу, народження першої дитини. Перехід від дитинства до дорослості характеризується збільшенням кількості і розширенням діапазону фактично доступних або нормативно обов'язкових для індивіда 347 даного віку соціальних ролей, що пов'язано з розширенням сфери його життєдіяльності. В процесі розвитку істотно міняється суб'єктивна значущість і співвідношення різних ролей і пов'язаних з ними відносин» [2, с. 42].

Г. С. Суховська [8] розглядає найважливіші атрибути соціально-психологічної зрілості і відносить до них такі здібності: до самостійного прогнозування своєї поведінки в будь-яких життєвих нестандартних ситуаціях на основі розвинутої здатності здобувати потрібну інформацію і аналізувати її стосовно мети; до мобілізації себе на виконання власного рішення всупереч різним обставинам і внутрішньому соціально немотивованому бажанню її припинити; до самостійного відстеження ходу виконання власних дій і їх результатів; до прояву оцінної рефлексії на основі сформованої самосвідомості і об'єктивної неупередженої оцінки своїх думок, дій, вчинків; до емоційно-адекватної реакції на різні ситуації власної поведінки.

А.А. Реан [6] розглядає чотири компоненти соціальної зрілості особистості. Ці компоненти є базовими, фундаментальними, оскільки навколо них певним чином і групується безліч інших. Такими компонентами є: «трійка» відповідальність, терпимість (толерантність), саморозвиток; четвертий інтеграційний компонент, який охоплює всі попередні і одночасно присутній у кожному з них — позитивне мислення, позитивне ставлення до світу.

Тож, щодо оцінки зрілості світоглядної культури особистості як такої, то у науковій літературі немає теоретично обґрунтованої позиції, яку б можна було підтримати однозначно. Є лише спроби зробити це на основі спостережень за окремими групами населення, наприклад, студентською молоддю. Так, наприклад, В.Р. Шамсутдінова вважає, що критерієм зрілості цього явища з позицій «світоглядної орієнтації особи на загальнолюдські соціокультурні норми, на духовно-патріотичні ідеали рідної культури і готовність особи слідувати їм в своїх справах і вчинках висвічують ступінь сформованості світоглядної культури» [9, с.13].Продовжуючи, дослідниця робить висновок про те, що «якісно-інтеграційні критерії світоглядної культури особи студента в умовах середньої професійної педагогічної освіти виявляють змістовне наповнення, якісні характеристики і індивідуальний рівень сформованості її когнітивного, емоційно-ціннісного, мотиваційно-сміслового і діяльнісно-продуктивного компонентів. Одночасно з цим, науково-теоретична і поведінково-вольова готовність, духовно-етична зрілість, соціальна і професійна компетентність особи дозволяють визначити у фахівців гуманітарного профілю рівень становлення світоглядної культури в цілому. А це виступає основою для цілісного соціально-педагогічного діагностування прояву рівнів сформованості світоглядної культури студента в процесі навчання у середньому спеціальному навчальному закладі.

Вочевидь досягнення у вищому навчальному закладі високого (системного, творчого) і середнього (достатнього, свідомого) рівня сформованості світоглядної культури студента — майбутнього фахівця об'єктивно вимагає випереджаюче педагогічне проектування системно-технологічної організації навчально-пізнавальної діяльності в умовах освоєння студентами гуманітарних дисциплін» [9, с.15].

Однак, на нашу думку, інтегруючим засобом для судження про ступінь зрілості світоглядної культури особистості або критерієм є рівень її самовизначення, вектор її розвитку або мовою психологічної

науки — спрямованість особистості. Це одне і теж. «Виокремлюючи за допомогою свого світогляду особовий аспект культури, суб'єкт визначає поле і вектор свого розвитку» [7, с. 71].

Такий висновок ми робимо на основі того, що світогляд, як функціональний орган структури особистості, а світорозуміння як функціонал, є пусковим механізмом формування механізму самовизначення особистості, що діє на соціальному рівні, тобто вписує її у культурне середовище — суспільство. По-іншому, зрілість світоглядної культури особистості ми оцінюємо за її самовизначенням у цьому світі на основі вектора розвитку, як кінцевого його продукту. Від цього залежить її самореалізація у суспільстві.

Найважливішою якістю культури є цілісність і універсальність всіх культурних форм [5, с. 35]. Властивість світогляду, що забезпечує цю цілісність і універсальність, ми визначаємо як його культуру. Соціальна зрілість особистості людини — це її культура. У даному випадку світоглядна. Її можна розглядати в наступних аспектах:

а) як соціокультурний сенс, відбитий в категоріальному ладі: світ, людина, минуле, сьогодення і майбутнє, смисложиттєві питання, ідеали, ціннісні орієнтації;

б) все, що має особистісний сенс;

в) рівень розвитку функціональної світоглядної структури, що впливає на поведінку людини.

Культура світогляду включає не тільки спосіб духовно-світоглядної діяльності як діяльнісний компонент, ціннісно-сміслові придбання як змістовний аспект, але і формування внутрішнього світу людини. Культура світогляду — це такий його рівень, який забезпечує єдність сенсу, життя і творчої самореалізації людини.

Сенс, ідеали і цінності є концептуальними моментами. Їх конкретизація і розгортання визначає вибраний людиною стиль життя, професійне покликання, міру життєтворчості.

Продуктивність культури світогляду виражається в наступних основних критеріях [1]:

рівень світоглядної діяльності (усвідомленість організації світоглядного пошуку, її активність, синтезування нових прийомів і засобів світоглядної діяльності, способи вирішення виникаючих протиріч, глибина і свідомість цих процесів);

якість продуктів світоглядної діяльності (повнота, цілісність і інтегративність образів і картин світу);

внесок носія культури світогляду в смислову і світоглядну сферу інших людей, професійних, етнічних груп і ширших спільнот.

Інтелектуально-пізнавальна діяльність в рамках культури світогляду характеризується інтеграцією аксіолого-світоглядного пошуку і духовно-практичної діяльності. Це особова світоглядна система, сформована на основі загальнолюдських, національних і конкретно-історичних ідеалів, цінностей і власного життєвого досвіду, життєвих принципів, позицій і відносин, а не зовнішні світоглядні принципи, пропонувані людині, не формальні або фактичні моральні вимоги, а певний етап смисложиттєвих шукань, ним пережитий, виношений і відчутий. Вона представляє високий рівень готовності до реалізації і вдосконалення творчого підходу до конструювання власної життєдіяльності.

Ознаками світоглядної культури є уміння засвоювати символічно передану інформацію, розуміння мови мистецтва різних епох. Розширення сфери спілкування стає наслідком сформованої культури світогляду. Вона демонструє збіг культури і фундаментальних, глибинних основ особи людини, перекладає глобальні культурні проблеми мовою особової духовної культури. Вона — та частина внутрішнього світу людини, де відбувається формування світоглядних переконань, цінностей, ідеалів, культурно, соціально і особово санкціонованого способу діяльності в їх методологічних значеннях і характеристиках.

Її розвиток відбувається в процесі смислового обміну в системі «духовність — особа — культура» і задовольняє наступні вимоги:

облік методологічних і концептуальних положень культури;

усвідомлення і визначення особою своїх цілей;

визначення особою свого місця в системі «цивілізація — культура — духовність».

Вищевикладене дозволяє виділити особливості зрілої світоглядної культури:

розуміння її як відкритої системи, що постійно збагачується новими положеннями, що розкривають цінність людського буття;

творчий характер, що базується на якісно новому рівні рефлексії і саморефлексії, направлений на осмислення власного буття, як якоїсь цілісної єдності;

синтез загальнолюдських, національних, етнічних і групових цінностей;

творчий характер на методологічному, концептуальному рівні;

активний характер, що впливає на конструювання картин і образів світу, на самостійний, особовий, творчий вчинок.

Отже, проблема визначення міри зрілості світоглядної культури виявляється надзвичайно складною і цікавою. Ми запропонували власне бачення критерію зрілості світоглядної культури особистості, що є важливою проблемою для дослідників, а ще більше для експертів і вчителів-практиків, тренерів, громадських діячів, соціальних працівників, оскільки світоглядні функціонали формуються і набирають силу саме під час навчання у школі і вищому навчальному закладі. На основі вищевикладеного теоретичного аналізу зрілості світоглядної культури можна дійти до наступних висновків:

по-перше, процеси визрівання-становлення особистості мають безпосереднє відношення до світогляду людини, тобто це те, що складає її діяльнісну основу і без чого вона не буде мати право називатися особистістю;

по-друге, світоглядна культура охоплює культурологічний рівень буття людини і є посередником між простором, у якому об'єктивується сутнісні сили особистості і часом, що визначає буття смислової сфери особистості;

по-третє, критерієм зрілості світоглядної культури особистості є буття функціоналу світорозуміння, що з одного боку, інтегрує дію функціоналів нижчого рівня: світовідчуття, світоуявлення, світосприйняття, світобачення, а з другого боку — постачає на культурологічний рівень програму дій і енергію для формування синтетичного механізму самовизначення особистості;

### **Список використаних джерел:**

1. Белых А. С. Культура мировоззрения как категория методологии педагогики / А. С. Белых [Электронный ресурс] // Проблемы сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія: [зб. наук. пр.]. — 2003. — Випуск 5. — Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/pspo/2003\\_5\\_1/doc\\_pdf/belih.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspo/2003_5_1/doc_pdf/belih.pdf).
2. Кон И. С. Социологическая психология / И. С. Кон. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999. — 560 с.

3. Крюкова О. В. Соціальна зрілість особистості у сучасних психологічних дослідженнях / О. В. Крюкова // Проблеми сучасної психології: [зб. наук. пр.]. — К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2010. — Випуск 10. — С. 345–354.
4. Мировоззренческая культура личности (философские проблемы формирования) / [Иванов В. П., Быстрицкий Е. К., Тарасенко Н. Ф., Козловский В. П.]. — К.: Наукова думка, 1986. — 295 с.
5. Мировоззренческие ориентиры мыслительной культуры / АН Укр. Ин-т философии: / Отв. ред. В. Г. Табачковский, Е. И. Андрос. — К.: Наукова думка, 1993. — 166 с.
6. Общая психология и психология личности / Под ред. А. А. Реана. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА; СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2009. — 639 с.
7. Соболева Н. И. Мировоззрение и жизненный выбор личности / Н. И. Соболева. — К.: Наукова думка, 1989. — 120 с.
8. Сухобская Г. С. Понятие «зрелость социально-психологического развития человека» в контексте андрагогики / Г. С. Сухобская // Новые знания. — 2002. — № 4. — С. 17–20.
9. Шамсутдинова В. Р. Содержание и структура мировоззренческой культуры личности студента ССЗУ педагогического профиля / В. Р. Шамсутдинова // Казанский педагогический журнал: [Научный психолого-педагогический журнал: методология, теория, практика]. — 2008. — № 1 (55). — С. 13–19.

Стаття надійшла до редакції 22.07.2013 р.

*Хайруллина Ю. А.* Критерий зрелости мировоззренческой культуры личности: социальный аспект

Осмысливается критерий зрелости мировоззренческой культуры личности как бытие функционала миропонимание в контексте культуротворческого процесса усвоения социальных ролей, включения в социальные отношения.

Ключевые слова: *мировоззрение, личность, мировоззренческая культура.*

---

*Khayrullina Yu. O.* The criteria of personality's world view culture growing up position: a social aspect

The article is devote to the social aspects of development the personality's world view culture, as an existence of world — understanding in a culture-creating process.

Keywords: *world view, personality, world view culture.*

**Соціальна філософія**

УДК 005.35

*Дмитренко М. Й.**Кандидат філософських наук, доцент Черкаського інститут банківської справи УБС НБУ***МІСІЯ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ:  
ГУМАНІСТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Стаття присвячена проблемам формування і розвитку гуманістичної місії корпоративної культури. Автора цікавить її зміст, функції, стратегія, вплив на корпоративний клімат, значення для соціально-духовного розвитку.

Ключові слова: *корпоративна культура, корпоративна місія, місія корпоративної культури, гуманістична місія корпоративної культури.*

Формулювання проблеми. У розвитку суспільства сьогодні відбуваються глибинні соціальні зміни, що впливають на економічні процеси та систему управління. Прискорюється гуманізація суспільного життя, стрімко зростає значення гуманітарного фактора. Будь-які перетворення пов'язані із людським фактором, тому сьогодні в полі зору основний ресурс кожної організації — персонал. З огляду на соціокультурні тенденції, необхідна зміна технології управління, яка б акцентувала увагу не на окремі бізнес-процеси, а орієнтувалася на людину із її системою цінностей, поглядів, переконань, традицій, тобто ґрунтувалася на ідеології корпоративної культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на проблематику наукової публікації, важливим ресурсом в ході дослідження стали теоретичні та емпіричні соціологічні дослідження корпоративної культури. Поняття, специфіка і структура цього культурного формоутворення, а також аналіз її компонентів розкриті у роботах М. Вебера, Е. Дюркгейма, А. Кребера, К. Клакхона, Р. Холла та ін., на ідеї і методологічні засади яких спирається це дослідження. Істотний внесок у дослідження еволю-

ції поняття «корпоративна культура» зробили І. Ансофф, М. Армстронг, Б. Карлоф, К. Камерон, Ф. Котлер, А. Маслоу, Р. Рюттенгер, К. Томпсон та ін. Змістовний і функціональний аспект формалізованої корпоративної культури традиційно розглядається у річизі управлінської проблематики (засновник Е. Шейн). Культурно-антропологічний підхід до проблем становлення і розвитку організаційної культури представлений у роботах таких зарубіжних вчених, як: Р. Акоффа, А. Гелена, Р. Кілмана, А. Кеннеді, З. Кракауера, Р. Куінна, Дж. Ньюстрома, У. Оучі, Т. Пітерса, П. Робінса, Л. Смірсица, Г. Хофстеде та ін.

Крім того, проблематика корпоративної культури розглядалася російськими та вітчизняними вченими у руслі управлінських реалій економічної та частково соціальної сфер життєдіяльності суспільства (С. Абрамова, А. Асаул, М. Баб'як, Т. Базаров, О. Віханський, І. Грошев, Е. Капітонов, В. Козлов, А. Колот, І. Костенчук, Ю. Красовський, Б. Мільнер, В. Маслов, Н. Могутнова, Ю. Палеха, А. Погодіна, Т. Перськова, А. Пригожин, А. Радугін, Л. Скібіцька, Т. Соломанідіна, В. Співак, Г. Чайка, Е. Черних та ін.). Разом з тим проблема місії корпоративної культури в гуманістичному аспекті досліджена у філософській науці недостатньо.

Формулювання цілей статті. Тому метою даної публікації є висвітлення місії корпоративної культури з гуманістичних позицій, розгляд вказаної проблеми у філософсько-антропологічній площині в умовах становлення принципово нової соціокультурної реальності постіндустріального суспільства.

Виклад основного матеріалу. Визначення корпоративної місії — один із найважливіших етапів формування корпоративної культури, який допомагає як співробітникам, так і навколишньому оточенню оцінити соціальну роль організації.

Е. Капітонов так визначає поняття «місія організації»: місія організації (лат. *Mission* — послання, доручення) — це концепція її життєдіяльності, обумовлена принципом соціальної відповідальності й основа всіх заходів, що проводяться. Місія організації формулює її головне призначення у суспільстві, смисл функціонування організації, її світогляд, філософію і специфіку. Це та визначальна ідея, котра, з одного боку, робить організацію частиною світового господарства, а з другого боку, це та індивідуальна причина, завдяки якій існує саме ця, а не інша організація [3, с. 126].

На думку вченого, декларація про місію є переліком трьох складових — пріоритетних цілей, цінностей і стратегій. Забігаючи наперед, зауважимо, що розробка корпоративної місії і стратегічного планування взаємопов'язані та неподільні.

Наприклад, Карл Албрехт, автор бестселерів «Service! America! Doing Business in the New Economy» і «The North-bound Train: Finding the Purpose: Setting the Direction, Shaping the Desting of Your Organization» («Потяг на північ — як отримати цілі, визначити напрямки, сформувати долю вашої організації»), формулюючи необхідність місії, відзначає, що «у багатьох аспектах теперішня криза є кризою смислу. У багатьох людей виникають сумніви стосовно майбутнього їх організацій і відчуття невідзначеності цього майбутнього. Людям, які прагнуть відігравати роль керівників у нових умовах, не можна недооцінювати глибини людської потреби у смислах».

Тобто, лідери компаній досить чітко розуміють, що місія є тим баченням, котре не лише збуджує співробітників до жорсткої конкурентної боротьби — за зростання частки ринку чи за збільшення прибутків. За твердженням К. Албрехта, бачення — це образ компанії, що поділяється усіма співробітниками, та забезпечує майбутню орієнтацію. Декларація бачення передбачає присутність благородної мети і високих цінностей, того, що вважається найбільш гідним.

Кунде Йесперс у книзі «Корпоративна релігія» описує місію як основу буття, яка фокусується на цінностях, на тому, що у компанії є особливого і на чому варто зробити основний акцент. При цьому важливо не плутати місію із маркетинговою концепцією чи слоганом. Однак, чим ближчою одна до одної місія і маркетингова концепція, тим більш ефективними є взаємозв'язки і взаємовідносини як всередині, так і зовні організації [6, с. 120]. У розумінні Й. Кунде, бачення — це те, де організація прагне опинитися. Бачення може засновуватися на цінностях у економічному сенсі, але необов'язково. Бачення цінне, коли існує зв'язок між тим, на що здатна компанія, і тим, чого вона хоче досягти.

Барт Нанус описує бачення як «реалістичний, що викликає довіру, привабливий образ майбутнього вашої організації <...> як ідею, що має таку енергетику, яка, по суті, наближає майбутнє, викликаючи до життя ті навики, таланти і ресурси, які необхідні для настання бажаного майбутнього, і як провідну зірку для всіх, хто потребує розуміння того, якою має бути організація і куди їй іти» [8, с. 100–102].

Джей Конджер, автор книги «The Charismatic Leader» («Харизматичний лідер»), описує бачення як віртуальний образ бажаного майбутнього добробуту, ідеал і чи мрію. Уорен Бланк порівнює його з унікальними, вбудованими у свідомість лініями з великим наближенням, що дозволяють людям заглядати у майбутнє і пізнавати можливості, які приховує у собі велике полотно майбутнього. М. Уїтлі порівнює бачення з силовим полем, котре пронизує організацію енергетичною хвилею. За її твердженням, всі працівники, що зіштовхуються з цим силовим полем, відчують його вплив. Такі контакти з полем формують їх поведінку і приводять його у відповідність з метою організації. Всі ці бачення мають дуже велику силу [8, с. 105].

Наявність місії вважається ознакою розвиненого підприємництва і формуючою частиною комерційного авторитету організації. У функціональному сенсі мета створення місії є у будь-якої організації. Однак ця мета може не відповідати громадським потребам, відображати інтереси вузької групи людей чи бути аморальною, антисуспільною. У такому випадку є сенс говорити чи про відсутність місії в організації, чи про можливу підміну чи маскування справжньої мети, тобто про подвійну мораль.

На думку Т. Соломанідіної, для того, щоб уникнути такої ситуації й успішно сформуванати місію, необхідні умови: стабільна економічна і політична ситуація в країні; відсутність тіньової економіки; психологія цивілізованого споживання у населення; наявність сильної правової і законодавчої бази у державі; орієнтація місії на загальнолюдські цінності і національні особливості; тривалість і стратегічне спрямування місії [9, с. 105].

Отже, місія організації — це коротке вираження функції, яку вона має виконати у суспільстві. Розробка місії передуює корпоративному баченню — це чітка уява керівництва про загальні цінності (ідеал), до яких має прагнути організація. Місія виражається через чітко сформульовані ідеї, цілі і завдання, які визначають специфіку організації. На їх основі розробляється політика організації з реалізації «внутрішніх» і «зовнішніх» цілей як заданих результатів, тобто спрямованих дій, закріплених документально.

Місія виконує дві найважливіші функції — зовнішню і внутрішню. Зовнішня функція місії полягає у наданні суб'єктам зовнішнього середовища об'єктивної інформації про філософію і призначення організації; засоби, котрі вона використовує у своїй діяльності; ресурси, котрими

володіє; імідж, який формує; мораль, якої дотримується; комунікативні засоби, за допомогою яких взаємодіє з партнерами, конкурентами і споживачами. Внутрішня функція місії — сприяти єднанню всередині організації, поєднанню цілей підприємства і цілей працівника, ідентифікації співробітників з організацією, формуванню сприятливого внутрішнього організаційного клімату, розширенню мотивації. Місія надає смисл змінам, які очікують від людей; викликає позитивний віртуальний образ майбутнього; відповідає історії, культурі і цінностям організації тощо.

Т. Пітерс і Р. Уотерман стверджували, що зразкові компанії чітко розуміють, що кожна людина шукає сенсу своєї роботи і створюють смисл існування для людей. Стратегія виступає як циклічно повторювана система довгострокових управлінських рішень, що переходять у конкретну тактику управління організацією з наступною оцінкою ефективності і поверненням знову до місії. Місія при цьому існує у трьох іпостасях: цілі, стратегії і цінності. Всі вони тісно пов'язані і трансформуються залежно від етапу існування і розвитку організації. Тому місія не існує лише як самоціль. Стратегічна місія відповідає на питання, у чому полягає бізнес компанії, які потреби споживачів задовольняє, які технології і функції управління виконує [7, с. 216].

Існує два підходи до формування стратегічної місії: широкий та вузький. Широкий підхід у прагненні забезпечити максимальний стратегічний потенціал і гнучкість визначає місію у загальних термінах та уникає жорсткої прив'язки стратегії компанії до якої-небудь обмеженої номенклатури продукції чи послуги, групи споживачів чи управлінської технології. До переваг широкого підходу варто віднести досягнення стратегічних переваг за рахунок широкого асортименту продукції, орієнтацію на численні сегменти ринку і групи споживачів, гнучкість управління. Недоліками є розмивання ринкового фокусу й іміджу компанії, спад ефективності управління через організаційну нестабільність.

Вузький підхід — у прагненні посилити цільову спрямованість стратегії і найбільш ефективно використовувати стратегічні ресурси компанії, навпаки, концентрує стратегію на виробництві обмеженої номенклатури продукції, обмежених ринкових сегментах, групах споживачів. Вузький підхід, з одного боку, дозволяє уникнути цілого ряду недоліків, властивих широкому підходу, оскільки підвищує ефективність за рахунок спеціалізації, робить більш визначеною ринкову і споживачку орієнтацію підприємства, але, з іншого боку, звужує перспективи розвитку

лише межами спеціалізації і знижує гнучкість реакції виробництва на ринкову ситуацію, обслуговування нових клієнтів.

Для того, щоб бути успішною, місія повинна відповідати вимогам: відповідати часу, відображати соціально-перспективні потреби суспільства і відповідати очікуванням більшості населення; сприйняття місії не повинне викликати ускладнень, тому вона має бути сформована досить чітко для всіх суб'єктів, що взаємодіють з організацією, і для усіх членів організації; формулювання місії повинне виключати різне тлумачення і в той же час залишати простір для творчого і гнучкого розвитку організації; ринковий успіх місії буде визначатися тим, наскільки вона відповідає національним особливостям, національній ідеї, очікуванням людей; якщо формування місії передбачає вказівку принципів чи шляхів її здійснення, вони також повинні бути соціально перспективними, законслухняними і взаємовигідними; місія повинна вказувати особливості і стратегічні переваги саме даної компанії, особливості її філософії, цінностей, етичних принципів, ставлення до працівників, які характеризують унікальність компанії і дозволяють виділити її із багатьох інших; місія повинна надихати, мотивувати, гуманізувати працівника і його працю [4, с. 44.]

Залежно від змісту і призначення місії організації класифікуються так: місія — «головна стратегічна мета»: бути кращими у світі, завоювати ринок, створити високі цінності для клієнтів і персоналу, мати кращі результати; місія — «загальнолюдське призначення»: служити людству, об'єднувати людей, піклуватися про процвітання суспільства; місія — «національна ідея»: кожному дому — комп'ютер, кожній сім'ї — окрему квартиру, кожній людині — телефон; місія — «рекламна акція»: ми випускаємо кращі вироби/надаємо кращі послуги; головне — турбота про споживача.

Спробуємо розглянути деякі види місії. Місія «загальнолюдське призначення» є загальною, декларативною. Щоб стати місією, така загальнолюдська ідея і сама організація повинні відповідати ряду вимог: відповідність місії організації її цінностям і нормам; легальне здійснення ідей у економічному і правовому просторах; реальне поєднання місії і цілей організації; спрямованість місії на задоволення соціально-перспективних потреб населення [4, с. 47].

Місію «головна стратегічна мета» можна поділити на «місію-експансію» і «місію-удосконалення». Як зауважує Є. Єрмолаєва, у самому понятті «місії» вже закладена ідея експансії, розширення свого

впливу, котрий у сфері бізнесу проявляється не лише у пошуку нових ринків збуту і партнерів, але й у прагненні заволодіти суміжними галузями, фірмами тощо [1, с. 62.]

«Місія-удосконалення» несе ідею соціальної відповідальності організації за виготовлені нею вироби чи послуги, охорону навколишнього середовища, удосконалення умов виробництва. Найважливішими компонентами місії є гнучкість і самооновлення.

Найбільш вдалою є місія «національна ідея», оскільки вона відображає особливості національного менталітету, найбільш близька і зрозуміла більшості населення, враховує найбільш актуальні його потреби. Така місія може прямо підкреслювати призначення компанії вивести націю на передові позиції у результаті подолання кризи, реформ тощо.

Найбільш успішними будуть місії тих фірм, котрі відповідають національним особливостям. Місію «національна ідея» можна поділити на три підвиди: місії «народні», що враховують запити і смаки рядових споживачів; місії елітарні, розраховані на задоволення потреб VIP — персон, тобто найбільш забезпеченої і впливової частини населення (смысл цих місій — демонстрація ексклюзивності свого продукту); спеціальні місії, які мають виражену галузеву орієнтацію: наука, техніка, мистецтво, освіта тощо (ці місії можуть бути орієнтовані на спеціалістів і людей, пов'язаних з даною галуззю науки чи виробництва).

Місія «рекламна акція» полягає не стільки у визначенні свого призначення, скільки у презентації, пропаганді свого образу.

Розробка місії — важка, клопітка робота, яка потребує постійного погодження поглядів і бажань керівників організації, в тому числі керівників вищих навчальних закладів, з потребами співробітників у «крилатій місії». Пов'язати той чи інший вид місії із певною культурою досить проблематично. Опосередковано зв'язок є через сферу діяльності і стратегію організації. Загалом, наприклад, для ієрархічної культури не існує особливих пріоритетів у виборі тієї чи іншої місії.

Неможливо розглядати корпоративну місію без розуміння понять «корпоративний дух», «командний дух», «корпоративна релігія».

За Е. Капітоновим, корпоративний дух — це «духовні узи», які з'єднують у одне ціле активне організаційне життя, надають йому відповідну форму і створює цим функціональну корпорацію. Дух є сукупністю духовних (душевних) властивостей і функцій, які супроводжують трудову господарську діяльність: ідеї, цінності, мотиви,

прагнення, очікування тощо, якими керується поведінка працівників і обумовлюється співробітництво багатьох у одній колективній роботі. Ці компоненти, на думку Е. Капітонова, створюють духовно-емоційне тло життєдіяльності фірми, що проявляється у морально-психологічному кліматі організації, соціально-психологічному настрої, самопочутті працівників [3, с. 159].

У цій ролі корпоративний дух (за Кунде Йесперсом — корпоративна релігія) об'єднує всіх працівників навколо місії і бачення. Корпоративний дух пов'язаний із корпоративною концепцією, що об'єднує внутрішню культуру, цілі менеджменту і зовнішнє позиціонування для конструювання єдиного бачення і послідовного опису організації. Духовний фокус, стаючи основним управлінським інструментом, озброює увесь персонал єдиною системою цінностей, політикою мотивації і правил поведінки. Даний фокус переносить акцент із ділового адміністрування на духовно спрямований менеджмент, що розглядає людські ресурси і співучасть людей-працівників у справах організації як необхідну умову її ефективності і продуктивності праці. Лише маючи сильний корпоративний дух, організація може досягти великих успіхів. Тому розробка корпоративної релігії, формування корпоративного духу базується на моделі опису «особистості корпорації».

На нашу думку, духовний менеджмент приречений стати найбільш важливим інструментом управління майбутнього, бо це єдиний захист від складності нових продуктів і швидкості ринкових змін. Щоб бути сильними, компанії повинні бути сміливими та інноваційними.

Основні цінності і переконання працівників організації знаходять своє відображення не лише у формуванні місії чи програмних документах, кодексах честі, книгах-пам'ятках про внутрішньофірмові стандарти з ведення бізнесу, але і в девізах та лозунгах. Вони є одним із елементів корпоративної культури і підкреслюють сильні, значимі сторони організації. На думку Є. Крюкової, лозунги нагадують про місію організації та стратегію її розвитку, тобто є вершиною айсбергу — місії [5, с. 37].

За визначенням Т. Соломанідіної, девіз — це коротке формування місії компанії, фраза, що стисло виражає ключові критерії, цінності. Необхідно пам'ятати, що коли йде мова про місію і девіз як короткий виклад місії, ми говоримо про організацію, а не про її продукт чи послугу. Формування місії має відповідати на питання, для чого існує організація, для якої великої мети.

У корпоративній культурі можна використовувати не один, а декілька девізів, що відображають різні боки життєдіяльності організації. Девіз є коротким висловом місії, її сутності. Усі девізи умовно можуть поділятися на дві великі групи: девізи внутрішньої культури організації і зовнішні девізи, що несуть іміджмейкерську спрямованість рекламного складу.

Комунікаційна єдність організації проявляється, передусім, в наявності організаційного клімату як загального відчуття єдності і взаєморозуміння, що створюються такими елементами, як фізична організація простору, сприйняття інформації, форми передачі інформації. Несприятливий організаційний клімат часто є наслідком соціальної чи комунікативної некомпетентності керівника чи існування в групі неформального лідера.

Різноманітні автори, даючи визначення організаційному клімату, пропонують той чи інший набір важливих складових, які відповідають розумінню клімату у вузькому чи широкому смислі слова.

Базовим є визначення, яке запропонувала Т. Соломанідіна: «Організаційний клімат (соціально-психологічний клімат, виробничий клімат) — це набір стійких характеристик, які описують конкретну організацію і суттєвим чином впливають на поведінку та емоційний стан її членів» [8, с. 115]. Для опису організаційного клімату використовують такі параметри: структура; ступінь ризику при прийнятті рішень; тактика винагороди; можливості просування по службі; ставлення керівництва до підлеглих; ставлення підлеглих до керівництва; емоційна атмосфера.

За визначенням Девіда Мацумото, організаційний клімат — це поділене членами організації сприйняття організаційної політики, практик і процедур, а також те, що люди відчують з цього приводу [8, с. 148].

Для нашого дослідження ми вводимо термін корпоративний клімат, що значно ширше розкриває дане поняття. Таким чином, організаційний (чи запропонований нами термін «корпоративний») клімат має відношення до загального сприйняття того, як «ідуть справи в цілому», до сприйняття політики, практик і процедур організації. Крім цього, цей термін відображає і деякі нюанси емоційного клімату, тобто того, як люди зазвичай відчують себе у нормальній, повсякденній діловій сфері. За переконанням Д. Мацумото, організаційний клімат варто розуміти як такий прояв культури організації, який відноситься до глибинних, нечітко усвідомлених цінностей.

У наведених визначеннях корпоративного клімату найбільш часто згадуються компоненти: відношення, сприйняття, атмосфера, ступінь ризику, рольове моделювання тощо. Можемо стверджувати, що корпоративний клімат передусе появи корпоративної культури. На стадіях створення і початкового зростання організації клімат є стержнем стійкості, оскільки ще не сформувалась корпоративна культура. Попередні механізми впровадження культурних основ створюють клімат організації, який із часом переходить у корпоративну культуру, стає її частиною.

До таких первинних механізмів, за думкою Б. Шнайдера та Н. Шмітта, відносяться: фактори, на які звертають увагу лідери, оцінюючи і контролюючи їх; поведінка лідерів у критичних випадках і під час організаційних криз; об'єктивні критерії розподілу дефіцитних ресурсів; свідоме рольове моделювання, навчання тощо; об'єктивні критерії визначення рівня винагороди і статусу працівника; об'єктивні критерії під час наймання, відбору, просування, переводу і звільнення працівників організації [10, с. 101–102]

Причини переходу корпоративного клімату у корпоративну культуру досить легко пояснити. Під час створення організації першочерговим є виживання, оскільки згідно зі статистичними даними 50% організацій зупиняють свою діяльність через 8–11 місяців свого існування. Тобто, на етапах створення початкового зростання корпоративний клімат передбачає дозовані керовані зміни. Важливими рисами є гнучкість і динамічність. А коли корпоративний клімат намагається стабілізувати, зрівноважити проблеми зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції, але має нестійкі характеристики, він переростає у корпоративну культуру, яка в даному випадку буде реалізувати свою стабілізаційну функцію.

Висновки. Отже, корпоративна культура, ставши соціально-духовним полем компанії, починає впливати і, можливо, заново формувати корпоративний клімат. «Корпоративний клімат» і «корпоративна культура» - два терміни, що використовуються для опису комплексу характеристик, властивих конкретній організації. На відміну від корпоративної культури клімат організації включає в себе менш стійкі характеристики.

Вважаємо, що проблема формування і розвитку гуманістичної місії корпоративної культури залишається актуальною як для філософської науки, так і практики нашого соціального буття. Подальших наукових розвідок потребують функції корпоративної культури, її стратегія тощо.

Її вирішенню сприятиме глибоке вивчення напрацьованого досвіду попередніх поколінь, його теоретичне обґрунтування, вдумлива і серйозна робота щодо впровадження вказаних наукових положень у життя.

### Список використаних джерел:

1. Ермолаева Е. Миссия фирмы в национальном интерьере [Текст] / Е. Ермолаева // Управление персоналом. — 1999. — № 12. — С. 62–65.
2. Кандария И. А. Формирование корпоративной культуры в организации [Электронный ресурс] / И. А. Кандария. — Способ доступа: <http://www.irinam.com/index.php?newsid=194>
3. Капитонов Э. А. Корпоративная культура: стратегическое направление развития социально-трудовых отношений [Текст] / Э. А. Капитонов. — Ростов-на-Дону: Изд. РГУ, 2003. — 192 с.
4. Карташова Л. В. Управление персоналом, оценка эффективности [Текст] / Л. В. Карташова, Ю. Г. Одегов. — М.: Экзамен, 2004. — 256с.
5. Крюков В. В. Феномен ценностей в культуре. [Текст] / В. В. Крюков – Новосибирск: 1990. – С. 78–79.
6. Кунде Й. Корпоративная религия. Создание сильной компании с яркой индивидуальностью и корпоративной душой. Изд. 2, испр. [Текст] / Й. Кунде; [пер. с англ. М. Ершовой, Е. Теруковой]. — СПб.: Стокгольмская школа экономики, 2004. — 267 с.
7. Питерс Т. В поисках эффективного управления: опыт лучших компаний [Текст] / Т. Питерс, Р. Уотерман; [пер. с англ.]. — М.: Прогресс, 1986. — 423 с.
8. Психология и культура [Текст] / Под ред. Д. Мацумото. — СПб.: Питер, 2003—718 с., ил. — Серия «Мастера психологии».
9. Соломанидина Т. О. Организационная культура как социально-экономическое пространство управления человеческими ресурсами: диссертация доктора экономических наук [Рукопись] / Т. О. Соломанидина: 08.00.05 Москва, 2003. — 356с.
10. Шнайдер Б. Персонал для организации: научный подход к поиску, отбору, оценке и удержанию сотрудников [Текст] / Б. Шнайдер, Н. Шмит; [пер. с англ. под ред.

---

Н. В. Гришиной и М. Б. Курбатовой] — СПб.: Экономическая школа, 2004. — 560 с.

Стаття надійшла до редакції 19.07.2013 р.

*Дмитренко М. И.* Миссия корпоративной культуры: гуманистический аспект

Статья посвящена проблемам формирования и развития гуманистической миссии корпоративной культуры. Автора интересует ее содержание, функции, стратегия, влияние на корпоративный климат, значение для социально-духовного развития.

Ключевые слова: корпоративная культура, корпоративная миссия, миссия корпоративной культуры, гуманистическая миссия корпоративной культуры.

*Dmytrenko M. I.* Mission of corporate culture: humanism aspect

The article deals with the problems of the formation and development of corporate culture humanistic mission. The author touches upon its contents, functions, strategy, influence on corporate culture, and importance for social and spiritual development.

Key words: corporate culture, corporate mission, mission of corporate culture, corporate culture humanistic mission.

**Соціальна філософія**

УДК 101:316.3

**Сила В. Г.***Аспірант кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки і управління***ГРОМАДА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН  
У ВИМІРАХ ВІТЧИЗНЯНОГО СОЦІАЛЬНО-  
ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ**

Проаналізовані особливості репрезентації феномену громади у вітчизняному соціально-філософському дискурсі. Автор стверджує, що в системі національного світорозуміння громада постає системою складної поліцентричної взаємодії людей у національних, станових, професійних та державно-політичних формах.

Ключові слова: *екзистенція, онтологія, спільноти, кордоцентризм, етноцентризм.*

Тема громади належить до найбільш актуальних у вітчизняному суспільствознавстві. Зумовлено це низкою науково-теоретичних чинників, які суттєво корелюють із суспільно-практичними потребами. До останніх, зокрема, відносяться необхідність спрямування сучасних суспільних перетворень у демократичне річище та розбудови громадянського суспільства в Україні.

Основною науково-теоретичною спонукою до активізації дослідницьких студій громади є перегляд теорій і тезаурусу соціально-філософського дискурсу. В контексті пошуків ефективних моделей теоретичної репрезентації самоорганізації сучасного суспільства актуальним є перехід до дослідження малих і середніх форм суспільного буття. В цьому плані тема громади виступає ефективним епістемологічним полем відтворення та конструювання складних процесів соціальної реальності, «створює одну із важливих передумов для розуміння динаміки соціальності і побудови динамічних онтологій» [3, с. 15].

Різні аспекти громади є предметом політологічних (Л. Нагорна, А. Мальгіна, Ю. Панейко), соціологічних (Л. Овчиннікова, Н. Шматко), психологічних (В. Васютинський, Л. Найдьонова), історичних (М. Капраль, І. Козюра, В. Кравченко, В. Куйбіда), правових (М. Баймуратов, О. Батанов, Ю. Волошин, П. Гураль, Т. Голікова, В. Григорєв, А. Колодій, А. Крусян, М. Орзіх, С. Тимченко), державно-управлінських (М. Бесчастний, А. Коваленко, О. Лазор, Л. Михайлишин, О. Сушинський, Л. Ярічевська) наукових розвідок. Однак багатогранність феномену громади та специфіка проявів у соціокультурному бутті вимагає комплексного аналізу на рівні соціальної філософії, яка здатна цілісно осмислити його сутність. У соціально-філософському контексті особливості теоретичного усвідомлення і дискурсивно-практичного здійснення громадянського суспільства докладно досліджені у працях А. Карася. Різні аспекти соціального функціонування громад та стратегії їх філософського осягнення проаналізовані в кандидатських роботах Ю. Бойка і Т. Бойко. Проте, незважаючи на рух у цьому напрямку, цілісне, концептуальне соціально-філософське дослідження феномену громади нині відсутнє, а його глибинний світоглядний зміст в контексті національного світорозуміння ще не розкритий. Це і обумовлює постановку автором статті дослідницької мети: здійснити аналіз особливостей репрезентації феномену громади у вітчизняному соціально-філософському дискурсі.

Спроби аналізу суспільних трансформацій і ролі в них громади як форми соціального буття та простору самоорганізації людей були здійснені у площині вітчизняного соціально-філософського дискурсу ще в першій половині XIX — на початку XX ст. Свідченням цього є соціально-філософські праці В. Антоновича, С. Дністрянського, М. Драгоманова, С. Єфремова, М. Костомарова, П. Куліша, І. Пулюя, М. Туган-Барановського, П. Чубинського, П. Юркевича, які репрезентують осмислення підстав суспільної самоорганізації в системі національного світорозуміння та слугують теоретико-методологічним орієнтиром нашого дослідження. Плідні соціально-філософські ідеї в контексті окресленої проблематики містяться і у вітчизняній філософській спадщині більш раннього періоду — в роботах Володимира Мономаха, Іларіона, Ст. Оріховського-Роксолана, Ю. Дрогобича, П. Могили, Л. Барановича, Т. Прокоповича, Г. Сковороди, М. Гоголя.

Філософські погляди на громаду в Україні пройшли складну еволюцію, витоки якої пов'язані з переплетенням місцевих казково-міфологічних

уявленнь про людину та громадські відносини з релігійно-філософськими концепціями. Християнство в часи Київської Русі здійснює теологічну та соціально-філософську рефлексію взаємовідносин держави та церкви як форм суспільного буття, створюючи при цьому специфічну теоретично-методологічну парадигму. В межах цієї парадигми набули поширення ідеї про наближення людини до Бога, втечу від земної громади на користь містичної, напередвизначеність індивідуального і суспільного буття. Останнє в контексті християнського світосприйняття тлумачились як процес реалізації зміни поколінь від «гріхопадіння» Адама і Єви до настання «царства Божого», що здійснюється за напередвизначеним Божественним планом.

Натомість загальноприйнятим початком громадського життя для давнього українця, який існував в системі міфопоетичних координат світу, слугувало не стільки абстрактно-уявне припущення творення «прабатьків» людства, скільки факт існування людського роду. Найдавніше історичне джерело відомостей про життя давніх українців до поширення християнства в Київській Русі, «Велесова книга», підкреслює природне походження людини, називаючи людей «Велесовими дітьми» і «Дажбоговими внуками» [7, с. 131]. На відміну від теологічної концепції світобуття, в межах якої суспільне буття тлумачиться як скероване вищою силою — Богом, у «Велесовій книзі» йдеться про те, що спільне існування людей залежить не лише від «потойбічних» сил, а й від власної ініціативності та активності людини: «Собісобство наше причиною нашою було» [7, с. 127]. Відтак, злагода та єдність між людьми, на думку наших предків, досягається не завдяки впливу «вищих сил», а внаслідок вдалої суспільній взаємодії та самоорганізації.

По суті, у «Велесовій книзі» здійснена спроба рефлексії над соціальною культурою наших предків і формами громадської участі людей у вирішенні спільних соціальних проблем. В цьому джерелі повідомляється про те, що стародавні слов'яни жили гуртом, родовими громадами або спільнотами. Центром управління спільнотою виступало віче, в якому брали участь члени спільноти, Даждьбог і посередник між ними — старійшина Ор. Завдяки дієвій взаємодії зборів громади (віче) та вищої сили (Даждьбога), тлумачем думок якої був жрець Ор, і забезпечується, вважалось, ефективна самоорганізація спільноти [11, с. 16].

Належність особи до конкретної громади створювала можливість передачі наступним поколінням знань і вмінь пращурів, сприяла їх єднанню та нагромадженню культурних надбань народу. Кожна спільнота

(громада) проживала в своєму поселенні як у особливому Світі-Домі, де існують особливі взаємини між людьми, вироблені моральні форми їх поведінки. Тільки в громаді приймалися загальнообов'язкові рішення, каралися злочинці, шанувалися видатні особи, здійснювалась взаємопідтримка членів громади тощо.

В подальшому осмислення феномену громади вітчизняними мислителями України-Русі відбувалось під впливом поширення християнства. Властиве християнській традиції переконання в цілісності, провіденційності та лінійної спрямованості суспільних трансформацій позначилось на характері соціально-філософських міркувань вітчизняних мислителів та послугувало теоретико-методологічним підґрунтям багатьох європейських соціально-філософських теорій XVII–XIX ст.

Слід зауважити, що творів, спеціально присвячених розгляду філософських підстав суспільної організації, киеворуські мислителі не писали, так само як і не вживали терміну «громада». Однак, світоглядні, політичні, економічні, історичні, аксіологічні аспекти буття давньоруської спільноти відображені в «Повісті минулих літ», «Слові о полку Ігоревім», «Руській правді», «Уставній кн.. Ярослав про церковні суди» та ін. Власні версії існування людей у громаді, взаємодії людей між собою та суспільних перетворень запропонували Володимир Мономах, митрополит Іларіон, Климент Смолятич, ігумен Феодосій та інші давньоруські мислителі.

Зокрема, Володимир Мономах в своєму «Повчанні» співбуття людей у впорядкованому світі общинного існування розглядає антропоцентрично. Проблема людини та її буття у світі є однією з центральних у цьому творі. Водночас до неї автор звертається ще й тому, що прагне осмислити підстави існування Світу-Общини або родинного Світу-Громади, центром якого є людина. Роздуми приводять Мономаха до висновку про те, що головною підставою співбуття людей у спільноті є любов (кохання, дружба, товаришування). У бутті української громади вона виконує багато функцій, однак найважливішою її функцією давньоруський мислитель вважає гуртування та об'єднання людей у єдине ціле з метою гармонізації людського буття шляхом спільного долаання проблем. Посилаючись на Господа, Мономах твердить: «заступайтесь за обиженного, давайте розраду сироті, оправдайте вдовицю. Приходьте, щоб об'єднатися...» [2, с. 163].

Перші спроби пізнати суспільне життя на філософському рівні відносяться до ренесансно-реформаційного періоду в Україні, що тривав

протягом XIV–XVIII століть. Радикальні зміни традиційних форм господарювання та зародження елементів нового буржуазного ладу трансформують простір соціального життя населення. Потребу активної участі в громадському житті усвідомлюють Юрій Котермак з Дрогобича, Лукаш з Нового міста, Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський-Роксолан, Іван Туробінський-Рутенець та ін. Подвижники ренесансної доби не лише об'єднуються в братства, а й спрямовують свої зусилля на аналіз тогочасних соціальних проблем.

Станіслав Оріховський-Роксолан, зокрема, українське суспільне життя розглядає серед внутрішніх і зовнішніх чинників існування Речі Посполитої. Аналіз форм співжиття людей мислитель здійснює крізь призму єдності, з одного боку, народної стихії, а з іншого — актуальних форм і дій з метою державно-політичного впорядкування цієї стихії. Причиною появи держави, на думку мислителя, є насамперед вроджений гандж, який вимагає взаємної допомоги, вроджена прихильність одного до другого, що немовби «сполучує», «вузлом в'яже» [9, с. 180]. Спільнота, за Ст. Оріховським-Роксоланом — це, насамперед, складна поліцентрична взаємодія людей, що здійснюється у різних формах: національних, станових, професійних та державно-політичних.

Складність суспільних трансформацій усвідомлює й інший український поет, гуманіст, релігійний і культурний діяч — Хома Євлевич. У своєму творі «Лабіринт» він демонструє глибоке переконання в невідзначеності і непередбачуваності буття, вважаючи, що «світ химерний все, що є, навиворіт верне» [6, с. 226]. Водночас, подолання світового і суспільного хаосу, відновлення процвітання давньоукраїнської держави можливе, на думку Євлевича, за умови «братерства у дружній громаді» [6, с. 36].

Підґрунтям соціально-філософських міркувань вітчизняних мислителів XVII–XVIII ст. стало також усвідомлення суспільної сутності людини. Стефан Калиновський — випускник Києво-Могилянської та ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії — у зв'язку з цим зазначав: той, хто перебуває поза суспільством, є звір або Бог [8, с. 83]. Відтак, у теоретичному плані суспільство розуміється мислителем як система надбіологічних відносин людей.

Слід зауважити, що в українській філософській думці ренесансно-реформаційної доби поняття «громада» для означення суспільних процесів використовувалось зрідка. Подібно до європейської класичної соціально-філософської традиції, не розрізнялися в ній і «суспільство»

та «держава». Однак бездержавність українського буття розставляла специфічні смислові акценти у розумінні суспільства як суми людських відношень. В той час, як у класичній західноєвропейській філософії держава мислилась переважно як машина, що керує народами, українські мислителі прагнули довести «історичність» українського народу. Відтак осмислення питань суспільної взаємодії у вітчизняній думці здійснювалось на ґрунті етноцентризму, а осердя соціально-філософської проблематики становили проблеми визначення засад і чинників існування українського суспільства в плані виявлення його державотворчого потенціалу.

Теоретичні засади екзистенційно-онтологічного розуміння суспільства були сформовані у філософії Києво-Могилянської академії, набувши певного завершення у філософській системі Г. Сковороди. Хоча філософ не будує докладних і систематичних картин суспільства, однак його ідеї розкривають уявлення про суспільство, ідеальний громадський устрій тощо. «Великий світ» він розглядає як ціле, що являє собою гармонійну взаємодію трьох елементів-світів [10, с. 137], тим самим визнаючи складність, різноманітність і взаємозв'язок світових процесів. Таке поліцентричне тлумачення світу як єдності різноманітного, передбачало також і врахування мислителем складності суспільства як системи буттєвої залежності людей.

Суспільні перетворення Г. Сковорода тлумачить через перехід до «сродної праці» на основі прилучення до всесвітнього Розуму-Бога-Сонця. Уявлення філософа про ідеальний суспільний устрій втілилися в ідею «горней республіки», «духовної республіки» з ідеальними стосунками між людьми, справжнім громадським способом життя, пануванням любові, рівності, справедливості як підстав щасливого існування людини і суспільства. Отож, в контексті антропоцентризму та кордоцентризму Г. Сковороди, громада постає «серцем» суцільних людей, тобто тим зв'язком, що утворюється між людьми завдяки екзистенційній взаємозалежності.

Ґрунтовний аналіз суспільних трансформацій і ролі в них громади як форми соціального буття та простору самоорганізації людей був здійснений у площині вітчизняного соціально-філософського дискурсу в другій половині XIX- на початку XX ст. В. Антоновичем, С. Дністрянським, М. Драгомановим, С. Єфремовим, М. Костомаровим, П. Кулішем, І. Пулюєм, М. Туган-Барановський, П. Чубинський, П. Юркевичем та ін. Причому, якщо у європейській філософії цього періоду суспільство

і спільнота роз'єднувались думкою і аналізувались як щось самостійне, в українській філософії вони розглядались як елементи цілого, а в теоретичному плані це ціле увиразнилось через концепт «громада».

Зростання значення «громади» як актуальної моделі можливого розв'язання соціального питання в той період буття України, сучасні вітчизняні дослідники слушно пов'язують із втратою привабливості теорії общинності М. Чернишевського внаслідок кризи поглядів учасників «ходіння у народ» [4, с. 169]. Це й викликало появу альтернативних «общинній» теорій самоорганізації «громади», оскільки вже сам «зміст цього поняття був далеким від змісту, вкладеного у російську общину Чернишевським, ідеологом нового народництва, — її соціалістичний колективізм нищив особисте начало і мав велику силу радикального політичного гасла та світоглядного осмислення Росії у контексті глобальної боротьби Сходу й Заходу, накреслював риси майбутньої соціалістичної Росії, яка протистояла буржуазному Заходові і мала покінчити з «ідейною виразкою» лібералізму, компромісність якого буцімто стала причиною загальнонародних страждань після аграрної реформи Олександра II» [4, с. 170].

Суттєво відрізняється тлумачення форми громадської взаємодії в соціальній філософії М. Драгоманова. Особливого значення тут набуває думка про те, що громада є формою влаштування народного життя, яка передбачає «свою волю кожному й вільне громадянство й товариство людей й товариств» [5, с. 296]

Громада-суспільство у працях М. Драгоманова постає «надприродною», культурно-історичною реальністю, що існує як «жива» і переміняється усякими способами й волею не одного гурту і що ні один гурт не може завше вживати безпременно одних способів» [5, с. 307–308]. В громаді-суспільстві, отже, взаємодія відбувається спонтанно, оскільки в живих громадах «люди зійшлися по однаковості праці, по сусідству, породі» [5, с. 303]. Кожен гурт людей діє по-своєму, відмінно від інших, тому й результат суспільних перетворень завжди непередбачуваний. Разом з тим, соціальний порядок і ефективна взаємодія в суспільному бутті забезпечуються наявністю справді стійких, постійно відновлюваних структур. Такими структурами є соціокультурні архетипи, які слугують основою єдності і неперервності національної традиції, підставою національно-культурного буття громади.

Співзвучні ідеям М. Драгоманова й погляди М. Грушевського, В. Винниченка та інших українських теоретиків XIX–поч. XX ст., які тлумачать державу-громаду як спосіб національної самоорганізації,

за межами якої існує «народна стихія», тобто розгортається різнопланова діяльність різноманітних об'єднань-громад. Скажімо, держава, на думку В. Винниченка, становить «комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв'язують його в компактну цілісність, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому» [1, с. 8.].

Таким чином, українські філософи розробляли концепцію не держави як апарату насилля, а держави-громади. В свою чергу кожен соціальний гурт, кожна громада, в залежності від їх культурологічного потенціалу, вважали елементами єдиної держави-громади. Роль останньої, в контексті вітчизняної філософії, вбачали у збереженні національного колективу (суспільства), опосередкуванні суспільного життя і забезпеченні ефективності громадянського поступу.

Висновки. Таким чином, соціально-філософські версії тлумачення громади, розроблені українськими мислителями впродовж століть, мають свою специфіку, зумовлену архітектонікою національного світорозуміння та світовідношення, а також практичними потребами становлення української державності. Громада в українській філософії постає не механічною сукупністю людських відношень, а системою складної поліцентричної взаємодії людей у національних, станових, професійних та державно-політичних формах. На наш погляд, екзистенційно-онтологічне тлумачення спільноти, сформоване на принципах кордоцентризму, поступу, етноцентризму має суттєвий теоретико-методологічний потенціал для з'ясування соціальної ролі громади в процесі трансформації сучасного українського суспільства і заслуговує в перспективі на спеціальне дослідження.

### Список використаних джерел:

1. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / В. Винниченко. — К.: «Криниця», 1991. — 128 с.
2. Володимир Мономах. Повчання / Володимир Мономах // Хроніка—2000. — 2000. — Вип. 37–38 — С. 158–169.
3. Герменевтика сообщества: материалы конференции / С.И. Голенков (отв. ред.) [и др.]. — Самара: Изд-во «Самарский университет», 2011.

4. Депенчук Л., Лук М. Історіософська та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. Депенчук, М. Лук. — К.: Український Центр духовної культури. — 1999. — 210 с.
5. Драгоманов М.П. Вибране. / М. Драгоманов. — К.: Либідь, 1991 р. — 685 с.
6. Євлевич Хома. Лабіринт... / Х. Євлевич // Хроніка-2000. — 2000. — Вип. 37–38. — С. 223–238 — С. 236.
7. Золоте слово: хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя IX–XV століть: В 2 кн. Кн. 1. / За ред. В. Яременка; Упоряд.: В. Яременко, О. Сліпушко. — К.: Аконті, 2002. — 784 с.
8. Калиновський С. Десять книг Аристотеля к Никомаху то есть этика. / С. Калиновський // Памятники этической мысли на Украине XVII-первой половины XVIII ст.: сборник науч. трудов / сост., вступ. ст. и примеч.: М.В. Кашуба; отв. ред.: М.Н. Верников; ред. пер.: И.В. Паславский. — К.: Наукова думка, 1987. — 527 с.
9. Русин М. Перший україно-польський політолог і філософ / М. Русин // Хроніка 2000. — 2000. — Вип. 37–38 — С. 179–181.
10. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 т. / Г.С. Сковорода. — К.: Наукова думка, 1973. — Т. 2. — 547 с.
11. Шевченко В. Українська філософія в системі українознавства: теорет. метод. комент. до курсу філос. у вищ. навч. закл. — К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2008. — 240 с.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2013 р.

*Сила В. Г.* Сообщество как социокультурный феномен в измерениях отечественного социально-философского дискурса

Анализируется специфика репрезентации феномена сообщества в отечественном социально-философском дискурсе. Автор утверждает, что в системе национального мировосприятия сообщество является системой сложного полицентрического взаимодействия людей в национальных, профессиональных, государственно-политических формах.

Ключевые слова: *экзистенция, онтология, общности, кордоцентризм, этноцентризм.*

---

*Syla V.G.* Community as a social and cultural phenomenon in the dimensions of the domestic social and philosophical discourse

The paper analyzed the characteristics of the community representation phenomenon in the national socio-philosophical discourse. The author argues that in the system of national worldview community is presented as a complex polycentric system of human interactions in national, class, professional and public-political forms.

Keywords: *existential, ontology, community, cordocentrism, ethnocentrism.*

**Соціальна філософія**

УДК 37.026.9:116

***Кравченко А. А.\*****Кандидат історичних наук, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова***ТВОРЧИСТЬ УЧИТЕЛЯ В ПАРАМЕТРАХ МОДУСІВ  
«ІНФОРМАЦІЇ» І «ЗНАННЯ».**

Досліджується проблема творчої діяльності учителя в контексті особливостей сучасного інформаційного суспільства, яке породжує нову культуру мислення і знання, що обумовлює нові параметри освітнього процесу, характер спілкування та світосприйняття.

Ключові слова: *творчість, учитель, знання, інформація, ідентичність, мережа, віртуальний.*

Постановка проблеми. Сучасність характеризується як епоха фундаментальних трансформацій всіх сфер суспільного буття. Соціально-культурні трансформації детермінують відповідні зрушення в межах освітнього простору. Суб'єкти освітньої діяльності змушені реагувати на ті виклики, які ставить перед людиною нова соціально-економічна реальність. Внаслідок цього відбуваються зрушення засад та функцій діяльності вчителя в сучасному світі.

Сучасність, в якій розгортається діяльність вчителя, може бути охарактеризована як діалог різноманітних культурних практик. Бінарна опозиція «високого» та «низького», «сакрального» та «профанного», «старого» та «нового», «традиції» та «інновації», «зовнішнього» та «внутрішнього», «порядку» та «хаосу» поступається місцем ситуації їх одночасної співприсутності. В цих умовах виникає простір для творчої самореалізації нових можливостей людського буття. Разом із тим в ситуації, коли «все можливе», зникають будь-які сталі орієнтири, які могли б спрямовувати людську активність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання сутності та оцінки основ і функцій діяльності вчителя в світі сучасної культури

досліджується в працях В.Г. Кременя, В.П. Андрущенка, В.П. Беха, С.В. Пролєєва, М.В. Ліпіна, С.Б. Кримського та ін. Методологічною основою проблеми освіти в інформаційному суспільстві стали праці П. Друкера, М. Кастельса, Е. Тоффлера та ін.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Переважна частина наукових робіт з даної проблематики вирішує питання загального порядку, в контексті традиційних підходів і абстрактних ідеалів, що не дозволяє виявити реальну картину сучасного стану освіти та ролі в ній учителя. Тому в даній роботі запропоновано розгляд творчої само-реалізації людського буття.

Формування завдань та цілей статті. Метою статті є аналіз, оцінка та узагальнення основних проблем розвитку сучасного освітнього простору — адаптації і творчості, в здійсненні яких відбувається креативне конституювання людської самості.

Виклад основного матеріалу. Сучасність характеризується повною емансипацією людини. Проте це призводить до поширення апатії та конформізму в сучасному суспільстві. Внаслідок цього домінуючою соціальною позицією виступає конформізм та адаптативна форма поведінки. Досліджуючи наявний соціум, Ж. Бодрійяр описує його як тотальне звільнення, «вибух» свободи у всіх сферах [1, с. 7]. У процесі реалізації «проекту модерну» відбулося змішання матеріального, раціонального, сексуального, критичного та антикритичного. Цивілізація пройшла усіма шляхами, виробляючи різноманітні предмети, символи, ідеології та насолоди, проте сьогодні «гра завершена», «все звільнено», — стверджує Ж. Бодрійяр. «Ми поспішаємо у порожнечу, тому що всі кінцеві цілі звільнення залишилися позаду, нас невідступно переслідує і мучить передбачення всіх результатів, апріорне знання всіх знаків, форм і бажань» [1, с. 7–8]. Таким чином, в сучасній цивілізації стверджується «суспільство спектаклю» (Г. Дебор), або, висловлюючись термінами Ж. Бодрійяра, стверджується «царство симулякрів», де творчий потенціал людства постає позбавлений мети свого існування.

Описана ситуація характеризується відсутністю чітких ціннісних орієнтирів життєдіяльності людини. Для сфери освіти це означає зникнення того «взірця», відповідно до якого раніше організовувалась педагогічна діяльність. Відбувається нівелювання ідеологічних, релігійних та культурних детермінант освітнього простору. Вчитель втрачає зовнішні орієнтири колишніх авторитетів та змушений діяти в нових

невизначених умовах. Внаслідок цього зростає його відповідальність за ті форми та способи, яких набуває освітній процес.

Зазначимо, що абстрактність ідеалів діяльності вчителя неминуче призводить до абстрактності, частковості та однобічності педагогічного процесу в цілому. Освіта, слідом за суспільством, перетворюється на «спектакль». «Образи, — писав Г. Дебор, — відірвані від різних аспектів життя, тепер злилися в єдиному вируючому потоці, в якому колишню єдність життя вже не відновити. Реальність, розглянута по частинах, постає перед нами вже в якості власної цілісності, у вигляді особливого, самостійного псевдосвіту, який можна лише споглядати. Всі образи навколишнього світу зібралися у самостійний всесвіт образів, який наскрізь проникнений чванливою брехнею. Вистава взагалі, як конкретна інверсія життя, є самостійний рух неживого» [2, с. 9]. В силу сказаного діяльність вчителя інституалізується, набуває закріплених в інструкціях та програмах форм за рахунок живого діяльнісного спілкування в освітньому просторі.

Сутність «суспільства спектаклю» Г. Дебор визначає як втрату безпосередньої суб'єктності, адже все те, що раніше переживалося безпосередньо, віднині витіснено у видимість «спектаклю». Термін «спектакль» означає «суспільні відносини, опосередковані образами» [2, с. 9]. Важливу роль у становленні «суспільства спектаклю» відіграють засоби масової інформації. На сучасному етапі відбувається підпорядкування природи культурою настільки, що «її доводиться штучно відновлювати в якості однієї з культурних форм» [5, с. 505]. Ми стали жити не в природному, а переважно інформаційному світі.

Разом з тим потрібно зважати, що на відміну від інформації природа знання передбачає наявність ініціативного та вільного індивіда. Втім, знання можуть виступати не тільки предметом творчого пізнання та самопізнання, вони можуть бути також предметом споживання, коли потреба у знаннях диктується наявним попитом. Сучасна організація суспільства детермінується необхідністю швидко та ефективно виробляти і використовувати знання. В «інформаційну епоху» людина постійно опиняється в ситуаціях, діяти в яких її «не навчили». Саме це «розумне незнання» виявляється її конкурентною перевагою. Здатність діяти відповідно до вимог нової ситуації, тобто здатність швидко змінювати схеми діяльності, дозволяють людині ефективно використовувати зміни оточуючого середовища. Жорстка прив'язаність до механічного відтворення завчених схем та алгоритмів діяльності прирікають інди-

віда на прогаши у конкурентній боротьбі в глобальному інформаційному світі. Таким чином, діяльність вчителя повинна припинити бути передачею суми готових знань, натомість має спрямовуватися на розвиток універсальних здібностей людини.

Для того, щоб «виживати», сучасне суспільство, так само як і окрема людина, повинні вміти позбавлятися від «вчорашніх завдань» та традицій, і спрямовувати звільнену в результаті цього енергію на нові, більш продуктивні завдання. Адже якщо організація «збирається максимально використовувати свої можливості, вона повинна своєчасно відмовлятися від непродуктивних та позбавлятися застарілих напрямків діяльності» [3, с. 169]. Тобто для подальшого існування людина та організації змушені постійно змінюватись. Модернізація, або цілеспрямована зміна, постає нормою сучасного життя. У ситуації відсутності «метанаративів» та плюралізму цінностей критерій трансформацій визначається ситуативними потребами практичної діяльності. Таким чином, головним орієнтиром існування та розвитку сучасної соціальної організації постає прагматична ефективність.

Із вступом суспільства в соціотехнічну стадію розвитку, людське буття перетворюється у «людсько-машинне» (В. А. Кутирьов). Нова духовність, яка формується на основі інформаційного і матеріального буття, роз'єданого по всіх параметрах, має зовсім інші виміри, яким не відповідають критерії альтруїзму, «всезагального» — добра, блага, добробуту, сили щастя тощо. Нове штучне середовище «сканує» людину, приймає тільки її «інформаційний аспект», вводячи її як цілісну істоту в стан кризи [8, с. 176].

Важливим є те, що в умовах інформаційної ери історична тенденція полягає в тому, що домінуючі функції і процеси все більше виявляються організованими за принципом мереж. Саме мережі становлять нову соціальну морфологію наших суспільств, а поширення «мережевої» логіки значною мірою позначається на логіці розгортання діяльності сучасного вчителя [5, с. 494]. Відкритість, висока динамічність соціальних структур з мережевою основою, поширюється на сферу освітніх інновацій, введення яких не призведе до хаосу тільки за умови здатності суб'єктів освітнього простору до самоорганізації, самовідтворення, самореферентності. Здатність діяти самочинно стає невід'ємною частиною сучасного суспільства — суспільства, в якому інформація набуває товарного статусу. Процес комунікації стає невід'ємною частиною феномена інформації, а найбільш поширеним видом діяльності стає інтелектуальна

праця. В цих умовах інформаційно-комунікативні системи виступають специфічним посередником між соціальними суб'єктами.

Визначальним фактором соціальної диференціації в «інформаційному суспільстві» стає рівень освіти та доступ до інформаційних ресурсів. Здатність розпредметнення культурної спадщини поряд із власністю визначають соціальний статус окремих індивідів та цілих країн. Знання поряд з силою та багатством постає джерелом влади в сучасному світі. Причому, як зазначає Е. Тоффлер, вирішальна відмінність між насиллям, багатством та знанням полягає у тому, що сила та багатство належать сильним та заможним. Натомість дійсно революційною характеристикою знання є те, що ним можуть володіти також слабкі та бідні [7, с. 42]. Таким чином, привілейована спільнота людей буде визначатися рівнем освіти, і цей факт накладає на діяльність вчителя додаткові зобов'язання.

Слід зазначити, що освіта та знання в «інформаційному суспільстві» з одного боку виступають як чинники демократизації та плюралізації суспільства. Втім, з іншого боку, вони постають причиною соціальної диференціації. Дистанція між невіглаством та освіченістю набагато більша, ніж між багатством та бідністю. Знання неможливо відібрати без наявності відповідно підготовленої особистості. Багатство може бути байдужим до якості особистості, знання — ні. Соціальна взаємодія у «інформаційному суспільстві» буде визначатися здатністю не тільки доступу та збереження інформації, більш важливою є здатність створювати нові знання. Цей світ буде наповнений «двома різними популяціями: тією, що взаємодіє, та включеною у взаємодію, тобто тими, хто здатний вибирати свої мультиспрямовані ланцюги комунікацій, та тими, кому будуть надавати обмежену кількість наперед «запакованих» варіантів вибору» [4, с. 350]. Відповідно, детермінанти соціальних конфліктів переміщуються з економічної сфери в сферу культури. Йдеться про те, що принципи розвитку економічної сфери розповсюджуються на сферу культури. Відбувається комерціалізація культури, в якій основним критерієм діяльності знову ж таки виявляється ефективність.

Важливою особливістю нового суспільного устрою є його «технологізація». «Машинна» техніка поступається місцем «інтелектуальній» техніці. Повсякденне життя людини тепер вписане у технологічний контекст, що призводить до відповідних змін у способах поведінки та мислення. Строгість, систематичність та лінійність «типографного мислення» виявляється непридатною в умовах «віртуальної культури».

«Галактика Гутенберга» культивувала здатність відсторонено, критично осмислювати надрукований текст. Для цього необхідно мислити послідовно, концептуально. «Швидкість» такого об'єктивного мислення є набагато меншою, ніж «швидкість» сприйняття повідомлень «віртуальної реальності». В межах останньої людина вже не здатна дистанціюватися від потоку повідомлень. Вона розчиняється в «екстазі комунікацій» (Ж. Бодрійяр) та втрачає безпосередність співпричетності до буття. Тому формується неконструктивне та іронічне ставлення до оточуючого людину «віртуального» світу, адже він постає множиною копій.

Описана ситуація є новою не тільки для людської психіки та культури, а здійснює трансформаційний вплив на освітній простір. Мова йде про те, що сьогодні одночасно співіснують тимчасове та вічне, мінливе та незмінне, хаос і порядок. Освіта як дещо усталене випробовується невизначеністю. Діяльність вчителя випробовується теж, разом з тими спільнотами, до яких він належить. Але соціокультурні трансформації не можуть відбуватися без відповідних змін внутрішнього світу людини. Дійсна модернізація освіти неможлива поза трансформацією суб'єкта цієї модернізації. Зовнішні зміни освіти спираються на внутрішні зміни особистості вчителя.

В контексті зазначених міркувань загострюється питання культури та етичних засад «інформаційного світу» та людської активності у ньому. Слід підкреслити, що зазначений етичний фундамент не є новою культурою, якщо розуміти її в традиційному значенні сукупності певних цінностей. Мережева організація суспільства передбачає поєднання різноманітних суб'єктів у спільну мережу, що унеможливорює існування у ній єдиної системи цінностей. Так само «дух інформаціоналізму» не є сукупністю інститутів, оскільки розвиток мережевих підприємств формується у різних інституційних оточеннях. Хоча з точки зору М. Кастельса, «інформаційна епоха» має загальний «культурний код». Він складається з багатьох культур, багатьох цінностей, багатьох проєктів, які виникають у свідомості та утворюють можливості для формування стратегій діяльності різних учасників мереж. «Це дійсно культура, але культура ефемерного, культура кожного стратегічного рішення, швидше ковдра з клаптиків, яка зшита з досвіду та інтересів, ніж хартія прав та обов'язків. Це багатолика віртуальна культура... Але це і не фантазія, це дієва сила, оскільки вона надає інформацію для

владних економічних рішень у кожен момент життя мережі та здійснює їх» [4, с. 197–198].

Нова культурна ситуація актуалізує проблему духовності. Адже саме завдяки духовності людина здатна протистояти емпіричному контексту свого повсякденного існування [6, с. 55]. Це стає можливо завдяки актуалізації ціннісного надбання людства у життєдіяльності людини чи суспільства. Важливо пам'ятати, що саме духовність є засадою самототочності та самочинності людської самості.

В контексті цих міркувань стає зрозумілим, що «інформаційне суспільство» породжує «віртуальну культуру» та новий тип духовності. Способом її існування постає стала та непередбачувана трансформація. Спроби кристалізації параметрів цієї культури призводять до її моментального застарівання. Мінливість постає характерною особливістю цього віртуального простору. Цією рисою нова культурна ситуація кардинально відрізняється від своїх традиційних, класичних аналогів. Для класичної культури було властиве прагнення через творчість піднятися над своїм часом до рівня загальнолюдської історії. Вона, висловлюючись метафорично, розгорталась у вічності, була співпричетна всезагальним засадам людського буття. Натомість сучасна «віртуальна культура» створює можливості гнучкого пристосування до умов, що динамічно змінюються. «Дух інформаціоналізму» є культурою «творчого руйнування», прискореною до швидкості оптичних електронних ланцюгів, через які проходять її сигнали» [6, с. 180].

Фактом, що детермінує трансформацію функцій вчителя в сучасному суспільстві, є охоплення інформаційними потоками більшості видів культурної життєдіяльності у всьому її розмаїтті. Мова йде про те, що знання та інформація постають загальнодоступними. Внаслідок цього долається відмінність між аудіо-візуальними засобами та друкованими засобами масової інформації, загальнодоступною і високою культурою, розвагами та інформацією, освітою і пропагандою. Всі прояви культури, від найгірших до кращих, від самих елітних до найпопулярніших, з'єднуються в цьому «цифровому всесвіті» та утворюють нове символічне середовище. Таким чином, в межах «інформаційного суспільства» вперше віртуальність постає новою реальністю, у якій людина отримує новий досвід.

Подібні «віртуальні» соціокультурні умови кардинальним чином трансформують ситуацію людини. Постійна мінливість унеможливорює утворення цілісної людської самості. Класична культура передбачала

існування граничного досвіду — по суті, вона була практикою такого досвіду. Трансцендування за визначені наявні межі емпіричного існування із необхідністю надавало людині граничний досвід. Завдання «пізнати самого себе» означало розуміння людської природи як креативного виходу за межі наявного. Людина тут сприймається не як даність, а як завдання. Причому, завдання це реалізувалось тільки при засвоєнні певної всезагальнолюдської субстанції, якою могла виступати історія, культура, «світ Ідей» або «Абсолютна Ідея». Завжди людина була співпричетна субстанційним началам, які значно перевищували можливості її тимчасового існування.

На противагу класичному періоду «інформаційна епоха» розчиняє індивіда у плинності існування «тут і тепер». Саме в цю епоху постає можливість проголошення «кінця історії» (Ф. Фукуяма). Організація людської спільноти відповідно до віртуальних мереж передбачає звільнення від «тягаря історії» та пов'язаної з нею людською ідентичністю. Віртуальна реальність не є цілісною, вона виступає процесом постійного перекомбінування наявних можливостей. Це обумовлює появу відповідної мозаїчної культури. Відсутність центру, який би впорядковував периферію соціокультурного простору, неминуче призводить до появи синергетичної (хаотичної) структури. Мережа є її конкретним вираженням. «Віртуальна культура» влаштована надзвичайно мозаїчно, а не ієрархічно. Знання та інформація у цьому світі ієрархічно не впорядковані. Розважальні повідомлення можуть бути розташовані поряд з науковими знаннями або інформацією про природні катаклізми. Поширення інформаційних мереж посилює мозаїчність представленої інформації, що визначає характер спілкування та зумовлює сам спосіб сприйняття й орієнтації у світі. Цілісність світосприйняття у сучасної людини порушується. Це не могло не позначитися на способах людської самоідентичності. В результаті пізнання світу та «самопізнання» людина отримує знання, яке мозаїчно організоване, тобто представляє собою еkleктичну сукупність розпорошених та децентрованих конфігурацій в горизонті множинного, а тому й неминуче фрагментарного дискурсу.

Висновки. Культура виробила два способи життєдіяльності в ситуації динамічних трансформацій суспільного буття — це адаптація та творчість. Звичайно, що вони не існують у чистому вигляді. У житті конкретної людини адаптативні та творчі способи поведінки тісно переплетені, проте зазвичай у різних індивідів певна стратегія самореалізації

є домінуючою. В одному випадку людина буде некритично пристосовуватись до наявних вимог соціуму та проявляти творчість виключно в межах цього завдання. В іншому випадку, навпаки, підпорядкованим моментом буття людини буде саме завдання адаптуватися до існуючих вимог. Провідну роль тоді відіграє критичне осмислення та перетворення наявного соціуму. Зазначимо, що саме творча позиція людини є такою, що відповідає сутності людини. Адже становлення людського відбувається саме у горизонті творчості, тобто, як самочинний розвиток, креативне конституювання людської самості.

### Список використаних джерел:

1. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла [Текст] / Ж. Бодрийяр; Пер. Л. Любарской, Е. Марковской. — М.: Добросвет, 2000—258 с.
2. Дебор Г. Общество спектакля [Текст] / Г. Дебор; Пер. с фр. С. Офертаса и М. Якубович. — М.: Логос, 1999. — 224 с.
3. Друкер П. Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества [Текст] / П. Друкер; Пер. с. англ. — М.: ООО «И. Д. Вильямс», 2007. — 336 с.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс; Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. — М.: ГУ ВШЭ, 2000. — 606 с.
5. Кастельс М. Становление общества сетевых структур [Текст] / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 492–505.
6. Кримський С. Б. Ранковіроздуми [Текст]: зб. ст. / С. Б. Кримський; худож. Оформ. О. Білецького. — К.: Майстерня Білецьких, 2009. — 114 с.
7. Тоффлер Э. Метаморфозы власти [Текст] / Э. Тоффлер; Пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. — 669 с.
8. Філософія грошей в епоху фінансової цивілізації: монографія / кол. авторів; за ред. Т. С. Смовженко, З. Е. Скринник. — К.: УБС НБУ, 2010. — 463 с.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2013 р.

---

Кравченко А. А. «Творчество учителя в параметрах модусов «информации» и «знания»

Исследуется проблема творческой деятельности учителя в контексте особенностей современного информационного общества, которое рождает новую культуру мышления и знания, что обуславливает новые параметры процесса образования, характер общения и мировосприятия.

Ключевые слова: *творчество, учитель, знание, информация, идентичность, сеть, виртуальный.*

Kravchenko A.A. Teacher's creative activity in the parameters of the modes of information and knowledge

The paper investigates the problem of teacher's creative activity in the context of the features of the modern information society, which creates a new culture of thinking and knowledge, which leads to the new parameters of education, the nature of communication and worldview.

Keywords: *creation, teacher, knowledge, information, identity, network, virtual.*

**Соціальна філософія**

УДК 141.7:316.61

**Власенко Ф. П.***Кандидат філософських наук, асистент кафедри гуманітарних наук  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка***ТРАДИЦІЇ Й НОВАЦІЇ В СОЦІАЛІЗАЦІЇ ІНДИВІДА:  
СИНЕРГЕТИЧНИЙ КОНТЕКСТ**

Стаття присвячена аналізу змісту та особливостей соціалізації індивіда в сучасному суспільстві з позицій синергетичного підходу. Зокрема, розглядається роль традицій і новацій в існуванні сучасної культури та формуванні особистості. Констатовано, що в сучасному соціокультурному просторі спостерігається дисбаланс традицій і новацій, подолання якого можливе через усвідомлення конструктивної ролі синергійності традиційних й інноваційних культурних структур.

Ключові слова: *суспільство, особистість, соціалізація, культура, традиції, інновації, цінності.*

Глобалізаційні процеси, як необхідний атрибут сучасного світу, супроводжуються суттєвими змінами у взаємодії та існуванні національних культур. Для останніх глобалізація є своєрідною перевіркою на «життєздатність» в умовах складних інтеграційних процесів. Як наслідок, соціальна реальність, що формується в наш час, характеризується новими відносинами між людьми у сфері культури, новими умовами розвитку, новою системою цінностей, норм поведінки, культурних потреб і засобів їх задоволення. За таких умов спостерігається культурний розрив, втрата традиційних основ, перехід від моноетнічної до поліетнічної культури, основними категоріями якої є деієрархізація, деканонізація, невпорядкованість, нелінійність, відбувається формування нових культурних моделей тощо.

Отже, життя сучасної людини суттєво відрізняється від її традиційного існування. Зміни життєвого шляху особистості, продиктовані

трансформаціями, що відбуваються в економічній, політичній, соціокультурній, морально-етичній сферах. Тому, відповідні зміни відбуваються не лише в кожній із цих сфер, а й у самій особистості, наслідком чого є невизначеність її соціальних орієнтирів. Доречно тут є думка західного теоретика інформаційного суспільства Е. Тоффлера, який стверджував, що настає епоха не масових засобів інформації, а поряд з новою техносферою з'являється нова інфосфера, що буде мати наслідки в усіх сферах життя, включаючи нашу свідомість [1].

У цьому контексті важливою проблемою, що потребує теоретичного розв'язання з урахуванням сучасного рівня соціально-філософського знання, є проблема соціалізації індивіда як процесу засвоєння ним надбань культури, соціальних ролей, суспільного досвіду, що перетворює людину на творчо активного суб'єкта. Варто відзначити, що проблема соціалізації у науковій літературі представлена досить об'ємно. У філософській думці ця проблематика ґрунтовно представлена в екзистенціалізмі (А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс), де соціалізація зводиться до засвоєння індивідом соціальних ролей; концепції «масової людини» Х. Ортеги-і-Гассета, що розкриває соціально-психологічний тип людини натовпу; Франкфуртській філософській школі (Г. Маркузе, Е. Фромм, Ю. Габермас), де значна увага приділялась дослідженню співвідношення загальнолюдського, соціального та індивідуального.

Проблемами формування особистості, а отже, у тій чи іншій мірі питаннями соціалізації займалися також українські вчені, зокрема: В. Андрущенко, І. Бойченко, Л. Губерський, М. Лукашевич, В. Муляр, І. Надольний, А. Ручка та ін.

Розглядаючи процес соціалізації індивіда в умовах сучасних соціокультурних змін, актуальним постає питання співвідношення традицій і новацій в соціумі. У зв'язку з цим, метою даної статті є аналіз ролі традицій і новацій в соціалізаційному процесі з позицій синергетичного підходу.

Звернення до синергетичної парадигми дозволяє нам провести експлікацію проблеми співвідношення традицій і новацій в соціумі за допомогою категорій порядку і хаосу. Ґрунтуючись на тому, що порядок і хаос, як різні способи буття соціуму, відображають єдиний процес становлення, синергетика нівелює бінарну опозиційність цих категорій. Признаючи, що будь-яке нове явище народжується із елементів структурного розпаду попередньої системи, якому передують порушення динамічної рівноваги, синергетика дозволяє включити елементи, що

вже пройшли стадію хаосу в нову систему у вигляді елементів порядку. Такий підхід не суперечить ідеї наступності в культурі, що дозволяє по іншому переглянути відношення традицій і новацій в культурі.

У функціонуванні кожного суспільства важлива роль належить множині традицій, звичаїв, різним нормам поведінки, творчій активності людей тощо. Соціокультурний порядок тримається також на глибинних архетипах свідомості, стандартах мислення, на ціннісних зразках. У результаті світ, в уявленнях людини, виступає не як хаотичний, а як певним чином впорядкований, наділений відповідним смислом. У цьому полягає антропологічна сутність соціального порядку, без чого суспільство не могло б існувати й розвиватися.

У сучасному українському соціумі спостерігається тенденція «хаотизації» системи соціалізації, зміни ціннісно-сміслових засад, що спричиняє переструктуризацію цілісності цієї системи, непрогнозовану за своїми параметрами. Якщо раніше, у функціонуванні суспільства важлива роль належала досвіду і традиціям, то сьогодні під дією законів ринку, професійно-спеціалізованої діяльності, життєвий світ людини наповнюється речами масового споживання. На думку Ж. Бодрійяра, «в сучасному суспільстві, з його підвищеною інтеграцією, індивіди вже більше не змагаються один з одним у володінні благами, вони самореалізуються у своєму споживанні, кожен сам по собі» [2, с. 154]. Індивід все більше обмежується в цій системі, стає детермінованим цінностями суспільства споживання, серед яких провідне місце займають власність, прибуток, гроші тощо. Виходить, що досвід, знання, звичаї й традиції — це баласт при засвоєнні нової реальності, що створюється сучасним постіндустріальним суспільством. Цю реальність швидше і легше засвоює той, у кого за плечима немає тягаря стереотипів і традицій.

Співвідношення традицій та новацій в соціумі визначається через ресурс реплікації культурних зразків. Реплікація — це процес створення собі подібної структури [3]. Реплікаторами в соціокультурній сфері являються культурні зразки, архетипи. Архетипи — це «наскрізні символічні структури історії культури, що асоціюють певний тематичний матеріал свідомого та підсвідомого функціонування людських цінностей» [4, с. 39].

Культурними зразками можуть бути об'єкти будь-якої природи у сфері культури, з якими індивід, або соціальна група співвідносить своє сприйняття, мислення, уявлення, поведінку. Основні класи культурних зразків складають шаблони, моделі, технології, обмеження,

символи й цінності. Вони, будучи реплікаторами, постають одиницями соціокультурного процесу, надаючи йому дискретності й мережевої структури. Соціум є тим середовищем, що забезпечує необхідні умови для копіювання культурних зразків. У цьому контексті люди виступають як ресурс самовиробництва культури.

Якщо звернутися до основних принципів соціальної синергетики, то можна констатувати, що ресурс реплікації культурних зразків залишається незмінним лише в традиційному суспільстві, і то поза кризовою ситуацією (точкою біфуркації). Навпаки, в сучасному постіндустріальному, інформаційному суспільстві, орієнтованому на інновації ресурс реплікації будь-яких культурних зразків зазнає складної еволюції.

Тому, принципово важливими постають ті соціокультурні процеси і чинники, що впливають на темп виробництва самого ресурсу реплікації культурних зразків. Визначальним тут являється характер виникаючих зворотних зв'язків. Зворотний зв'язок, на думку І. Пригожина і І. Стенгерс, являється основною ознакою і умовою самоорганізації [5, с. 209].

Основними видами зворотного зв'язку є негативний (від'ємний) і позитивний. Негативні зворотні зв'язки забезпечують стабільність системи, постійність її параметрів, стійкість до зовнішніх впливів, тобто слугують механізмом стабілізації системи.

При позитивному зворотному зв'язку збільшується роль зовнішнього впливу на майбутній результат. Він має велике значення для функціонування й розвитку системи. Позитивні зворотні зв'язки забезпечують появу нових якостей і параметрів складності системи. Тобто забезпечують здатність системи пристосовуватися до мінливих зовнішніх умов.

Однак, позитивні зворотні зв'язки можуть мати різні наслідки. Вони можуть привести як до руйнування системи, так і до локалізації, утворенню нових динамічних, дисипативних структур.

Механізм дії зворотних зв'язків певною мірою можна перенести і на суспільство. Так, якщо в суспільстві новації зустрічаються здебільшого критично й неоднозначно, то діє внутрішній негативний (від'ємний) зворотний зв'язок. Його наявність збільшує вірогідність того, що протягом тривалого часу в суспільстві не виникне будь-якого суттєвого ресурсу реплікації нового культурного зразка. Іншими словами, цей ресурс (група людей, що підтримують новації) із-за своєї малочисельності буде складати лише один із елементів випадкового, хаотичного фону. Згідно теорії О. Князевої і С. Курдюмова — це тип поведінки системи, який виникає тоді, коли відсутня локалізація, від-

бувається «розмивання» структур. У цій ситуації дисипативний чинник працює динамічніше ніж фактор локалізації.

Навпаки, якщо в суспільстві новації сприймаються позитивно, зацікавлено, з готовністю їх спробувати, то має місце так званий внутрішній позитивний зв'язок. Наявність його підвищує вірогідність того, що за порівняно короткий час в суспільстві сформується ресурс реплікації нового зразка поведінки. Інакше кажучи, доволі швидко все більше громадян поводитиметься когерентно. При цьому, учасники когерентної дії сповідують одні ідеали, орієнтуються на одну і ту ж культурну інновацію і використовують загальні критерії оцінки дійсності.

Науковці таку ситуацію називають «згодою» основних передумов і засад діяльності учасників даного руху [6]. Мовою синергетики можна сказати, що тут ми зустрічаємось з дією одного із параметрів порядку, який окреслює контури майбутньої структури системи соціалізації. Якщо ж в соціумі наявна певна категорія людей, котрі не беруть участі в даному русі (некогерентні), то збільшення ресурсу реплікації культурного зразка набуває лавиноподібного характеру і в поведінці системи діє режим інтенсивного розвитку процесу локалізації й оформлення нових структур. Даний режим виникає, коли фактор неоднорідності в середовищі працює значно інтенсивніше ніж дисипативний чинник.

За цих умов спостерігається когерентна, тобто узгоджена, кооперативна дія елементів (індивідів). Подібні кореляції дозволяють деякій локальній події (у нашому випадку інноваційній структурі) викликати узгоджену дію (поведінку) елементів системи (громадян). Це механізм формування нової структури під дією незначної флуктуації. Однак, когерентні дії спричиняють лише ті відхилення системи, що потрапляють в резонанс з її внутрішніми процесами. Тобто культурна інновація може бути підтримана, якщо в суспільстві наявний достатній ресурс для реплікації, а баланс традицій і новацій в соціумі залежить від динаміки ресурсів реплікації культурних зразків. Так, нестабільність традицій в соціумі спричинена з одного боку, процесом реплікації нового, потенційно конкуруючого з усталеним, а з іншого боку — розчаруванням людей в ефективності старого культурного зразка. Незначні зміни (флуктуації) спричиняють появу нового реплікатора, який у свою чергу впливає на появу нового порядку системи.

У цілому ж інтегративні й дезінтегративні чинники в суспільстві перебувають в нерозривній єдності, виступають обов'язковими етапами самоорганізації культурних явищ і соціальних зв'язків. Будь-які зміни,

нововведення в суспільстві пов'язані з дезорганізацією, супроводжуються збільшенням ентропії. Навпаки, впорядкування нововведень обов'язково спричиняє стадію стійких організаційних форм і нових ціннісних орієнтацій.

В сучасному суспільстві часто спостерігається порушення гармонії традицій і новацій. Інноваційний елемент в культурі самоорганізується. Звідси наявність в соціумі революційних змін, трансформація звичних для громадян форм соціокультурної взаємодії тощо. Зростає тенденція послаблення міжпоколінної комунікації, як форми трансляції соціокультурного досвіду, внаслідок появи миттєвого, вільного доступу до будь-якої інформації. У цілому, скорочуються традиційні способи передачі знань, які виявилися неспроможні справитися з глобальними інформаційними потоками. На перший план виходять засоби масової інформації, комп'ютерно-інформаційні мережі, що формують новий соціокультурний простір. Відповідно, сім'я, як важливий соціокультурний інститут, втрачає пріоритетність в процесах соціалізації й передачі культурних традицій.

Відношення між традиційними й інноваційними культурними зразками набувають характеру жорсткої конкуренції. При цьому «в сучасній культурі наявний яскраво виражений прошарок інновацій, котрі постійно трансформують культурні традиції, ускладнюючи тим самим процеси соціалізації й адаптації людини до нових умов життя. Ускладнення й інтенсифікація соціокультурної реальності, що супроводжуються зломом традицій і норм, стрімке і всеохоплююче розповсюдження продуктів масової культури породжують загрозливі масштаби кризи сучасної особистості» [7, с. 57].

Для того щоб уникнути нестабільності в соціумі, руйнації усталених, традиційних соціокультурних зразків, потрібно володіти великою кількістю багатоманітних культурних зразків, здатних скласти вдалу альтернативу попередньому реплікатору. Це сприятиме тому, що інститути соціалізації будуть взаємодіяти з традиційними й інноваційними реплікаторами переважно в режимі кооперації, а не у форматі жорсткої конкуренції.

Вітчизняний досвід показує, що масовий (когерентний) спосіб мислення і життя дозволяє в короткі терміни створити новий ресурс реплікації будь-якого, нерідко ціннісно «порожнього» культурного зразка.

Наприклад, для українського соціуму характерна криза концептуальної визначеності соціокультурного розвитку. Одним із наслідків цього є поява в суспільній свідомості ціннісного хаосу й стихійне його заповнення смислами різного характеру. Аналізуючи ціннісні орієнтації сучасної української молоді, можна виокремити два яскраво виражені вектори орієнтацій на цінності інших культур. Це, по-перше західний вектор, який особливого поширення набуває в середині 90-х років ХХ ст. Результатом таких орієнтацій є тотальна вестернізація («магдоналізація») українського суспільства. Сучасні погляди української молоді дозволяють також говорити про східний вектор орієнтацій («сушизацію») населення. Це підтверджує тезу про те, що українці в нові ідеї вірять краще ніж їх розуміють. Також це вказує на те, що нація шукає смислові орієнтири в «чужих» культурах. Послугуючись відомим висловом кобзаря «і чужому навчайтесь і свого не цурайтесь» необхідним є компаративістський підхід. Який включав би творчий синтез традицій і новацій через призму національної культури, ментальності тощо. Виходячи з цього, здається правомірним може бути твердження, що концептуальними цінностями в розвитку сучасного українського суспільства мають стати архетипні цінності культури, виражені в так званому українському національному характері.

У процесі соціалізації у кожної людини вибудовується певна модель світу на основі засвоєння відповідних знань, цінностей, осягнення культурних смислів тощо. Однак, у зв'язку з насиченістю соціокультурного простору новими цінностями й нормами вказаний процес зазнає відповідної трансформації. Це проявляється через зміни у співвідношенні між цілеспрямованими й стихійними чинниками соціалізації, швидку передачу соціокультурного досвіду новими каналами, створення людиною штучних реальностей, що розширюють звичні межі буття людини. Але нестабільність і новизна можуть створити небезпечні умови, оскільки людина, яка прагне до самоідентифікації, встановлення соціальних зв'язків змушена діяти у мінливому середовищі, їй доводиться робити вибір між постійно змінними цінностями і цілями, який не завжди робиться на користь гуманістичних ідеалів. Тому основною метою соціалізації в сучасному постіндустріальному суспільстві є формування креативної особистості, здатної до творчої активності.

Неможна не помітити, що особливістю соціалізації сучасного підлітка являється послаблення впливу на нього традиційних інститутів освіти і виховання, посилення ролі візуальної культури на протигагу

вербальним каналам комунікації. Із цього слідує, що змінюється не лише характер сприйняття, обумовлений специфікою подання інформації, але й принципи світосприйняття і мислення. Все це обумовлює необхідність гармонізації стихійного і цілеспрямованого чинників соціалізації. Адже в сучасному суспільстві актуальною постає проблема розвитку в людини комплексу здібностей для її діяльності в складних, непередбачуваних, динамічних середовищах, в умовах природних, соціальних, інформаційних взаємодій різного рівня. Отже, виходить, що в сучасних умовах суспільного розвитку одним із завдань соціалізації постає адаптація молоді до нових умов інтелектуального розвитку. В умовах бурхливого розвитку сучасного світу, люди не прогнозуючи своє майбутнє, орієнтуються на принцип «тут і тепер» і тому завдання освіти вбачається в підготовці молодого покоління до таких швидких змін. Ефективність інститутів соціалізації повинна оцінюватися не лише по тому, наскільки вдало вони забезпечують засвоєння і відтворення традиційних цінностей і норм поведінки, а й по тому, чи готують вони підростаюче покоління до самостійної творчої діяльності.

Творчість перетворюється в обов'язковий атрибут адаптації молодого покоління до мінливих соціокультурних умов буття. З розвитком суспільства, розумові здібності людини все більшою мірою набувають креативного характеру, плюралізм суспільних норм і уявлень призводить до різноспрямованості соціалізації й ідентифікаційної невизначеності. Перед сучасною освітою постає завдання навчити людину вчитися протягом всього життя.

Все це вказує на визначальну роль в системі соціалізації синергії традицій і новацій. Порушення цього зв'язку спричиняє появу стану нестійкої рівноваги, коли руйнація традицій призводить до невизначеності у життєвих пріоритетах людей. Небезпечним є порушення гармонії між традиціями і новаціями, і як наслідок між тими соціальними ресурсами (поколіннями людей), котрі їх створюють. Потрібні час і відповідні зусилля для створення стійких, інтегративних зв'язків між цими культурними прошарками соціуму. У цьому випадку може проявити себе синергетичний принцип поєднання частин в ціле. Соціальний світ з виникненням кожної нової культурної форми ускладнюється, але так, що не відбувається повного витіснення попередньої форми. При цьому важливо, що з виникненням нової культурної форми, попередні форми не консервуються, а розвиваються. Будь-яка нова культурна форма (зразок) має свої межі, тому необхідно не протиставляти традиції

і новації, а враховувати їх взаємозв'язок. Основним критерієм співвідношення традицій і новацій (порядку і хаосу) постає ступінь або міра їх узгодженості. У динаміці їх взаємодії народжується і розвивається соціокультурна реальність.

Таким чином, узагальнюючи вищезазначене, можна констатувати, що в межах системи соціалізації з'являється ефект соціальної синергії — об'єднання вольових устремлінь і бажань, уявлень, цінностей багатьох суб'єктів діяльності з одного боку і культури/суспільства з іншого. Цей ефект у своїй основі має синергетичний зв'язок, за допомогою якого здійснюється процес соціокультурного розвитку. При такому зв'язку суб'єкт дії і соціальне середовище знаходяться у взаємозалежному відношенні й діють спільно для досягнення загальних цілей. Якщо зовнішнє середовище для суб'єкта (суспільство) відкрите для потоків інформації, на основі чого формується широкий спектр цілей, інтересів різних соціальних груп, суб'єкт має можливість ідентифікувати себе з будь-якою з цих цілей і таким чином включитися в мережу соціальних зв'язків.

У сучасному суспільстві часто спостерігається дисбаланс традицій і новацій. Подолання цього розриву, посилення міжпоколінної взаємодії можливе через усвідомлення синергійності традиційних й інноваційних культурних структур. Для збереження їх гармонії необхідно одночасно і підтримувати й обмежувати інноваційні процеси. Потрібна самоорганізація через призму їх співставлення з усталеними культурними зразками на предмет конструктивності.

### Список використаних джерел:

1. Тоффлер Э. Третья волна / Тоффлер Э. [Пер. с англ.] — М.: ООО. «Издательство АСТ», 2004. — 781 с.
2. Бодрийяр Ж. Система верей / Ж. Бодрийяр; Пер. с франц. С. Зенкин. — М.: Рудомино, 2001. — 224 с.
3. Пойзнер Б. Н. Воспроизводство неустойчивости в культуре / Б. Н. Пойзнер, Д. Л. Ситникова // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. — М., 2003. — С. 479–489.
4. Філософський енциклопедичний словник [голова редколегії В. І. Шинкарук]. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.

5. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М.: Прогресс, 1986. — 431 с.
6. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. — М.: АСТ; Ростов-н / Д.: Феникс, 1999. — 538 с.
7. Бобахо В. А. Современные тенденции молодежной культуры: конфликт или преемственность поколений? / В. А. Бобахо, С. И. Левикова // Общественные науки и современность. — 1996. — № 3. — С. 56–65.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2013 р.

*Власенко Ф. П.* Традиции и новации в социализации индивида: синергетический контекст

Статья посвящена анализу содержания и особенностей социализации индивида в современном обществе с позиций синергетического подхода. В частности, рассматривается роль традиций и новаций в существовании современной культуры и формировании личности. Констатируется, что в современном социокультурном пространстве наблюдается дисбаланс традиций и новаций, преодоление которого возможно через осознание конструктивной роли синергичности традиционных и инновационных культурных структур.

Ключевые слова: *общество, личность, социализация, культура, традиции, инновации, ценности.*

*Vlasenko F. P.* Traditions and novations of person's socialization: synergetic approach.

This article is devoted to analyze of content and person's peculiarity in modern society from position of synergetic approach. Particularly, the role of traditions and novations are considered in existence of modern culture and personality's formation. It was stated, that the disbalance of traditions and novations are observed in modern social and cultural space, which can overcome through awareness of constructive role of synergy of traditional and innovative cultural structures.

Keywords: *society, personality, socialization, culture, traditions, innovations, values.*

---

Соціальна філософія

УДК 117

*Путров С. Ю.**Кандидат педагогічних наук, доцент НПУ імені М. П. Драгоманова***ОСОБЛИВОСТІ БІОСОЦІАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ  
ВПЛИВУ НА ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ**

У статті зазначено, що концепт «біосоціальні технології впливу на здоров'я людини» повинен стати стрижнем науково-дослідної роботи, що присвячується філософському аналізу процесів формування, збереження та зміцнення здоров'я людини. Здоров'я людини обумовлює усі відомі процеси її біологічного і соціального життя та його ресурсозабезпечення. Сучасна наука достеменно доводить про те, що технічний, біологічний і соціальний світи об'єктивно обумовлені атрибутивними властивостями людини, і залежать від її здоров'я. Тут діють закономірності становлення, функціонування і подальшого розвитку.

Ключові слова: *біосоціальні технології, вплив, здоров'я людини.*

Актуальність поставленої нами проблеми обумовлена тим, що в уявленнях більшості людей питання охорони здоров'я традиційно розглядаються як виключно природничо-наукові, а з позицій сьогодення гуманітарним аспектам здоров'язбережувальної діяльності та біосоціальним технологіям впливу на здоров'я людини приділяється недостатня увага.

Різні аспекти зміцнення та збереження здоров'я відзеркалено у працях таких педагогів, як Т. Бойченко, Ю. Бойчук, М. Гриньова, М. Гончаренко, О. Іонова, С. Омельченко, В. Оржеховська, С. Страшко, В. Шахненко та ін.; медиків (М. Агаджанян, М. Амосов, Г. Апанасенко, І. Брехман, Е. Буліч, В. Войтенко, В. Казначеев, І. Кривич, Ю. Лісіцин, І. Муравов, Л. Попова та ін.), психологів (І. Д. Бех, О. Васильєва, В. Максименко, Г. Нікіфоров та ін.), фахівців у галузі фізичного вихо-

вання (В. Горашук, В. Дубогай, С. Єрмаков, Р. Карпюк, Т. Круцевич, С. Ровний, Л. Сущенко та ін.).

Нагадаймо, що термін «концепт» (від лат. *conceptus* — поняття) є змістом поняття. Його смислова наповненість у відволіканні від конкретно-мовної форми його виразу [9, с. 503]. За іншим джерелом, концепт — це «формулювання, розумовий образ, загальна думка, поняття» [13, с. 262]. Карнап помістив концепт, як відомо, між мовними висловлюваннями і відповідними до них денотатами. Інакше кажучи, концепт — це логічно-інтуїтивна схема вивчення проблеми, встановлення зв'язку між його елементами, а концептуалізація є особливою формою пізнання дійсності [13, с. 262]. Розглянемо його більш детально, оскільки це поняття є багатокомпонентним словосполученням. По-перше, поняття є основними елементами теорій, вони акумулюють і передають істотну частину нашого знання про реальний світ і роблять можливим його опис і пояснення. По-друге, поняття забезпечують наукову комунікацію. По-третє, поняття, як «логічні атоми нашої інтелектуальної діяльності» [14, с. 284–285], виконують евристичну функцію, будучи робочими інструментами наукового дослідження.

Приймемо до аналізу змісту концепта «біосоціальні технології впливу на здоров'я людини». Почнемо наш аналіз з категорії «людина». Людина (англійська: *human, man*; іспанська: *hombre; persona*; італійська: *essere umano, uomo, persona*; німецька: *Mensch*; нідерландська: *mens*; російська: *человек*; французька: *homme*; (мн. *gens*)) у даному випадку має декілька визначень — два з яких мають для нас принципове або специфічне значення.

Перше значення — це загальнонаукове визначення даного феномену, а саме людини, що співставляється з особистістю і індивідуумом, є носієм здорового образу життя, виконує роль своєрідного природного і суспільного ідеалу до якого має прагнути будь-яка особа. Дане поняття «людина» — є для нас вихідним. Тут ми не вбачаємо потреби дискутувати з філософами, психологами або антропологами, а вживаємо його у такому сенсі, як його прийнято вживати у психології.

Отже, людина — це насамперед біологічна істота, яка наділена на відміну від інших тварин свідомістю й мовою, здатністю працювати, оцінювати навколишній світ і активно його перетворювати [11, с. 28]. З іншого боку, людина — істота соціальна. Це найсуттєвіша ознака людини, оскільки суспільне життя і відносини, колективна трудова діяльність змінили і підкорили собі її природну індивідуальність.

Конкретну людину з усіма її характерними ознаками позначають поняттям «індивід».

Поняття «особистість» більш вузьке, ніж поняття «людина». Коли ми говоримо про особистість, ми виходимо з суспільної сутності і соціальних функцій індивіда. При цьому виникає питання: якщо особистість є ознакою індивіда, то чи будь-який індивід має цю ознаку? Річ у тім, що особистість — це ознака свідомого індивіда, який займає певну позицію у суспільстві і виконує певні соціальні ролі. Індивід, який народжений з глибокими відхиленнями у психіці, або той, що виріс поза людським оточенням, не зможе стати особистістю. Але це дуже рідкісні випадки. Набагато частіше трапляються, випадки, коли в людини недостатньо чітко сформована позиція особистості — стала система її ставлень до тих чи інших характеристик дійсності, яка виявляється у певній поведінці й вчинках. Неповторність, оригінальність особистості, сукупність тільки їй притаманних своєрідних особливостей складають індивідуальність людини, яка в одних має дуже яскраву палітру, в інших — малопомітна. Вона може проявлятися в одній або одночасно у декількох сферах людської психіки.

Задоволення людини наслідками своєї праці, становищем у суспільстві, взаємовідносинами з іншими людьми значною мірою пов'язане з можливістю розвитку і реалізації індивідуальних рис характеру. Цим пояснюється необхідність детального вивчення індивідуальних якостей особистості в медицині, біології, педагогіці, соціальній роботі, валеології, санології (від лат. *sanus* — здоров'я, тобто наука про здоров'я здорових людей), дефектології, геронтології, нозології, реабіліталогії, управлінні та інших галузях.

Друге значення категорії «людина» полягає у тому, що ми вживаємо її відносно особи, яку треба привести до нормального стану, тобто це коли мова йде про інвалідів, наркозалежних, хворих на ВІЛ/СНІД, людей з фізичними, соматичними, тілесними, психічними, духовними, руховими, сенсорними, розумовими та іншими вадами здоров'я.

У сучасній вітчизняній спеціальній літературі панує загальна точка зору на людину, що має фізичні, психічні, рухові, розумові та інші розлади і потребує реабілітації з боку фахівців, обіймається одним словом — інвалідність, що у Законі України від 21 березня 1991 року «Про основи соціальної захищеності в Україні», що набрав чинності з 1 січня 2013 року, розглядається як «міра втрати здоров'я» (Ст. 3) [4].

При цьому у Декларації прав інвалідів, зокрема, наголошується: «Інваліди мають невід’ємне право на повагу їх людської гідності. Інваліди, якого б походження не були характер і серйозність їх ушкоджень чи вад, мають ті ж основні права, що і їх співгромадяни того ж віку, що в першу чергу означає право на задовільне життя, яке було б якнайбільш нормальним і повнокровним». І далі: «Інваліди мають право на те, щоб їх особливі потреби були взяті до уваги на всіх стадіях економічного і соціального планування» [3].

У «Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів» узагальнено найновіший досвід багатьох демократичних держав у галузі реабілітації та інтеграції інвалідів. У цих правилах викладене таке тлумачення терміну «реабілітування»: «... процес, який має за мету допомогти інвалідам досягти оптимального фізичного, інтелектуального, психічного і (або) соціального рівня діяльності і підтримувати його, надавши їм, тим самим, можливості для зміни їх життя і розширення рамок їх незалежності. Реабілітування може включати заходи із забезпечення і (або) з відновлення функцій або компенсації втрати або відсутності функцій або функціонального обмеження. Процес реабілітування не передбачає тільки надання медичної допомоги. Він включає в себе широке коло заходів і діяльності, починаючи від початкового та більш загального реабілітування і закінчуючи цілеспрямованою діяльністю, наприклад, відновленням професійної працездатності» [12, с. 12].

Щодо об’єкта реабілітування нами використовується для заміни слова «інвалід» на термінологічне словосполучення «особа з обмеженнями життєдіяльності», що відповідає принципам Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності і здоров’я.

Здоров’я людини як складова концепту потребує окремого пояснення, оскільки на неї припадає головне навантаження у цьому дослідженні. Як відомо, англійське слово «здоров’я» (health) походить від англосаксонського слова «hal» — цілий. Це потребує системного визначення здоров’я людини. На практиці цього досягти дуже важко. І тому у даний час немає ще загальноприйнятого трактування поняття «здоров’я» людини як цілісної системи. У літературних джерелах, присвячених тим чи іншим аспектам здоров’я, міститься ряд визначень цієї категорії, що базується на різних методологічних підходах і критеріях. Багатоманітність поглядів на сутність поняття «здоров’я» людини та безуспішність спроб виробити єдину, узгоджену думку значною мірою пояснюються тим, що здоров’я становить собою досить складне явище,

характерні та значущі сторони якого важко з'ясувати коротко. Одним з найчастіше використовуваних є принцип прямого протиставлення двох якісно різних станів: нормального фізіологічного (якому відповідає поняття «хороше здоров'я») і патологічного (синоніми якого-хвороба, «погане здоров'я»). Більша частина визначень здоров'я містить або має на увазі саме таке полярне розмежування. Між тим, такий підхід здається недостатньо продуктивним. У дійсності між хворобою і здоров'ям наявні численні перехідні стани. Сучасні вчені розглядають здоров'я як здатність людини до оптимального фізіологічного, психічного й соціально-емоційного функціонування. Але на практиці про здоров'я, як і колись, судять за наявністю або відсутністю хвороби. При використанні такого підходу з розгляду випадає стан так званої передхвороби, в якому захворювання як такого ще нема, але компенсаторні можливості організму вже знижені і з'являються ще об'єктивно не виявлені зміни на функціональному та біохімічному рівнях. Це й є «перехідний» стан між здоров'ям і хворобою, що має назву «третього» стану. Характерним для людей, що перебувають не лише в специфічному психофізіологічному статусі (наприклад, передпологовий або післяпологовий період) є «третій» стан. Сюди ж належать і особи, які систематично вживають алкоголь або наркотики, більшість тих, хто палить і веде антигігієнічний спосіб життя в цілому.

Широко відомим є визначення здоров'я, прийняте Всесвітньою організацією охорони здоров'я: «Здоров'я — це стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хвороб і фізичного дефекту». Позитивним моментом цього визначення є те, що воно має комплексний характер. Однак не можна не погодитися із зауваженнями, що їх висловлюють вчені Р. Пассморк, Е. Енхолм, а також інші зарубіжні дослідники. Відповідно до їх точки зору, воно не є власне визначенням та знаходиться поза межами розуміння статистиків і заводить у кут навіть філософів [10].

Деякі автори розглядають хворобу як результат «поломки» адаптаційно-приспосувальних механізмів. Згідно з цими поглядами Д. Д. Венедиктов визначає здоров'я як динамічну рівновагу організму з навколишнім середовищем, коли всі закладені в біологічній та соціальній сутності людини фізичні, духовні та інші здібності виявляються найбільш повно і гармонійно, всі життєво важливі підсистеми людського організму функціонують з максимально можливою інтенсивністю, а загальне поєднання підтримується на рівні, оптимальному для

збереження цілісності організму, його працездатності, а також швидкої адаптації до природного й соціального середовища, що безперервно змінюється [1, с. 137].

У даному визначенні містяться деякі нові моменти. По-перше, використовується поняття «динамічна рівновага», що для нас важливо з точки зору оцінки стану, напряму і здатності до подальшого розвитку явища; по-друге, підкреслюється повнота і взаємозв'язок проявів багатьох здібностей людини; по-третє, формулюється вимога необхідності збереження цілісності організму та можливості його адаптації до мінімальних умов середовища.

Аналогічне судження про здоров'я у світлі адаптаційних можливостей людини висловлює також І.Д. Калайков, відомий болгарський вчений. З його точки зору, здоров'я — це можливість організму здійснювати без будь-яких обмежень біологічні та соціальні пристосувальні реакції [8, с. 115]. Сильною стороною цього визначення є вказівка на соціально-адаптаційний аспект здоров'я. Багато існує таких визначень, у яких здоров'я людини розглядається як певний функціональний оптимум, як гармонія всіх частин організму. Такий підхід має тривалу історію. Ще В. Даль у тлумачному словнику дав таке визначення: «Здоров'я — це стан тваринного тіла, коли всі життєві відправи в порядку, відсутність недуги, хвороби» [2, с. 675]. Протягом десятиліть пропонувалися різні методи інтегральної оцінки здоров'я, нерідко безвідносно до його чинників. У них враховувалися й показники тимчасової непрацездатності, і дані профілактичних оглядів, і поєднання окремих хвороб, і причинні фактори середовища, наслідком яких можуть бути порушення стану здоров'я.

Проаналізувавши різні визначення поняття «здоров'я», Б.М. Ільїн пропонує таке: «Здоров'я людини — це функціональний стан організму, що забезпечує тривалість життя, фізичну й розумову працездатність, самопочуття і функцію відтворення здорових нащадків» [5, с. 18].

В.П. Казначеев здійснює глибокий аналіз проблем здоров'я і формулює поняття «здоров'я» таким чином: «Здоров'я індивіда є динамічним станом збереження і розвитку його біологічних, фізіологічних та психічних функцій, оптимальної працездатності і соціальної тривалості активності за максимальної тривалості активного життя» [7, с. 9].

Однак і це визначення, на нашу думку, потребує уточнення й доповнення. Насамперед включене до нього поняття «оптимальна працездатність» не передбачає відповідного високого рівня реалізації цього

виду здібності людини. Одним з найважливіших практичних результатів дотримання здорового способу життя людини є збереження нею високої працездатності якнайдовше.

Таким чином, завданням першого кроку у дослідження теоретичних і методологічних засад технологічного впливу на здоров'я людини є виокремлення головного конструкту проблеми. Завдяки цьому концепту відкривається можливість дослідити атрибутивні властивості і функціональні впливи явища технологічного впливу на здоров'я людини і народу. теорію управління здоров'ям людини, яка має власну логіку утворення родо-видових понять і три види рефлексії: елементарну, наукову і філософську, не можна створити, порушивши загальні рівні теорії пізнання. У літературних джерелах та періодичних публікаціях в основному міститься недостатньо структурована практична інформація у режимі «обміну досвідом» без глибокого філософського осмислення, аналізу та узагальнення. У наукових дослідженнях, за звичай, переважають роботи соціологічного та соціально-педагогічного напрямку, які не враховують багаторічний науковий доробок корекційної педагогіки та спеціальної психології. Деякі поодинокі спроби побудувати методичну основу різних реабілітаційних феноменів і процесів тільки підтвердили відсутність єдиного підходу до побудови теорії цих явищ на системних засадах та універсальних принципах, як того вимагає логіка раціонального рівня наукового пізнання.

### Список використаних джерел:

1. Венедиктов Д. Д. Социально-философские проблемы здравоохранения / Д. Д. Венедиктов // Вопросы философии. — 1980. — № 4. — С. 137–145.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. — М.: Изд-во иностранных и национальных словарей, 1956. — Т. 1. — 1320 с.
3. Декларация о правах инвалидов [Электронный ресурс]: [утверждена резолюцией 3447 (XXX) Генеральной Ассамблеи ООН 9 декабря 1975 года] — Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/gadocs/convres/r3447.pdf>.
4. Закон України Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні від 21.03.1991 № 875-XII // [zakon.rada.gov.ua/go/875-12](http://zakon.rada.gov.ua/go/875-12).

5. Ильин Б. Н. О понятии «здоровье» человека / Б. Н. Ильин // Вестник АМН СССР. — 1988. — № 4. — С. 18–26.
6. Ищенко А. Р. Психолого-педагогические условия формирования ценностного отношения студентов к своему здоровью / А. Р. Ищенко // Педагогическое образование и наука. — 2012. — № 6. — С. 86–91.
7. Казначеев В. П. Экология человека и проблемы социально-трудового потенциала населения / В. П. Казначеев // Проблемы экологии человека. — М.: Наука, 1986. — 120 с.
8. Калайков И. Д. Теория отражения и проблема приспособления / И. Д. Калайков. — М.: Наука, 1986. — 180 с.
9. Новейший философский словарь: 3-е изд., испр. — Мн.: Книжный Дом, 2003. — 1280 с.
10. Passmore R., Enkholm E. P. The picture of health // Environmental sources of dislase. — 1977. — № 4. — Р. 21.
11. Психологія: [навч. посіб.] / О. В. Винославська, О. А. Бреусенко-Кузнецов, В. Л. Злишков та ін.; За наук. ред. О. В. Винославської. — К.: Фірма «Інкос», 2005. — 352 с.
12. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів: резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 48 / 96, прийнята 48-ю сесією ООН 20 грудня 1993 р. — К.: ВГСПО «НАІ України», 2003. — 40 с.
13. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. — 7-е изд., перераб. и доп. — М.: Республика, 2001. — 719 с.
14. Ярошевский М. Воля / М. Ярошевский // Философская энциклопедия / Гл. ред. Ф. В. Константинов. — М.: Сов. энциклопедия, 1960. — Т. 1. — 1340 с.

Стаття надійшла до редакції 10.07.2013 р.

*Путров С. Ю.* Особенности биосоциальных технологий влияния на здоровье человека.

В статье отмечено, что концепт «биосоциальные технологии влияния на здоровье человека» должен стать стержнем научно-исследовательской работы, которая посвящается философскому анализу процессов формирования, сохранения и укрепления здоровья человека. Здоровье человека обуславливает все известные процессы его биологической и социальной жизни и его ресурс-

сообеспечения. Современная наука точно определяет о том, что технический, биологический и социальный миры объективно обусловлены атрибутивными свойствами человека, и зависят от его здоровья. Здесь действуют закономерности становления, функционирования и последующего развития.

Ключевые слова: *биосоциальные технологии, влияние, здоровье человека.*

Putrov S. The features biosocial technologies to influence on a health of man.

The article noted that the concept of "technology biosocial effects on human health" should be the core of the research work, which is dedicated to the philosophical analysis of the processes of formation, preservation and promotion of human health. Health causes all known processes of its biological and social life and its resourcing. Modern science specifies that the technical, biological and social worlds are objectively conditioned attributive properties of man, and depend on his health. There are patterns of formation, operation and further development.

Keywords: *biosocial technologies, influence, health of man.*

## Соціальна філософія

УДК 304.4:316.7:32

**Сащук Г. М.**

*Доктор політичних наук, доцент Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

## ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Розглядаються можливості формування інформаційного суспільства в Україні.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, інформаційні технології, телекомунікації, індекс розвитку людського потенціалу.*

В Україні за останні роки сформувалися певні фактори соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку, які можна розглядати як передумови переходу до інформаційного суспільства. Такими передумовами є:

По-перше те, що інформація стає суспільним ресурсом розвитку, масштаби її використання можна порівняти з традиційними (енергія, сировина і т. д.) ресурсами. Вже сьогодні обсяг продажів в Україні тільки засобів обчислювальної техніки й інформатики (в основному ПЕОМ і периферії) сягає мільйона штук у рік і оцінюється, приблизно, у 1,5 млрд. доларів. Як показує світовий досвід, вартість продажів програмного продукту, зазвичай, дорівнює або трохи більше витрат на техніку, а витрати на персональні засоби зв'язку, аудіо- і відеоапаратур порівнянні з витратами на засоби обчислювальної техніки. Ця величина сумарних витрат на інформацію вже має макроекономічну значущість і характеризує зростання використання ресурсу інформації.

По-друге, можна говорити про те, що в Україні сформувався й успішно розвивається вітчизняний ринок телекомунікацій, інформаційних технологій, продуктів і послуг. Обсяг коштів, що циркулюють на українському ринку, досягає 5–7,5 млрд. доларів у рік.

По-третє, загалом в країні розширюється парк ПК, прискореними темпами розвиваються системи і засоби телекомунікації. Зростає кількість корпоративних інформаційних мереж і безупинно збільшується число абонентів світових відкритих мереж. Кількість українських користувачів Інтернету швидко зростає, інтенсивно розширюється національна мережа зв'язку, що використовує супутникові канали. Успішно здійснюється телефонізація країни, стрімко розвивається ринок засобів мобільного зв'язку.

По-четверте, значною мірою автоматизовано багато галузей господарства, банківська сфера і сфера державного керування.

По-п'яте, у суспільній думці складається розуміння актуальності завдання переходу до інформаційного суспільства з політичної та економічної точок зору. Про це свідчить широкий суспільний резонанс Концепції державної інформаційної політики, що може розглядатися як політика забезпечення початкового етапу переходу України до інформаційного суспільства.

По-шосте, сьогодні Україна є частиною світового політичного і економічного співтовариства. У прямому і значенні вона приєднана до іншого світу кабельними і супутниковими каналами зв'язку, що активно використовуються сотнями тисяч стільникових і простих телефонів, факсів, комп'ютерів і т. д.

По-сьоме, сформована і функціонує державна структура, відповідальна за створення і розвиток інформаційно-технологічного базису забезпечення процесів переходу до інформаційного суспільства.

Український шлях до такого суспільства визначається, як і для інших держав, її сьогоднішніми політичними, соціально-економічними і соціально-культурними особливостями. Зокрема, це:

— нестабільність політичного й економічного становища в країні, що не дає змогу швидко й ефективно вирішувати економічні й організаційні проблеми забезпечення переходу до інформаційного суспільства, розрахованого на тривалу перспективу;

— економічні умови, характерні для перехідної економіки України: відсутність вільних інвестицій для фінансування програм і проєктів, що реалізують стратегію переходу до інформаційного суспільства;

— зростання інформаційних потреб населення і суспільства загалом в суспільно значущій політичній, економічній і соціальній інформації;

— недостатньо високий (порівняно з розвинутими країнами) рівень розвитку інформаційно-комунікаційної інфраструктури і промислового

виробництва інформаційних засобів, продуктів і послуг, відсутність у держави засобів для їхньої модернізації і розширення;

— динамічний розвиток українського ринку інформаційних і телекомунікаційних засобів, технологій, продуктів і послуг;

— гранично високий рівень монополізації засобів масової інформації, слабка підконтрольність суспільству системи формування суспільної свідомості;

— випереджальне, порівняно з темпами зростання у розвинутих країнах, створення різних систем зв'язку — каналів передачі інформації, комутаційних комплексів, засобів зв'язку і т. д. та індустрії надання інформаційних послуг;

— наявність, в основному, високого наукового, освітнього і культурного потенціалу, створеного ще у СРСР і збереженого в Україні;

— порівняно дешева інтелектуальна робоча сила, що здатна ставити і вирішувати складні науково-технічні проблеми, рушієм якої великою мірою є ентузіазм.

Політичні і соціально-економічні умови, в яких ще приблизно 10 років буде відбуватися перехід України до інформаційного суспільства, істотно відрізняються від умов, характерних для розвинутих країн, досвід, який показує, що кожна країна прямує до інформаційного суспільства своїм шляхом, обумовленим сформованими політичними, соціально-економічними і культурними особливостями.

Вагомий вплив інформаційного чинника на політичний розвиток початку ХХІ ст. значно посилюється у зв'язку з новими можливостями Інтернет-технологій, засобів електронного зв'язку (у тому числі здійснення електронного врядування), вдосконалення різниці телекомунікацій та ін. Оскільки динаміка цих процесів стосується сучасної України, виникає потреба простежити процес становлення ціннісних аспектів комунікативної теорії з визначенням особливостей її впливу на ціннісну основу політичного життя. У цьому контексті український філософ А. Єрмоленко зазначає: «Усвідомлення необхідності морально-ціннісної переорієнтації суспільства й пов'язаний із цим ренесанс практичної філософії загалом, етики зокрема, що його переживають гуманітарні та суспільні науки світу останньої третини ХХ ст., надихають на пошуки нових підходів до розв'язання цих проблем» [1, с. 8].

Спираючись на такий підхід, розглянемо деякі важливі для нинішнього суспільства цінності у контексті наявних можливостей щодо їх

функціонування і вдосконалення в інформаційному суспільстві. Йдеться про знання, суспільну мораль, інноваційний розвиток.

Україна нині належить до країн із високим рівнем розвитку людського потенціалу зі значенням у 72% у 2010 р. і посідає 62 позицію серед 182 країн [2, с. 142]. Індекс розвитку людського потенціалу вимірюється з точки зору тривалістю життя, отримання освіти й уточненого фактичного доходу. За даними рейтингу, в Україні середня тривалість життя 68 років (серед розвинених країн нижча лише в Росії та Казахстані), тривалість освіти — 11 років (нарівні з розвинутими країнами) та ВВП — 6 тис. дол. США (один з найнижчих) серед розвинутих країн). 10 років тому в нас налічувалася 1000 спеціальностей. У 2007 році їх, за даними Міністерства освіти і науки України, стало 140, але вони були адаптовані до європейських стандартів. У перспективі це приведе до того, що українські студенти матимуть можливість навчатися в будь-якому університеті світу. Це позитивна тенденція, оскільки в сучасному світі знання стають важливим економічним ресурсом, а розвинуті країни прогресують за рахунок інтелектуального капіталу і трансферу технологій. В. Кремень доводить, що визначальним фактором забезпечення якості освіти є суб'єкт — суб'єктність освітнього процесу, а основним чинником, що визначає продуктивність освіти, вважає пізнавальну активність особистості.

Отже, у процесі формування конкурентоспроможності майбутніх кваліфікованих працівників має бути врахована подвійна детермінація: залежність від якості професійної діяльності педагогічних працівників та від пізнавальної активності учнів [3, с. 200]. Характеризуючи процес виникнення суспільства знань як якісно новий етап інформатизації, О. Дем'янчук зазначає: «Якщо визначити інформацію як продукт суспільної обробки та застосування об'єктивних даних, отриманих від дослідження природних і суспільних процесів, то, на відміну від неї, знання виступатимуть продуктом індивідуальної обробки та застосування інформації» [4, с. 183].

Своєрідним містком для переходу до суспільства нового типу, побудованого на гармонізованих знаннях (або «К-суспільства»), є інформаційно-комунікативні технології (ІКТ). У цьому контексті, на думку І. Матюшенка, важливого значення набувають знання типу «як співіснувати», які гармонізують внутрішні та зовнішні протиріччя суспільства. Україні, щоб піднятися в рейтингу серед країн, орієнтованих на розвиток знань, необхідно, зокрема, на регіональному рівні стимулювати розробку

механізму «створення території пріоритетного розвитку ІКТ, а також інтеграції зусиль у тріаді «наука — економіка — влада» [5, с. 112].

Понад те, досі не спостерігається однозначного розуміння, що вимірювання виключно показників механістичного ступеня впровадження новітніх інформаційних технологій (хоча навіть тут спостерігаються значні труднощі) жодним чином не передає реальної картини впливу цих технологій на повсякденне життя українців, яке значною мірою вимірюється обсягами використання конкретних послуг, для яких ІКТ є лише засобом, а не самоціллю.

Прикладом подібного неадекватного підходу є вимірювання кількості Інтернет-користувачів в Україні. Показник (за різними підрахунками — від 6 до 17 млн.) видається за величезне досягнення у сфері інформатизації. Водночас, за даними Інституту соціології НАНУ, 54,7% українців і досі не користуються комп'ютерами (а це близько 18 млн. громадян!). Проте порівняно з показниками восьмирічної давнини можна відзначити суттєве зростання кількості обізнаних — тоді комп'ютерно-неосвічених було аж 79,8%. Але така буцімто позитивна динаміка є оманливою, бо досягається виключно за рахунок демографічних зрушень.

Якщо врахувати підростаюче покоління українців (які практично на стовідсотковому рівні використовують комп'ютери), то показник насправді мало змінився: його «відкоригувало» зростання кількості молоді та відхід старшого покоління. Що може означати лише одне: фактичну відсутність державної політики із залучення до нових ІТ старших поколінь українських громадян [6].

Основна дискусія довкола показника Інтернет-користувачів в Україні точиться щодо вибору конкретної методології дослідження, яка впливає на кінцевий показник. Водночас доводиться констатувати практичну відсутність достовірної статистики відносно того, як саме громадяни України використовують Інтернет і виокремити ключові тенденції у зростанні загальної кількості.

За даними одного з досліджень Інституту соціології НАНУ, навіть у кризові 2008–2009 рр. попит на Інтернет-послуги не зменшувався, а, навпаки, зростав, що з огляду на характер досліджуваного питання, є важливішим параметром значення мережі Інтернет для наших громадян, ніж загальна тенденція до зростання в період з  $n$  до  $m$  року.

У найзагальніших випадках надається статистична інформація про узагальнені напрями використання громадянами ІТ (розваги, новини,

робота, спілкування тощо), однак практично відсутня конкретизація цих форм діяльності. У даному ж питанні саме конкретика дає підстави для висновку про те, чи дійсно вплинули ІТ на життя суспільства, чи продовжують вони виконувати лише «фонову» функцію (на кшталт використання сучасних комп'ютерів лише як друкарських машинок).

Винятком є статистичні дані з економічної сфери, які дають можливість стверджувати, що українці в окремих напрямках життєдіяльності дійсно починають використовувати ІТ для полегшення свого існування чи пришвидшення певних цілком реальних процесів.

Так, якщо ще декілька років тому покупки в Інтернет-магазині були відносно екзотикою, то на сьогодні більше 10 млн. українців як мінімум один раз на рік купували товари чи послуги у віртуальних магазинах. Понад те, саме сектор Інтернет-магазинів дає змогу задовольнити навіть найбільш незвичні сектори людського буття. Наприклад, співробітники Державної пенітенціарної служби в Харківській області розробили віртуальну «Бандерольку» (<http://banderolka.com.ua/>), що спрямована на забезпечення продуктами і товарами першої необхідності ув'язнених [7, с.10]. У тій же Харківській області розпочався експеримент щодо надання засудженим можливості спілкуватися з родичами через систему Skype.

Активно розвивається ринок Інтернет-банкінгу — його користувачами вже є близько 22% українських користувачів мережі Інтернет, а це близько 3–3,5 млн. осіб (хоча близько 99% користувачів здійснює менше ніж 5 операцій на місяць, що відповідає суто утилітарному використанню системи — сплата рахунків за послуги ЖКГ, поповнення мобільних телефонів тощо). За даними дослідження компанії Touchpoll, ще 11% планують почати використовувати таку систему в найближчому майбутньому, а потенційно вже в 2012 році загальна кількість користувачів систем Інтернет-банкінгу може збільшитися до 15–17 млн.

Варто зазначити, що значною мірою недостатньо високі темпи опанування нашими громадянами цієї технології обумовлюється фактором неознаності про її існування: лише 46% від загальної кількості українських користувачів мережі Інтернет взагалі знають про існування послуги Інтернет-банкінгу [8].

На подібній основі розвиваються системи експрес-платежів, що також дає змогу сплачувати значну кількість рахунків (ЖКГ, стаціонарного зв'язку, теплопостачання тощо). Такі компанії підписують спеціальні угоди, відповідно до яких вони отримують можливість

надавати користувачам можливість сплачувати основні види рахунків. Водночас це вже зараз обумовлює питання виведення на якісно новий рівень забезпечення приватності («прайвесі») та безпеки персональної інформації, оскільки за умов низької обізнаності українських громадян з принципами безпеки в мережі Інтернет вони можуть стати (і реально стають) жертвами злочинців.

Суспільна мораль. Ефективність інформаційного впливу в сучасних умовах пов'язана з урахуванням комунікатором домінуючих настроїв певних груп населення, їхнього морально-психологічного стану, рівня мотивації щодо активної громадської діяльності. Морально-етична сфера «стає для сфери політичної комунікації джерелом норм та орієнтирів», на основі якого відбувається взаємодія соціальних суб'єктів. Відтак й публічна сфера загалом «визначається як особливе середовище спілкування членів демократичного суспільства, певний контекст реалізації комунікативного аспекту громадянських прав та свобод, що становить обов'язкове підґрунтя громадянського суспільства» [9, с. 9].

Сучасна людина опиняється в скрутному становищі з погляду відбору корисної для неї інформації, що обумовлене перенасиченням соціокультурного простору суперечливою інформацією та маніпулюванням людьми за допомогою інформації [10].

Як вважає В. Семиколенов, будь-який інформаційний вплив слід оцінювати з погляду смислу й користі, з погляду того, які саме цінності, зокрема моральні, утверджуються. Це необхідно хоча б з огляду на те, що інформація, як правило, не є морально нейтральною.

Сьогодні існує досить швидкий спосіб отримання знань — за допомогою засобів масової комунікації. Сучасна культура пропонує інформаційне різноманіття, тому нівелюється значення досвіду й настає неможливість рефлексії тієї інформації, що надходить. Однак саме досвід та моральна рефлексія інформації могли б дати найдоцільніший спосіб дій і створити передумови для визначення моральної норми.

Мораль розглядають як «ефект самоорганізації інформації» [11]. Йдеться про інформацію, отриману в процесі виховання та соціалізації, таку, що постійно транслюється в культурі за допомогою засобів масової комунікації та мережі Інтернет. Простежується така закономірність: чим більше людина залучена до інформаційного потоку, тим більше вона залежна від інформаційного впливу, маніпуляцій за допомогою інформаційних технологій, якщо не має певних механізмів захисту. Будь-яка інформація, яку людина отримує непрямо (у випадку опису світу) чи

жорстко (у випадку безпосереднього стосунку до цінностей чи моралі), впливає на світогляд чи моральні установки.

Однією із серйозних проблем сучасності є «інформаційне забруднення». З інформацією, що надходить до людини, необхідно щось робити — відкинути одразу як непотрібну, а то й шкідливу, чи обдумати, проаналізувати та згодом використати. Як наголошують дослідники, швидко відсортувати інформацію може лише людина з дуже чіткою світоглядною позицією, з усвідомленою шкалою цінностей.

На думку В. Семиколенова, руйнуючи мораль, інформаційне суспільство руйнує системоутворювальний фактор, який нічим замінити, оскільки мораль є антропологічною характеристикою людини. Постає питання про шкалу моральних цінностей, яку можна «прикласти» як лінійку до вчинків людини і виміряти, наскільки далеко вона відійшла.

Характерною рисою інформаційного суспільства є масова комунікація, основні складові такі: масова аудиторія, масова інформація та ЗМК як засіб трансляції цієї інформації до аудиторії. Масовою аудиторією називають незібрану публіку, яка формується мас-медіа та є її постійним споживачем [12, с. 54]. З одного боку, відзначають активність масової аудиторії, називаючи її активним соціальним суб'єктом у питанні вибору — що їй читати, слухати, переглядати. З іншого боку, вибір обмежується тим, що пропонують ЗМК, тобто «аудиторія, як і будь-яка категорія суб'єктів соціальної дії, не має повної свободи дії. Вона є об'єктом рекомендацій, впливів та обмежень» [13, с. 110].

Слід наголосити, що зміст моральної парадигми не виробляється масами, а задається тими, кому належить влада, інформація та можливості впливу за допомогою інформаційних технологій. Про природу масової інформації з погляду впливу на масову аудиторію можна судити з характеристики Д. Ольшанським комунікативного повідомлення як «згустку інформації про якийсь факт, що трапився. Проте якщо інформаційні факти в житті і бувають «самі по собі», то інформаційних повідомлень про «самі по собі факти» у масовій комунікації не буває... Так чи інакше, об'єктивно чи суб'єктивно, свідомо чи несвідомо, цілеспрямовано чи спонтанно до інформації про факт додається ставлення до нього» [14, с.299].

Таким чином, з одного боку, повідомлення про факт не може бути «в чистому вигляді», оскільки й сама комунікація не є «дистильованим процесом передачі інформації», не пов'язаним із впливом на людей [15, с. 11]. З іншого боку, ставлення до фактів формується ЗМК і має без-

посередній вплив на масову аудиторію, її настрої. І навіть у природі факту закладене поняття оцінки, оскільки це «відображене у свідомості явище, про яке є знання і яке оцінюється як істинне знання» [12, с. 68]. Слід пам'ятати, що боятися слід не оцінки, а фактологічно фальшивого судження.

Отже, система цінностей покликана регулювати надмірні перевантаження для політичної системи, які можуть призвести до непередбачуваних наслідків. Не враховуючи ціннісної основи суспільства, ми відштовхуємося від проблеми за принципом: як здійснюється управління країною, а треба: хто і за допомогою яких механізмів управляє країною. Важливий акцент на пріоритетності ролі культури в суспільному розвитку зробив ще у середині ХХ ст. Н. Вінер, який, зокрема, зазначав, що наша життєва мета повинна виходити за рамки проблеми продовження індивідуального існування. Відповідно, справжня мета людського життя — не та, яку ми самі собі приписуємо, а та, до якої прагне наше безперервне буття [16].

Інновації. Процес виробництва нових знань у сучасних умовах безпосередньо пов'язаний з якісним розвитком українського суспільства. Інформаційне забезпечення інноваційних процесів в Україні «відіграє винятково важливу роль в оцінці ситуації, що складається у сфері науково-технічного розвитку, та вкрай необхідне для підвищення ефективності всієї системи управління наукою і технікою» [17, с. 66].

Інформаційне забезпечення інноваційних процесів, на думку українського економіста І. Павленка, включає такі завдання: досягнення високої конкурентоспроможності на світових ринках; забезпечення необхідних темпів імпортозаміщення; досягнення високої частки експорту високотехнологічної продукції в загальному обсязі експорту; забезпечення оптимальних темпів відновлення продуктів і технологій; досягнення високого технологічного рівня виробництва; економічно доцільне використання усіх видів ресурсів; поліпшення умов праці; зниження забруднення навколишнього середовища; вплив на економіку регіонів [18, с. 67].

Інноваційний розвиток у комунікаційній сфері останнім часом виявляється в перспективах створення електронного урядування, під яким розуміється перенесення діяльності уряду в Інтернет, тобто організація управління державою і взаємодія з громадянами через інформаційні мережі. Особливість електронного урядування «полягає в об'єднанні за допомогою Інтернет-технологій усіх міністерств і відомств у єдиний

комплекс з вищим ступенем інтегрування внутрішніх процесів (документообіг) і єдиним інтерфейсом (вікном взаємодії) з громадянином (користувачем). У результаті громадянин «дістає можливість спілкуватися не з п'ятьма відомствами по черзі, а з єдиним електронним посередником, що презентує їх усіх одночасно» [19, с. 116].

Інноваційність суспільно-політичного впливу інформації полягає в її спроможності ініціювати та контролювати процеси, параметри яких є набагато вищими за цінність самої інформації. Розвиток засобів інформатизації та комунікації, що трансформують і дозують інформацію, сприяє створенню можливостей та передумов для встановлення інформатизаційного управління суспільством, в якому влада базується і реалізується через панування над управлінням інформаційними потоками.

Отже, ціннісно-комунікаційний простір не лише дає змогу розширювати можливості системи державного управління, а й створює передумови для формування глибоко усвідомленого процесу взаємодії влади і народу, для якісного зміцнення політичної системи суспільства перехідного типу в умовах підвищеної динаміки суспільних процесів. Ціннісно-комунікаційний простір має розглядатися як своєрідне інтегративне поле, в якому відбуваються інші суспільно-політичні явища і процеси. Сьогодні не викликає сумніву, що від рівня демократичності суспільства, його відкритості, свободи особистості залежить економічний, соціально-політичний, науково-технічний, духовно-культурний розвиток. Це відбувається тому, що демократичні цінності є умовою творчості, ініціативи особи і людських спільнот, що неминуче пов'язано з їхньою рішучістю взяти на себе відповідальність за свою діяльність та її наслідки. Адже інформована людина — це особистість, яка може вільно робити свідомий політичний вибір, приймати політичні рішення відповідно, а не всупереч своїм інтересам і поглядам, об'єктивно оцінювати владу, її окремих представників, політиків, кандидатів на виборні посади, бути вільною від спроб політичної маніпуляції.

### **Список використаних джерел:**

1. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія [Текст]: підручник/А. М. Єрмоленко. — К.: Лібра, 1999. — 488 с.
2. Реальное богатство народов: пути к развитию человека: Доклад о развитии человека 2010 [Текст]. — М.: Весь Мир, 2010. — 244 с.

3. Кремень В. Філософія управління [Текст]/В. Кремень, С. Пазинич, О. Пономарьов. — Харків: НТУ «ХП», 2008. — 248 с.
4. Дем'янчук О.П. Відповідність нинішньої системи управління й вироблення державної політики вимогам суспільства знань [Текст]/О.П. Дем'янчук//Наукові праці: наук.-метод. журнал. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім.П. Могили, 2006. — Т. 54. — Вип. 41: Політичні науки. — С. 182–186.
5. Матюшенко І. Інформаційні технології як вирішальний фактор розбудови економіки знань в Україні і її регіонах [Текст]/І. Матюшенко//Управління інноваційним процесом в Україні: проблеми, перспективи, ризики: зб. тез доповідей Міжнародної наук.-практ. конф. (Львів, 11–13 травня 2006 р.). — Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. — С. 56–67.
6. Половина українців досі не вміє користуватися комп'ютером [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2011/08/4/82906/>. — Назва з екрану
7. Половина українців досі не вміє користуватися комп'ютером [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2011/08/4/82906/>. — Назва з екрану
8. Рейтинг самых «электронных» банков Украины [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.investgazeta.net/finansy/rejting-samyh-elektronnyh-bankov-ukrainy-161500/>. — Назва з екрану.
9. Тихонова С.В. Социальная мифология в коммуникационном пространстве современного общества [Текст]: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филос. наук: спец. 09.00.11 «Социальная философия»/С.В. Тихонова. — Саратов, 2009. — 36 с.
10. Семиколонов В.Н. Роль моральной парадигмы в информационном обществе [Текст]/В.Н. Семиколонов//Культура народов Причерноморья. — 2005. — № 63. — С. 156–160.
11. Семиколонов В.Н. Влияние информационных технологий на мораль [Текст]/В.Н. Семиколонов//Культура народов Причерноморья. — 2004. — № 56. — Т. 2. — С. 141–145.
12. Семиколонов В.Н. Влияние информационных технологий на мораль [Текст]/В.Н. Семиколонов//Культура народов Причерноморья. — 2004. — № 56. — Т. 2. — С. 141–145.

13. Лалл Дж. Мас-медіа, комунікація, культура. Глобальний підхід [Текст]/Дж. Лалл. — К.: К. І.С, 2002. — 264 с.
14. Ольшанский Д. В. Психология масс [Текст]/Д. В. Ольшанский. — СПб.: Питер, 2001. — 368 с.
15. Різун В. В. Лінгвістика впливу [Текст]: монографія/В. В. Різун, Н. Ф. Непийвода, В. М. Корнєєв; упорядник тексту Т. В. Скотникова. — К.: ВПЦ«Київський університет», 2005. — 150 с.
16. Винер Н. Кибернетика и общество [Електронний ресурс]/Н. Винер. — Режим доступу: <http://grachev62.narod.ru/wiener/cybsoc.htm>. — Назва з екрану.
17. Павленко І. А. Економіка та організація інноваційної діяльності [Текст]: навч. посібник/І. А. Павленко — [2-е вид., без змін]. — К.: КНЕУ, 2006. — 150 с.
18. Павленко Р. Гуманітарні аспекти інформаційної безпеки: виклики і відповіді [Текст]/Р. Павленко//Людина і політика. — 2001. — № 3. — С. 15–22.
19. Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти [Текст]: монографія/за ред. В. П. Горбатенка. — К.: ТОВ «Видавництво Юридична думка», 2006. — 248 с.

Стаття надійшла до редакції 16.08.2013 р.

*Сащук Г. Н.* Перспективы развития информационного общества в Украине

Рассматриваются возможности формирования информационного общества в Украине.

Ключевые слова: *информационное общество, информационные технологии, телекоммуникации, индекс развития человеческого потенциала.*

*Saschuk G. N.* Perspectives of information society development in Ukraine

Opportunities of the information society in Ukraine are analyzed.

Keywords: *information society, information technology, telecommunications, human potentialb development index.*

## Теорія політики

УДК 321.02:124.5

**Семенченко Ф. Г.**

*Доктор політичних наук, завідувач кафедри політології і права  
Херсонського національного технічного університету*

## БАЗОВІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

З'ясовуються базові характеристики політичних цінностей.

*Ключові слова: політичні цінності, політичні свободи, політичні інтереси, політичні компетентність і відповідальність, політичні рішення.*

Проблеми політичних цінностей все активніше досліджуються в українській політичній науці. Вивченню ціннісних переваг громадян України у політичній сфері в сучасний період присвятили свої праці О. Білий, О. Вишняк, Е. Гансова, А. Горбань, А. Горбачик, С. Макеєв, В. Осовський, Н. Паніна, І. Попова, В. Романов, А. Ручка, О. Яременко, М. Міщенко та ін. Дослідники відзначають, що під впливом різних економічних, політичних, соціальних і культурних факторів домінує положення у ціннісній свідомості українців посіли вітальні цінності. Одночасно помітним стало збільшення значущості для людей синдрому певних соціальних і самореалізаційних цінностей («створення у суспільстві однакових можливостей для всіх», «цікава робота», «суспільне визнання», «відсутність значного соціального розшарування», «ефективна робота за професією»). Помітно знизився рівень значимості деяких громадянських, демократичних та ринкових цінностей. Був зроблений висновок, що без досягнення або реалізації вітальних цінностей важко сподіватися на суттєві зрушення у структурі невітальних, особливо громадянських і демократичних цінностей.

У науковій літературі уже виробилося певне ставлення до аксіології як науки, яка вивчає природу цінностей, їхнє місце в реальності та структури ціннісного світу. Існує чимало теорій які розкривають сутність

як самої аксіології, так і пов'язаних з нею інших аспектів філософського знання.

Формування і розвиток системи цінностей привертає пильну увагу не тільки політологів, але й представників усіх інших галузей соціально-гуманітарного знання: філософів, соціологів, психологів, істориків та ін. Проблема цінностей, у максимально широкому значенні, завжди виникала в епохи обезцінення культурних традицій та дескридитації ідеологічних підвалин суспільства. Саме криза афінської демократії заставила Сократа вперше поставити питання: «Що є благо?». А це — основне питання загальної теорії цінностей. Як в античній, так і в середньовічній філософії ціннісні (етико-естетичні і релігійні) характеристики включались в саме поняття реальності, істинного буття. Вся традиція ідеалістичного раціоналізму від Платона до Гегеля характеризується не розщепленістю онтології і аксіології, буття і цінності [1, с. 842].

Аксіологія як самостійна область філософського дослідження, виникає тоді, коли поняття буття розщиплюється на два елементи: реальність і цінність, як об'єкт багатоманітних людських бажань і потреб. Головна задача аксіології — показати як можлива цінність в загальній структурі буття і як вона співвідноситься з «фактами» реальності. Крім того, як зазначає відомий український дослідник В. Бакіров, аксіологічна рефлексія може виступати одним з важливих факторів інтеграції соціально-гуманітарних наук. Вчений зазначає, що на цю обставину неодноразово звертали увагу провідні спеціалісти у сфері вивчення ціннісної проблематики. Так американський антрополог К. Клакхон відзначав: «Поняття цінності являє собою точку співпадіння для різних спеціалізованих суспільних наук і є ключовим поняттям для інтеграції досліджень у гуманістиці. Поняття цінності... може поєднати різні спеціалізовані дослідження..., допомогти в подоланні широко розповсюдженого в соціальних науках статично-описового підходу» [2, с. 69].

Не зважаючи на те, що поняття «цінність» вже досить давно виступає предметом дослідження різних наук: психології, соціології, політології, аксіології, а також є об'єктом пильної уваги філософії, на сьогодні єдиного підходу до даного поняття не вироблено. Як і раніше, актуально звучать слова М. Лосського: «Одні виводять ціннісний аспект світу з індивідуально-психічних переживань, інші — з непсихічних факторів; одні вважають цінності суб'єктивними, інші наполягають на існуванні також і абсолютних цінностей; одні говорять, що цінність є відношення,

інші — що цінність є якість; одні вважають цінності ідеальними, інші — реальними, треті — не ідеальними, але й не реальними» [3, с. 225].

Феноменологічну концепцію цінностей розвивав М. Шелер. Він розглядав цінності як об'єктивні якісні феномени, які не залежать ні від свідомості і сприйняття суб'єкта, ні від предметів, які є носіями даних цінностей. М. Шелер спростовував суб'єктивістський погляд на природу цінностей, відповідно до якого цінності існують лише тією мірою, якою вони сприймаються або відчуються суб'єктом. Він відзначав, що «в акті відчуття цінностей сама цінність дана як щось зовсім відмінне від почуття, і тому зникнення відчуття не торкається її буття» [4, с. 182].

Цінності у М. Шелера пов'язуються з емоційністю людини. Він визнає, що ціннісний світ індивіда не є чимось незворушним, а розвивається історично. Всі цінності, за М. Шелером, розташовані ієрархічно. Ця ієрархія має такий вигляд:

1. Ряд цінностей приємного і неприємного відчуття, їм відповідають відчуття задоволення і болю.

2. Ряд цінностей вітального відчуття, їм відповідають відчуття сили і втоми, здоров'я і хвороби.

3. Ряд духовних цінностей, які характеризуються відірваністю від сфери тілесного і матеріального:

а) естетичні цінності;

б) цінності справедливого і несправедливого (законного і незаконного);

в) цінності чистого пізнання [4, с. 191].

У філософії М. Гартмана, який зробив вагомий внесок у вивчення саме аксіологічної проблематики, цінності постають як позачасові, загальні, іматеріальні, вічні утворення. «Цінності — такий самий останній «факт», який ні з чого не виводиться, як і походження Всесвіту» [5, с. 196]. Цінності, за Гартманом, є ідеальними сутностями, які не виникають з матеріальних об'єктів і не залежать від діяльності суб'єкта. Цінності можуть потрапляти до поля зору індивідів, можуть випадати з нього, але як такі вони не припиняють свого існування. У різні історичні епохи одержують перевагу, або стають актуальними різні цінності, однак це диктується історичними факторами, а не буттям самих цінностей.

У рамках структурного функціоналізму Т. Парсонса цінності розглядаються як вищі принципи, на основі яких існує згода як в малих

суспільних групах, так і у суспільстві в цілому. Цінності, які характеризуються як «неемпіричні об'єкти», що викликають благоговійне відношення, шанобу, повагу — у цьому зв'язку беруться, головним чином, цінності морально-релігійного порядку — надають відповідних якостей моральним нормам, які до них апелюють, додаючи їм загальнообов'язкової значимості. Цінність, за Т. Парсонсом, конструється на основі загальноприйнятих уявлень про бажане. Тому «соціальні цінності — це загальноприйняті уявлення про бажаний тип соціальної системи, перш за все про суспільство в уявленні його власних членів» [6, с. 18]. За Парсонсом, соціальні цінності є продуктом культури, а точніше культурної традиції.

Початок інтенсивній теоретичній розробці проблеми цінностей у вітчизняній літературі було покладено у середині 60-х років. З того часу інтерес до цієї проблеми постійно зростає.

Найбільш поширеним розумінням цінностей було їх тлумачення як ідеалів. Так І. Попова відзначала, що під цінностями «доцільно розуміти узагальнені уявлення (ціннісні уявлення), які виступають як суспільні ідеали, стереотипи суспільної та індивідуальної свідомості, що функціонують як ідеальні критерії оцінки й орієнтації особистості та суспільства» [7, с. 26]. Разом з тим, дослідниця переконливо доводила, що цінності виникають на основі потреб, але потім відокремлюються від «утилітарно корисного» і набувають самостійного характеру. Вони одержують специфічне не утилітарне значення і функціонують як засіб самоствердження і самоповаги членів суспільства. На перший план виступає не те, що безумовно необхідно, без чого не можна існувати (це завдання вирішується на рівні потреб), не те, що вигідно з точки зору матеріальних умов життя (це рівень інтересів), а те, що сприймається як належне, що відповідає уявленню про призначення людини та її гідність. «Навіть тоді, коли самі потреби-інтереси суспільно корисні і носять піднесений характер, їх усвідомлення, яке реалізується у практичних оцінках, є утилітарне у порівнянні з ціннісними уявленнями», — вказувала І. Попова [8, с. 31].

Головний висновок із досліджень, які здійснювалися у цьому напрямі, полягає в тому, що потреби, інтереси і цінності взаємообумовлені, взаємовпливають одне на одного. Оскільки саме інтереси виявляються найбільш важливими силами, навколо яких відбувається формування соціальної структури суспільства, і оскільки вони лежать в основі ідеологічної та пізнавальної діяльності даного соціуму, то про-

нижують собою усю систему його цінностей, суспільну культуру. При цьому інтереси отримують своє завершення і функціонують вже як безпосередні спонукальні причини діяльності, її мотиви через певні форми символізації за допомогою системи соціальних цінностей.

До цього часу розроблено багато теоретичних підходів, розгорнутих концепцій, які певним чином пояснюють сутність феномену «цінність». Однак ці концепції часто суперечать одна одній. Слід виділити вузлові моменти, навколо яких зосереджені сьогодні теоретичні дискусії.

Перший вузловий момент. Він торкається розгляду як цінності деякого об'єкта чи атрибута цього об'єкта, іншими словами, чи є об'єкт цінністю або чи має він якусь цінність. Розуміння цінності як атрибута було притаманне античній філософії, а також мало місце в теоретичних концепціях психологів (Г. Олпорта, К. Роджерса, С. Рубенштейна, Д. Узнадзе та ін.). За даною інтерпретацією термін «цінність» багато у чому збігається з терміном «сенси» і «значущість» та втрачає власний неповторний зміст. У сучасній науці розуміння цінності як атрибута практично не зустрічається [9, с. 17].

Другий вузловий момент. Деякі науковці поділяють точку зору, згідно з якою цінностями вважаються оточуючі людину предмети, які мають для неї значення, або такі, що задовольняють її потреби, або ж цінностями визнаються особливі абстрактні сутності.

Залежно від відповіді на дане запитання вирізняють два теоретичні напрями — натуралізм і антинатуралізм. З позицій натуралізму цінністю видається все, що сприяє ефективному розвитку людської природи, тобто біопсихологічних здібностей і задатків людини, задоволенню її потреб. Сутність антинатуралізму полягає у відриві цінностей від потреб та інтересів індивіда. З точки зору антинатуралістів «цінності — це ідеальні сутності, сфера яких знаходиться поза людським досвідом і які не залежать від людських інтересів» [10, с. 154]. Натуралістичне трактування розвинуто у працях Р. Перрі, С. Пеппера, з ними багато в чому згодні Г. Беккер, Т. Парсонс, Р. Лінтон, К. Клакхон, її дотримувались У. Томас і Ф. Знанецький.

Більшість філософських, безліч психологічних і деякі соціологічні підходи виходять з протилежної точки зору, а саме: вважають, що цінність не може бути виведена з людських потреб. Ще Платон вважав, що «благосудно — це те, що існує заради нього самого» [11, с. 430]. Під цінністю у рамках даного підходу розглядаються найрізноманітніші явища: від соціальної норми до усвідомленого і прийнятого сенсу життя.

Цікавим є трактування цінностей як явищ особливої реальності. Серед маси оточуючих людину предметів цінність виділяється своєрідним онтологічним статусом. О. Богомолів тлумачив її як елемент суспільних відносин, опредмечених у формі соціальних інститутів [12, с. 56–61]. Практично з ним солідарний Д. Леонтьєв: «Система цінностей... являє собою предметне втілення системи діяльностей і суспільних відносин, які виражають сутність життєдіяльності даної спільноти, її конкретно-історичного способу життя» [9, с. 20].

Дещо детальніше пояснюють природу цінностей М. Карват і В. Мілановський. Вони вважають, що в предметах об'єктивної дійсності, узятих самих по собі, цінностей немає. Їх взагалі не існує в ізоляції від соціуму, за відсутності суб'єкта. Але певна властивість предмета даної дійсності може стати і стає цінністю, зв'язавшись із відповідною властивістю суб'єкта (в першу чергу, з потребами, інтересами останнього) [13, с. 224–227]. Відносини між цими двома типами властивостей породжують і створюють цінність. Отож вона має, регулятивну природу, «природу ставлення», одночасно вона і є об'єктивною і суб'єктивною.

Третій вузловий момент. Він проходить між розумінням цінності як індивідуального утворення і розумінням цінності як надіндивідуального утворення. Деякі теоретики розглядають цінність лише як індивідуальне утворення. Так, Р. Перрі вважав, що «суспільство не має зацікавленості, волі, не думає, не має самосвідомості, свободи, відповідальності і не насолоджується щастям», отже, воно не може продукувати цінності, що є виключно прерогативою індивіда [10, с. 154].

Протилежна точка зору виходить з того, що цінність є надіндивідуальною реальністю. Причому у цьому випадку можна твердити як про цінності великих соціальних груп, соціальних систем та ін., так і про деякі трансцендентальні сутності. У даному випадку ніяким чином не заперечується існування і взаємозв'язок з цінностями таких феноменів, як мотиви, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації окремих індивідів, вони лише визнаються вторинними по відношенню до надіндивідуальних цінностей. На противагу даній точці зору існує помірковано індивідуалістський підхід, який аналогічним чином не заперечує існування надіндивідуальних цінностей, а визнає їх вторинними щодо індивідуальних, результатом узгодження індивідуальних цінностей членів якоїсь спільноти людей, або ж трактує їх як сенси, що індивіди поділяють незалежно один від одного. Певно, що не слід заперечувати чи відкидати

факт існування цінностей як індивідуальних або надіндивідуальних утворень. Проблема полягає лише в їх узгодженні.

Четвертий вузловий момент. У літературі досить поширені погляди, які відображають свідомий і несвідомий способи включення цінностей до структури особистості. Перша позиція ґрунтується на традиційному розумінні соціальної регуляції як чогось зовнішнього по відношенню до індивіда. Найбільш крайнім проявом даного підходу видається теорія З. Фрейда, в якій фіксується постійна боротьба внутрішніх імпульсів індивіда (id) з вимогами суспільства, культури, моралі (superego) [14, с. 448]. Однак в останні десятиліття соціальні вимоги перестали розглядатися як такі, що неминуче конфліктують з індивідуальною мотивацією та обмежують внутрішню свободу людини. Крім того, соціальна регуляція вже не розглядається як дещо зовнішнє по відношенню до індивіда, а скоріше як елемент структури соціалізованого індивіда.

Ціннісна орієнтація базується на психологічному феномені установки, який був експериментально і теоретично розроблений у працях Д. Узнадзе. Він відзначає, що «у випадку існування якої-небудь потреби і ситуації її задоволення у суб'єкта виникає специфічний стан, який можна охарактеризувати як установку його до здійснення певної діяльності, направленої на задоволення його актуальної потреби» [15, с. 170]. На відміну від неусвідомлених установок, змістом «соціальної установки» є модель майбутньої дії, яка поєднує в собі ціль і засоби досягнення. Цілісна і відносно стійка система фіксованих соціальних установок на цілі і засоби діяльності складає ціннісні орієнтації особистості. Система ціннісних орієнтацій, на думку В. Ядова, автора диспозиційної теорії, на відміну від найпростіших соціальних установок утворює вищий рівень саморегуляції, такий «життєвий план», пов'язаний з головними соціальними сферами діяльності людини [16, с. 95–98]. Зауважимо, що не дивлячись на близькість понять «установка» і «ціннісна орієнтація», вони далеко не тотожні. Якщо ціннісна орієнтація сформувалася в процесі взаємодії з тими чи іншими сторонами дійсності і спрямована на вироблення майбутньої лінії поведінки, то установка — це лише найбільш стійка, відносно вузька частина системи ціннісних уявлень, сфокусована у певному напрямі, на певний предмет і у певній ситуації.

П'ятий вузловий момент. Це стосується функцій індивідуальних та надіндивідуальних цінностей і описується за допомогою протиставлення норми й ідеалу. Мова йде про те, чи визнаються у якості цінностей деякі

норми і стандарти поведінки, яких слід дотримуватися, або ж життєві цілі, ідеали та сенси, які задають загальні напрями діяльності, але не регламентують поведінку. Функціональні відмінності між нормами і власне цінностями достатньо чітко окреслені Л. Іванько: «Цінності великою мірою співвідносяться з цільовизначальними сторонами людської діяльності, тоді як норми тяжіють переважно до засобів і способів її здійснення. Нормативна система більш жорстко детермінує діяльність, ніж ціннісна, бо, по-перше, норма не має градації: її або наслідують, або ні. Цінності ж розрізняються за «інтенсивністю», характеризуються більшим або меншим ступенем наполегливості. По-друге, конкретна система ґрунтується на внутрішній монолітності: людина в своїй діяльності дотримується її цілком і повністю одномоментно; несприйняття якого-небудь з елементів цієї системи означає нестійкість, суперечливість її особистісної структури відносин. Що стосується системи цінностей, то вона, як правило, будується за принципом ієрархії: людина здатна «жертвувати» одними цінностями заради інших, варіювати порядок їх реалізації. Нарешті, ці механізми виконують, як правило, різну рольову функцію у формуванні особистісно-мотиваційної структури діяльності. Цінності, виступаючи певними цільовими орієнтирами, визначають верхню межу рівня соціальних претензій особистості. Норми ж — це середній «оптимум», переступивши межі якого, особистість ризикує опинитися «під обстрілом» неформальних санкцій» [17, с. 150–151]. Звідси органічно випливає теза про те, що тільки визнання цінності як ідеалу, який виходить і виводить за межі наявної данності, дає змогу зрозуміти не просто надіндивідуальність, але й надособистісність цінностей, володіння ними своїм «голосом», своєю енергією, що дозволяє їм виконувати функцію вищого критерію для орієнтації у світі й опори для особистісного самовизначення.

Ця теза є підґрунтям для визначення місця цінностей у політиці, де вони набувають загально методологічного значення як засоби виявлення суспільних зв'язків і функціонування соціальних інститутів. Соціальна система, незалежно від масштабу, передбачає наявність певних спільних цінностей які б підтримувались усіма членами соціума і виконували роль механізму для регулювання спільної людської діяльності.

Ціннісну проблематику у філософському знанні можна виразити теоріями трьох видів. Зокрема, об'єктивно-ідеалістичною, до якої належить також волютивне вчення представників Баденської школи неокантіанства (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, М. Шелер, Ф. Брентано,

А. Фон Мейнонг, Н. Гартман). За суб'єктивно-ідеалістичною теорією цінність розглядається як явище свідомості, як суб'єктивне відношення людини до оцінюваних нею об'єктів (В. Вундт, Ф. Іюль, Ф. Паульсен). З точки зору натуралістичної, або релятивістської теорії, цінність постає як вираження природних потреб людини чи законів природи в цілому (О. Дробницький, М. Лоський). Теоретик психоаналізу З. Фрейд розглядає цінності як культурні норми і правила, що обмежують вроджену агресивність і сексуальність. Послідовник З. Фрейда американський дослідник Е. Фромм зауважував, що ціннісним критерієм виступає відповідність проявам життєвої енергії людини, розкриття її потенціальних сил. Екзистенціоналісти під цінністю розуміють дещо бажане, поклик, свободу (М. Гайдегер, Ж. П. Сартр, К. Ясперс, М. Бердяєв), пристрасть, віру (С. Кьєркегор). Для утилітаристів (Р. Перр, Дж. Дьюї) цінності — це емпіричні факти оточуючої реальності. К. Маркс акцентував увагу саме на економічній цінності і вважав її «згустком абстрактної людської праці», яка обумовлена корисністю речі. Визначні українські науковці в галузі сучасної філософії (Л. Губерський, В. Кремень і А. Приятельчук) дотримуються думки, що у системі цінностей особливою і абсолютною цінністю є людина. А найвищою цінністю для суспільства і самоцінністю для людини, вважають вони, є життя.

Важливо акцентувати увагу на тому факті, що цінності базуються на потребах інтересах і цілях, але, на відміну від них, є більш стійкими утвореннями і не змінюються в залежності від поточної ситуації. Вони знаходяться, скоріше, на межі суб'єкт-об'єктної взаємодії, тобто, залежать і від визначень суб'єкта і від властивостей об'єкта. Говорити про об'єктивність цінностей є абсурдним в тому плані, що самі по собі предмети і явища не становлять ніякої цінності для людини, так як втрачають ту зв'язну ланку з суб'єктом, під якою мається на увазі оціночне судження. Але можна говорити про вищі, самодостатні цінності (благо, добро, краса, щастя, життя), які є об'єктивними в тому плані, що є незмінними і спільними для всіх людей. Вони є суб'єктивними в тому плані, що окрім свідомості людини ніде більше не містяться.

Найвищими цінностями для людини є духовні цінності, які становлять її сутність, акумулюють всі її зв'язки зі світом і суспільством. Вони надають смисл існуванню людині і є основою її життєдіяльності. Такими цінностями є: людина, особистість, дух і т. ін. Характеристика духовних цінностей завжди тісно пов'язана з таким важливим її структурним компонентом як моральні цінності і норми. Ними є ідея Блага,

Добра, Зла, совість, честь, гідність і т. ін. Також до духовних цінностей відносяться етичні, естетичні, світоглядні, наукові цінності, які задовольняють потреби людей у вдосконаленні, розвитку їхнього духовного світу, у насиченні свідомості і душі людини знаннями, почуттями, ідеалами. Природно-історичні цінності є набутими. Частково вони закладені як на генетичному, так і підсвідомому рівнях. До них відносяться життя, здоров'я, традиції, звичаї та ін. На відміну від природно-історичних соціальні цінності є не набутими, а бажаними. Під ними маються на увазі вимоги, оцінки, цілі і засоби орієнтації людини в соціумі. Якщо духовно-моральні цінності є рушієм внутрішнього розвитку людини, то соціальні цінності виступають у ролі елементів механізму направленої соціальної активності, вони є тими фундаментальними підвалинами, що забезпечують якісне життя людини в суспільстві. До їх числа можна віднести сім'ю, право на життя, право на житло, право на працю, захист навколишнього середовища і т. ін. Також до соціальних цінностей відносяться загальнолюдські, правові, економічні, культурні та інші цінності, але основне місце серед них займають саме політичні цінності.

### Список використаних джерел:

1. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В.І. Ярошевця. — К.: Знання України, 2005. — 1200 с.
2. Бакиров В.С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В.С. Бакиров. — Харьков: Вища школа, 1988. — 152 с.
3. Лосский И.О. Ценность и Бытие. Бог и Царство Божие как основа ценностей. Бог и мировое зло / И.О. Лосский. — М.: Республика, 1994. — 383 с.
4. Чухина Л.А. Феноменологическая аксиология Макса Шелера / Л.А. Чухина // Проблема ценности в философии. — М.-Л.: Наука, 1966. — С. 182–189.
5. Горнштейн Т.Н. Проблема объективности ценностей в философии Николая Гартмана / Т.Н. Горнштейн // Проблема ценности в философии. — М.-Л.: Наука, 1966. — 296 с.
6. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс: Пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева. — М.: Аспект-Пресс, 1998. — 270 с.

7. Кунявский М. Б. Сознание и трудовая деятельность / М. Б. Кунявский, В. Б. Моин, И. М. Попова. — Київ–Одесса: Вища школа, 1985. — 187 с.
8. Полова И. М. Ценностные представления и «парадоксы» самосознания / И. М. Попова // Социологические исследования. — 1984. — № 4. — С. 29–36.
9. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии. — 1996. — № 4. — С. 17–23.
10. Слюсаренко Е. Проблеми маніпуляції свідомістю в політичних процесах: сучасний досвід / Е. Слюсаренко // Освіта регіону. Політологія, психологія, комунікації: Український науковий журнал. — К.: Університет «Україна»; Всеукраїнська асоціація політичних наук, 2009. — № 4. — С. 134–137.
11. Платон. Диалоги / Платон. — М.: Астрель, 2011. — 350 с.
12. Боброва А. Основні форми сучасного політичного насилля / А. Боброва. — К.: Світ успіху; Юрінком інтер, 2003. — 142 с.
13. Карват М. Политические ценности / М. Карват, В. Милановский // Элементы теории политики / Под. Ред. В. П. Макаренко. — Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов, ун-та, 1991. — С. 224–249.
14. Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений: Пер. с нем / З. Фред. — М.: Просвещение, 1990. — 448 с.
15. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д. Н. Узнадзе. — Тбилиси: Изд-во академии наук Грузинской ССР, 1961. — 212 с.
16. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д. Н. Узнадзе. — Тбилиси: Изд-во академии наук Грузинской ССР, 1961. — 212 с.
17. Иванько Л. И. Ценностно-нормативные механизмы регуляции / Л. И. Иванько // Культурная деятельность: Опыт социологического исследования / Отв. ред. Л. Н. Коган. — М.: Наука, 1981. — С. 150–151.

Стаття надійшла до редакції 16.08.2013 р.

*Семенченко Ф. Г.* Базовые характеристики политических ценностей

Определяются базовые характеристики политических ценностей.

Ключевые слова: *политические ценности, политические свободы, политические интересы, политическая компетентность и ответственность, политические решения.*

*Semenchenko F. G.* Basic characteristics of political values

Specifies the basic characteristics of political values.

Keywords: *political values, political freedom, political interests, political competence and responsibility, political solutions.*

Теорія політики

УДК 316.6:159.953

**Головченко В. І.**

*Доктор політичних наук, професор Інституту міжнародних відносин  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

## **«ВІЙНИ ПАМ'ЯТЕЙ» У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Розглядається феномен «історичної пам'яті» та здійснено спробу компаративного аналізу основних проблем, пов'язаних із «війнами пам'ятей».

Ключові слова: *«війни пам'ятей», історія, історична пам'ять, національна пам'ять, синтетична історія.*

По завершенні холодної війни найбільш активно й поступово розвиваються саме ті держави світу, де рівень національної свідомості й патріотизму надзвичайно високий, дбайливо плекаються національні традиції й культура, де в належній пошані власна історична спадщина. Відповідно, наукову думку цих країн перманентно тримають у напружі питання історичної пам'яті, що слугують творенню принципово нової синтетичної історії. Саме тому для України як держави, що прагне асоційованих взаємин із країнами-членами Європейського Союзу, наразі актуальним є дослідження феномену історичної пам'яті й створення такої моделі історії, що могла б об'єктивно відтворити минуле держави, включене в контекст як європейської, так і світової історії.

Україна, всупереч незліченним прогнозам багатьох західних і східних аналітиків, не розпалася на дві чи більше частин, не поринула в громадянський конфлікт і господарський хаос, попри загальну дисфункціональність корумпованої держави й очевидний занепад пострадянської економіки. Закономірно, отже, що після тривалого скепсису чимало хто з-поміж закордонних фахівців відчув певний подив, а відтак і бажання розібратися в такому українському феномені.

Ще в 1995 р. знаний американський історик і майбутній голова Міжнародної асоціації українців, професор-славіст М. фон Гаген сформулював питання, навколо якого зав'язалася справжня дискусія, — чи має Україна історію. Вчений стверджував, що історична й інтелектуальна легітимність новопосталих центрально-східноєвропейських держав ще не доведена, й тягар аргументованих доказів лягає на плечі незалежних дослідників, в також прагнуч заострити увагу наукового загалу на тому, що в багатьох академічних середовищах Україна не сприймалася як окремий суб'єкт історичного процесу [1]. Та вже в 1997 р. навколо перспектив Української держави розгорнулася гостра полеміка, спричинена виходом у світ блискучої аналітики З. Бжезінського «Велика шахова дошка». В ній колишній радник президента США Дж. Картера з питань національної безпеки й патріарх американської міжнародної політології охарактеризував Україну як «принципово важливий геополітичний центр», зокрема й тому, що «саме її існування як незалежної держави допомагає трансформувати Росію» [2, с. 56].

«Саме Україна, — як зазначає американська дослідниця Е. Понд, — є ключовою державою регіону: Україна може поширити надію на схід або кавказький хаос на захід. Якщо збудеться найгірший сценарій, і Україна впаде, вона впаде в руки Росії, додавши нової енергії російському імперіалізму, який остаточно розчавить тамтешні паростки демократії. Але якщо збудеться найкращий сценарій, Україна продемонструє, що західні цінності не такі вже й чужі східним слов'янам... Захід має значно більший вплив у Києві, як у Москві. І мусить використовувати цей вплив розважливо й цілеспрямовано... Винагородою для нас може стати щось більше, ніж принадливий новий ринок в умовах теперішнього споживчого вибуху, і навіть щось більше, ніж надійний буфер проти російських ультранаціоналістів... Нові динамічні зміни в Центральній Європі можуть стати поважним стимулом для нашого власного підупалого духу демократії» [3].

А віденський професор-історик та іноземний член НАН України А. Каппелер, проаналізувавши газети, журнали й Інтернет-публікації з різних областей України за 2005–2007 рр., дійшов висновку, що в ній «колективна пам'ять, погляди на історію й міфи, які стосуються відносин із Росією, Польщею та Австрією, активізуються, здійснюються та використовуються з політичними цілями» [4, с. 287].

Звичайно, для мільйонів мешканців колишньої Української РСР за горбачовської «перебудови» усвідомлення окремішності вітчизняної

історії було підставою для виявлення політичної волі до державного суверенітету. Але в добу незалежності українці увійшли з важкою спадщиною тривалої культурної асиміляції за часів бездержавності. Імперська, а потім і радянська політика пам'яті спричинила глибокі деформації суспільної свідомості громадян України, зокрема колективних уявлень про минуле.

Соціальний психолог та історик Р. Н. Лейбоу (Дармутський університет, США) підкреслив, що пам'ять (в т. ч. й історична) є дуже потужним ресурсом впливу і виділив три її рівні: а) індивідуальна пам'ять кожної окремої особистості, що жила чи живе в добу історичних потрясінь; б) колективна пам'ять, або пам'ять угруповань; в) офіційна пам'ять. Він акцентує увагу на динаміці, що простежується при взаємодії зазначених рівнів: «офіційна пам'ять чинить гранично жорсткий тиск на колективну, а відтак — і на індивідуальну» [5].

Результат цього процесу усім нам до болю знайомий — міфічність, деформація вітчизняної історії, яку десятиріччями писали владні при-служники, перекручування та надмірна суб'єктивність у висвітленні подій як регіонального, так і світового масштабів. Й нині поряд із українською національною продовжує існувати модель державотворення радянська, що й після двадцяти двох років незалежності нашої країни, є більш, ніж дієздатною.

Тому в останні роки вітчизняну наукову й популярну літературу опанувала тематика «воєн пам'яті» та «воєн поєднання», а однією з основних тем розмаїтих конференцій і дискусій на круглих столах стали пошуки можливостей написання «спільних» історій на рівні як двосторонніх міждержавних взаємин, так і загальноєвропейському чи глобальному.

Але національна пам'ять відрізняється від професійного історичного знання, оскільки є завжди актуальною для суспільства. Її підґрунтя — історична пам'ять не просто створюється в певний момент — вона постійно відтворюється в культурному просторі спільноти і має розглядатися в контексті українського сьогодення: політичного, духовного, соціально-психологічного тощо. Тому нині можна виділити дві помітні групи творців публічної історичної пам'яті — так званих «міфотворців» і «негативістів». Перші доводять, що терени України є чи не кошиком світової цивілізації, а «негативісти» стверджують, ніби сьогодні погано від того, що в українській історії ніколи нічого гарного не було

і не буде в майбутньому, адже Русь-Україна всі століття йшла від жаху до кошмару, від однієї поразки до іншої [6, с. 64].

Знайти оптимальний компроміс між цими двома позиціями практично неможливо, більше того, вони провокують справжню «війну пам'ятей» народу й засвідчують усю складність написання наукової історії нашої держави, яка органічно переплітатиметься з історією Європи та світу. Провідні українські та закордонні історики наголошують на необхідності створення «позитивної» історії, але ж чи можливо окреслити абсолютно позитивний образ минулого при такій драматичній історії, яку мали всі без винятку регіони України? І як бути з пам'яттю людей, що творили цю історію й можуть відновити в своїй уяві трагічні сторінки минулого?

Крім того, нова схема «позитивної» європейської історії, яку нам пропонують заради загальнонаціональної злагоди, може стати надто стерильною, нецікавою для молоді, оскільки передбачається, що з неї будуть вилучені всі конфлікти й суперечності, клопоти й проблеми, які можуть посварити людей. Натомість заохочується мінімальний консенсус фактів про минуле, які ні до чийого серця або розуму не будуть промовляти.

Директор Міжнародного центру імені Вудро Вільсона (Вашингтон, США) Б. Рубл заявив, що, на його думку, Україна протягом XX ст. мала забагато історії й недостатньо пам'яті [5]. З цим словами можна погодитися, якщо взяти до уваги, що головні чинники, які визначили буття українського народу в цей час та набутий ним досвід, зветься колоніалізм, тоталітаризм та геноцид, що були пов'язані з діяльністю на теренах України державних структур СРСР, а перед тим — Російської й Австро-Угорської імперій, «демократичних» Польщі, Угорщини й Румунії. До цього слід додати ще й чинник окупації, пов'язаний як із Першою й Другою світовими війнами, так і польським владарюванням на Волині й Галичині після збройного загарбання Західноукраїнської Народної Республіки. Всі ці чинники, накладаючись один на одного і переплітаючись, мають наслідком строкату й об'єктивно надзвичайно складну для теоретичного осягнення та практичної зміни українську ситуацію, в якій далеко не все є зрозумілим не лише європейським, а й вітчизняним історикам.

Кожен народ пам'ятає і відчуває історію по-своєму, а національна пам'ять переробляє та осмислює загальний досвід. Саме тому в кожного народу — своя історія. Звісно, будь-який колективний образ мину-

лого — категорія умовна та абстрактна. Однак ця абстракція втілюється у цілком конкретних речах: в оцінках історичних подій, культурному житті, в змісті освіти, державній політиці, міжнаціональних та міждержавних відносинах. На жаль, немає такого судді, який зумів би винести минулому незалежний об'єктивний вердикт.

Фактично у кожному із численних образів минулого, породжених національною пам'яттю, можна розгледіти намагання людей виправдати свій народ, і фрагмент історичної істини більш за все прийнятний саме цьому народу і менш помітний його сусідам. Тому різноманітність історичних оцінок — це реальність, яку немає сенсу змінювати. Хоча з нею мало хто рахується, але її необхідно спробувати зрозуміти та прийняти. Сьогодні суперечки на історичну тематику виникають не стільки довкола фактів, скільки навколо їхніх різноманітних інтерпретацій.

Осмилення тієї чи іншої події, явища чи процесу вимагає, перш за все, їхнього розгляду в конкретному історичному контексті. Приміром, драматичні події 17 вересня 1939 р. для поляків — національна трагедія, коли спливаюча кров'ю в боротьбі з нацистськими агресорами країна зазнала раптового збройного вторгнення зі Сходу. Однак для значної частини українців цей день має особливе значення: відбулося об'єднання абсолютної більшості етнічних земель в єдине ціле, нехай навіть у рамках сталінського СРСР. При цьому і поляки, і українці вправі очікувати один від одного розуміння та поваги до розбіжностей у їхніх пам'ятях, чого, на жаль, не завжди вдається досягти. Перелік випадків, коли в суперечку вступають пам'яті двох або більше народів, можна продовжувати і далі, адже «Європа, — як слушно зазначає кореспондент «Die Welt» у Варшаві Г. Гнаук — це єдність у різноманітності» [7].

Таким чином, різна інтерпретація однієї події в країнах зі спільним минулим також може привести до різноманітних конфліктів та «воєн пам'яті». Картина значно погіршується, коли така ситуація виникає всередині держави, що спостерігається в Україні після проголошення її незалежності. Серед частини українців і досі побуває думка, що незалежність не була виборена ціною десятків і сотень тисяч жертв, а «впала з неба», «дісталася без зусиль», «була історичною випадковістю» тощо. А історичні дискусії часто йдуть вздовж вододілу: «кати» — «жертви».

У масовій свідомості склався стійкий набір стереотипів, пов'язаних із наявністю — реальною або удаваною — всередині самої України свого власного Заходу (Європи) — Західної України і Сходу («внутрішньої Росії») — Східної України. Ці частини відрізняються не лише

географічно, а й культурно та світоглядно, що перешкоджає творенню принципово нової української історії, як нерозривної складової європейської. Для кожної частини України характерним є наявність свого Героя, в результаті чого історія перетворюється на чинник, що не консолідує націю, а навпаки, має роз'єднувальний характер.

22 січня 2010 р., коли Україна на державному рівні черговий раз відзначала День Соборності, відбулася подія, хоча й великою мірою прогнозована, але від того чомусь не менш несподівана. Президент України В. Ющенко на урочистостях з нагоди Дня соборності в Національній опері повідомив, що присвоює звання «Герой України» з удостоєнням ордена Держави (посмертно) С. Бандері. Ставлення українців до такого рішення глави держави було неоднозначним, що яскраво продемонструвало полярність суспільства, наявність розбіжностей в історичній пам'яті українців, які мешкають по обох берегах Дніпра. Указ Президента України викликав помітну негативну реакцію й за кордоном. Зокрема, Європейський парламент з подання польських депутатів офіційно висловив жаль щодо рішення нагородити С. Бандеру (резолюція RC-B7-0116/2010 від 17.02.2010, параграф 19). Депутати закликали нового Президента України — В. Януковича переглянути це рішення свого попередника [8]. А голова «Словацького союзу борців із фашизмом» П. Сечкар заявив, що «з боку Віктора Ющенка — це провокація» і що в роки Другої світової війни бандерівці лютували також на чехословацькій території, а присвоєння високої нагороди було проведено без вивчення багатьох історичних фактів, тому викликають сумнів «так звані заслуги» С. Бандери.

Громадяни України нерідко дають цілком різні, часом діаметрально протилежні відповіді на ті самі за своєю суттю історико-політичні запитання — залежно від того лише, яким чином те чи те запитання сформульоване. Приміром, намагаючись у серпні 2010 р. визначити ставлення респондентів до державної незалежності, Інститут соціальної та політичної психології сформулював два запитання. Перше звучало так: «Хоча на шляху нашої державності багато перешкод, я все одно вважаю: Україна повинна бути незалежною». Погодився з цим твердженням 61% опитаних, не погодився — 19%, не визначилося — 20%. Друге запитання виглядало натомість так: «Необхідно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів». Погодився з цим твердженням 36% опитаних, не погодився — 37%, не визначилося — 27% [9]. Таким чином, прихильників відновлення СРСР (36%)

в Україні майже удвічі більше, ніж противників її незалежності (19%)! Тобто, повернення до надцентралізованого й авторитарного «Союзу» та ідея української незалежності, виявляється, можуть мирно співіснувати в амбівалентній свідомості принаймні 17% опитаних.

Подібний курйоз виникає й довкола питання україномовності. За одними даними, лише 9% етнічних українців називають російську мову своєю «рідною». За іншими даними — 33% українців визнають російську «мовою повсякденного спілкування» [9]. Непорозуміння тут знову виникає через відмінності в постановці по суті, здавалося б, того самого питання: в одному випадку «рідна мова» асоціюється з мовою дитинства й батьків, певної культурної території; в іншому — «мова повсякденного спілкування» апелює до суто функціональних, прагматичних вимог публічного дискурсу.

Але така постколоніальна амбівалентність не повинна надто дивувати, коли врахувати, що, за даними центру «Демократичні ініціативи», лише 34% опитаного населення ідентифікує себе передусім з Україною. Тим часом більшість — 37% ототожнює себе насамперед зі своїм селом, містом чи регіоном [9]. Тобто усі ці громадяни України мають передусім свідомість «тутешніх» — «киян», «одеситів», «луганчан».

Ще одне складне завдання для науковців полягає в тому, що, як слушно зазначав професор історії Квебекського університету (Монреаль), українець за походженням Р. Сербин, «треба показати історію не лише етнічних українців, а й народів, які заселяли Україну і увійшли в історію як пам'ять нації» [10]. Отже, останнє слово канадський професор вжив у західноєвропейському сенсі: всі громадяни нашої держави є українцями, які діляться на етнічні групи. На думку відомого вітчизняного політолога О. Майбороди, кожна етнічна спільнота, що входить до структури української нації, повинна в своїй пам'яті нести знання про власні і позитивні, і негативні дії в минулому, щоб надалі уникати конфліктів [10].

Дійсно, українська національна пам'ять пронизана ранами польськими, кримськотатарськими, єврейськими, вірменськими, ромськими, болгарськими, грецькими, німецькими і караймськими — представників усіх народів, які були розкуркулені, депортовані, репресовані на українській землі двома тоталітарними режимами — сталінським і нацистським. Але на загальнонаціональному рівні ці рани переважно ще не усвідомлюються.

Сьогодні Україна прагне посісти власне місце в загальноєвропейському домі, хоча вітчизняна європейська історія свого часу була перервана більш, ніж на два століття, а після Української революції 1917–1920 рр. — ще на сім десятиліть. Тому після двадцяти двох років української незалежності чимало вчених на Заході ще й досі дивляться на історію нашої держави через «російські окуляри», незважаючи на вже здійснені дослідження в галузі українознавства й створені за кордоном асоціації українців. Професорка державного університету Мілана Дж. Броджі в своєму інтерв'ю газеті «День» пояснювала наявність цієї проблеми малою кількістю вчених-україністів у Європі, а надто тих, хто займається українськими студіями, не будучи українцем за походженням. Також професорка зазначила, що «в Україні сьогодні є мало вчених, які мають здатність передавати їхні знання у спосіб, зрозумілий для не-українців» [11].

Прихильником такого підходу є й інший італійський науковець, дослідник українського «шістдесятництва» — доктор С. А. Беллецца. Науковець наголошує, що в Італії, наприклад, українську мову можна вивчати лише в трьох університетах: в Римському університеті «Ла Сап'єнца», де україністикою займається професорка О. Пахльовська, державному університеті Мілана, де працює вищезгадана Дж. Броджі-Беркофф, та у Венеції в університеті «Са' Foscari» [12].

Таким чином, наукову думку Заходу тримають у напрузі питання історичної пам'яті, що слугують творенню принципово нової синтетичної історії Об'єднаної Європи. В даному контексті запитань більше, ніж відповідей. Колективну пам'ять Європи навряд чи можна визначити як цілісну, адже, зрештою, історія одного народу завжди перетікає в історію іншого, і ґрунт для історичних різночитань, а отже, і розбіжностей існуватиме завжди. Саме тому чи не найбільш нагальним у сучасній царині української державної політики пам'яті є ведення цивілізованого діалогу, відкритість до публічної критики, вміння вести компромісні перемовини, домовлятися щодо виражених оцінок минулого, підтримка «діалогічної етики», спрямованої на взаєморозуміння та повагу до попередніх, теперішніх та прийдешніх поколінь.

### Список використаних джерел:

1. Hagen, Mark von. Does Ukraine Have a History? / Mark von Hagen // *Slavic Review*. — 1995. — Vol. 54, No. 3. — P. 658–673.

2. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американське панування та його геостратегічні імперативи / Збігнев Бжезінський. — Львів — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
3. Рябчук М. The nowhere nation, або чи має Україна історію? // Микола Рябчук. — [Електронний ресурс]. — Дата перегляду: 22. 08. 2013. — Режим доступу: [http://www.aratta-ukraine.com/text\\_ua.php](http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php).
4. Каппелер А. Політика оцінки історії в сучасній Україні: Росія, Польща, Австрія та Європа / Андреас Каппелер // Україна на шляху до Європи. Проміжні результати Помаранчевої революції / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер / Пер. з англ. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 274–292.
5. Сюдюков І. Пам'ять як ресурс впливу / Ігор Сюдюков // День. — 2009, 29 вересня.
6. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008 р. / За заг. ред. Ю. О. Зерній. — К.: НІСД, 2008. — 68 с.
7. Гнаук Г. Промісце України в колективній пам'яті Європи / Гергард Гнаук // День. — 2009, 5 червня.
8. European Parliament resolution on Ukraine. 17.02.2010. — [Електронний ресурс]. — Дата перегляду: 25. 08. 2013. — Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=MOTION&reference=B7-2010-0120&format=XML&language=EN>.
9. Від «Малоросії» до «Індоевропи»: українські автостереотипи. — [Електронний ресурс]. — Дата перегляду: 26. 08. 2013. — Режим доступу: <http://och.at.ua/publ/54-1-0-2136>.
10. Музиченко Я. Менеджери пам'яті. Український інститут національної пам'яті потребує «піару», освітянських проєктів і здорової провокації / Ярослава Музиченко // Україна Молода. — 2008, 7 жовтня.
11. Броджі-Беркофф Дж. Великі трагедії минулого цікавлять лише меншість, особливо коли йдеться про «трагедії інших» / Джованна Броджі-Беркофф // День. — 2009, 12 червня.
12. Беллецца С. Я відчуваю себе українцем... / Беллецца Сімоні Аттіліо // День. — 2009, 26 червня.

Стаття надійшла до редакції 22.08.2013 р.

*Головченко В. И.* «Войны памяти» в контексте современного украинского государственного строительства

Рассматривается феномен «исторической памяти» и осуществлена попытка компаративного анализа основных проблем, связанных с «войнами памяти».

Ключевые слова: *«войны памяти», история, историческая память, национальная память, синтетическая история.*

*Holovchenko V. I.* «Memories' wars» in context of contemporary Ukrainian creation of state

Phenomenon of «historical memory» is examines and attempt of main problems' comparative analysis, connected with «memories' wars», was carried out.

Keywords: *«memories' wars», history, historical memory, national memory, synthetic history.*

## Теорія політики

УДК 001.18

**Ткаченко Р. В.**

*Кандидат философских наук, доцент кафедры философских и социальных наук Севастопольского национального технического университета*

**Чемшит Д. А.**

*Кандидат политических наук, доцент кафедры философских и социальных наук Севастопольского национального технического университета*

## УТОПИЯ КАК СРЕДСТВО СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРОГНОЗИРОВАНИЯ

В статье проводится классификация утопий по базовым принципам их построения, рассматриваются явные и латентные функции утопических произведений, а также анализируется роль утопий как средства социально-политического прогнозирования.

Ключевые слова: *утопия, утопизм, утопическое сознание, социальное прогнозирование, футурология.*

В качестве обоснования перспектив развития утопия как специфическая форма представлений о желаемом будущем общества оказалась в наши дни не только приемлемой, но и неизбежной. Произошел фактически ренессанс утопического сознания, его проникновение в различные сферы культуры и социальной науки как субъективного выражения объективных проблем.

Повышенное внимание философов к утопическому сознанию имеет глубокие основания. Так, Г. Маркузе утверждал, что: «истинная ценность воображения распространяется не только на прошлое, но также на будущее: свобода и счастье, живущее в его формах, притязают на историческую реальность, как окончательные, в отказе забыть о том, что возможно, заключается критическая функция фантазии» [1, с. 131].

Начиная с 70-х гг. XX века ряд философов и социологов (Ж. Эллюль и другие) попытались, в противоположность Маркузе,

обосновать концепцию о внутреннем единстве рационализма как мировоззренческо-методологического и социально-психологического феномена с утопическим сознанием. Например, Ж. Эллюль утверждал, что утопия ни в коем случае не должна рассматриваться как выражение свободной импровизации, непредсказуемости и нерегламентированности человеческих судеб. «Все утопии были триумфом технологизма. То, что бессознательно предлагают нам футурологи — это радикально технизированный мир, из которого убраны только явные, вопиющие неудобства техники: это абсолютный триумф технического рационализма под прикрытием мечты» [2, с. 147].

Сущность утопии, по мнению Эллюля, равно как и некоторых других представителей социологии утопии, заключается в попытке подменить историческое развитие общества искусственно-рациональным проектом. В этом смысле, данный проект, является логическим продолжением его развития, для которого характерна единая тоталитарно-утопическая природа. «Утопия есть самая монотонная, самая тошнотворно скучная из всех мыслимых вселенных. Характернейшая черта утопии — это маниакальная страсть к организованности. Обитатель утопии безнадёжно и окончательно инфантилен. При всем том утопия не просто теоретическая и заоблачная модель: сейчас мы благодаря нашему техническому оснащению в состоянии осуществить ее более или менее полностью» [2, с. 147].

Подобная разница в подходах к оценке утопии как социального феномена отражает неоднозначность восприятия её функций в современной социальной системе.

В современной философской и социологической литературе понятие «утопия» употребляется широко и многопланово. Оно рассматривается в самых разнообразных аспектах, наделяется различными смысловыми и эмоциональными значениями.

Термин «утопия» ведет начало от названия вымышленного острова в трактате Томаса Мора «Утопия» (1516 г.). В обыденном употреблении понятие «утопия» приобрело отрицательно-оценочный смысл и выступает как нарицательное для обозначения различных, в том числе и возвышенных, но в целом нереальных и неосуществимых проектов и ожиданий относительно будущего. Как явление массового сознания, утопия возникла задолго до выхода в свет классического произведения Т. Мора и продолжает свое существование по сей день. В ходе эволюционных видоизменений утопии возникли разнообразные

литературные формы ее выражения. Утопические образы воображаемого общества получали воплощение в различных философских, социологических, экономических и политических трудах, социально-прогностических трактатах и, наконец, в литературно-художественных произведениях. При этом идеал умозрительного, вымышленного общества размещался автором на далеких островах, вершинах гор, на других планетах, в соседних странах (топологическая утопия). Также подобный проект мог быть спроектирован относительно прошлого или будущего (хронологическая утопия).

Утопии многообразны по своей природе. Можно классифицировать утопии по следующим основаниям: по исторической роли (прогрессистские, консервативные); по способу реализации идеала или проекта (реформистские и революционные, утопии эскапизма); по типу авторства (утопия как продукт индивидуального творчества и утопия как продукт коллективного творчества — народная утопия); по объектам конструируемых образов (общество в целом или какие-то особые его сферы — экономика, политика, мораль и т. д.); по масштабам модели (полис, община, город, страна, континент, мир в целом); по характеру предлагаемых решений тех или иных проблем в жизни общества (технократические утопии и пр.).

Отмеченные установки в конкретных утопиях тесно переплетаются, выступают в различных комбинациях и сочетаниях. Стоит заметить, что данная классификация является условной, та как в литературе, посвящённой анализу феномена утопии можно встретить и иные классификации. Модели общества, предлагаемые в обширной утопической литературе более разнообразны, однако их можно классифицировать, разделив на две большие категории: утопии порядка и утопии свободы. «Т. Мор положил начало свободолубивому направлению, а Кампанелла — направлению порядка. Последователи первого описывают идеальное бытие человека (утопии народной и революционной традиции), сторонники второго определяют идеальное бытие государства (институциональные, всеобъемлющие и тоталитарные утопии)» [3, с. 16].

М. М. Бахтин в своих работах выделял две основные темпоральные формы утопии. Обращённый в прошлое «деградитивный» тип, в отношении которого М. М. Бахтин употребляет понятие «исторической инверсии», исходит из идеального состояния в прошлом, после которого наступает регресс. Определяя сущность исторической инверсии,

«можно сказать, что здесь изображается как уже бывшее в прошлом то, что на самом деле может быть или должно быть осуществлено только в будущем, что по существу, является целью, долженствованием, а отнюдь не действительностью прошлого» [4, с. 76]. Ориентированная на будущее «прогрессистская» модель утопии исторически более поздняя и представляет собой в определённой степени проекцию в будущее модели мифического «золотого века», выступающего здесь в роли конца истории.

Термин «утопизм», как правило, носит собирательный характер и поэтому более удобен для обозначения самых разнообразных проявлений утопического творчества (реальное и фантастическое, историческое и мифологическое, сознательное и бессознательное). Поэтому вполне допустима мысль, что утопию можно отнести к своеобразному «пограничному искусству». Так, Г. Морсон, анализируя социальные и литературные особенности утопий, отмечал: ««Государство» Платона и «Утопия» Мора служили не только позитивными моделями утопий, но и негативными моделями антиутопии. Укоренённый в двух традициях любой пассаж антижанра может быть понят в двойной системе мотивов: мотив высмеиваемого жанра и контрмотивов жанра» [5, с. 235].

Вопрос об осуществимости утопии имеет прямое отношение к этимологии термина. Ряд учёных (например, И. В. Бестужев — Лада и др.) рассматривают утопию как продукт фантазии, конструкцию воображения, в принципе не осуществимых социальных проектов, как произведения, не считающиеся с фактами. Тезис о неосуществимости утопии особенно настойчиво подчеркивала в своих исследованиях Дж. Шклар. В частности, она указывала: «Стон: куда девались утопии — исходит от тех, кто тоскует по революционизму или фашизму, или от тех, кто страдает античной меланхолией по поводу несовместимости мира вещей и мира идей» [5, с. 7].

Подобный подход вызывает критику со стороны авторов, утверждающих, что даже поверхностный взгляд на историю утопической мысли позволяет обнаружить в ней множество богатых прогностическим содержанием идей, воплотимость и практическое применение которых не может в наше время вызывать сомнений. Зачастую речь идет не столько о том, какой проект безоговорочно невозможен для реализации, сколько о том, что большинство людей не в состоянии представить себе его осуществление, или о том, что он действительно невозможен в данное время, но будет возможен в будущем.

Следовательно, в отношении утопий можно обозначит две точки зрения. Представители одной из них настаивают на неосуществимости и нереальности утопических идей, представители другой, напротив, видят в них образцы гениального предвидения. Подобная разнополярность мнений обусловлена, прежде всего, не однозначностью и внутренней амбивалентностью утопического сознания.

Утопия, как это ни парадоксально, и неосуществима и осуществима. С одной стороны, она в соответствии с этимологией термина и обычным словоупотреблением — «нигде не находящееся место», с другой — она (в этом убеждает вся история развития утопического сознания) содержит в себе некое волевое начало, имеющее тенденцию воплощаться в действительность.

В середине XIX в. появилась возможность квалифицировать утопию как одну из форм сознания и вместе с тем определить критерии и ориентиры как для четкого разделения с содержательной и со структурно-методологической сторон понятий «утопия» и «наука», так и для строгого научного разграничения «научного» и «ненаучного» в социальном знании вообще.

Следует подчеркнуть, что утопии не только по своему объективному содержанию, но зачастую и субъективно (по замыслу автора) не направлены на познание социальной действительности. В частности, такой крупный классик (и фундатор) утопизма, как Т. Мор не считал, что модели справедливого общества являются прогнозами или предсказаниями, которым суждено осуществиться. Напротив, он прекрасно понимал всю безнадежность своих мечтаний. В частности он заключил свою книгу следующими словами: «Я охотно признаю, что в утопической республике очень много того, чего я более желаю в наших государствах, нежели ожидаю» [6, с. 140].

Утопическое сознание, в отличие от строго научного, не ставит своей основной целью и задачей адекватное отражение социальных явлений и процессов. Оно ориентировано, скорее, на вычерчивание инобытия, на конструирование идеальной реальности, выдвижение таких образов и идеалов, которые в зависимости от конкретной социальной ситуации воодушевляют людей, а также провоцируют их активность.

Установка на трансценденцию реальности не является исключительной особенностью утопического сознания. Главное здесь — в самом способе продуцирования сознанием социального инобытия, в определенных его характеристиках. Подход к проблеме с этой точки

зрения позволяет установить, что утопическому сознанию свойственен чуждый для социальной науки способ полагания инобытия, а именно: ориентация на конструирование таких образов иного мира, которые были бы лишены органически присущих всякому реальному социуму внутренних противоречий и конфликтов. Соответственно этому будут утопическими те идеалы или проекты, в которых заложена идея однозначного социального инобытия положительного характера. Именно установка на конструирование наряду с реально существующим обществом, строение которого не упорядочено, запутано, а конфликты, порой, неразрешимы, воображаемого общества, в котором все должно быть упорядоченным, однородным и непротиворечивым, делает утопию утопией. Изначально основываясь на стремлении к будущему, утопизм отвергает фактор дальнейших изменений и выступает в роли некой абстрактной системы, не испытывающей на себе никаких воздействий. Являясь апогеем развития, сама утопия уже не нуждается в дальнейшем будущем.

«Изгоняя иррациональное и непоправимое, утопия противопоставляет себя еще и трагедии, которая является вершиной и квинтэссенцией истории. В совершенном обществе все конфликты прекратились бы. Там бы царило чистое единство, без примеси случайности и противоречия. Утопия представляет собой смесь наивного рационализма и секуляризованной ангелологии» [7, с. 322].

Следовательно, утопия, в отличие от научного прогнозирования, не в состоянии выдвинуть достоверно обоснованный прогноз. Утопия и наука по-разному относятся к восприятию и интерпретации реальности. Вместе с тем, следует отметить, что один только теоретико-познавательный элемент не составляет ядро утопии, а поэтому нельзя объективно осмыслить сущность утопии, исходя лишь из критерия ее осуществимости либо неосуществимости.

Без этой принципиальной установки различия между утопией и наукой могут быть сведены, как это часто бывает, только к количественным характеристикам, к степени адекватности отражения ими социального бытия. Очевидно, что только подобные параметры для проведения демаркации между утопией и наукой недостаточны. Суждения типа «неполно», «менее верно» в силу обусловленности и относительности всякого знания могут быть применены ко многим областям современной науки. Поэтому необходимо выявить критерии качественного различия утопии и науки.

Если оставить в стороне утопию как литературно-художественное произведение, то в теоретической области в условиях современности утопизм имеет место, лишь там, где можно фиксировать отход от строгих сциентистских критериев или редукцию социальной системы. При конструировании утопии, речь идёт не о строгом следовании сциентистской методологии. Утопическая рациональность интерпретирует на свой лад мифологизированный образ царства изобилия и справедливости и, интегрируя в своих картинах представления о «землях обетованных», несёт в себе воплощение мечты о достижении человечеством всеобщего счастья.

Таким образом, применение сциентистских критериев в отношении утопии, вряд ли имеет под собой достаточные основания по той простой причине, что утопия и наука — это качественно различные формы интерпретации социальной реальности. Однако для аргументации высказанных положений необходим конкретный анализ структурно-содержательных характеристик утопии в ее отношении к науке.

Какой бы период развития утопизма не рассматривать — XVIII, XIX или XX вв., — при всех различиях они имеют общую черту. Во всех утопиях за исходную точку взят какой-либо фактор или понятие, а затем возведен в абсолют. Такими понятиями могут быть «разум», «свобода», «наука», «техника», и пр. «Каждая стадия исторического бытия обволакивалась представлениями, трансцендировавшими это бытие, однако до тех пор, пока они «органически» (то есть, не оказывая преобразующего воздействия) входили в картину мира, соответствующую данному периоду, они выступали не как утопии, а как идеологии, присущие данной стадии исторического развития» [5, с. 114]. В любом случае, постулируем ли мы подобные понятия с точки зрения идеологии или утопии, эта операция открывает простор для вытекающего из субъективных симпатий и антипатий изобретения доктрин и позволяет рассматривать будущее как «осуществление систем». Причем наиболее правильной и совершенной будет та система, которая в наибольшей мере соответствует тому или иному понятию. В итоге идеал человеческого содержания жизни не выдвигается в результате анализа реальности, а изобретается в стороне от него, т. е., в сущности, выносится за рамки истории.

По представлениям утописта, абсолютная истина, коль скоро она найдена и, безусловно, является выражением добра и справедливости, уже сама по себе, собственной силой способна покорить мир. Более того, утопист не допускает даже мысли, что у других тоже могут быть

субъективные истины и доминанты, обусловленные их «субъективным рассудком». Все иные «истины», с его точки зрения, — надуманны, ложны и нежизнеспособны. Сконструированный утопистом по законам воображения мир инобытия человека и всего человечества кажется ему настолько реальным и заслуживающим права называться обществом, что его искренне удивляет, почему другие этого не понимают и не спешат за ним последовать, а продолжают существовать в ином дисгармоничном и неустроенном мире. «Утопические писатели воображали, что объединённые воздействия воспитания и условий жизни переделают человеческую природу по совершенному образцу» [8, с. 175]. Перестраивая мир в своем представлении и придавая своим взглядам (системе) значимость глобальных, надисторических и незыблемых «законов», утопист тем самым поступает вопреки логике и, в известной мере, воспроизводит религиозно-догматический подход к действительности. Настаивая на мнимости и недолговечности окружающего и на подлинности идеального, акцентируя внимание на первичности воображаемой картины социального мира, он занимает ту позицию, которая, так или иначе, свойственна утопистам со времен Платона.

Стоит отметить, что классическая утопия враждебна всякого рода аномалиям, импровизациям и не санкционированным различиям. Она предпочитает математическую и геометрическую точность в планировании жизни, чёткое расписание и строгие принципы распределения обязанностей, призванные устранить всё неожиданное.

«Учреждение, основанное законодателем, создателем системы, гарантируют её отлаженное функционирование. Законодатель — мудрец или монарх — на века устанавливают порядок, призванный окончательно разрешить все загадки исторического развития и избавить род человеческий от всякого рода беспокойства» [9, с. 29].

Внеисторическая сущность системы, которая установлена «раз и навсегда», не подвержена и не может быть подвержена никаким изменениям, придаёт утопии характер окончательно определённого, застывшего настоящего, лишённого прошлого. «В классической утопии нет ни прошлого, ни будущего, ибо в ней развитие невозможно. Как только утопия реализована, начинается царство вечного настоящего, статического времени, характерного для всех райских видений, и потому неизвестно, когда и как произошли те изменения, что породили утопию. Отсутствие развития упраздняет проблему исторической причинности» [9, с. 24].

Однако, говоря об альтернативности и максимализме утопического сознания, следует отметить, что сколь бы ни были данные характеристики значимы в понимании феномена утопического, видеть в них одних сущность утопии — явное преувеличение. «Проект социального преобразования может также считаться неосуществимым, потому что он противоречит определённым научно установленным законам, биологическим законам, физическим законам; например, такие проекты, как давняя идея вечной молодости или идея возвращения к мнимому золотому веку. Полагаю, что ныне можно говорить об утопии только в этом последнем смысле, а именно — когда проект социальных изменений противоречит действительным законам природы» [10, с. 19].

При детальном рассмотрении содержание утопического сознания всякий раз оказывается настолько богатым и широким, что не укладывается в рамки любого однозначного понятия или определения, любого категорического утверждения. Помимо того, что утопии свойственен антиисторизм, непосредственно выражающийся в ее максимализме, ей свойственен метафизический разрыв социального целого на части, моменты, факторы, абсолютизация какого-либо одного или нескольких факторов сразу и противопоставление их друг другу, т. е. «факторный» подход. В ряде случаев он может сопровождаться применением метода историзма к анализу избранных в качестве главной силы определённых факторов. По отношению к самим этим факторам утопист может преодолеть альтернативный подход. Например, представители современного сциентистского утопизма, абсолютизирующие роль науки в развитии социума, к развитию самой науки применяют метод историзма, т. е. видят в ее развитии переходные периоды, наличие качественных скачков, революционных моментов, смену парадигм.

Весьма интересен и перспективен, с точки зрения методологии исследования утопизма, анализ, проведенный Э. Я. Баталовым, обосновавшим концепцию утопии — максимум и утопии — минимум. Для утопии — максимум характерна высокая степень трансцендированности полагаемого ею идеала — предельное отдаление от существующего общества, а для утопии — минимум, напротив, — демаксимализация идеала, приближение его к реформаторскому проекту, к границам наличной социальной действительности. В зависимости от ситуации утопический идеал может то удаляться от «переднего края» наличного общества на максимально возможную в данных условиях дистанцию, то приближаться к нему. Действительно, утопическая традиция дает

множество примеров того и другого. В ряде случаев в утопии может сочетаться альтернативность и радикализм с реформизмом, равно как историзм — с метафизикой и антиисторизмом.

Антиисторизм утопического сознания проявляется и в статичности выдвигаемых утопией идеалов и моделей нового общества. Ясно, что в эту антиисторическую схему мышления невольно вкладывается убеждение в том, что цель оправдывает средства. Это отразилось, прежде всего, на отношении к человеческой личности, которая, ввиду того, что реализация цели (идеала) рассматривалась как ключ к разрешению всех человеческих проблем, оценивалась как не имеющее самостоятельного значения средство, инструмент реализации цели.

Детализированная разработка будущего, установка на стационарное, статичное состояние прогнозируемых обстоятельств и упрощённый подход к проблеме человека и человеческих отношений присущи, за некоторыми исключениями, практически всем социальным утопиям, по крайней мере, вплоть до XIX в. Причем стандартизация, симметрия, упрощенность изображаемого образа социального инобытия приобретает в ряде утопий (например, в том же «Городе Солнца» Кампанеллы) характер тотальности и выступает как самоцель.

Попытку исторически обосновать положительный гуманистический идеал всесторонне развитого, счастливого «социалистического человека», хотя еще до конца и не избавившись от стремления к детальной регламентации общественной жизни, впервые предприняли такие «патриархи социализма», как А. Сен-Симон и Ш. Фурье. Ценой «совершенной», «добродетельной», и «благой» жизни в изображаемой картине нового мира чуть ли не всегда становится полная регламентация, пожизненная специализация и жесткое подчинение индивида какому-то верховному авторитету. Существует точка зрения, что попытки осуществить утопию всегда порождают насилие, террор и тоталитаризм. «Алхимическое претворение «социального тела» в непосредственное Царство Божье на земле, естественно, должно обращаться к массовому насилию, потому что люди обычно сопротивляются этому и не дают себя «тащить в истину» [11, с. 106]. В данном случае утопия выступает как эквивалент тотального террора и полного подавления личности.

Однако стоит обратить внимание на некоторые важные моменты. Во-первых, очевидный недостаток материальных благ и возможностей обусловили то, что большинство утопистов прошлого проповедовали ограничение потребностей, умеренность и непритязательность индиви-

дов, населяющих вымышленные страны. Подобную картину изобразил в своей утопии «Остров» Олдос Хаксли, представив общество, базирующееся на основе целостной философии, органично соединяющей в себе гностические, буддийские и тантрические идеи. Во-вторых, предельно упрощая и регламентируя правила и нормы поведения людей, утописты полагали, что они легче интериоризируются индивидами и станут привычными. Не случайно с аскетизмом, статичностью картин утопического мира, как правило, жестко связывалась проблема воспитания подрастающего поколения. Принцип «делай, что хочешь», написанный на вратах Телемской обители Ф. Рабле, несколько проясняет это. Утописты искренне верили, что разумный человек будет таким, каким нужно (т.е. может усвоить простые и четкие нормы поведения, и поэтому все проблемы будут решены).

Итак, антиисторизм утопического сознания представляет собой не механический и случайный набор черт, а некую органическую целостность, где одна черта связана с другой или вытекает из нее, а вместе они составляют особое качество, внутренне присущее утопическому подходу к социальной реальности.

Рассматривая вопрос о соотношении науки и утопии, нельзя не остановиться на довольно распространенном определении последней как специфической формы мысленного и реального социального эксперимента, поскольку, исходя из такого рода определения, некоторые авторы (например, Э. Тоффлер), не только видят в утопии нечто близкое социальному знанию, но и прямо квалифицируют ее как необходимую форму и метод, сопутствующий началу всякого теоретического знания вообще.

Впервые утопию определил как мысленный эксперимент Э. Мах, сравнив социального утописта с ученым стремящимся выяснить последствия каких-либо гипотез путем мысленного опыта. Что касается мысленного эксперимента как определенного приема научного познания, то еще О. Конт высказал мысль о том, что, например, в биологии могут быть использованы во многих случаях вымышленные, несуществующие организмы. Несомненно, что в научном процессе такие эксперименты довольно часты. Это применимо и в социологии.

Реальные социальные эксперименты сопряжены со многими трудностями. Любая неточность при их проведении может обернуться необратимыми последствиями. К тому же методы, инструменты и возможности осуществления реального социального эксперимента пока

еще в значительной мере ограничены. Поэтому, особенно если учесть, что существует весьма значительная вариантность возможных изменений, легко укладывающихся в достаточно широкий спектр социального развития, остается большая сфера для утопического, мысленного, воображаемого эксперимента, формирующего, сравнивающего и разыгрывающего сценарии глобальных социальных сдвигов. В основе такого эксперимента лежит образное моделирование в том или ином утопическом произведении. Например, в «Утопии» Мора можно найти ответ на вопрос: как выглядело бы общество, если бы не существовало частной собственности? «Новая Атлантида» Ф. Бэкона является, с этой точки зрения, экспериментом, имеющим цель выяснить результаты широкого применения научных методов.

Утопия, таким образом, превращается в специфический тип паранауки, имеющий дело с возможными реальностями. То есть, она определяется как начало научной теории, причем не только социальной, но и естественнонаучной (например, мысленные эксперименты в области неевклидовой геометрии Н. И. Лобачевского и Г. Ф. Римана).

Один из лидеров современной футурологии Элвин Тоффлер в своих работах отводит утопии роль инструмента, воздействующего на массовое сознание в процессе конструирования будущего: «Любую концепцию сверхиндустриальной утопии и антиутопии необходимо воплотить во множестве форм — фильмах, пьесах, романах и произведениях изобразительного искусства, — а не в одном литературном произведении. Сегодня любому отдельному писателю — не важно, насколько одарённый — слишком трудно описать сложное будущее. Следовательно, нам нужна революция в производстве утопий. Нам нужно создать «фабрики утопий» [12, с. 508]. С помощью утопий, по мнению Тоффлера, появляется возможность учесть различные аспекты вероятностного будущего при сценарном подходе. В результате совместной работы и сглаживания несоответствий появляется реальная возможность изобразить исчерпывающую и сложную картину цельной временной формы современного постиндустриального общества. Различные группы могли бы работать над противоположными утопиями. «В то время как утопия «А» могла бы делать акцент на материалистических ценностях, ориентированных на успех, утопия «В» могла бы основываться на чувственных, гедонистических ценностях, «С» — на приоритете эстетических ценностей, «D» — на индивидуализме, «Е» — на коллективизме и так далее. В конце концов, из этого

сотрудничества искусства, социальной науки и футурологии возник бы поток книг, пьес, фильмов и телевизионных программ, знакомящих огромные массы людей относительно с издержками и преимуществами различных предполагаемых утопий» [12, с. 509].

Итак, утопию можно обозначить как не столько донаучную, сколько вненаучную форму сознания. Утопия и наука — различные типы сознания, имеющие каждая свой специфический способ осмысления действительности. Но парадигмальные изменения социальной науки не ведут к исчезновению утопии, которая, будучи особой формой освоения социальной реальности, продолжает существовать и после формирования социальной науки.

Утопическое сознание, помимо научных, требует и иных критериев оценки. Его сравнение с научно-теоретическим познанием обнаруживает в нем разрыв между возможным и действительным, а также продукты воображения, оторванные от реальности. Все эти черты, как уже было показано, безусловно, присущи утопическому сознанию. Именно поэтому утопическое сознание не укладывается в рамки строго сциентистских норм и критериев. Оно всякий раз оказывается шире их. Ценностное восприятие действительности не может отрицать эмоциональную насыщенность. Эмоционально-психологическая сфера — неременная составная часть утопического сознания. В нем логическая, четко осознанная аргументация всегда, в конечном счете, подавляется вне-логическими тенденциями, которые нередко позволяют отразить более широко, чем в научно-теоретическом знании, социальные процессы. Оно, следовательно, является такой разновидностью аксиологического подхода, которая, независимо от того, переносит ли утопист свой идеал должного общественного устройства в иное пространство или проектирует его в иное время — прошлое или будущее, объективно всегда ориентирована на опережающее конструирование социальной данности и содержит в себе момент предвосхищения будущего. Историческое значение утопии заключается, прежде всего, в том, что в ней находит выражение чисто человеческая потребность представлять жизнь людей в модусе возможного.

#### **Список использованных источников:**

1. Маркузе Г. Эрос и цивилизация / Г. Маркузе. — М.: АСТ, 2002. — 526 с.

2. Эллюль Ж. Другая революция / Ж. Эллюль. // Новая технократическая волна на Западе. — М.: Прогресс, 1986. — С. 147–152.
3. Аинса Ф. Нужна ли нам утопия? / Ф. Аинса. // Курьер ЮНЕСКО. — 1991. — № 4. — С. 13–16.
4. Бахтин М.М. Эпос и роман / М.М. Бахтин. — СПб.: Азбука, 2000. — 304 с.
5. Утопия и утопическое мышление: антология зарубежной литературы. / Под ред. В. А. Чаликовой. — М.: Прогресс, 1991. — 405 с.
6. Мор Т. Золотая книга, столь же полезная, как и забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопия. / Т. Мор. // Утопический роман XVI — XVII веков. — М.: Художественная литература, 1971. — С. 41–140 с.
7. Сиоран Э.М. Испытание существованием / Э.М. Сиоран. — М.: Республика, 2003. — 431 с.
8. Уилсон Д. История будущего / Д. Уилсон. — М.: АСТ, 2007. — 286 с.
9. Аинса Ф. Реконструкция утопии / Ф. Аинса. — М.: Наследие, 1999. — 200 с.
10. Маркузе Г. Конец утопии / Г. Маркузе // Логос. — 2004. — № 6. — С. 18–23.
11. Мамардашвили М.К. Классический и неклассический идеалы рациональности / М.К. Мамардашвили. — СПб.: Азбука, 2010. — 288 с.
12. Тоффлер Э. Шок будущего / Э. Тоффлер. — М.: АСТ, 2001. — 560 с.

*Ткаченко Р.В. Чемишич Д.О. Утопія як засіб соціально-політичного прогнозування*

У статті наводиться класифікація утопій по базовим принципам їх побудови, розглядаються яві та латентні функції утопічних творів, а також аналізується роль утопій як засобу соціально-політичного прогнозування.

Ключові слова: *утопія, утопізм, утопічне свідомість, соціальне прогнозування, футурологія.*

---

*Tkachenko R., Chemshit D.* Utopia as a means of socio-political forecasting

Classification of utopia on fundamental principles of its construction is given in the article, obvious and cryptic functions of utopian works are considered, also role of utopia as a means of socio-political forecasting is analyzed.

Keywords: *utopia, utopianism, utopian consciousness, social forecasting, futurology.*

## Теорія політики

УДК 316.75+34

**Шматко І. В.***Аспірант Інституту всесвітньої історії НАН України***ЕВОЛЮЦІЯ МАРКСИСТСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ  
ІДЕОЛОГІЇ: ВІД ІДЕЇ ДО РЕАЛЬНОСТІ**

Статтю присвячено розвитку концепції ідеології в наукових працях Карла Маркса та Фрідріха Енгельса. В дискурсі сучасної політології проаналізовано теоретичні постулати дослідників в аргументації ідеології — від ранньої творчості (домінанта ідей) до пізнього марксизму (домінанта об'єктивної реальності).

Ключові слова: *ідеологія, ідея, марксистська критика, суспільна свідомість, ідеологічні форми, виробничі відносини, виробничі сили.*

Ідеологія — операційний термін, використовуваний у політології та соціальному аналізі, спочатку не мав наукового змісту. Ще в середині XVIII ст. поняття «ідеологія» не могло вважатися категорією, яка могла б допомогти суспільству краще зрозуміти принципи свого функціонування.

Так, відомо, що термін «ідеологія» вводить у вжиток філософ та політик Дестют де Трасі в 1796 році. Під останнім він мав на увазі науку про ідеї. Згодом слово набуває негативної конотації. Зокрема, Наполеон під час політичного конфлікту з «ідеологами» вживає його для висміювання людей, які займаються, на його думку, непотрібними та пустими справами. Термін з'являється знову та переозначається в «Німецькій ідеології» Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, після чого починає вживатися з аналітичною та науковою метою [5].

У сучасній науці найбільш поширена дефініція поняття «ідеологія» спирається на його конкретну семантику: ідеологію часто визначають як певні політичні погляди. У відповідності до цього, ідеології поділяють на: лібералізм, соціалізм, фашизм, анархізм та ін. Відповідно, «ідеологія» — це система концептуально оформлених уявлень та ідей,

яка виражає інтереси, світогляд та ідеали різних суб'єктів політики — класів, націй, суспільства, політичних партій, суспільних рухів — і виступає формою санкціонування чи існуючого в суспільстві панування і влади (консервативні ідеології), чи радикальної їх зміни (ідеології «лівих» та «правих» рухів)» [13].

Аналогією до такого підходу є і позиція Карла Мангайма, який виділяє «часткове» та «тотальне» значення поняття «ідеологія»: «Про поняття часткової ідеології ми говоримо в тих випадках, коли це слово має означати, що ми не віримо певним «ідеям» та «уявленням» опонента, або вважаємо їх більш чи менш свідомим викривленням дійсних фактів... » [9, с. 56–57]. Соціолог зазначає, що таке поняття ідеології очевидно колись зливалось з поняттям неправди.

Утім, наведене визначення ідеології не є функціональним для нашого аналізу. Більш точно, як на наш погляд, аналізувати ідеологію в більш широкому, «тотальному» значенні цього поняття. «Його [тобто, часткового визначення ідеології — І. Ш.] частковий характер одразу впадає в око, якщо протиставити йому поняття радикальної тотальної ідеології. Можна говорити про ідеологію епохи чи конкретної історичної та соціальної групи (наприклад, класу), маючи на увазі своєрідність та характер всієї структури свідомості цієї епохи чи цих груп» [9, с. 56–57].

Відтак, на дослідницьку увагу заслуговують передусім марксистський підхід до аналізу ідеології (насамперед ідеї самого Карла Маркса, а також представників марксистської традиції — Антоніо Грамші, Дьєрдя Лукача та Луї Альтюсера), а також концепція соціолога Карла Мангайма, актуалізовані в сучасній науці теорії інтеракційних ритуалів, насамперед Еміля Дюркгейма, Ервіна Гоффмана та Ренделла Коллінза, концепт «епістемі» Мішеля Фуко та «парадигма» Томаса Куна в їх зв'язку з поняттям ідеології. Окремого обґрунтування потребує поняття «ідеологія» в дискурс-аналізі.

«До критики гегелівської філософії права» є першим важливим текстом, якщо йдеться про розгляд концепції ідеології в Карла Маркса. Названа праця не була опублікований за життя Карла Маркса (написана Карлом Марксом у 25 років та видана повністю лише 1927 року). В той же час, передмова німецького дослідника до цього тексту побачила світ окремою працею 1844 року як «Додаток до критики гегелівської «Філософії права» — Вступ» [1; 14, с. 30]. Як стверджує Шломо Авінер (Shlomo Avineri), це робота, в якій вже є елементи Марксової більш пізньої соціальної філософії [1].

Передмова до «Критики» розпочинається знаменитим висловом: «Для Німеччини критика релігії, по суті, завершена, а критика релігії є передумовою будь-якої іншої критики». Зауважимо, в даному випадку Карл Маркс покликається на Людвіга Фейєрбаха. Дослідник вважає, що критика релігії після Л. Фейєрбаха останнього вичерпана і саме це може стати основою для «будь-якої іншої критики», а передсім критики політики, держави та права.

Ранній Карл Маркс приймає модель критики Л. Фейєрбаха. Для нього ідеологія стає «перевернутою свідомістю», в якій реальним суб'єктом визнається не людина, а релігія, держава та право. Проблема полягає в тому, щоб перевернути цю свідомість назад, а отже — визнати, що саме людина породжує державу, релігію та право, а не навпаки. «Людина, яка шукала у фантастичній дійсності неба певну надлюдську істоту, а знайшла лише відображення самої себе», — каже Карл Маркс, — «більше не буде бажати знаходити лише видимість самої себе» [10, с. 414].

Отже, перевертання, на думку вченого, відбувається за рахунок перенесення рис самої людини на трансцендентний світ божеств. «Надлюдська істота» — це лише відображення самої людини, а «фантастична дійсність неба», таким чином, відображення людського суспільства. Згодом ми побачимо, як схожі ідеї соціологічною метамовою буде стверджувати Еміль Дюркгейм: «Відтак, не можна казати, що релігія не знає реального суспільства й абстрагується від нього, вона його образ, що відображає всі його сторони, навіть найвульгарніші й найвідразливіші [7, с. 392].

Карл Маркс розгортає доведення запропонованої тези і твердить: «Ця держава, це суспільство породжують релігію, що є оберненою свідомістю світу, оскільки самі вони є оберненим світом» [10, с. 414]. Філософ розповсюджує критику релігії також і на «секулярні інституції» [10, с. 415], вважаючи, що можна застосувати інструментарій Л. Фейєрбаха до критики існуючого суспільства. Критика релігії, таким чином, стає прообразом критики будь-якої ідеології. Джеймс Робінсон так описує основний задум Карла Маркса в його «Критиці гегелівської філософії права»: «Окрім того, люди у структурі громадянського суспільства є єдиною базою для держави, вони дозволяють їй верховенство почасти тому, що не розуміють витoki влади. Спекулятивна філософія сподівається переконати їх в тому, що влада спускається від держави до людей, що суспільство є породженням... Ідеї, інструментами якої і

виступають люди. В такий спосіб філософія не тільки копіює християнську догму, але і стає новою догмою держави, раціоналізацією інтересів Корони, земельної аристократії, бюрократії та тих, хто їх [людей] мав би представляти» [3, с. 500].

Маркс, як відомо, називає релігію «опіумом народу». На його переконання, «релігійне убожество є в той же час вираженням дійсного убожества і протестом проти цього дійсного убожества. Релігія — це подих пригніченої істоти, серце безсердечного світу, подібно до того, як вона — дух бездушних порядків. Релігія є опіумом народу» [10, с. 414]. Таким чином, Карл Маркс підкреслює складну діалектику релігійного: вона одночасно легітимує існуючий порядок, є його породженням, але водночас є і його «опіумом» — тобто тим, що допомагає і приховати, і пережити існуючий порядок. Можна навіть сказати, що релігія допомагає пережити щось через забуття.

Таким чином, Карл Маркс вказує на дуже важливу функцію ідеології: вона виникає не на порожньому місці, як виникає і потреба в опіумі. Ідеологія функціональна, а отже, вона твориться лише тоді, коли в ній є потреба. Жорстокість та убожество існуючого порядку зумовлюють психологічну необхідність людини шукати забуття, викривлення, спотворення реальності для того, щоб мати змогу існувати в ній. Релігія та ідеологія — це також протест проти убожества світу, який зазвичай виявляється у трансцендентній мрії про краще майбутнє в цьому чи потойбічному світі. Згодом ми побачимо, як Карл Мангайм відділяє такий «протест» від ідеології і називає його утопією.

Оскільки саме суспільство породжує ідеологію, то недостатньо було б вимагати від людей просто відмовитися від останньої. Лише подолавши причини, що породжують ілюзії, ми можемо подолати самі ілюзії, а отже, справа в тому, щоб змінити суспільство. «Вимога відмови від ілюзій щодо власного становища є вимогою відмови від такого становища, яке потребує цих ілюзій», — каже філософ [10, с. 415]. Як у свою чергу афористично зазначив Сіріл Сміт: «Релігія була «серцем безсердечного світу», а отже, мета полягала в тому, щоб створити світ, який мав би серце» [6].

Для німецького філософа критика релігії та ідеології не є самоцінною. Вона слугує лише тому, щоб «людина мислила, діяла, будувала» як «людина, що стала розумною та звільнилася від ілюзій». Адже «критика скинула з ланцюгів квіти, що їх прикрашали — не для того, щоб людство продовжувало носити ці ланцюги... полишені всякої радості і всякої

насолоти, а для того, щоб воно скинуло ланцюги та простягнуло руку за живою квіткою» [10, с. 415].

Іншими словами, в постулатах Карла Маркса критика релігії, політики та права має стати зброєю, що знищить існуючий лад. Але така мета передбачає, що критика і є «матеріальною силою», а не лише надбудовою. Ідеї, концепції та теорії можуть змінювати світ, каже нам Маркс, і таким чином заперечує вульгарні інтерпретації марксизму як економічного детермінізму. І хоча «зброя критики не може, звичайно, замінити критики зброєю,.. але і теорія стає матеріальною силою, як тільки вона оволодіє масами» [10, с. 422].

Важливо зазначити, що Карл Маркс у праці «До критики гегелівської філософії права» не говорить прямо про ідеологію. Дослідник постулює швидше «критику» уявлень, ідей та концепцій. Утім, уже в названій праці починає формуватися концепція ідеології філософа, що спирається спершу на Л. Фейєрбаха та його критику релігії. Таким чином, критика ідеологічного в тексті «До критики гегелівської філософії права» Карла Маркса протиставляється «дійсності». Дійсність же є дійсністю тієї аналізованої німецьким дослідником держави, в якій живе людина — держави з тортурами, цензурою та ін. Релігії ж протиставляється людина, навколо якої все має «обертатися». Але яка людина? З однієї сторони, Карл Маркс говорить про обумовленість людини суспільством (і це важлива сторона його тексту), але з іншого — його людина абстрактна. Така абстракція в роботі Карла Маркса «Німецька ідеологія» пізніше буде названа ідеологічною.

Поль Рікер стверджує, що «Марксове спрямування досі знаходиться в тіні німецького ідеалізму, який вважає людську суб'єктність і автономію вершиною всесвіту» та називає таку позицію «ідеалістичним атеїзмом» [14, с. 33]. Втім, ми вважаємо, що це скоріше питання інтерпретації. Антропологічність Карла Маркса зовсім не засвідчує його ідеалізму. Людина у філософа аналізується як кінцева мета пізнання, що не скасовує її обумовленості суспільними процесами. Проблема, швидше, в тому, що Карлу Марксу ще доволі складно відповісти на запитання, які ж саме процеси та як саме зумовлюють людську поведінку. Чітка концепція про базис та надбудову з'явиться пізніше. Як знову ж такиточно зазначає Поль Рікер: «У своїй політичній філософії Маркс повстає на спекулятивну філософію права, в межах якої ми переходимо від ідеї держави до її компонентів. Для Маркса це й стане моделлю іде-

ологічного мислення, рухом від ідеї до реальності, а не від реальності до ідеї» [14, с. 34].

Праця Карла Маркса «Німецька ідеологія» відповідно символізує собою розрив німецького філософа з філософією Л. Фейєрбаха та лівими гегеліанцями. Вона була написана разом з Фрідріхом Енгельсом, хоча про це часто і забувають. Втім, на думку сучасного соціолога Ренделла Коллінза такий стан справ не є справедливим. На думку останнього, саме Фрідріх Енгельс допоміг Карлу Марксу вийти за рамки філософії младогегеліанців. »З точки зору соціології, вирішальною подією в житті Маркса була, безсумнівно, його дружба з Енгельсом. Ми зможемо це зрозуміти, якщо порівняємо ті роботи, які вони написали окремо, з тим, що вони написали у співавторстві. До зустрічі з Енгельсом Маркс був лівим гегельянцем, в гшалузі філософії схильним до матеріалізму і соціалізму, але позбавленим реального розуміння економічного і соціального світу. Після того, як Енгельс ввів його в суть економічної соціології, вони написали серію спільних робіт. Деякі з них — «Святе сімейство», «Німецька ідеологія», «Комуністичний маніфест» — містять в собі неабияку кількість висловлювань Маркса проти младогегельянців та інших опонентів зліва. Але такого роду сторінки не особливо актуальні для сьогодення, в той час як довговічні і відомі ідеї висловлюються там, де Маркс і Енгельс пояснюють свою соціологію в загальних термінах» [8].

«Німецьку ідеологію», як відомо, часто визначають як вирішальну роботу для Карла Маркса. Поль Рікер у цьому контексті говорить про те, що цей твір є першим власне «марксистським текстом», а не «домарксистським», «фейєрбахівським», якими були його ранні роботи. «Німецька ідеологія» — це якщо не основа, то принаймні зародок усіх подальших власне марксистських праць», — каже французький філософ [14, с. 89]. Утім, відзначимо, що (слідом за Луї Альтюссером) ми в повній мірі не можемо назвати цей текст власне «марксистським». Його слід віднести, швидше, до перехідного етапу, на якому робиться спроба відійти від понять та оптики, «стихії» (Л. Альтюссер) Л. Фейєрбаха і почати говорити своєю дослідницькою мовою. Так, в цій роботі з'являються поняття «спосіб виробництва», «продуктивні сили», «виробничі відносини», а саме — «поняття, що складають специфічно марксистський словник» [14, с. 90]. Таким чином, у «Німецькій ідеології» з'являється ідея «базису», який стає основою для виникнення ідеології, що віднині належить до «надбудови». Базис стає інфраструктурою, а ідеологія належить, отже, до суперструктури капіталістичного суспільства.

Як вказує Пол Хьорст (Paul Hirst), для Карла Маркса з Фрідріхом Енгельсом у той час була особливо важливою дискусія з «ідеалізмом». Філіп Кейн відповідно вважає, що «Німецьку ідеологію» слід розглядати не як роботу, в якій вперше був застосований метод пізнього Карла Маркса, а в першу чергу як реакцію на його ж погляди 1844 року [4, с. 367].

І хоча згодом Карл Маркс і скаже, що їх тогочасний матеріалізм був дещо вульгарним, а Фрідріх Енгельс зазначить, що вони з Карлом Марксом в «Німецькій ідеології» переоцінили економічні детермінації в полеміці з їх опонентами [4, с. 361], й відповідно Луї Альтюссер (дещо пізніше — І. Ш.) доведе, що ідеологія також має матеріальну силу, все ж в самому тексті «Німецької ідеології» ми спостерігаємо цікаві підходи, які можуть бути корисними сучасному дослідникові проблеми.

Так, у «Німецькій ідеології» «ідеологічне — це уявне, і воно протиставляється реальному» [14, с. 94]. Саме ідеалістичний підхід стає зразком для побудови концепції ідеології. Концепції та теорії, які виходять із того, що саме ідеї (чи уявлення) є реальною основою для історії чи соціального, визнаються ідеологічними. «Німецька ідеологія є саме марксистським твором, у тому сенсі, що вона, замість ідеалістичних уявлень та фантазій, що зосереджуються навколо свідомості, висуває на перший план матеріальну основу анонімних сутностей» [14, с. 90]. (В «Анти-Дюрінгу» Фрідріх Енгельс пише, що «всі ідеї походять із досвіду, вони — відображення дійсності, правильні або хибні», але водночас і звинувачує Євгена Дюрінга в тому, що він «переніс основу всієї дійсності з реального світу до світу ідей» та називає такий тип мислення «ідеологічним»: «Ми побачимо далі, що пан Дюрінг вимушений не один раз підсовувати природі свідомий образ дій, тобто, простіше кажучи — бога» [16, с. 31]).

Карл Маркс розвиває такий погляд, твердячи, що ідеології може протистояти тільки таке мислення, що виходить не з довільних, а реальних передумов: реальних індивідів, що знаходяться в конкретній ситуації конкретних матеріальних умов. Самі умови визначаються емпіричним шляхом, а отже, — це є реальною основою, на якій ми можемо будувати позаідеологічні судження. Під матеріальними умовами існування Карл Маркс із Фрідріхом Енгельсом мають на увазі продуктивні сили, спосіб виробництва (в подальших роботах — виробничі відносини). Продуктивні сили не існують самі по собі, а переплітаються, породжують виробничі відносини й одночасно детермінуються умовами, в яких вони існують: державою, правилами та ін. Виробничі відносини — це,

в першу чергу, система власності, правила торгівлі та інші, як правило, юридичні умови, що розвиваються разом із засобами виробництва. 96

Численні повернення до аргументації ідеологічності в контексті реальності, матеріальних передумов суспільних відносин — основа критики німецької ідеології: «Всупереч німецькій філософії, що спускається з неба на землю, ми піднімаємося з землі на небо, тобто ми виходимо не з того, що люди говорять, уявляють собі... а з реальних людей... З їх дійсного життєвого процесу ми виводимо також і розвиток ідеологічних відображень та відголосів цього життєвого процесу. Навіть туманні утворення в мозку людей, і ті є необхідними продуктами, свого роду випаруваннями їх матеріального життєвого процесу, котрий може бути встановлений емпірично і який пов'язаний з матеріальними передумовами» [11].

Таким чином, Карл Маркс із Фрідріхом Енгельсом у своїй роботі «Німецька ідеологія» обгрунтовують позицію щодо того, що правові відносини зумовлені та відповідають певному рівню розвитку продуктивних сил. У той же час, Карл Маркс із Фрідріхом Енгельсом говорять про те, що характерною рисою ідеології якраз і є перевертання, коли ми вважаємо, ніби наше мислення є першопричиною, а не породженням об'єктивних процесів. У цьому доведенні вживається метафора *самега obscura*, яку ми зустрінемо також й у Томаса Куна, про концепцію якого будемо говорити нижче.

Варто окремо сказати про загальну проблему роботи, до якої ми вже зверталися. З однієї сторони Карл Маркс та Фрідріх Енгельс говорять про те, що «не свідомість визначає буття, а буття свідомість». У той же час, доволі складно заперечувати те, що вже сформована матеріальними умовами свідомість стає і сама однією з детермінант в соціальному процесі. Іншими словами, такий підхід має сенс тільки в тому випадку, якщо розглядати суспільство як діалектичний процес, під час якого детерміноване починає детермінувати: «обставини творять людину так само, як людина творить обставини», Відповідно й «форми відносин визначаються наявними продуктивними силами... які, в свою чергу, визначаються ними...» [11]. Це означає також і те, що суб'єкт не заперечується як такий, але переозначається і вплітається в соціальний контекст. Суб'єкт стає сам собою лише будучи обумовленим, подібно до того, як свідомість засновується на несвідомому [2]. Як говорив Оскар Уайльд: «Про людську природу ми знаємо лише те, що вона змінюється» [15].

Численні інтерпретації позиції марксизму лише підтверджують актуальність підходу, бо, як вказує Філіп Кейн, не існує історичного розвитку без участі індивідів, але цей розвиток не обумовлений їх свідомим вибором. Люди роблять свою історію, але в умовах, які вони не вибирають [4, с. 363].

Слід зауважити, що у відповідь на проблему автономії надбудови, Фрідріх Енгельс вводить поняття «остаточної детермінації». Іншими словами, він говорить про різні рівні детермінації, вказуючи на те, що надбудова автономна в певних рамках, у той час як базис в макроперспективі є визначальним [14 с. 104]. Поль Рікер у цьому зв'язку вважає, що «саме комплексне поняття індивідів, що живуть у певних умовах» є «визначним відкриттям Маркса». Ми б у свою чергу, швидше, сказали: Карл Маркс був однією з важливих віх у формуванні соціологічного бачення людини як суспільно-обумовленої істоти. Слова Карла Маркса «Порожні розмови про свідомість вщухають, і їхнє місце заступає реальне знання. Коли реальність зображено, філософія як незалежна галузь знання втрачає свої засоби до існування» стосуються проблеми заміни філософії на щось, що засновується на аналізі матеріальних умов існування людини [14, с. 105]. Логічно припустити, що саме соціологія з її ідеологічним складником найбільше підходить до такої постановки питання.

Хотілося б також звернути увагу на вислів Карла Маркса про те, що думки пануючого класу є пануючими думками в кожному епоху. Карл Маркс пов'язує це з ресурсами, якими володіє пануючий клас, «засобами матеріального виробництва», а отже, і «засобами духовного виробництва». Його думку пізніше поділяє та розгортає в нових доведеннях Рендалл Коллінз [8, с. 81–84].

Найбільш загальне формулювання поняття ідеології в пізнього, «матеріалістичного» Карла Маркса ми знаходимо в таких словах: «Мої роздуми привели мене до висновку, що правові відносини, як і форми держави, не можуть бути зрозумілими ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, а скоріше мають основу в матеріальних умовах життя, сукупність котрих Гегель, за прикладом англійців та французів XVIII століття, назвав громадянським суспільством і анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії» [12].

Як бачимо, сам Карл Маркс визнає, що його розуміння не є відірваним від загального розвитку думки. Справді, часто Карлу Марксу припису-

ють відкриття багатьох конкретних ідей, хоча насправді його побудови мають узагальнюючий, широкий та різноаспектний фундамент. На це не втомлювалися вказувати й самі марксистки, як от М. Плеханов та Фрідріх Енгельс. Так, Фрідріх Енгельс відзначає три джерела, з яких черпав думки, ідеї та натхнення його друг Карл Маркс: французький соціалізм, англійську політекономію та німецьку класичну філософію в особі Георга Фрідріха Гегеля [17].

У цьому зв'язку досліднику важливо звернути увагу на достатньо розлогий виклад марксистської позиції: «В суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, такі, що не залежать від їх волі, відносини — відносини виробництва, які відповідають певному рівню розвитку їх матеріальних виробничих сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому піднімається юридична та політична надбудова і якому відповідають певні форми суспільної свідомості. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний та духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість». І далі класики марксизму розвивають думку про еволюцію ідеологічного компонента суспільної свідомості: «На відомому етапі свого розвитку матеріальні виробничі сили суспільства вступають у протиріччя з існуючими виробничими відносинами, або — що є лише юридичним виразом останніх — з відносинами власності, в середині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку виробничих сил ці відносини перетворюються в їх кайдани. Тоді настає епоха соціальної революції... необхідно завжди відрізняти матеріальний... переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх чи філософських, коротше — від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють цей конфлікт та борються за його вирішення». Відповідно, «як про одну людину не можна судити, засновуючись на тому, що вона сама про себе думає, так само й не можна судити про епоху перевороту за її свідомістю. Навпаки, цю свідомість слід пояснити за протиріччями матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними виробничими силами та виробничими відносинами» [12].

Таким чином, марксистська концепція ідеології структурується й остаточно оформлюється як об'єктивований погляд на суспільну людину, соціум, реальну дійсність й ідеологічні форми, в яких індивідуум реалізує своє ставлення до суспільства.

### Список використаних джерел:

1. Avineri Sh. The Hegelian Origins of Marx's Political Thought / Shlomo Avineri // The Review of Metaphysics. — 1967. — Vol. 21. — No. 1. — P. 33–56.
2. Collins R. Sociological insight: an introduction to non-obvious sociology / R. Collins. — 2nd edition. — New York: Oxford University Press, 1992.
3. Joseph O'Malley. Karl Marx's «Critique of Hegel's Philosophy of Right» / Joseph O'Malley // Review by: James Robinson Science & Society. — 1972. — Vol. 36. — No. 4 (Winter, 1972). — P. 499–501.
4. Kain Philip J. Marx's Theory of Ideas / Philip J. Kain // History and Theory. — 1981. — Vol. 20. — No. 4, Beiheft 20: Studies in Marxist Historical Theory (Dec., 1981). — P. 357–378.
5. Kennedy E. «Ideology» from Destutt De Tracy to Marx / Emmet Kennedy // Journal of the History of Ideas. — 1979. — Vol. 40. — No. 3. — P. 353–368.
6. Smith C. Marx's Critique of Hegel [Ел. пєцупє]/Cyril Smith. — Режим доступу: <http://www.marxists.org/reference/archive/smith-cyril/works/articles/smith5.htm>
7. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Е. Дюркгайм. — К.: Юніверс, 2002. — 424 с.
8. Коллінз Р. Четыре социологических традиции / Рэндалл Коллінз; Перевод Вадима Россмана. — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). — 320 с.
9. Мангейм К. Диагноз нашего времени / К. Мангейм. — М.: Юрист, 1994. — 700 с.
10. Маркс К. К критике гегелевской философии права / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения — 2-е изд. — М., 1955. — С. 414–429.
11. Маркс К. Сочинения / Маркс К., Энгельс Ф. — 2-е изд. — Т. 3. — С. 25.
12. Маркс К. Предисловие к критике политической экономии / К. Маркс // Сочинения / Маркс К., Энгельс Ф. — 2-е изд. — Т. 13.
13. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. Фонд; Предс. научно-ред. совета

- В. С. Степин. — М.: Мысль, 2010.- 744 с. / 634, [2]с. / 692, [2]с. / 736 с.
14. Пікер П. Ідеологія і утопія / П. Пікер. — К.: Дух і Літера, 2005. — 384 с.
  15. Уайльд О. Душа человека при социализме [Эл. ресурс] / Оскар Уайльд. — Режим доступа: <http://www.proza.ru/2008/01/08/25>
  16. Энгельс Ф. Анти — Дюринг / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 20. — С. 5–238.
  17. Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке [Эл. ресурс] / Фридрих Энгельс. — Режим доступа: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Razsoc/index.html>

Стаття надійшла до редакції 23.08.2013 р.

*Шматко И. В.* Эволюция марксистской концепции идеологии: от идеи к реальности

Статья посвящена развитию концепции идеологии в научных трудах Карла Маркса и Фридриха Энгельса. В дискурсе современной политологии проанализированы теоретические постулаты исследователей в аргументации идеологии — от раннего творчества (доминанта идей) до позднего марксизма (доминанта объективной реальности). Ключевые слова: *идеология, идея, марксистская критика, общественное сознание, идеологические формы, производственные отношения, производительные силы.*

*Shmatko I. V.* Evolution of Marks' conception of ideology: from idea to reality

The article is devoted to the of conception's of ideology development in the scientific works of Karl Marx and Fridrich Engels. In the discourse of modern politology the theoretical postulates of researchers are analysed in the argumentation of ideology — from early works (dominant of ideas) to late marxism (dominant of objective reality).

Keywords: *ideology, idea, marxist criticism, public consciousness, ideological forms, productive relations, productive forces.*

## Теорія політики

УДК 342.5

**Каневский И. А.***Аспирант Севастопольского национального технического университета***ГЕНЕЗИС ГОСУДАРСТВА И ПРАВА В ПОЛИТИКО-ПРАВОВОМ УЧЕНИИ ДЖОНА ЛОККА**

Рассматриваются политико-правовые аспекты учения Джона Локка, обосновывающие становления государства и права. При этом анализируется концепция разделения властей и связанная с ней системой сдержек и противовесов. Также рассматривается проблема влияния экономической составляющей на политику государства.

Ключевые слова: *естественное состояние, общественный договор, право, частная собственность, разделение властей, политическая система.*

Политические изменения, произошедшие в конце XVII века в Англии (свержение Якова II Стюарта и восхождение на престол Вильгельма Оранского), вошли в историю под наименованием славной революции. Именно с этого периода происходит становление конституционной монархии. Политико-правовые итоги славной революции нашли теоретическое обоснование в трудах видного английского философа и теоретика права Джона Локка (1632–1704). Политические концепции естественного права и общественного договора, проблема образования государства и концепция разделения властей нашли изложение в таком фундаментальном труде как «Два трактата о правлении» (1689). В данной работе был выдвинут ряд основополагающих принципов, повлиявших на развитие политической философии Нового времени. В частности, идея общественного договора нашла отражение в Декларации независимости США 1776 года как основа для демократического построения государства.

Формированию общества и государства, по Локку, предшествует естественное состояние. В естественном состоянии, когда ещё

не проявляются начальные аспекты государственности, согласно положением Локка, царит естественный природный закон, закон свободы. Воплощением естественного природного равенства выступает изначальная готовность людей следовать разумным природным законам. Локк не допускает ситуации, что человечество в своём генезисе когда-либо существовало без порядка и закона. Определение законов природы происходит посредством разума. Именно так оцениваются понятия о добре и зле, если же естественный закон нарушается, то право наказать виновного появляется у каждого. То есть в естественном состоянии каждый обладает исполнительной властью, проистекающей из природных законов. Закон природы, выступая квинтэссенцией разумности человеческой природы, выступает в качестве основы мира для всего человечества. Человек, соответственно, с требованиями разумности, находясь в естественном состоянии, преследует собственные интересы и отстаивает собственную свободу, жизнь или собственность, при этом, стремясь не навредить другому. Любопытно, что Локк интерпретирует данное состояние как отражение некой природной изначальной гармонии. «Это состояние равенства, при котором вся власть и вся юрисдикция являются взаимными, — никто не имеет больше другого. Нет ничего более очевидного, чем то, что существа одной и той же породы и вида, при своём рождении без различия получая одинаковые природные преимущества и используя одни те же способности, должны также быть равными между собой без какого-либо подчинения или подавления» [1, с. 263]. То есть, естественное состояние — это состояние неограниченной свободы в отношении распоряжения своей личностью и имуществом, состояние равенства, при котором любая власть и любое право являются взаимными. Защита природного закона и претворение его в жизнь в естественном состоянии обеспечивается властью каждого отдельного человека.

Любопытно, что в политико-правовой теории существует несколько точек зрения, относительно естественного состояния и причин формирования государства. Одна из них рассматривается в трудах выдающегося английского мыслителя Томаса Гоббса (1588–1679) «Философское начало учения о гражданине» (1642) и «Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского» (1651).

Политико-правовая теория Гоббса основывается на определённых представлениях о природных свойствах индивидуума. По мнению автора «Левиафана», изначально все люди созданы равными в отношении физи-

ческих и умственных способностей, и каждый человек изначально имеет абсолютно одинаковые с другими членами общества права на жизнь, свободу или собственность. Однако корень правовых проблем кроется вовсе не в социальных отношениях, а в психологической архитектонике строения человека, так как человек по природе глубоко эгоистичен, обураваем жадностью, страхом и честолюбием. Он постоянно пребывает в атмосфере зависти, соперничества и вражды. Именно отсюда проистекает фатальная неизбежность состояния войны всех против всех в социальной среде. В условиях всеобщей вражды и конфликтности природные права на жизнь или собственность практически превращаются в фикцию, так как они будут подвергаться постоянным нападениям и ущемлениям. «На пути к достижению цели (которая состоит главным образом в сохранении жизни) люди стараются погубить или покорить друг друга. Таким образом, выходит, что там, где человек может отразить нападение лишь своими собственными силами, он, сажая, сея, строя или владея каким-нибудь приличным именем, может с вероятностью ожидать, что придут другие люди и соединенными силами отнимут его владения и лишат его не только плодов собственного труда, но также жизни или свободы» [2, с. 86]. Это конфликтное состояние Гоббс полагает естественным состоянием человеческого рода.

В качестве выхода из состояния всеобщей враждебности и войны всех против всех Гоббс рассматривает учреждение государства и позитивных законов. Государство учреждается людьми с целью прекращения войны всех против всех, избавления от постоянно довлеющего чувства незащищённости и от постоянной угрозы насильственной смерти, лишения свободы или собственности. С помощью многосторонней договорённости индивиды доверяют определённому органу (им может быть как отдельный человек, так и собрание людей) верховную власть над собой с целью обеспечения всеобщей безопасности. «Такая общая власть, которая была бы способна защитить людей от вторжения и от несправедливости, может быть воздвигнута только одним путём, а именно сосредоточением всей власти и силы в одном человеке или в собрании людей, которое большинством голосов могло бы свести все воли граждан в единую волю» [2, с. 119]. Государство и выступает в качестве подобного органа, использующего силу и меры принуждения для обеспечения мира и общей защиты. То есть, государство, по мнению Гоббса, представляет собой искусственное тело, продукт свободного волеизъявления человека. Его можно понять только из акта договора,

который заключили между собой люди, чтобы прекратить состояние всеобщей войны. «Именно с этой целью люди перенесли свою мощь, а вместе с тем и право, на государство: оно и есть всепоглощающий левиафан» [3, с. 170].

Диаметрально противоположной точки зрения в интерпретации естественной природы человека придерживался великий французский философ Жан-Жак Руссо (1712–1778). В своём сочинении «Эмиле или о воспитании» (1762) Руссо анализирует два состояния, присущие человеку, а именно, естественное состояние и общественное состояние. Под естественным состоянием подразумевается первоначальное состояние, заложенное природой, при котором человек не находится в зависимости от кого-либо и обладает равными с остальными людьми правами. «В естественном строе, так как люди все равны, то общее звание их — быть человеком; кто хорошо воспитан для своего звания, тот не может быть дурным исполнителем и в тех же званиях, которые связаны с этим» [4, с. 56]. Как и большинство политико-правовых теоретиков Просвещения, Руссо рассматривает естественное состояние как гипотетическое и, прибегая к исторической ретроспекции, помещает его в историческом прошлом. Он интерпретирует естественное состояние как «положение, которое не существует больше, возможно никогда не существовало, никогда не будет существовать и о котором, тем не менее, необходимо иметь представление, для того чтобы судить о нашем теперешнем состоянии» [5, с. 776–777].

Естественный закон должен быть выведен из естественного состояния, но, поскольку (как было указано выше) естественное состояние человека — понятие гипотетическое, невозможно определить закон, первоначально предписанный или соответствующий ему оптимальным образом. Всё, что можно вывести из умозаключения — это, то, что воля тех, кто находится в естественном состоянии, должна осознавать собственную подчинённость на основе природных начал. Руссо оправдывает наличие естественного неравенства между людьми, вызванного возрастом, состоянием здоровья, умственными способностями и пр., но резко критикует неравенство, возникающее из привилегий или дозволенного обычаям.

Рассматривая общественное состояние, Руссо указывает, что в качестве причины происхождения гражданского общества и последующего социального неравенства выступает частная собственность. Именно она способствует расслоению общества, возникновению неравенства

и вызывает постоянные внутрисоциальные антагонизмы. Для уничтожения данного негативного состояния необходимо отвергнуть цивилизацию, так как в естественном состоянии человек пребывает в мире и гармонии со своей природой и собственными потребностями, является существом не испорченным социальной стратификацией и проистекающей из неё завистью. «Руссо отвергает положительные оценки цивилизации. Смысл его утверждений таков: вы сами и ваша цивилизация, которой вы так гордитесь и которая, как вы считаете, возносит вас над более простыми людьми, не представляет собой чего-либо особо ценного... Отношение к «простому человеку» в чистом виде, к «дикарю», во внутреннем социальном противостоянии второй половины XVIII века становится символичным. Руссо является тем, кто наиболее жёстко нападал на господствующий порядок ценностей» [6, с. 96].

Оспаривая доводы другого видного теоретика права Гуго Гроция (1583–1645), о том, что народ может отчуждать собственную свободу в пользу какого-либо правителя (монарха, тирана), руководствуясь той идеей, что при верховном правителе будет большая степень внутренней и внешней безопасности, Жан — Жак Руссо утверждает, что данное положение в корне не верно. В данной ситуации внутренние конфликты не прекращаются, а количество внешних войн (как показывает исторический опыт) только увеличивается. На основе этого Руссо приходит к выводу, что в качестве основы любой законной власти могут выступать только общественные договоры и соглашения. В подтверждение данного тезиса автор «Эмилия» опровергает в трактате право поработать человека путём взятия его в плен, так как исходя из естественного состояния, люди не являются врагами друг другу. Война — это возможное отношение между отдельными государствами, но не между индивидуумами. Таким образом, положение о естественном состоянии человека в работах Руссо противоречат концепции Гоббса, в соответствии с которой естество человеческой природы базируется на принципе «*Bellum omnium contra omnes*» (война всех против всех). Стоит отметить, что данные положения о свободном и принудительном отчуждении собственной свободы в пользу правителя (или тирана), согласно Руссо выступают в качестве основных способов установления авторитарной власти в государстве.

Таким образом, естественное состояние человека, изложенное в «Двух трактатах о правлении» Джона Локка, является как бы золотой серединой между идеалистическими построениями Жан-Жака Руссо

и состоянием войны всех против всех Гоббса. Помимо личной свободы, Локк наделяет человека свободой мнений, которая выступает как некой неотъемлемое право. В области суждений любой индивидуум обладает свободой, которая воспринимается им как проявление высшей и абсолютной власти.

В качестве неотъемлемых прав личности, Локк также рассматривает право на обладание собственностью. Под собственностью в данном контексте подразумевается не только экономическое право на обладание и распоряжение имуществом, но и право на жизнь, свободу, а также на стремление к улучшению жизни. Таким образом, право собственности и право на жизнь выступают в роли эманации свободы, в которой реализуются основные аспекты существования человека. Локк полагал, что люди становятся собственниками не потому, что овладевают предметами природы, а в результате присвоения предметов природы посредством труда. В естественном состоянии, до возникновения социальной организации, индивид может использовать всё, что находится вокруг него. Но когда индивид работает с природным объектом, он вкладывает в него нечто своё. Индивид становится заинтересованным в этом объекте, который превращается в его собственность. «Хотя земля и низшие существа принадлежат сообща всем людям, всё же каждый человек обладает некоторой собственностью, заключающейся в его собственной личности, на которую никто, кроме его самого, не имеет никаких прав.... Чтобы человек ни извлекал из природного состояния, он сочетает это со своим трудом и тем самым делает его своей собственностью. Так как он выводит этот предмет из состояния общего владения, в которое его поместила природа, то благодаря своему труду он присоединяет к нему что-то такое, что исключает право других людей» [1, с. 277]. И когда индивиды при помощи заключения договора переходят из естественного состояния в общественное, то при этом само собой подразумевается, что общество должно защищать эту частную собственность. Кроме того, Локк отмечает, что каждый человек, исходя из естественных законов, имеет право отстаивать свою собственность, свою жизнь и свободу. В противовес критической позиции Руссо, Локк оправдывает возникновение собственности не потому, что она находится под защитой позитивного законодательства, установленного обществом, а потому, что она в полной мере соответствует высшему закону, т. е. естественному праву.

Относительно причин происхождения государства, Локк придерживается концепции общественного договора. В интерпретации автора

«Двух трактатов о правлении», созданное в результате общественного соглашения государство выступает в качестве гаранта естественных прав и свобод, обладая при этом правом издавать законы, использовать общественные силы для исполнения данных законов и взаимодействовать с другими государствами. Стоит отметить, что Локк (в отличие от Гоббса) проводит дифференциацию между обществом, которое спонтанно функционирует упорядоченным образом (на основании естественных законов), и государством, которое является политической организацией и продуктом общественно-политического договора. В связи с тем, что государство, как коллективный орган, создаётся для гарантии и обеспечения естественных прав, то оно ни в коем случае не должно посягать на данные права и должно быть организовано таким образом, чтобы предотвратить возможность их ущемления. В философии Локка политически упорядоченное общество не является механизмом абсолютистского деспотизма. Оно выступает как правление большинства, подчиняющееся определённым правилам и основанное на законах. «Кто бы не обладал законодательной и верховной властью, он обязан править согласно установленным постоянным законам, провозглашённым народом и известным народу... править с помощью беспристрастных и справедливых судей, которые должны разрешать споры посредством законов» [1, с. 337].

Следовательно, общество должно обладать определённой формой конституционного правления. Для Локка максимизация личной свободы и конституционное правление (основанное на соблюдении и гарантировании прав индивида) являются взаимосвязанными. Так, если в «Левиафане» Гоббса целью государства выступает обеспечение мира в обществе и, следовательно, выживание индивида, то для Локка цель государства, помимо этого, состоит в защите частной собственности. «Великой и главной целью объединения людей в государства и передачи ими себя под власть является сохранение их собственности. А для этого в естественном состоянии не хватает многого» [1, с. 334].

Стоит отметить, что в данном пункте точка зрения Локка находится в определённой оппозиции к доминировавшему в период Античности и Средневековья мнению о том, что для государства главной является этическая задача: государство должно выступать основой для построенной на морали жизни, для этико-политической реализации человека в обществе. С точки зрения предшествовавшей Локку традиции, защита частной собственности имеет меньшее значение по сравнению

с этической задачей. Защита частной собственности является целью только в той степени, в которой она необходима для достойного существования людей.

Однако Локк не выступает в качестве приверженца радикального либерализма, согласно которому государство довольствуется минимальной ролью, предоставляя всю полноту деятельности владельцам частного капитала. Как и большинство его современников в Англии конца XVII века, «Локк поддерживает экономическую политику, в которой государство играет определённую протекционистскую роль, по защите собственных предпринимателей от иностранных конкурентов» [7, с. 357].

Государство должно защищать право собственности, поддерживать порядок и проводить протекционистскую политику в отношении других государств, но оно не должно жестко руководить экономическими институтами. Государству, по мнению Локка, не должно заниматься социальной политикой, пытаясь уравнивать материальное благосостояние членов общества. В основе всего лежит именно личный труд. Государство должно обеспечить индивидам определённое юридическое равенство, но никак не социальное или экономическое. В данном пункте позиция Локка сближается с радикальным либерализмом, утверждавшим наличие определённой природной гармонии между эгоистическими стремлениями отдельного индивида и общим социальным благом.

Но основной аспект заключается в том, чтобы организация государственной власти гарантировала обеспечение прав и свобод и предотвращала тенденции к их нарушению. Отсюда вытекает теоретически обоснованная Локком концепция разделения властей в государстве на законодательную, исполнительную и федеративную.

Принцип разделения властей, изложенный Локком во второй части «Двух трактатов о правлении», означает, что законотворческая, исполнительная и федеративная власть осуществляются различными государственными органами, которые при этом остаются самостоятельными и относительно независимыми.

Политико-правовая аргументация принципа разделения властей заключается в том, чтобы распределить и относительно пропорционально сбалансировать полномочия между различными государственными органами и исключить концентрацию полномочий (либо большей их части) в ведении единого органа государственной власти или должностного лица и тем самым предотвратить произвол либо узурпацию власти.

Независимые ветви власти должны сдерживать, уравновешивать, а также взаимно контролировать друг друга, не допуская нарушения законов.

Данный принцип, устанавливающий систему сдержек и противовесов, в последующем нашёл закрепление в конституционной практике многих государств. Так, один из основателей Конституции США, Томас Джефферсон в своих «Заметках о штате Виргиния» указывал: «Мы боролись за такую форму правления, которая должна основываться не только на принципах свободы, но при которой правящая власть была бы так разделена и уравновешена между несколькими институтами власти, чтобы ни один из них не смог бы выйти за пределы своих законных полномочий, не встретив эффективного сдерживания и противодействия со стороны остальных» [8, с. 197].

Принцип разделение властей, как и система сдержек и противовесов, были в последующем детализированы другим видным мыслителем, а именно Шарлем Луи Монтескье (1689–1735). Локк же достаточно полно обосновал данный принцип, который соотносится с основными мотивами его политико-правовых воззрений. Так, автор «Двух трактатов о правлении» защищал исполнительную власть монарха, поставленного во главе государства, как противовес законодательной власти парламента. Законодательная власть должна иметь определенное превосходство, будучи ответственной только перед обществом в целом, представителем которого она является. При конфликте законодательной и исполнительной ветвей власти, последнюю следует заставить подчиниться. По Локку, именно законодательная власть является высшей в государстве, основываясь на согласии и доверии подданных. «Законодательная власть является не только верховной властью в государстве, но и священной и неизменной в руках тех, кому сообщество однажды её доверило. И ни один указ кого бы то ни было, в какой бы форме он ни был задуман и какая бы власть его ни поддерживала, не обладает силой и обязательностью закона, если он не получил санкции законодательного органа, который избран и назначен народом» [1, с. 339].

Локк выступает сторонником системы, когда принятие законов происходит при помощи представительного учреждения, избираемого народом и ответственным перед ним, так как именно народу принадлежит верховная власть отстранять или изменять состав законодательного органа, если он видит, что законодательная власть действует вопреки

оказанному ей доверию. Целью закона, по Локку, является не сужение либо уничтожение действующих прав и свобод, а их сохранение и расширение. Как и большинство политических установлений (впрочем, как и само государство, согласно теории общественного договора), законы создаются по воле и решению большинства. Локк указывает, что все действия, совершаемые каким-либо сообществом, делаются исключительно с одобрения входящих в него лиц. Также к законодательной власти Локк относил деятельность уполномоченных на то судей.

Стоит отметить, что взгляды Локка согласуются с общим рационалистическим направлением политического мышления XVII века. Так как в естественном состоянии предполагалось доминирование естественного закона то, соответственно, каждый человек понимал что плохо, а что хорошо. Исходя из данного существенного принципа, можно определить правомерность действий. Именно здесь судебная власть играет особую роль. Сам Локк не рассматривает судебную власть в качестве отдельной ветви власти. Однако «там, где принимается разделение властей, отправление правосудия приобретает совершенно независимый характер, дающий ему возможность разрешать спорные вопросы, возникающие между другими властями. Таким образом, эти три власти образуют систему правления, которая направлена на то, чтобы предотвратить злоупотребления неконтролируемой власти» [9, с. 239].

Также Локк отмечал определённые особенности законодательной власти. Во-первых, хотя законодательная власть может быть сосредоточена в руках одного или нескольких человек и является верховной властью в государстве, она не может быть деспотической в отношении населения государства. Это ограничение вызвано тем, что законодательная власть представляет собой соединённую власть всех членов общества, переданную одному лицу либо собранию, и она не может превышать объёма той власти, которой обладали эти лица, находясь в естественном состоянии. Следующая особенность основывается всё на той же идеи доминирования частной собственности: верховная власть не может лишить какого-либо члена общества его собственности без его согласия. «Сохранение собственности является целью правительства, и именно ради этого люди вступают в общество. Таким образом отсюда по необходимости предполагается и требуется, чтобы люди обладали собственностью, так как без этого следует предположить, что они, вступая в общество, теряют то, ради чего это общество создавалось» [1, с. 343]. Стоит отметить, что данный принцип находится в оппозиции

к конфискации как экономической санкции за правонарушение. Также законодательный орган не может делегировать свои полномочия в чьи-либо руки. Только народ имеет право устанавливать форму государства, путём создания законодательной власти и назначения тех, в чьих руках она будет находиться.

Кроме того, «Два трактата о правлении» устанавливают определённые ограничения для законодательной власти любого государства не зависимо от форм правления. К подобным ограничениям относится положение о том, что правление государством необходимо осуществлять на основании опубликованных и строго установленных законов, которые иные должны подлежать изменению и расширенному толкованию. Данные законы «не должны меняться в каждом отдельном случае, напротив, должен существовать один закон для богатого и бедного, для фаворита при дворе и крестьянина за плугом» [1, с. 346]. Таким образом, Локк сформулировал принцип равенства граждан перед законом и судом, согласно которому гарантируется равенство прав и свобод человека и гражданина независимо от пола, расы, национальности, происхождения, имущественного и должностного положения, а также других обстоятельств. Кроме того, согласно данному принципу запрещаются любые формы ограничения прав граждан по принципам социальной, расовой, национальной, языковой или религиозной принадлежности. Стоит отметить, что данные положения, обозначенные в «Двух трактатах о правлении» в последующем превратились в один из основных принципов правосудия, закреплённый в конституционном праве многих государств. В частности он отражён в Билле о правах 1791 года, во Всеобщей декларации прав человека 1948 года (ст. 7), а также в конституциях многих государств (в частности ст. 19 Конституции России, ст. 24 Конституции Украины).

Исполнительная власть, согласно концепции Локка, включает в себя два вида власти — собственно исполнительную, отвечающую за исполнение законов внутри государства, и федеративную, занимающуюся обеспечением внешней безопасности. Функции законодательной и исполнительной власти не должны быть сосредоточены в одних руках или в одном государственном органе. В противоположном случае носитель власти сможет принимать законы, выгодные только для правящей элиты и использовать свои привилегии в сфере государственного управления в собственных частных интересах, в ущерб правам подданных.

Одна из основных функций федеративной власти — представлять государство как целое во взаимодействиях с другими государствами. В принципе, функции исполнительной и федеративной власти довольно близки. Главное отличие состоит лишь в уровне регулирования отношений. Если исполнительная занимается внутригосударственным регулированием, то федеративная ведает внешними сношениями. «Всё сообщество представляет собой одно целое, находящееся в естественном состоянии по отношению ко всем другим государствам или лицам, не принадлежащим к этому сообществу. Следовательно, сюда относится право войны и мира, право участвовать в коалициях и союзах, равно как и право вести все свои дела со всеми лицами и сообществами вне данного государства; эту власть, если хотите, можно назвать федеративной» [1, с. 348]. Федеративная власть обладает значительной ролью и должна исходить из идеи сохранения благосостояния в обществе при осуществлении международных сношений.

Все ветви власти, согласно теории Локка, находятся в подчинении законодательной власти, но в тоже время оказывают на неё активное обратное воздействие. Таким образом, каждая из ветвей власти находится под воздействием и определённым регулированием двух других, что позволяет избежать узурпации властных полномочий и сохранить естественные права и свободы граждан.

В заключение хотелось бы отметить, что политико-правовое учение Локка имело большое значение для формирования принципов верховенства закона и права в сфере теории государства и права. Обоснование концепции естественных прав, отражавшей идеи свободы, равенства и неотчуждаемости собственности закрепило за Локком статус основателя либерализма. Исследование гарантий прав человека и гражданина, их защита от властного произвола, обоснование теории разделения властей (которую позже развил и детализировал в своих трудах Шарль Луи Монтескье), ставит Локка в первые ряды теоретиков парламентаризма. Кроме того, стремление описать круг государственной компетенции закладывает начало идеям правового государства.

В концепции естественных прав человека, изложенной в «Двух трактатах о правлении», ярко отражена идея гуманистических начал политико-правовой доктрины Джона Локка. Изложенная Локком концепция прав человека на свободу равенство и собственность, обладающих автономией от государства, развивалась и дополнялась в последующие века.

Особым значением обладает разработанная Локком теория разделения властей, основанная на идеи предотвращения возвышения одной власти над другими либо утверждения неограниченной государственной власти над обществом. Принцип разделения властей является одним из важнейших гарантов сохранения прав и свобод человека и государственной стабильности.

**Список использованных источников:**

1. Локк Д. Два трактата о правлении / Д. Локк Сочинения в 3 томах. Т. 3 — М.: Мысль, 1988—668 с.
2. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс. — М.: Мысль, 2001. — 478 с
3. Виндельбанд В. История новой философии В 2 томах. Т. 1: От Возрождения до Просвещения / В. Виндельбанд. — М.: ТЕРРА — Книжный клуб, 2000—640 с.
4. Руссо Ж.-Ж. Эмиль или о воспитании / Ж.-Ж. Руссо. — М.: Янтарный сказ, 2001—416 с.
5. Рассел Б. История западной философии / Б. Рассел. — Ростов н / Д — «Феникс», 2002—992 с.
6. Элиас Н. О процессе цивилизации. Социогенетические и психогенетические исследования. Том 1 / Н. Элиас. — М.; СПб.; Университетская книга, 2001—332 с.
7. Скирбек Г., Гилье Н. История философии / Г. Скирбек, Н. Гилье. — М.: Владос, 2001. — 800 с.
8. Джефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Виргиния / Т. Джефферсон. — Л.: Наука, 1990. — 315 с.
9. Рассел Б. Мудрость Запада: историческое исследование западной философии в связи с общественными и политическими обстоятельствами / Б. Рассел. — М.: Республика, 1998. — 479 с.

Стаття надійшла до редакції 17.07.2013 р.

---

*Каневський І. А.* Генезис держави і права в політико-правовому вченні Джона Локка

Розглядаються політико-правові аспекти вчення Джона Локка, що обґрунтовують становлення держави і права. При цьому аналізується концепція поділу влади і пов'язана з нею система стримувань і противаг. Також розглядається проблема впливу економічної складової на політику держави.

Ключові слова: *природний стан, суспільний договір, право, приватна власність, поділ влади, політична система.*

*Kanevsky I. A.* The genesis of the state and law in the political-legal doctrine of John Locke

Discusses the political and legal aspects of the teachings of John Locke, justifying the formation of the state and law. In this analysis of the concept of separation of powers and the associated system of checks and balances. Also, the problem of the influence of the economic component of the policy of the state.

Keywords: *natural state, the social contract law, private property, division of powers, the political system.*

## Теорія політики

УДК 321.6/.8

**Кравець А. Ю.**

*Кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та політології  
Національної металургійної академії України (м. Дніпропетровськ)*

**БАЗОВІ КАТЕГОРІЇ ТА ПРЕДМЕТНА СФЕРА  
ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ**

Політична антропологія тривалий час цікавилась переважно архаїчними суспільствами, тому предметом її вивчення вважалися механізми та інститути влади в традиційних соціумах. Сьогодні ж її дослідницький акцент зміщується у бік дослідження постколоніальних, постіндустріальних та пострадянських суспільств. Політична антропологія використовує основні поняття та категорії політології, але надає їм власного змісту.

*Ключові слова: політична антропологія, архаїчні та сучасні суспільства, політичний процес, політична культура, влада.*

Внаслідок динамічного розвитку політичної науки, в ракурсі уваги науковців з'являється все більше і більше нових дисциплін. Так, з середини ХХ століття увага деяких закордонних і вітчизняних учених прикута до політичної антропології. І якщо в західній науці ця дисципліна сьогодні займає важливе місце, у вітчизняній науковій традиції політична антропологія — це достатньо нове і актуальне явище.

Дослідженням різних аспектів політико-антропологічної проблематики займаються такі закордонні політ антропологи, як: М. Фортес і Е. Еванс-Притчард, Ж. Баланд'є, М. Шварц, В. Тернер і А. Тюдден, П. Фрідріч, Е. Колсон, В. Бочаров, М. Крадін, В. Тішков, В. Лєдяєв, А. Ковачов, Т. Щепанська. Однак слід зазначити, що праці цих провідних політантропологів переважно або присвячені ґрунтовному дослідженню виключно африканських суспільств (М. Фортес та Е. Еванс-Притчард, Ж. Баланд'є), або являють собою збірники статей, що стосуються різноманітної проблематики в контексті політичної антропології (М. Шварц,

В. Тернер та А. Тюдден, В. Бочаров). Це не сприяє цілісності даної дисципліни, значно ускладнює її вивчення, а іноді й створює хибне уявлення про її сутність, основний предмет дослідження. Це, в свою чергу, викликає деякий скепсис щодо її самоцінності та необхідності існування в якості повноцінної самостійної дисципліни в межах сучасної політичної науки.

З цієї причини в зарубіжному та вітчизняному політико-антропологічному дискурсі виникла гостра необхідність у вдосконаленні теоретико-методологічної бази політичної антропології, поглибленні політико-антропологічного знання, теоретичному узагальненні практичного досвіду закордонних політантропологів та систематизації наукового матеріалу з політико-антропологічної проблематики.

Політична антропологія довгий час цікавилась виключно архаїчними суспільствами, тому предметом її вивчення вважалися механізми та інститути влади і соціального контролю в доіндустріальних суспільствах. Так, наприклад, Л. Куббель вважає предметом потестарно-політичної етнографії (політичної антропології) відносини влади та управління суспільством в доіндустріальній епосі [5, с. 48]. Подібні визначення політичної антропології містяться в більшості західних словників, енциклопедій та довідників з соціокультурної антропології та політології.

Ж. Баланд'є вважає, що політична антропологія — це динамічна та критична дисципліна, що вивчає політичні суспільства не стільки з точки зору самої їх організації, скільки з точки зору визначальних практик та стратегій цієї організації: кровної спорідненості, влади, вірувань тощо. Однак, слід зазначити, що Ж. Баланд'є був, у першу чергу, африканістом, а тому предмет політичної антропології він визначає як спосіб визнання та пізнання політичного екзотизму, політичних форм «іншого», як інструмент дослідження різноманітних інститутів та практик, що забезпечують управління людьми, а також мисленевих та символічних систем, що лежать у їх основі [3, с. 124].

Згідно з вищенаведеним, об'єктом політичної антропології довгий час були архаїчні суспільства та традиційні відносини влади, а предметом — витоки влади та основні механізми організації владних відносин в суспільствах з примітивною організацією (потестарних системах).

В результаті стверджень, що політична антропологія вивчає виключно архаїчні суспільства могло скластися уявлення, що ця дисципліна цікавиться лише минулим, не звертаючи увагу на сьогодення та майбутнє, але це не так. В наслідок розвитку політико-антропологічного знання,

у фокусі уваги дослідників опинилися як постколоніальні суспільства (з аналізом впливу процесу колонізації на організацію владних відносин в них), так і пострадянські та постіндустріальні, у яких спостерігається існування різноманітних форм і проявів архаїчних елементів владних відносин: часова, вікова та гендерна детермінація, клановість, збереження ролі символів влади й політичних ритуалів, прецедентів аномального лідерства та негативних проявів людського фактору у владі.

Політантропологи все частіше звертають увагу на сучасні суспільства, що може сприяти перегляду сталих уявлень, виявленню нових сторін, нових граней явищ, що розглядаються. В якості прикладу можна навести дослідження французького антрополога М. Абеле, присвячене аналізу політичних ритуалів та церемоніальних символів в сучасній політичній культурі Франції та Європи [4, с. 57]. Сучасний американський дослідник Дж. Везерфорд стверджує, що архаїчні моделі поведінки, такі як вікова детермінація та кровна спорідненість, характерні для традиційних соціумів, не втратили своєї актуальності і сьогодні [7]. Заслугує уваги низка праць В. Бочарова та Н. Крадіна, присвячених країнам пострадянського простору. В цьому контексті доречним буде навести твердження В. Бочарова про те, що спочатку політична антропология вивчала системи владно-управлінських відносин в традиційних суспільствах, а сьогодні вона має стати «прикладною наукою, спрямованою на оптимізацію управлінських рішень в умовах, коли в якості керованих виступають поліетнічні суб'єкти, політична культура яких містить традиційний субстрат» [3, с. 18].

Окрім цього, сучасна політична антропология пропонує цілий ряд нових напрямків, серед яких варто виокремити, насамперед, антропологию влади, яка є доволі перспективним науковим дослідженням, адже влада в цьому контексті розглядається в доволі цікавому ракурсі: з точки зору людини як суб'єкта та об'єкта владних відносин. Антропология влади репрезентує нові підходи до розуміння універсальних властивостей влади, які найбільш чітко розкриваються саме при антропологічному підході. В межах цієї субдисципліни аналізуються психофізіологічні, символічні, ідеологічні та світоглядні ресурси влади, що виявляються на матеріалі різноманітних суспільств і культур [1, с. 169].

Політична антропология досить молода дисципліна, тому сьогодні вона переважно використовує загальнонаукові методи й переймає понятійно-категоріальний апарат політології. Ключовими для цієї нау-

кової дисципліни є поняття «політичний процес», «політична культура» та «влада», яким вона надає власного змісту.

Зосередження уваги на політичному процесі є характерним, насамперед, для політичної антропології США. Провідні американські політантропологи М. Шварц, В. Тернер та А. Тюдден запропонували перенести дослідницький інтерес політичної антропології з дослідження статичних політичних процесів і владних відносин на динамічні, які вони об'єднали терміном «політичний процес». Тобто в якості мети нової політичної антропології вони визначили вивчення відносин між індивідами та групами, що утворюють політичне поле. Вони підкреслюють, що ці відносини є динамічними й складають, власне, політичний процес, а тому важливіше зосередити увагу саме на цих процесах, ніж на тих групах або полях, в межах яких вони протікають. Політичне поле, на думку авторів, теж не є статичним за своєю природою, а визначається межами учасників політичного процесу, тобто може розширюватися або звужуватися, захоплюючи або виключаючи ті або інші групи. Політичний процес у М. Шварца, В. Тернера та А. Тюддена характеризується двома якостями: 1) публічністю, рівень якої може розповсюджуватися від сусідської общини до країни, і, навіть, світових регіонів; 2) обов'язковою наявністю загальногрупових цілей, хоча індивідуальні, приватні цілі та інтереси постійно присутні і навіть можуть визначати групові, особливо, якщо мова йде про інтереси лідерів, які формують цілі від імені групи. Такими цілями може бути досягнення нової системи міжгрупових відносин або відносин групи з інститутами, з якими вони знаходяться у фундаментальних зв'язках, наприклад, державою. Частіше за все — це боротьба за статус та ресурси на міжнародній арені або розподіл посад, титулів та ролей всередині певного державного утворення. Головною ж метою політики, на думку американських авторів, є «усунення суперечок між різноманітними групами». Таким чином, можна зробити висновок, що політичний процес, так би мовити, створює суперечки між групами, а політика, як спеціалізована сфера людської діяльності, має їх вивчати й розв'язувати [6, с. 4–8].

Поняття «політичної культури» є базовим для політичної антропології. В першу чергу, мова йде про традиційну політичну культуру, яка, на думку дослідників, складає певну систему відносин у площині влади та управління, що регулюється завдяки традиції. Слід відзначити, що певні елементи традиційної політичної культури, яка панувала на ранніх стадіях соціогенезу, коли політика як спеціалізована сфера людської

діяльності була відсутня, присутні на всіх наступних стадіях розвитку суспільства, навіть в постіндустріальних соціумах [1, с. 6].

Але, все ж таки, центральним поняттям для політичної антропології є влада. В цьому контексті слід зауважити, що провідні закордонні політантропологи (М. Шварц, В. Тернер та А. Тюдден, В. Бочаров, А. Ковачов, Т. Щепанська та інші), говорячи про політичний процес, як досягнення публічних цілей з використанням влади, витоки влади, її психофізіологічні, символічні та світоглядні ресурси, не приділяють достатньої уваги визначенню поняття «влада» з точки зору політичної антропології. Саме тому ми надаємо достатню увагу визначенню влади в контексті політико-антропологічного підходу, а також виявили, систематизували та поглибили знання стосовно особливостей політико-антропологічного погляду на владу, що сприяє подальшому поглибленню теоретико-методологічних засад наукового знання стосовно цього феномену суспільного життя.

Влада в політико-антропологічному дискурсі — це неформальні відносини домінування, які проявляються в соціальних групах різних рівнів, з обов'язковим урахуванням психофізіологічних, психологічних, символічних і світоглядних ресурсів влади, завдяки яким забезпечується підкорення об'єкта влади суб'єкту.

Особливості політико-антропологічного погляду на владу можна звести до наступних положень: 1. В політичній антропології влада не зводиться лише до політичної або державної, а розглядаються як взаємовідносини між індивідами та групами у різних сферах життєдіяльності, включаючи неформальний дискурс та міжіндивідуальну взаємодію. 2. В політико-антропологічному дискурсі владні відносини передбачають вплив суб'єкта не тільки на поведінку (дії) об'єкта, а на його свідомість (бажання і т.п.). 3. Політико-антропологічний підхід обмежує результат влади цілеспрямованою дією на поведінку або свідомість об'єкта, виключаючи можливість випадкових або ненавмисних наслідків, наявність яких означає відсутність влади як такої. 4. В політико-антропологічному дискурсі має місце чітке розмежування поняття «влада» з близькими за змістом поняттями («вплив», «авторитет», «керування» тощо). 5. Політико-антропологічний погляд на владу передбачає існування декількох форм влади, включаючи маніпуляцію, переконання тощо, що сприяє уникненню абсолютизації насильницьких методів.

Також слід зазначити, що на відміну від інших підходів, політико-антропологічний підхід в якості ресурсів влади виокремлює, перш за все, психофізіологічні, психологічні, символічні, світоглядні тощо, які виявляються на матеріалі різноманітних суспільств — доколоніальних і постколоніальних, доіндустріальних і постіндустріальних, радянських і пострадянських.

В політико-антропологічному дискурсі, в залежності від джерела підкорення об'єкта суб'єкту, владні відносини можуть набувати форму сили, спонукання, переконання, маніпуляції та авторитету.

Цікавим є те, що політантропологи не змогли чітко визначити, яка з форм влади була притаманна архаїчним суспільствам, які доволі довгий час були основним предметом політико-антропологічних досліджень. Як відомо, в примітивних соціальних організаціях були відсутніми інституціолізовані механізми фізичного примусу, які б використовувались по відношенню до порушників норм поведінки. Однак це не означало, що примус взагалі не використовувався, просто він застосовувався доволі рідко. Основними механізмами, що забезпечували порядок в первісних соціумах були психофізіологічні, засновані на певних ритуалах, традиціях, яким невідступно слідували всі члени традиційного соціуму. Але, серед них, дослідники виокремлюють навіювання, яке, на наш погляд, має спільні риси з маніпуляцією.

Наступною формою влади, яка, на нашу думку, була притаманною архаїчним суспільствам — авторитет, при чому, саме традиційний. Лідер (вождь, король, чаклун) наділявся певними визначальними властивостями, знову ж таки, заснованими на давніх традиціях і ритуалах. Зокрема, вважалося, що він може спілкуватися з духами своїх померлих предків, які, за уявленнями примітивної людини, мали великий вплив на сьогодення і майбутнє всіх членів соціуму.

Що ж до сучасних суспільств, то політантропологи вважають, що у постколоніальних соціумах мало що змінилося і домінувати продовжують традиційні лідери, навколо яких будується вертикаль влади. Для постіндустріальних суспільств характерними є як переконання та маніпуляція, так і інші форми, в залежності від країни та конкретної ситуації. Для більшості пострадянських країн домінуючою формою залишається авторитет.

Таким чином, політична антропологія пропонує своє бачення сутності цього феномену. Політико-антропологічний підхід до вивчення влади допомагає зрозуміти, що владні відносини сягають корінням

у первинні соціуми, а певні форми їх організації, що сприймалися дослідниками в якості архаїчних, можна відстежити і сьогодні в сучасних суспільствах різних типів.

Політико-антропологічний підхід до розуміння влади є досить актуальним і цікавим, адже у фокусі уваги політантропологів знаходиться широкий спектр владної проблематики: від дослідження витоків влади, що містяться в архаїчних суспільствах і, відповідно, традиційних відносинах влади, заснованих на традиціях, табуації, символіці, ритуалах тощо, до вивчення процесу інкорпорації цих відносин у новостворені адміністративні та політичні інститути, насамперед, країн, що розвиваються; виявлення архаїчних елементів, форм і проявів владних відносин в сучасних суспільствах; аналізу неформальних відносин влади, антропологічного виміру політичного простору, негативних проявів людського фактору у владі.

Запропонований політантропологами погляд на владу і владні відносини дозволяє суттєво збагатити сучасний науковий дискурс відносно цієї проблематики. Він цілком відповідає як динамічному розвитку сучасного суспільства, так і невпинному розширенню меж сучасної політичної науки.

### **Список використаних джерел:**

1. Антропология власти [Текст]: хрестоматия по политической антропологии / [сост. и отв. ред. В. В. Бочаров]. — СПб.: Изд-во СПб ун-та, 2006. — 491 с. — (Т. 1).
2. Баланд'є Ж. Політична антропологія [Текст] / Ж. Баланд'є. — К.: Альтпрес, 2002. — 252 с.
3. Бочаров В. В. Политическая антропология [Текст] / В. В. Бочаров. — СПб.: Изд-во СПб ун-та, 2006. — С. 14–48. — (Антропология власти: хрестоматия по политической антропологии/[сост. и отв. ред. В. В. Бочаров]; Т. 1).
4. Крадин Н. Н. Политическая антропология [Текст] / Н. Н. Крадин. — М.: Логос, 2004. — 272 с.
5. Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии. — М.: Наука, 1988. — 268 с.
6. Political Anthropology [Text] / [ed. M. Swartz, V. Turner, A. Tudden]. — New Brunswick: Transaction Publishers, 2006. — 309 p.

- 
7. Weatherford J. Tribes on the Hill [Text]/J. Weatherford.— New York: A Delacorte Press Book, 1981.— 295 p.

Стаття надійшла до редакції 02.08.2013 р.

Кравец А. Ю. Базовые категории и предметная область исследования политической антропологии

Политическая антропология долгое время интересовалась преимущественно архаическими обществами, именно поэтому предметом ее изучения считались механизмы и институты власти в традиционных обществах. Сегодня ее исследовательский интерес смещается в сторону анализа постколониальных, постиндустриальных и постсоветских обществ. Политическая антропология использует основные понятия и категории политологии, наделяя их собственным смыслом.

Ключевые слова: *политическая антропология, архаические и современные общества, политический процесс, политическая культура, власть.*

Kravets A. YU. Basic category and subject area of the study of political anthropology

Political anthropology is interested in learning of the archaic societies, that's why it subject is a mechanisms and institutions of power in traditional societies. Today, her research interest shifted to the analysis of post-colonial, post-industrial and post-Soviet societies. Political Anthropology uses categorical apparatus of politic science, but give them own sense.

Keywords: *political anthropology, archaic and modern societies, political process, political culture, power.*

## Теорія політики

УДК 101.13.37

*Пустоловська О. О.**Аспірантка НПУ імені М. П. Драгоманова***МОБІЛЬНІСТЬ ЕЛІТ: ДОСВІД ПОЛІТОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

Аналізуються процеси переміщення (зміни) еліт, їх горизонтальна та вертикальна мобільність; розвиваючи концептуальні підходи Парето, автор стверджує, що правляча еліта повинна постійно оновлюватися це зумовлено постійною зміною самого суспільства; законсервована політична еліта втрачає відчуття новизни й перспективи; ефективною її діяльність може бути лише в період соціально стабільного розвитку; якщо ж перед суспільством постають завдання відновлення, трансформації окремих його підсистем, політична еліта повинна «підпитуватися» новими особистостями, здатними до рішення термінових проблем. Горизонтальна мобільність розглядається автором як переміщення різних за походженням та сферами вищих прошарків у площину політичного управління; вертикальна — як ротація, циркуляція та рекрутування (залучення представників нової генерації) політичної еліти

Ключові слова: *людина, суспільство, політична еліта, культура, влада, виховання, ротація, переміщення.*

Більшість науковців трактують еліту як комплекс найвпливовіших спільностей осіб у відносно відокремлених одна від одної сферах суспільної діяльності, як сукупність найбільш впливових «професіоналів», що повною мірою контролюють здебільшого лише свій «професійний» простір. Вказаний підхід до розгляду еліт однак, не виключає можливість мобільності еліт, тобто переходу представників однієї елітної спільності до іншої та не заперечує існування «універсальних» діячів — управлінців, які можуть користуватися значним впливом у кількох або навіть у багатьох сегментах системи еліт [1, с. 6].

Важливими для досягнення можливості переміщення еліт є критерії горизонтальної мобільності як переміщення різних за походженням та сферами вищих прошарків у площину політичного управління та вертикальна мобільність еліт — тобто ротація, циркуляція та рекрутування політичної еліти. Так горизонтальна мобільність часто концептуалізується за допомогою концептів стратифікації, соціальної топології та капіталу. Цікавою уявляється в цьому зв'язку теорія соціального капіталу П. Бурдьє, де суспільство у метафорах простору — це багатовимірний соціальний простір, в рамках якого функціонують індивіди, що мають в своєму розпорядженні різні види капіталів. При цьому вченим проаналізовано типи конвертованого капіталу (владні ресурси), які дозволяють увійти до політичної еліти. В якості еліти Бурдьє розглядає «домінуючий» клас, що посідає ключові позиції, містить у собі всіх, хто має можливість розпоряджатися більшістю суспільних ресурсів, тобто тих, хто володіє різними типами капіталу, високо поцінованими у даному суспільстві. Під капіталом прихильники цієї теорії розуміють соціальні, культурні, економічні й символічні ресурси. В цьому сенсі «домінуючий» клас визначає «ставку» обміну між типами капіталів і затверджує вид ресурсів, на якому ґрунтується його легітимність [2].

Російський елітолог О. Гаман-Голутвіна, беручи за основу ресурсний потенціал еліт, описаний П. Бурдьє, додає ще такий тип капіталу, як силовий, володіння яким, стає у ряді сучасних пострадянських суспільствах усе більш значимим чинником. Капітал, що відноситься до того або іншого різновиду, може бути названий політичним, коли він задіяний в процесі ухвалення рішень з метою надання на нього впливу [3]. При цьому, як зазначає дослідниця, на відміну від професійних елітарних спільнот еліта являє собою відкриту систему. Доросла людина, що не має спеціальної професійної підготовки, як правило, не може претендувати на місце у відповідній професійній еліті, тоді як коло політичної еліти поповнюється за рахунок осіб різноманітного освітнього, професійного та майнового статусів» [4, с. 101].

Питання про вертикальну мобільність, особливості циркуляції та рекрутування еліти — одні з найважливіших в елітології. Відтворення еліти в її власних межах, тобто в рамках даної соціальної групи, називають «репродукцією». А циркуляція — це такий спосіб заміни еліти, коли її позиції займають люди з інших соціальних груп, це зміна персоналу, який займає ключові позиції в ключових інституціях даного суспільства.

За ставшим класичним поглядом В. Парето, правляча еліта повинна постійно оновлюватися це зумовлено постійною зміною самого суспільства. Політична еліта, що складається переважно з «лисиць», буде найефективнішою в періоди соціальної стабільності, коли суспільство не вимагає рішучих змін. Якщо ж перед суспільством постають завдання відновлення, трансформації окремих його підсистем, політична еліта повинна «підпитуватися» «левами», здатними до рішення термінових проблем. Такий постійний процес оновлення вищого прошарку суспільства Парето називає «циркуляцією еліт». Якщо ж циркуляція за тих або інших причинах припиняється, еліта стає закритою, втрачає здатність до ефективного керування й поступово деградує. Це призводить до посилення в суспільстві контреліти, що зсуває правлячу еліту й установлює своє панування шляхом революції — кардинальної зміни політичних еліт.

«Цей феномен нових еліт, які в силу безперервної циркуляції піднімаються з нижчих прошарків суспільства у вищі прошарки, всебічно розкриваються, потім занепадають, зникають і розсіюються, є одним з головних феноменів історії, і його необхідно враховувати, щоб зрозуміти основні соціальні рухи». Парето, поділивши еліту на «правлячу» та «не правлячу», зауважив, що завдяки циркуляції правляча еліта знаходиться у стані постійної повільної трансформації. Проте гальмування циркуляції призводить до нагромадження у вищих шарах суспільства елементів, що деградували й позбулися якостей, необхідних для утримання влади, та уникають застосування сили. У той же час у нижчих шарах зростає число елементів, які мають необхідні здібності для виконання функцій управління та схильні до використання сили. Така ситуація призводить до революцій, внаслідок яких відбувається оновлення правлячої еліти [5].

Г. Моска вирізнив дві тенденції розвитку правлячого класу: аристократичну, яка проявляється в намаганні політичного класу стати спадкоємним, що зумовлює його закриття, кристалізацію, виродження та, як наслідок, суспільний застій і, на кінцевий рахунок, тягне за собою активізацію боротьби нових соціальних сил за заняття панівних позицій у суспільстві, та демократичну, яка виявляється в оновленні політичного класу за рахунок найбільш здатних до управління та активних нижчих верств, що запобігає дегенерації еліти, робить її здатною до ефективного керівництва суспільством. Проте Р. Міхельс зауважив, що «одвічна боротьба між аристократією та демократією насправді ... є лише бороть-

бою між колишньою меншістю, що захищає своє панування, та новою честолюбною меншістю, яка прагне завоювання влади, бажає злитися з попередньою або скинути її. Результат будь-якої класової боротьби ... полягає лише в заміні — одна меншість змінює іншу у своєму пануванні над масами» [6, с. 92].

Найчастіше розрізняють два головних типи рекрутування еліт — відкритий та закритий. Еліту називають відкритою, якщо доступ до неї відкритий представникам різноманітних соціальних страт. Закритою еліта є у випадку, коли процес рекрутування приймає самовідтворювальний характер [7, с. 208–213]. Як зазначає Г. Ашин, якість еліти залежить від способів її рекрутування: від того, наскільки еліта відкрита для найбільш активних та освічених індивідів, а також, що відіграє не останню роль, від існування заслонів на шляху вертикальної соціальної мобільності для випадкових осіб, які не відповідають особистим критеріям елітарності [8, с. 86].

У процесі рекрутування політичної еліти найважливіші моменти — широта її соціальної бази, коло осіб, що відбирають еліту (селекторат), врешті, процедура механізми відбору. На думку Г. Лассуелла, головна різниця між демократією та олігархією полягає не у відсутності еліти, а в характері адаптованості еліти до сприйняття нових членів, тобто в наявності «закритої» або «відкритої» еліти, «представницького» характеру еліти. еліта сучасного західного суспільства відрізняється від еліти минулого, як вважає Г. Лассуелл, тим, що вона відкрита, її члени володіють знаннями, умінням, відповідальністю, вони приходять до влади на основі справедливої конкуренції. Дослідник відмічав, що абсолютно рівний доступ до влади в західних суспільствах відсутній, проте там немає бар'єрів на шляху рекрутування еліт, що забезпечує державу якісною елітою.

Цим практикам відповідають антрепренерська та гільдій на моделі відбору еліт. Антрепренерська система відбору виходить з того, що індивідам, які прагнуть потрапити до еліти, необхідна не тільки підтримка у середині управлінської системи, в якій вони збираються робити кар'єру, але і поза цією системою. Вони знаходять цю підтримку (тобто спираються на більш широкий селекторат), а інерційні сили організаційних норм у меншій мірі гальмують їх рух [9, с. 24].

За гільдійною моделлю, як правило, відбувається селекція бюрократичної еліти, а політична еліта рекрутується здебільшого за антрепренерській моделі. В системі гільдій кандидати на просунення

повинні обов'язково догодити невеликій групі осіб нагорі. Бюрократична організація проявляє більшу зацікавленість в організаційній рутині, у звичайних методах, у спадкоємності. Для антрепренерської системи, де селекторат більш широкий, кандидату на елітну позицію треба впливати не тільки на вищестоящих осіб, але апелювати і до впливових людей поза цією системою.

З точки зору політологічних теорій, у демократичному суспільстві елітні групи є відкритими, і там постійно відбувається циркуляція еліт. Як стверджує болгарська дослідниця еліт, А. Крестева, циркуляція еліт є демократичним механізмом, який перешкоджає монополізуванню влади, вливає свіжу кров (у дійсно демократичній системі не буквально, а в переносному значенні, у формі нових людей, нових ідей) [10, с. 27].

Як було показано теоретиками класичної та ліберально-демократичної теорії еліт, у стабільних політичних системах рекрутування еліти відбувається відповідно до ретельно розроблених процедур, у результаті чого персональний склад еліти з більшою чи меншою періодичністю оновлюється, а саме політична структура залишається значною мірою незмінною.

По-іншому складається справа в умовах крутого розлому політичної системи в періоди політичної нестабільності. За цих умов відбувається трансформація або зміна еліт: люди, що займають ключові позиції в політичному управлінні, втрачають свої пости, виникає багато вакансій, які заповнюються з порушенням звичайних рутинних норм. Суспільство, як правило, завжди має багато охочих зайняти елітні позиції. Це стимулюється вищим статусом управлінської діяльності, престижем.

Питання співвідношення старої і нової еліти має кілька аспектів. По-перше, воно завжди залишається проблемою — і в стабільному, і в нестабільному суспільствах. Цей аспект проявляється як проблема циркуляції еліти. У свою чергу, циркуляцію еліти можна розглядати як заміну однієї еліти іншою, і як просування з не-еліти в еліту. Аналізуючи потенціал мобільності еліт у постсоціалістичних суспільствах, що трансформуються, вітчизняний дослідник, М. Шульга стверджує, що умовно за цим критерієм елітні групи складають ті, кого можна назвати протоелітою (лідери громадських організацій, парламентських фракцій, частина посадових осіб, деякі судді, адвокати), ті, кого можна назвати «псевдоелітою» (частину депутатів — випадкові в політиці люди, лідери злочинних угруповань), постелітою (частина старої еліти, що зберігає свої позиції в рудиментарних суспільних інститутах — лідери старих,

державних профспілок, жіночих, ветеранських організацій), а також ті, хто є дійсною елітою (учені, художники, відомі журналісти, лікарі, учителі — тобто ті, чий суспільний авторитет залишається високим незалежно від соціально-політичних змін) [11, с. 14–17].

По-друге, в реальному житті не просто знайти межу між старою і новою елітою. Адже відбуваються процеси не лише заміни еліти, але і її трансформації. Еліти, як правило, утворюються з відносно вузького прошарку суспільства, тобто з тих, хто має більш високий рівень освіти та досвід роботи в складних організаціях. Після певної зміни режиму багато членів нової еліти звичайно рекрутуються із запасу, в який входять ті, хто досяг помітніших позицій за старого режиму. Як свого часу відзначав В. Каспрук, якщо ж розглядати таких індивідів тільки як частину старої еліти, як це роблять особливо критично налаштовані спостерігачі, то тоді за визначенням термін елітної трансформації не має сенсу [12, с. 11–13].

У свою чергу, трансформація еліти відбувається у двох варіантах. Перший полягає в тому, що деякі організації самі по собі змінюються слабо. Вони лише змінюють свою верхівку — керівний склад, а всі інші елементи організації залишаються без змін. Другий варіант полягає в тому, що трансформація еліти відбувається шляхом перерозподілу функцій між організаціями, що існували, а також між тими організаціями, що існували, і тими, що утворилися. Німецький дослідник У. Хоффман-Ланге відзначає, що вивчення елітної трансформації, результатів зміни режиму передбачає виділення обох аспектів. Оскільки можливо, що старі організації поповнюються новими елітами, а нові організації — старими елітами, доцільно аналізувати старі і нові інституціональні структури, а також циркуляцію еліт та їх соціальні й установочні характеристики [13, с. 52].

В організації політичного управління в ХХІ ст., на думку професора П. Окоїна, складність полягатиме не в тому, щоб протистояти еліті, а щоб найкращим чином організувати її, пристосувати ієрархічність, спеціалізацію, стандартизацію до демократичного розвитку; забезпечити контроль, звітність, ефективність і продуманість державної політики; підвищити уважність і чуйність державних службовців [14, с. 6]. У цьому, імовірно, простирається поле для пошуку моделей розвитку політико-управлінської еліти, які залежать від особливостей, умов тієї або іншої країни і є зразком, прообразом для подальшого розвитку управлінського класу. Ключовою ідеєю подібних трансформацій — осо-

бливо в контексті питань децентралізації та кризи бюрократизованої держави суспільного добробуту, було б привнесення менеджерських або економічних методів і засобів управління у сферу управління. Передбачалося передусім подолати бюрократичну ієрархічність через створення безлічі нових агентств, що володіють більшою свободою, ніж колишні державні організації [15, с. 51–52]

Проте, ми маємо пам'ятати, що введення демократичних механізмів циркуляції еліт не завжди призводить до появи відповідальної, компетентної або стратегічно мислячої еліти. «У перехідних (транзитних суспільствах), — зазначає В. Андрущенко, — еліта має «транзитний» характер. До її складу, нерідко, попадають випадкові особистості — люди, які не мають відповідних якостей, підготовки, здібностей. Формується так звана «тимчасова еліта». Гору в ній беруть найбільш галасливі особистості. І тоді в суспільстві домінують підходи, що не мають належного наукового фінансово-економічного та правового обґрунтування. Залежно від стадій трансформацій та завдань суспільного поступу склад «тимчасової еліти» поступово змінюється. Еліта, що збанкрутувала, поступово відходить від активної суспільної практики, поступається місцем професіоналам, здатним здійснити ті чи інші перетворення. Нерідко, зміна складу еліт відбувається конфліктним чином» [16, с. 358]. Досвід пострадянських трансформацій, генеза та мобілізаційний потенціал вітчизняних елітних груп підтверджують відсутність прямого зв'язку між системою рекрутування та якістю управління суспільством, що безперечно, має стати предметом більш докладного дослідження.

### Список використаних джерел:

1. Коваль А. Спроба типологізації політичної еліти України / А. Коваль // Студія »Генеза». — 1997. — № 4. — С. 5–8.
2. Бурдье Пьер, Социология социального пространства / Пьер Бурдье [пер. с фр., общ. ред. Н. А. Шматко]. — СПб.: Алетейя; 2005. — 288 с. — (Gallicinium).
3. Гаман-Голутвина О. Определения основных понятий элитологии / О. Гаман-Голутвина // Полис. — 2002. — № 3. — С. 97–103.

4. Гаман-Голутвина О. Определения основных понятий элитологии / О. Гаман-Голутвина // Полис. — 2002. — № 3. — С. 97–103.
5. Парето В. Компендиум по общей социологии. / В. Парето // Антология политической мысли. в 5-ти т. — Т. 2. Зарубежная политическая мысль. — М. Мысль, 1997. — С. 59–79.
6. Михельс Р. Принципиальное в проблеме демократии / Роберт Михельс // Социологический журнал. — 1994. — № 3. — С. 89–94.
7. Крюков О. Проблеми рекрутування, репродукції та циркуляції еліт / О. Крюков // Зб. наук. пр. НАДУ. — 2004. — Вип. 2. — С. 208–213.
8. Ашин Г. К. Формы рекрутирования политических плит / Г. К. Ашин // Общественные науки и современность. — 1998. — № 3. — С. 85–96.
9. Крестева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества / А. Крестева // Социс. — 1996. — № 4. — С. 19–29.
10. Крестева А. Власть и элита в обществе без гражданского общества / А. Крестева // Социс. — 1996. — № 4. — С. 19–29.
11. Шульга М. Правляча еліта сучасної України / М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко, О. Парохонська, Т. Шульга // Аналітична доповідь № 10. — Київ: Інст. Соціології НАН України, 1998. — 92 с.
12. Каспрук В. Рекрутування еліт / В. Каспрук // Підтекст. — 1998. — № 23. — С. 11–13.
13. Хоффман-Ланге У. Роль элит в процессе демократизации и демократической консолидации / У. Хоффман-Ланге // Социс. — 1996. — № 4. — С. 50–55.
14. Окоін П. Устрій державних установ у ХХІ столітті: чому бюрократія залишиться в державному управлінні // П. Окоін // Вісн. УАДУ. — 1999. — № 1. — С. 5–19.
15. Сморгунов Л. В. Сравнительный анализ политико-административных реформ: от нового государственного менеджмента к концепции «governance» / Л. В. Сморгунов // Полис. — 2003. — № 4. — С. 50–59.
16. Андрущенко В. Організоване суспільство. — К., 2006. — 498 с.

Стаття надійшла до редакції 09.07.2013 р.

*Пустоловская О. О.* Мобильность элит: опыт политологического исследования

Анализируются процессы перемещения (изменения) элит, их горизонтальная и вертикальная мобильность; развивая концептуальные подходы Парето, автор утверждает, что правящая элита должна постоянно обновляться это обусловлено постоянным изменением самого общества; законсервирована политическая элита теряет ощущение новизны и перспективы; эффективной ее деятельность может быть только в период социально устойчивого развития; если же перед обществом стоят задачи восстановления, трансформации отдельных его подсистем, политическая элита должна «подпитываться» новыми личностями, способными к решению срочных проблем. Горизонтальная мобильность рассматривается автором как перемещение различных по происхождению и сферами высших слоев в плоскость политического управления; вертикальная — как ротация, циркуляция и рекрутирования (привлечение представителей новой генерации) политической элиты

Ключевые слова: *человек, общество, политическая элита, культура, власть, воспитание, ротация, перемещения.*

*Pustolovska O. O.* Mobility of elites: experience of political science research

Author analyzes the processes of moving (change) of elites, their horizontal and vertical mobility; developing conceptual approaches of Pareto, the author argues that the ruling elite must be constantly updated due to a permanent change of the society; preserved political elite loses its sense of novelty and prospects, its activity may be effective only in the period of socially sustainable development; but if the community faces the task of rebuilding and transformation of some of its subsystems, the political elite should be «nurtured» by new personalities, capable of prompt problems resolution. Horizontal mobility is considered by the author as the movement of different by origin and areas of higher layers in the plane of political governance; vertical — as rotation, circulation and recruitment (involving representatives of the new generation) to political elite

Keywords: *human, society, political elite, culture, government, education, rotation, movement.*

Політичне життя

УДК 329 (477)

**Примуш М. В.**

*Доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології  
Донецького національного університету*

## СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Представлене дослідження присвячено актуальній проблемі політологічного аналізу тенденцій розвитку політичних партій в Україні. Визначено їх сучасний стан та окреслено перспективи подальшого розвитку у контексті соціально-політичних викликів сьогодення. Доведено, що у функціональному аспекті функція реалізації соціально-політичних інтересів та громадський контроль все більше відходять до громадянських організацій. Запропонована авторська позиція щодо типологізації сучасних українських політичних партій з урахуванням соціально-політичних викликів сьогодення та перспектив їх розвитку.

*Ключові слова: політична партія, системна трансформація, демократія, перехідні суспільства, політична ідеологія.*

Постановка проблеми. Сучасний політичний розвиток та системна трансформація посткомуністичних держав, до яких належить і Україна, неможливий без політичних партій. Їхня роль у суспільстві полягає у реалізації функцій громадянського представництва, утвердження політичних ідеалів та формування інститутів державної влади. Натомість, українська реальність закріпила за політичними партіями роль олігархічних клубів, так званих «кишенькових партій» певних політиків або представників великого капіталу, «карликових» партій (мають до 1000 членів) й політичних об'єднань суто пострадянської специфіки — «партій влади». У роздумах західних науковців про демократію (Г. Аренд, Р. Даль, Г. Лассвелл) подібна деформація ролі політичних партій у державі призводить до двох наслідків — або їх занепад, або

занепад держави [1, с. 243]. Натомість, як наочно демонструють українські реалії, політичні партії мають надалі поглиблюють представлену нами деформацію та створюють нетипові політичні угруповання (наприклад, парламентські коаліції між представниками крупного капіталу, соціалістами і комуністами або націоналістами й соціалістами). Варто зауважити, що представлена проблематика деформацій українських політичних партій достатньо широко вивчена в Україні, натомість системних досліджень покищо бракує.

Аналіз останніх публікацій з обраної теми. Причина браку подібних досліджень криється в тому, що автори проводять паралелі між класичною роллю політичних партій у роботах класиків й сучасною українською дійсністю (В. Висоцький, Л. Карапенян, М. Недюха, С. Пшизова, Н. Сєдих, С. Рябов) [2], інша група дослідників розглядає це питання як окремі підрозділи авторських монографій, де представлена проблематика подається виключно у довідковому контексті (мається на увазі загальна інформація щодо діяльності партій) або аналіз зсувається у бік компаративного аналізу політичних партій на пострадянському просторі (М. Обушний, О. Михайлич, М. Моренець, А. Соловйов, Ю. Шведа) [3, с. 26]. У той самий час, аналіз сучасних тенденцій розвитку політичних партій та їх вплив на українське суспільство залишається недослідженим. З однієї сторони, вдається брак емпіричних та компаративних досліджень аналогічної ситуації на пострадянському просторі, а з іншої сторони, майже відсутня у науці методологія побідного роду досліджень й тому ми маємо справу лише з політичним аналізом наявного стану, а не з його моделюванням, аналізом перспектив подальшого розвитку й написанням методичних рекомендацій та застережень керівникам політичних партій. Отже, названі причини у комплексі деформують роль політичних партій на пострадянському просторі де вони перетворюються виключно у механізм оновлення державної влади.

Основний виклад матеріалу. На наше переконання, представлена деформація політичних партій в Україні є наслідком розвитку двох тенденцій соціально-політичного зсуву системної трансформації країн пострадянського простору. По-перше, українським партійним будівникам бракує досвіду у будівництві сучасної політичної партії у глобалізаційних умовах, які вимагають відійти від класичних уявлень про ідеологічні партії й будувати «передвиборчий продукт», тобто універсальну політичну партію яка має «подобатися всім». Варто зауважити, що при цьому фундаментальні положення ідей партії щодо

впровадження державної політики залишаються незмінними (мається на увазі те, що комуністи не стають націоналістами, а лише шукають шляхи для політичного співробітництва у межах парламенту з іншими політичними силами, а за його межами всі залишаються конкурентами). По-друге, і це є характерною ознакою всіх політичних партій в Україні, їм бракує досвіду й бажання вести постійний діалог з власними виборцями після політичних виборів. Як результат, в Україні спостерігається вакуум у функціональній ролі політичних партій, де вони виступають лише засобом впровадження у політику певних зацікавлених інтересів та груп. Результатом такої тенденції є вкрай низький рівень легітимності Української Верховної Ради, яка має рівень недовіри на рівні 83% й ця цифра зростає [4]. Тобто, характерною тенденцією політичних партій є їх діяльність в умовах вкрай низькому рівні довіри до них як політичних інститутів і виразника інтересів електорату. Названа ситуація, на перший погляд, складає всі умови для знищення політичних партій в Україні, бо вони, як наголошувалося вище, мають низький рівень довіри до себе, працюють майже у нелегітимному парламенті, приймають викликаючі соціальне обурення рішення, й систематично не працюють з електоратом. Тобто, в українському суспільстві здійснюється прямий зсув функціональної ролі політичної партії.

Натомість, варто зауважити, що в українській політичній думці існує на це питання дві точки зору. Згідно першої точки зору, українські політичні партії відіграють в суспільстві негативну роль, оскільки політична партія будується виключно під вибори й розбещує електорат масштабом обіцянок та перевиборчими подарунками (будівництво доріг, шкіл, організація концертів відомих естрадних виконавців, роздача продуктів харчування тощо) [4;5]. Згідно другої точки зору, політичні партії через атомізацію партійної системи змушені відійти від своїх класичних ролей й направити свою діяльність на електоральні симпатії, бо наслідок значного рівня декомпозиції у суспільстві вони не мають ресурсної та соціальної бази для утвердження в Україні нових соціально-політичних стандартів політики. Й тому, ми маємо зворотній результат — кількість політичних партій в Україні щорічно зростає, а їх вплив на соціально-політичні процеси зменшується [5].

Натомість, як показує досвід європейських країн, зміна ролей політичних партій притаманна не тільки Україні. Створення Європейського Союзу та поява Європарламенту призвели до загальноєвропейської тенденції деформації ролі політичних партій. Прикладом названої

деформації слугує відрив євродепутата не тільки від своєї партії, але й від власного виборця. Корінь проблеми криється у тому, що євродепутат одночасно має висловлювати на одне питання компромісну позицію своєї партії, певної комісії Європарламенту й самого Європарламенту. Інтереси виборця відходять на другий план [6].

Таке становище політичних партій призвело до виходу громадянських організацій на принципово новий рівень. На думку С. Панцира, таким рівнем є місце сучасних громадських організацій у політичній системі сучасної держави. Через відсутність ієрархічних зв'язків у організаційній структурі й вузьке призначення у функціональному сенсі вивело громадські організації на конкуруючий рівень з політичними партіями [7, с. 11–12]. Незважаючи на те, що мова не йде про конкурування за електоральні симпатії виборців, а скоріше про те, що такі аспекти демократії як захист прав людини, контроль за виконанням посадовцями законів, моніторинг резонансних справ — все більше відходить до громадських організацій, хоча на декларативному рівні громадський контроль залишається за політичними партіями. На нашу думку, названі тези можуть відображають три тенденції розвитку політичних партій в Україні на сучасному етапі їх розвитку.

Першу ми вже окреслили як відхід від загальноприйнятої функціональної ролі політичних партій у політичній системі, яку досліджували класики з теорії політичних партій Дж. Брайс, М. Дюверже, М. Вебер, Р. Міхельс, М. Острогорський [8; 9]. Сьогодні, на наш погляд засвідчує, що зростаюча роль громадських організацій у вигляді виконуваних ними частини фундаментальних функцій політичних партій (громадський контроль, рішення гострих соціальних питань) ставлять перед партіями нові виклики. Серед них можна назвати ефективність виконання функцій з представництва громадських інтересів саме громадськими організаціями. Названі виклики залишаються без відповіді політичними партіями, бо в Україні деякі політичні партії для цього й створюють громадські організації (Молоді регіони), а деякі політичні сили у минулому були саме громадською організацією (наприклад, «Громадянська позиція» Анатолія Гриценко) й тому, це все більше закріплює у громадян політичний міф, що всі політики та політичні сили однакові.

Друга тенденція пов'язана з дослідженнями С. Барнса та О. Нікогосяна дуальності політичних партій. З однієї сторони, політична партія сучасності більше не є віддзеркаленням громадянського життя, а скоріше легалізує волю громадян самостійно вирішувати власні про-

блеми. З іншої сторони, політична партія виступає «популяризатором» соціально-політичних [10, с. 190] (Партія зелених, «Зелена планета», «Еко+25%») чи, на нашу думку, «політизатором» гострих соціальних проблем (Партія захисників Вітчизни, «Рідна Вітчизна», «Нова політика», «Руський блок», «Україна майбутнього», Радикальна партія Олега Ляшка, Партія пенсіонерів України). За підходами М. Обушного та Ю. Шведа, такі політичні партії є «квазі» партійними й виконують функцію впровадження або певного політичного інтересу зацікавлених осіб, або створюються задля відтягування електорату у певних політичних партій на певних територіях [4, с. 26; 11, с. 34–35].

Третя тенденція характеризується вже описаною нами ідеологічною кризою політичних партій всього ідеологічного спектру [12, с. 293]. У свою чергу вважаємо за потрібним внести лише методологічне роз'яснення щодо впливу ідеологічної кризи на розвиток політичних партій в Україні. Мова йде про дослідження вже згаданого нами О. Нікогосяна, який також наголошує на думці, що політичні партії перестають буди ідеологічними, й при цьому виділяє ознаки розвитку «постідеологічних» політичних партій [10, с. 192]. Отже, дослідник відкидає парадигмальне сприйняття політичної партії у системі «громадянське суспільство — політична партія — держава» від «не протиставлення» до «автономізації» зазначених сфер [10, с. 193]. Особливо це, на нашу думку, яскраво виражено в умовах сучасної України, де на прикладі вже представленого нами аналізу трансформації ідеології «партії влади» (нагадаємо, що мова йде про трансформацію будь-якої базової ідеології «партії влади» в гібридну модель поміркованого націоналізму (національна держава) з соціалістичними цінностями (соціально-справедлива держава)) [12, с. 295], можна зробити висновок, політична партія перестає бути посередником між громадянським суспільством та державою у веберівському розумінні цієї конструкції. Зміна орієнтації відбувається в залежності від політичної ситуації, а саме — чим ближче вибори, тим сильніше «партія влади» наближається до використання адміністративного ресурсу який змушує виборців обирати існуючу «партію влади» як єдиновірний варіант. За таких обставин, твердження М. Дюверже, що політична партія у своїй діяльності вже не спирається на класичну схему свого існування (особливості структури, тривалість існування, фактори організаційної будови), а все більше відходить до об'єднання, що складається з правлячої еліти (представників виконавчої влади й державної організації) й тому її головними ознаками виступають: наближеність

до адміністративного ресурсу, прямий вплив на процес прийняття політичних рішень й формування громадянської думки [8, с. 301–302].

Натомість, сучасні умови неможливі без політичних партій. Характерною ознакою демократичних процесів сьогодення у політичній сфері є уявлення проте, що демократія — явище партійне, й на наше переконання, саме здійснення та формування політичними партіями демократичних інституцій дозволяє нівелювати їх сучасний кризовий стан. Мова йде про те, що політичні партії стають невід'ємним елементом демократичних процедур, й на наше переконання, мову в цьому випадку слід вести про створення в Україні інститутів відповідальності політичних партій. Але, це лише декларативний рівень вирішення загальної проблеми відсутності стратегічного плану розвитку держави [13, с. 136]. На рівні теорії можна вести мову, що гармонійне поєднання партійної відповідальності й акцентування на виборі стратегії розвитку держави може стати ідеологічним вектором розвитку «партій влади» (або інших політичних партій), але цьому заважає сам сенс її існування — всебічний контроль на процесах владної вертикалі й штучне формування політичних процесів.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки дослідження можна дійти наступних висновків. По-перше, політичні партії України перестали бути посередником між громадським суспільством та державою, що призвело до їх відриву від електорату. По-друге, відрив від електорату побудував гібридну модель стосунків між партією й виборцем, сенс якого полягає у тому, що громадянська активність (участь у акціях протесту, захист власних інтересів тощо) в умовах сучасної України стає формами піару політичної партії та джерелом доходів виборця під час виборчих кампаній. По-третє, політичним партіям притаманна «постідеологічність», яка свідчить про два різновиди її типології: «квазіпартія» та «партія влади». З цього можна зробити припущення, що тенденції розвитку політичних партій в Україні виступають циклічними моделями її розвитку — громадянська організація, ідеологічна партія, «партія влади» та занепад партії. Проте, така позиція ще потребує додаткового вивчення.

### Список використаних джерел:

1. Даль Р. Демократия и ее критики/Пер. с англ. Под ред. М. В. Ильина. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. — 576 с.
2. Пшизова С. Catch-all plus... радикализация политики. [електронний ресурс]//Режим доступу: <http://www.russ.ru/pole/Catch-all-plus-radikalizaciya-politiki>
3. Моренець М. Партії влади Росії та України (компаративний аналіз). — Трибуна. — 2006. — № 7–8. — С. 26–27.
4. Рівень довіри громадян до соціальних та державних інститутів. [електронний ресурс]//Режим доступу: <http://infolight.org.ua/charts/riven-doviri-gromadyan-do-socialnih-ta-derzhavnih-institutiv>
5. Морозюк Ю. Політичні партії в Україні: ефективність використання фінансових ресурсів на виборах. [електронний ресурс]//Режим доступу:
6. <http://naub.oa.edu.ua/2012/politychni-partiji-v-ukrajini-efektyvnist-vykorystannya-finansovyh-resursiv-na-vyborah/>
7. Eve R. European Parliament to be elected with Proportional Representation systems [електронний ресурс]//Режим доступу: <http://www.fairvote.org/european-parliament-to-be-elected-with-proportional-representation-systems#.UjkpZ1397mI>
8. Панцир С. Політична система та громадянське суспільство: протистояння чи співіснування./Проблеми й перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій: Матеріали конференції. — К.: Міленіум, 2002. — 108 с.
9. Дюверже М. Политические партии/Пер. с франц. — М.: Академический Проект, 2000. — 538 с.
10. Демократия и политические партии/М. Я. Острогорский; Сост., авт. вступ. ст. и коммент.: А. Н. Медушевский; Ин-т обществ. мысли. — Москва: РОССПЭН, 2010. — 759 с.
11. Нікогосян О. Політичні партії в системі сучасної демократії//Сучасна українська політика. — 2009. — № 18. — С. 187–194.
12. Шведа Ю. Теорія політичних партій та партійних систем. Навчальний посібник.- Львів: Тріада Плюс, 2004. — 528 с.

13. Примуш М. Політологічний аналіз націоналістичної риторики політичних партій в Україні.//Історичні та політологічні дослідження: науковий журнал. — 2013. — № 2 (52). — С. 291–296.
14. Вебер М. Политические работы (1895–1919)/Пер. с нем. Б. М. Скуратова. М.: Праксис, 2003. — 424 с.

Стаття надійшла до редакції 28.07.2013 р.

*Примуш Н. В.* Современные тенденции развития украинских политических партий

Представленное исследование посвящено актуальной проблеме политологического анализа тенденций развития политических партий в Украине. Определены тенденции их современного состояние и очерчены перспективы развития политических партий в контексте социально-политических вызовов сегодняшнего дня. Доказано, что в функциональном аспекте функция реализации социально-политических интересов и гражданский контроль все больше отходят к гражданским организациям. Предлагается авторская типология современных политических партий с учётом социально-политических вызовов современности и перспектив их развития в реалиях Украины.

Ключевые слова: политическая партия, гражданская организация, системная трансформация, переходные общества, политическая идеология.

*Primush N. V.* Current trends of development of the Ukrainian political parties

The given research is devoted to the urgent problem of political science analysis concerning tendencies of development in the sphere of political parties in Ukraine. There have been defined the tendencies of their modern condition, as well as development perspectives of political parties in the context of social and political challenges of the present. It has been proved, that in the functional aspect, implementation function of social and political advantages and civil control more and more are inclined to go to civil organizations. There has been suggested the author's typology of the modern political parties including social and political challenges of the present and perspectives of their development in Ukrainian realia.

Key words: *political party, civil organization, system transformation, transition societies, political ideology.*

## Політичне життя

УДК 329.63

**Васильчук Є. О.\****Кандидат політичних наук, доцент кафедри державного управління та соціально-політичних наук Черкаського національного університету***РОСІЙСЬКІ ПРАВОРАДИКАЛЬНІ ОБ'ЄДНАННЯ  
В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ПРОГРАМАТИКИ ТА  
ІДЕОЛОГІЧНИХ ДОКТРИН**

Проаналізовано особливості ідеологічних доктрин російських праворадикальних об'єднань, які мають свої відділення на території України. Зроблено висновок про те, що демонстративна артикуляція на расистських та етнократичних принципах призводить до суттєвого звуження кола прихильників цих правоекстремістських об'єднань.

Ключові слова: *ідеологічні доктрини, політичний радикалізм, екстремізм, антисемітизм, ксенофобія, расизм*

Постановка проблеми. Діяльність російських праворадикальних об'єднань в Україні, як правило, супроводжується силовими зіткненнями із представниками українських правоекстремістських об'єднань, зривами політичних заходів, взаємними звинуваченнями у підконтрольних виданнях щодо співпраці із спецслужбами, шпигунстві на користь інших країн тощо. Ідейний багаж цих угруповань характеризується відстоюванням імперських ідей, «величі Росії», «державницького статусу російської нації» у поєднанні із традиційними для націоналістичного дискурсу елементами ксенофобії та різних форм нетерпимості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти функціонування російських праворадикальних об'єднань розкриваються у наукових дослідженнях Л. Дадіані [9], О. Дугіна [11–12], В. Лихачова [22], проте аналіз їхньої ідеологічної діяльності має фрагментарний характер, що й визначає теоретичну значущість цієї статті.

Метою статті є аналіз особливостей програматики та ідеологічних доктрин російських праворадикальних об'єднань, які мають свої відділення на території України.

Виклад основного матеріалу. Одним із найбільших російських праворадикальних об'єднань, яке має незареєстровані представництва та окремих прихильників у різних регіонах України, є Всеросійський суспільно-патріотичний рух «Російська національна єдність». Ідеологічна доктрина цього угруповання є результатом складного синтезу різних видів ксенофобії. Зокрема, у ній наявні елементи кавказофобії, антизахідництва та американофобії. Визначальну роль в ідеологічній доктрині РНС відіграє антисемітська платформа, яка фактично є парадигмальною основою ідеології цієї організації. Її антисемітська спрямованість пояснюється, на наш погляд, тим, що ідеологами РНС було частково успадковані ідеологічні традиції Національно-патріотичного фронту «Пам'ять», який у своїй ідеологічній діяльності орієнтувався на ідейний базис російських чорносотенних організацій початку ХХ ст. Відповідно, ідеологи та керівники РНС (О. Баркашов, О. Кочетков, С. Рогожин, О. Рашицький та ін.), розвиваючи у своїх ідеологічних та публіцистичних працях чорносотенний міф про «окупований сіоністами Захід», визначають західний світ як «матеріалістичну богоборчу цивілізацію», яка прагне поневолити Росію шляхом повзучої культурної експансії через розкладання та знищення російських національних традицій і звичаїв, розбещення молодого покоління та сприяння приходу до влади у Росії керованих з-за кордону політиків-мондіалістів задля отримання контролю над наявними у ній багатими сировинними ресурсами [39, с. 8–11]. Росія у цьому контексті подається як своєрідна цитадель духовності з високим рівнем моральності населення, його вірності традиційним російським національним цінностям. Зокрема, у програмових документах РНС зазначається: «Росія відроджується сьогодні не як «загальний економічний простір», а як метафізична сутність — вияв оплоту Бога, для останньої сутички з абсолютним злом — дияволом та його породженням — химерною, богоборчою західною цивілізацією на чолі з Ізраїлем і США» [1, с. 35; 2, с. 1].

Антисемітська міфологія, наявна в ідеологічній доктрині РНС, за твердженням російського дослідника В. Лихачова, реалізується у взаємопов'язаних між собою аспектах: соціальному, конспірологічному, релігійному та расовому [22].

Зокрема, у соціальному аспекті ідеологами РНС експлуатується традиційний для націоналістичного середовища міф про небажання представників єврейської нації займатись продуктивною працею, свідомо роблячи акцент на нібито їхній схильності до паразитування за рахунок інших народів, проявах мононаціональної солідарності при досягненні вершин соціальної ієрархії тощо.

Конспірологічний аспект антисемітської платформи РНС є найбільш об'ємним. Він вибудовується на припущеннях про існування «світової змови» та її впливі на хід світової історії, що дозволяє ідеологам РНС за відсутності ґрунтовних спеціальних знань щодо сучасних тенденцій суспільного розвитку пояснити активу організації причини наявних суспільно-політичних, соціокультурних та соціально-економічних негараздів. У цьому контексті активно експлуатується твердження щодо інспірованої революційних подій в Росії завдяки підтримці низки евфемістично позначених сил, таких як «сіономасони» та «міжнародна фінансова олігархія» [див. наприклад: 1, с. 7]. Через це та внаслідок не надто афішованої орієнтації на ідеологічні продукти представників європейських праворадикальних рухів 1920–1940-х рр., в ідеології РНС досить виразними є антикомуністичні, антиліберальні та антидемократичні настанови. Так, представників неокомуністичного та демократичного рухів ідеологи РНС звинувачують у деградації та вимиранні російського народу, дезінтеграції держави [див. наприклад: 1, с. 6], причому значна увага приділяється єврейському або нібито єврейському походженню відомих революціонерів, діячів демократичного руху доби Перебудови тощо [див. наприклад: 1, с. 6], що вказує на наявність ідеологічних запозичень у чорносотенних організацій, які також висували претензії до «іудо-більшовиків». Так, ідеологи РНС вважають прихильників комуністичної ідеології особами, які визнають «... догмати імпоротної сатанинської ідеології, створеної представником міжнародного кагалу сатаністом Марксом, упровадженної на нашу територію зграєю міжнародних злочинців-іудеїв, керованої сатаною в людській зовнішності, кривавим обер-погромником, агентом міжнародного сіонізму, картавим сифілітиком Ульяновим-Бланком...» [31, с. 3.].

Релігійний аспект антисемітської міфології РНС проявляється в офіційних інтерпретаціях ідеологів руху його символіки, що являє собою восьмипроменеву правосторонню свастику, яка, на їхню думку, протистоїть п'ятипроменевій зірці як «... головному символу іудаїзму та масонства, що символізує диявола, Люцифера, Бафомета, антихриста і є

головним метафізичним символом окультизму...» [1, с. 39; 6, с. 4]. Один із ідеологів РНЄ С. Рогожин у статті «Про національне походження Ісуса Христа» (аналогічна стаття фігурує і в доробку О. Баркашова, [див. 5, с. 5] — В.Є.) свою антисемітську позицію намагався викласти через доведення нібито «неєврейського» походження одного із провідних релігійних персонажів: «... якщо Христос говорив про ближніх, то тим самим Він підтверджував і існування далеких, любити яких Закон Божий зовсім не наказує. І не за предків цих «далеких» молився Христос на хресті, а за тих, що розіпнули Його римських солдатів, які дійсно не знали, що творили...» [32, с. 4.].

Расові ідеологеми презентовані не настільки яскраво у порівнянні із вищенаведеними антисемітськими настановами. Так, у програмових документах руху йдеться лише про необхідність дотримання «генетичної чистоти російської нації», «державної підтримки євгеніки», «заборони змішаних шлюбів» тощо [див. 27, с. 24–27; 28, с. 15].

Кавказофобські мотиви, наявні в ідеологічній доктрині РНЄ, обумовлюються неприязним ставленням до представників середньоазіатських та закавказьких республік внаслідок утисків російськомовного населення у цих регіонах, поширенням етнічної злочинності в Росії та перманентним військовим конфліктом у Чеченській республіці.

Претензії до цих осіб, як і у випадку представників єврейської нації, редукуються до нібито паразитування за рахунок російського народу через надання переважного права на вступ до вищих навчальних закладів, штучного завищення цін на продукцію з цих країн задля підтримки належного рівня життя кавказьких народів тощо [див. наприклад: 1, с. 42; 4, с. 1; 21, с. 4; 26, с. 4; 38, с. 7]. Відповідно, такі настанови зумовлюють появу антиіммігрантської складової ідеологічної доктрини РНЄ. Так, першопричинами імміграції, на думку ідеологів РНЄ, є «... діяльність міжнародної фінансової олігархії...» [3, с. 7] з метою встановлення «... нового світового порядку...» [3, с. 7], а також «... дії продажної державної влади...» [3, с. 7].

Таким чином, провідною ідеологічною домінантою РНЄ є антисемітські настанови, що пояснюється впливом ідейного базису Національно-патріотичного фронту «Пам'ять» та російських чорносотенних організацій початку ХХ ст. Крім того, помітними є впливи ідеологічних напрацювань представників європейських праворадикальних рухів 1920–1940-х рр., хоча виключно із кон'юнктурних міркувань ідеологами РНЄ цей зв'язок надто не афішувався. Проте, в окремих

публікаціях представників РНС наявне шанобливе ставлення до історичних фігур португальського диктатора А. Салазара та керівника румунської профашистської організації «Залізна гвардія» К. З. Кодряню. Крім того, один із керівників РНС О. Денисов, будучи виключеним з організації як «естонський шпигун», заявив що ідеологія РНС «зідрана у гітлерівців» [14], а голова РНС О. Баркашов у деяких інтерв'ю відверто зізнався у симпатіях до А. Гітлера та німецького нацизму [35, с. 4], зазначаючи, що «Я — не фашист, я — нацист» [цит. по: 14]. Крім того, визначення сутності націоналізму О. Баркашовим є своєрідною ремінісценцією з окремих тез із «Доктрини фашизму» Б. Муссоліні. Так, О. Баркашов визначає націоналізм як «... любов до своєї Нації; визнання Нації вищою цінністю...», а «... всієї решти, в тому числі й держави з її політичним та економічним ладом, — засобами для досягнення вищого творчого прояву Нації. Націоналіст каже: все для Нації, нічого проти Нації!» [1, с. 40; 4, с. 1]. У свою чергу, Б. Муссоліні подібним чином визначає цінність держави: «... для фашиста все в державі і ніщо людське або духовне не існує і тим більше не має цінності поза державою...» [24]. Необхідно зазначити, що окремі елементи ідеологічної доктрини РНС знайшли своє подальше втілення в ідейних базисах інших правоекстремістських угруповань, зокрема Народної національної партії та Націонал-соціалістичного товариства. Це пояснюється не лише спрощеним поясненням картини світу, яке легко сприймається і засвоюється у свідомості маргіналізованих прошарків населення, а й тим, що РНС протягом 1990-х рр. була найбільшим націоналістичним рухом, який мав розгалужену мережу регіональних відділень та симпатиків, як у Росії, так і в суміжних країнах. Після фактичного розпаду РНС у 2001 р. внаслідок затяжної внутрішньої кризи, відбувся відтік значної частини її активу, який розчинився у споріднених організаціях або став соціальною основою нових угруповань. Відповідно, різноманітні скореговані версії та окремі елементи ідеологічної доктрини РНС досить часто зустрічаються в ідейно-політичних комплексах інших правоекстремістських організацій.

Ідеологія інших найбільш екстремістськи налаштованих російських об'єднань, що мають свої незареєстровані відділення на території України (Народна національна партія та Націонал-соціалістичне товариство), вибудовується на расистських ідеологемах. Діяльність цих угруповань вирізняє орієнтація на співпрацю із представниками субкультури скінхедів, що частково пояснює расистську спрямованість

ННП та НСТ. Так, керівниками, ідеологами та публіцистами Народної національної партії (О. Іванов-Сухаревський, О. Широпаєв, В. Осипов та ін.) ідеологію свого об'єднання визначено як «русизм», ідейними витоками якої, як показує аналіз програмових матеріалів ННП, є праці німецького антрополога Г. Ф. К. Гюнтера, антисемітські ідеї, характерні для чорносотенного руху початку ХХ ст., антирадянські та антикомуністичні настанови, що вибудовуються на ксенофобській матриці. «Русизм» як ідеологічна доктрина вибудовується у якості своєрідної ерзац-релігії, постулати якої адепти ННП мають сприймати догматично, без спроб її раціонального осмислення. Так, голова та один із провідних ідеологів ННП О. Іванов-Сухаревський у своїх публікаціях прямо проголошував: «Я вірю! Моя віра — русизм!» та закликав своїх послідовників: «Багато не читай. Читай одну книгу - книгу про Чисту Кров» [15]. Ігноруючи цінності православ'я — найбільш характерної релігійної доктрини для російського націоналістичного середовища — ідеологи ННП звертаються до міфічного «Творця», апелюють до міфічних «арійських пращурів», що вказує на наявність алюзій з нацистських ідеологічних містерій [15].

Відповідно, характерними ознаками ідеологічної доктрини цього угруповання є містицизм та орієнтації на месіанство. Ідеологами ННП сформовано такий специфічний ідеологічний фетиш як «руська раса», який підкріплюється концептом «голос крові». «Руська раса» постає як містичний, невідчутний об'єкт, фантом, який, на думку ідеологів ННП, здійснює визначальний вплив на свідомість людини. Відповідно, свою поведінкову лінію вона має вибудовувати, керуючись виключно «голосом крові» [див.: 15]. Тому ідеологічними цінностями, які відстоює ННП, є «раса», «кровна спільнота», «чистота крові», «чистий дух», «магія крові», «дух свободи» тощо. Зазначені ідеологеми проходять своєрідну сакралізацію у працях представників ННП, що підкреслюється демонстративним написанням цих термінів виключно із великої літери. Наприклад, ідеологічна матриця ННП у скороченому вигляді подається таким чином: «Кров - це Дух. Дух - це святість. Святість - це влада. Влада Крові - це Русизм [15].

Як бачимо, в основу цієї ідеологічної доктрини покладено відверто расистські принципи. Так, ідеологи ННП відверто проголошують: «Ти повинен стати расистом. Це означає що все, що відбувається з тобою і з навколишнім тебе людством, ти повинен розглядати через мікроскоп Крові» [15]. Крім того, в ідеологічних працях О. Іванова-

Сухаревського спостерігається обігрування співзвучності термінів «русист» і «расист», що, свідчить про їхнє фактичне ототожнення ідеологами ННП. Відстоювання необхідності дотримання уявної «чистоти крові» зумовлює появу тези про необхідність витворення «надлюдини» [17; 18].

Ще однією характерною ознакою расистської складової «русизму» є пропаганда утворення «братерства білих народів». Так, О. Іванов-Сухаревський проголошує: «Ми успадковуємо Європу та Азію. Ми, росіяни, вчить Русизм, складемо керівний склад прийдешньої Білої Імперії від Океану до Океану» [15]. Відповідно, провідного значення в ідеології ННП набуває термін «білий» як ознака «вищості», «чистоти», підтвердження «арійського походження» тощо. Тому у програмових працях ідеологів ННП досить часто зустрічаються такі фразеологічні конструкції як «білий воїн», «білі вожді», «біла арійська справа», «білі народи» тощо [див. наприклад: 15 - 19; 41]. Варто зазначити, що ідеологи ННП не послуговуються термінами «россияне», «российский народ», «Россия» тощо, які, на їхню думку, не відображають арійського походження та расової чистоти, а надають перевагу термінам «русские», «Русь» та похідним від них фразеологічним конструкціям, тим самим підкреслюючи власну принципову настанову на прадавнє, дослов'янське походження російського народу. Так, центральний друкований орган ННП має назву «Я — Русский!», а орган прихильників ННП в Україні — «Страж Руси».

Нечисленні представники ННП в Україні, як правило, орієнтуються на програмові праці вищезгаданих публіцистів та ідеологів цього угруповання. Так, О. Урусов у статті «Від прориву і завоювання до панування русизму», аналізуючи перспективи діяльності представників ННП в Україні, зазначав: «Самосвідомість індивідуума з імперським мисленням буде розвинена на генетичному рівні, що викликатиме у ворогів та опонентів безмежну пошану і повагу до підданих Імперії» [36, с. 1]. В інших публікаціях прихильників ННП в Україні також йдеться про велич «білої раси», необхідності «поліпшення генетичного матеріалу» тощо [див. наприклад: 37, с. 1; 7, с. 2–3].

Як бачимо, расистські принципи здійснюють визначальний вплив на ідеологію цього угруповання. Проте, ці ідеологічні конструкції не є оригінальними напрацюваннями представників ННП, а являють собою еклектичну суміш антисемітських та расових ідей, підсилені містицизмом та месіаністськими настановами. Незважаючи

на відсутність прямих посилань і цитат, в ідеології ННП відчувається помітний вплив ідей расової переваги А. Гітлера та А. Розенберга [див.: 8; 33]. Наприклад, один із провідних ідеологів ННП О. Широпаєв вважає, що «... Гітлер масштабніше й глибше націонал-соціалізму як такого - у всій повноті значення цієї особистості розкривається лише в світлі православно-монархічної есхатології» [40]. У іншій публікації О. Широпаєв зазначає: «Русизм вчить: двадцяте століття ознаменоване двома арійськими героями. Це Цар Микола Другий - герой жертви, і Адольф Гітлер - герой дії...» [цит. по: 9, с. 105]. Апологія німецького нацизму, вихваляння окремих діячів нацистської Німеччини, причетних до розробки расової теорії (А. Розенберг, А. Гітлер тощо), та спроби пов'язати їх із російськими національними традиціями, на нашу думку, обумовлюється зверненням ідеологів ННП до досвіду ідеологічної діяльності різноманітних білоемігрантських угруповань 1920–1940-х рр., які трансливали схожі ідеї або висловлювали підтримку нацистам (наприклад, А. Шкуро, П. Краснов, Т. Доманов тощо). Крім того, намагання пов'язати антисемітські ідеологеми із православними традиціями, очевидно, обумовлюються ідейним впливом емігрантських російських фашистських угруповань - Всеросійської фашистської партії та Всеросійської фашистської організації 1920–1940-х рр., лідери яких К. Родзаєвського та А. Вонсяцького досить часто позитивно висвітлюються у публікаціях представників ННП. Використання фразеологічних конструкцій із базовим терміном «білий» свідчить про наявність впливу на ідеологію ННП ідейних конструктів субкультури скінхедів, які складають основну масу прихильників цього об'єднання, а лідер скінхед-угруповання «Русская цель» С. Токмаков («Бус») обіймає посаду заступника голови ННП. Так, серед представників субкультури скінхедів особливою пошаною користується символ «14/88», що поєднує девіз - т.зв. «14 слів», сформульованих американським неонацистом Д. Лейном: «Ми маємо забезпечити існування нашого народу і майбутнє для білих дітей», і зашифроване привітання «Heil Hitler», де «Н» - восьма літера латинського алфавіту та т.зв. «88 заповідей» того ж Д. Лейна, у яких він обґрунтовує ідеї т.зв. «білого» націоналізму.

Крім того, під ідейним впливом субкультури скінхедів у публікаціях ідеологів ННП досить часто зустрічається абревіатура «НС», яка розшифровується як «націонал-соціалізм» або похідні від нього фразеологічні конструкції. Прихильне ставлення представників цієї субкультури до історичної фігури А. Гітлера та інших діячів нацистської

Німеччини додатково пояснює використання нацистських містичних ідей в ідеології ННП.

Представники Націонал-соціалістичного товариства, як випливає із самої назви цього угруповання, своєю ідейною базою визначають націонал-соціалізм, орієнтуючись на ідеологічну діяльність та практику політичної боротьби НСДАП. Одним із гасел цього угруповання є «Націонал-соціалізм — це не німецьке вчора. Націонал-соціалізм — це російське завтра» [25].

Характерною ознакою ідеології цього угруповання є принципова відмова від антисемітизму, властивого тією чи іншою мірою націоналістичному середовищу. Так, один із керівників та провідних ідеологів НСТ Д. Румянцев досить жорстко критикував лідерів націоналістичних угруповань через, на його думку, «інтелектуальну неспроможність»: «Не маючи природних даних для генерації нових ідей, ці люди тупо взяли інтелектуальні напрацювання минулого століття — хтось ліз в «Mein kampf», хтось вивчав російських філософів, але загальним було одне — в постіндустріальному інформаційному суспільстві кінця ХХ століття вони намагалися працювати за технологічними кліше столітньої давності. Але світ надто змінився...» [34, с. 22]. У програмовому документі НСТ «Позиция НСО по поводу еврейского вопроса» проголошується, що ця організація схвально ставиться до розбудови єврейської державності, підтримуючи сіонізм [30].

Натомість ворогами російської державності ідеологи НСТ оголошують представників арабського світу, вважаючи арабські країни осередком «паразитарного капіталу», що складається із надходжень від продажу нафти [див. 34, с. 23]. У іншому програмовому документі НСТ «Максимум национал-социалистического общества» відзначається, що: «Безглуздо шукати союзників то серед мусульман, то серед китайців чи ще когось. Навпаки, потрібно більш-менш дистанціюватися від усіх» [23]. Крім того, ворогом визнаються «США та їх союзники», оскільки геополітичне протистояння в світі трактується ідеологами цього об'єднання як боротьба за обмежені сировинні ресурси, що вказує на наступність ідеологічних традицій РНЄ.

У цілому, розглядаючи націонал-соціалізм як базову основу ідеології, керівники НСТ наголошують на тому, що вони не є прихильниками сліпого копіювання її історичних сценаріїв, а відстоюють необхідність її творчого переосмислення та адаптації до сучасних реалій [див.: 23].

Таким чином, ідеологічна доктрина НСТ представляє собою модернізований варіант націонал-соціалізму, що поєднує переважно естетику нацистської ідеології, геополітичні трактування тенденцій сучасного світового розвитку та окремі символічні компоненти субкультури скінхедів (зокрема, використання, як і у випадку ННП, аббревіатури «НС»). Орієнтація представників НСТ виключно на силові принципи розв'язання наявних суспільно-політичних та соціально-економічних проблем, тяжіння до підготовки бойовиків, що, очевидно, пояснюється впливом РНЄ, дозволяють стверджувати про екстремістський характер діяльності цього об'єднання.

Найбільш інтелектуально розробленою та екзотичною ідеологічною доктриною серед російських екстремістських об'єднань, які мають своїх прихильників в Україні, володіє Євразійський союз молоді. Його провідним ідеологом є О. Дугін, який позиціонує себе як теоретик «неоевразійства». Ця ідеологічна доктрина поєднує ідеї інтегрального традиціоналізму Р. Генона, Ю. Еволи та М. Еліаде, елементи класиків західної геополітичної думки (Р. Челлен, Ф. Ратцель, К. Хаусхофер тощо), російського консерватизму та євразійства 1920–1940-х рр. (К. Леонтьєв, М. Трубецькой, П. Савицький, П. Сувчинський тощо). Крім того, помітними є впливи теоретиків т.зв. «третього шляху» та «консервативної революції» К. Шмітта, Е. Юнгера, Е. Нікіша, Ж. Тіріара, М. Устрялова, ідеологів європейських «нових правих» А. де Бенуа, Р. Стойкерса, К. Мутті, містиків Є. Головіна та Ю. Мамлєєва тощо [див. наприклад: 11–13]. Ідеологічна доктрина ЄСМ впливає із геополітичного принципу фундаментальної незвідності таких категорій як «суходіл» та «море», що зумовлює поділ людської цивілізації на дві макроскладові, що перебувають між собою у постійному протистоянні та суперництві і, відповідно, мають різні культурно-цивілізаційні характеристики. Так, «земна» макроцивілізація або телурократія включає «євразійські» країни (Римська імперія, Німеччина, Росія), а ліберальні «атлантичні» держави (Карфаген, Велика Британія, США) консолідуються у межах «морської» цивілізації або таласократії.

Подібні ідеї та термінологія є характерними для праць уже згадуваних К. Шмітта та К. Хаусхофера, на що вказує і сам О. Дугін у своїй праці «Основи геополитики» [див.: 12]. Він зазначає, що принципова різниця між цими блоками держав полягає у тому, що «атлантичні» держави орієнтуються на ринкову економіку, сповідують принципи вільної конкуренції, індивідуалізму, прагматизму та раціоналізму. Натомість

визначальними цінностями держав «євразійського блоку» є орієнтації на традиційний сакральний державний лад, релігійність, соборність, чітко упорядковану суспільну ієрархію, дотримання принципу соціальної справедливості тощо. У своїй праці «Філософія традиціоналізму», спираючись на ідеї німецького містика Г. Вірта, зазначене геополітичне протистояння О. Дугін подає як зіткнення цивілізацій «Півночі» (тобто «землі») та «Півдня» (тобто «моря»). Історичним уособленням цього протистояння є суперництво давньогрецьких міст Спарти (як «земної цивілізації») та Афін (як «морської цивілізації»). Різниця між ними полягає у тому, люди «Півночі» - представники міфічної Гіпербореї, «арії» наділені винятково вольовими рисами характеру, необхідними для воїнів, для яких властивими є усвідомлення відчуття обов'язку та честі, тоді як представники «Півдня» орієнтуються на матеріальний гедонізм, розкіш, схильність до лихварства тощо [див.: 13].

Іншою домінантною ідеєю в ідеологічній доктрині ЄСМ є відстоювання ідеї «консервативної революції». Представники цього напрямку Е. Юнгер, Е. Нікіш, Ж. Тіріар та ін. відкидають цінності ліберального та комуністичного шляхів суспільного розвитку, протиставляючи йому т.зв. «третій шлях» [див.: 12; 13]. Варто відзначити, що на початку 1990-х рр. О. Дугін, претендуючи на лідерство у спільному із андеграундним письменником Е. Лимоновим політичному проекті, намагався реалізувати цю ідею у межах Націонал-більшовицької партії.

Характерною ознакою ідеологічної доктрини ЄСМ є орієнтації на конспірологічні уявлення про світові тенденції суспільного розвитку. Базові засади цих уявлень викладені у праці О. Дугіна «Конспірологія», у якій він простежує вплив середньовічних таємних товариств, орденів, релігійних сект та окремих осіб, які постійно перебувають за лаштунками будь-яких суспільно значущих подій, визначаючи напрями їхнього розвитку, на хід світової історії [див.: 11]. Ці конспірологічні уявлення екстраполюються ним у площину геополітики. Так, О. Дугін, спираючись на фантастичні ідеї французького письменника Ж. Парвулеско, вважає, що розпад Радянського Союзу є результатом перманентного суперництва «атлантистського» лобі, уособленням якого є Комітет державної безпеки СРСР, та «євразійців», наявних у Головному розвідувальному управлінні та Генеральному штабі Збройних Сил СРСР [див.: 11].

Відповідно до цього комплексу ідей у програмових документах ЄСМ проголошується демонстративне несприйняття цінностей сучас-

ного ліберального світу, яким протиставляються сакральні фетиші традиціоналістського світогляду. Зокрема, у «Катехізисі члена ЄСМ» проголошується: «Все, що йде з Америки, насичено отрутою. Все, що там кажуть, брехня і зараза. Все, що там роблять, слід ламати і відкидати. Щоб зберегти наше «я», ми маємо ввести сувору антиамериканську гігієну. Це перший крок на шляху великої війни континентів: Євразії проти Атлантики» [20]. Відстоюючи цінності «консервативної революції», у цьому документі зазначається: «Ми консерватори тому, що зберігаємо все велике і цінне з минулого. До того моменту, поки це ще можна зберегти. Але коли процес розпаду перейшов фатальну межу і зробити нічого більше не можна, ми з важкістю говоримо: нехай падає, ми створимо все заново. І це момент Революції - нашої Революції. Ми обертаємо волю - як сонячні герої - колесо від кінця до початку, і відкриваємо двері нового циклу - в цьому нам допомагає вічність - вона на боці консерватора. Революція - це свято вічного повернення» [20]. Розуміння революції як процесу постійного оновлення, «вічного повернення», на нашу думку, свідчить про вплив ідей Г. Вірта, які ґрунтовно розглядаються у вже згадуваній праці О. Дугіна «Філософія традиціоналізма» [див.: 13].

У своїй ідеологічній доктрині представники ЄСМ, критикуючи розпад СРСР та спроби дезінтеграції Російської Федерації, відстоюють ідею створення нового об'єднання колишніх радянських республік - Євразійського Союзу, визначальну роль у якому має відігравати Росія. Тому в ідеології ЄСМ наявний вплив геополітичних концепцій, які подаються у винятково спрощеному вигляді, визначаючи світових суперників Росії [див.: 20].

Суперечливими в ідеологічній доктрині ЄСМ є орієнтація на норми мирного співіснування різних народів та «неетнізоване» розуміння сутності «національного питання». Так, з одного боку пропонується концепція «квітучої складності» на відміну від етноцентристських настанов переважної більшості правоекстремістських об'єднань, передбачає необхідність встановлення рівних умов для розвитку різних етносів націй, народів, їхніх культур і традицій. Проте, при цьому артикулюється значення імперського принципу, згідно з яким за російським етносом закріплюється статус «ядра», «станового хребта», «основи» [10, с. 32].

Таким чином, ідеологічна доктрина Євразійського союзу молоді є своєрідним обґрунтуванням та радикальним вираженням імперських

амбіцій сучасних правлячих кіл Російської Федерації. Антиукраїнська спрямованість ідеології та практики ЄСМ проявляється у демонстративному невизнанні державності України, відстоюванні необхідності інкорпорації України до фарватеру російської політики, що підкріплюється публічними заявами, виступами у пресі та провокаційними заходами на території України представників цього угруповання. Зокрема, однією із найбільш резонансних акцій ЄСМ стало вчинення акту вандалізму щодо державних символів України на горі Говерла у жовтні 2007 р.

Висновки. Як бачимо, серед найбільш вагомих вад ідеологічних доктрин російських правих екстремістів, окрім догматичного використання антисемітських, ксенофобських та расистських штампів, необхідно відзначити своєрідну «метафізичність» їхнього мислення. Так, матеріалістичні категорії відкидаються та підмінюються суб'єктивно-ідеалістичними прагненнями «виховання волі», «загартування духу», апеляціями до заступництва з боку ефемерних «вищих сил». Як наслідок, виникає надмірний ідейний догматизм, що обумовлює відсутність політичної гнучкості, своєчасного реагування на швидкоплинні політичні процеси. Крім того, демонстративна артикуляція на расистських та етнократичних принципах призводить до суттєвого звуження кола прихильників правоекстремістських об'єднань.

Як подальші напрями дослідження перспективними автор вважає розкриття особливостей сучасних ідеологічних трендів розвитку правоекстремістських об'єднань в Україні.

### Список використаних джерел:

1. Баркашов А. П. Азбука русского националиста/А. П. Баркашов. — М.: Слово-1, 1994. — 59 с.
2. Баркашов А. П. Метафизика русского национализма/А. П. Баркашов//Русский порядок. — 1993. — № 2 — С. 1.
3. Баркашов А. П. Мистический национализм, последний крестовый поход/А. П. Баркашов//Русский порядок. — 2001. — № 1 (47). — С. 7.
4. Баркашов А. П. Национализм или патриотизм? О неизбежности национальной революции/А. П. Баркашов//Русский порядок. — 1993. — № 4. — С. 1.

5. Баркашов А. П. О национальном происхождении Иисуса Христа/А. П. Баркашов//Русский порядок. — 1998. — № 1 (46). — С. 5.
6. Баркашов А. П. О символе грядущей России/А. П. Баркашов//Русский порядок. — 1992. — № 1. — С. 4.
7. Богун В. Меч NORDa/В. Богун//Страж Руси. - № 2. — 2002. — С. 2–3.
8. Гитлер А. Моя борьба/А. Гитлер. — М.: ИТФ «Т-Око», 1992. — 512 с..
9. Дадияни Л. Я. Фашизм в России. Мифы и реалии/Л. Я. Дадияни//СОЦИС/Социологические исследования. — 2002. — № 3. — С. 103–111.
10. Дугин А. Г. Евразийская миссия (программные документы Международного «Евразийского Движения»)/А. Г. Дугин. — М.: РОФ «Евразия», 2005. — 96 с.
11. Дугин А. Г. Конспирология (наука о заговорах, секретных обществах и тайной войне)/А. Г. Дугин. — М.: РОФ «Евразия», 2005. — 624 с.
12. Дугин А. Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством/А. Г. Дугин. — Изд-во 3-е, дополн. — М.: Арктогея-центр, 1999. — 928 с.
13. Дугин А. Г. Философия традиционализма/А. Г. Дугин. — М.: Арктогея-Центр, 2002. — 624 с.
14. Заключение политологической экспертизы по назначению Южно-Сахалинского городского суда по делу № 2–2077/98 (определение суда от 18.02.1999 г., письмо судьи Л. В. Прокопец от 25.02.1999 г.)//Официальный сайт «Фонда защиты гласности». — Режим доступа: <http://www.gdf.ru/old/books/delo6/035.html>.
15. Иванов-Сухаревский А. К. Моя вера - русизм/А. К. Иванов-Сухаревский [Электронный ресурс]//Официальный сайт Народной национальной партии. — Режим доступа: <http://nnpr.su/myverarusizm.html>.
16. Иванов-Сухаревский А. К. Наш дом — Европа/А. К. Иванов-Сухаревский [Электронный ресурс]//Официальный сайт Народной национальной партии. — Режим доступа: [http://www.nnpr.su/Nash\\_dom-Ewropa.htm](http://www.nnpr.su/Nash_dom-Ewropa.htm).

17. Иванов-Сухаревский А. К. Основы русизма/А. К. Иванов-Сухаревский [Электронный ресурс]//Официальный сайт Народной национальной партии. — Режим доступа: <http://www.nnpr.su/books/osnrus.htm>.
18. Иванов-Сухаревский А. К. Три источника русизма/А. К. Иванов-Сухаревский [Электронный ресурс]//Официальный сайт Народной национальной партии. — Режим доступа: <http://www.nnpr.su/triistochnikaRusizma.htm>.
19. Иванов-Сухаревский А. К. Учение русизма/А. К. Иванов-Сухаревский [Электронный ресурс]//Официальный сайт Народной национальной партии. — Режим доступа: [http://nnpr.su/Rusism\\_001.htm](http://nnpr.su/Rusism_001.htm).
20. Катехизис члена Евразийского Союза Молодежи [Электронный ресурс]//Официальный сайт Евразийского Союза Молодежи. - Режим доступа: <http://www.rossia3.ru/katehizis.html>.
21. Кочуев И. Русский национализм и рабочее движение/И. Кочуев//Русский порядок. — № (8) 11. — 1993. — С. 4.
22. Лихачев В. А. Политический антисемитизм в современной России (авг. 2003)/В. А. Лихачев//Официальный сайт информационно-аналитического центра «Сова». — Режим доступа: <http://xeno.sova-center.ru/1ED6E3B/216049A/2187577>.
23. Максимум национал-социалистического общества [Электронный ресурс]//Официальный сайт Межгосударственной русской организации «Национал-социалистическое общество». — Режим доступа: <http://nso-korpus.info/ourprinciples.htm>.
24. Муссолини Б. Доктрина фашизма [Электронный ресурс]//Б. Муссолини//Официальный сайт Общества «Белые Традиции». — Режим доступа: [http://white-society.org/index.php?name=Files&op=view\\_file&lid=3](http://white-society.org/index.php?name=Files&op=view_file&lid=3).
25. Национал-социализм — это не немецкое вчера. Национал-социализм — это русское завтра [Электронный ресурс]//Официальный сайт Межгосударственной русской организации «Национал-социалистическое общество». — Режим доступа: <http://nso-korpus.info>.
26. Национальный социализм или пролетарский интернационализм?//Русский порядок. — 1993. — № 6–7 (19–20). — С. 4.

27. Основные положения программы Движения «Русское Национальное Единство» по построению Национального Государства//Русский порядок.— 1993.— № 9–10 (12–13).— С. 24–27.
28. Основные положения программы РНЕ // Русский порядок.— 1993.— № (8) 11.— С. 1.
29. Основы социальной концепции ВОПД РНЕ [Электронный ресурс] // Официальный сайт Дальневосточного отделения Всероссийского общенационально-патриотического движения «РусскоеНациональноеЕдинство». —Режимдоступа:<http://www.iks.ru/~rne/stat/sockon.htm>.
30. Позиция НСО по поводу еврейского вопроса [Электронный ресурс]//Официальный сайт Межгосударственной русской организации «Национал-социалистическое общество». — Режим доступа: <http://www.nso-korpus.info/jewish.htm>.
31. Рабочие АЗЛК. Письмо в редакцию/Рабочие АЗЛК//Русский порядок.— 1993.— № 2 (5).— С. 3.
32. Рогожин С.В. О национальном происхождении Иисуса Христа / С.В. Рогожин // Русский порядок.— 1993.— № 4.— С. 4.
33. Розенберг А. Миф XX века/А. Розенберг; перевод с нем. С.Н. Лобанова.— Tallinn: Schildex, 1998.— 513 с.
34. Российские соратники//Русская воля.— 2004.— № 8.— С. 20–26.
35. Россия — империя духа (Беседа Александра Проханова с лидером Русского национального единства Александром Баркашовым) // Завтра.— 1998.— № 45 (258).— С. 4.
36. Урусов А. От прорыва и завоевания к господству русизма / А. Урусов // Страж Руси. - № 1.— 2002.— С. 1.
37. Урусов А. Постулаты патриотизма/А. Урусов//Страж Руси. - № 2.— 2002.— С. 1.
38. Черномырдин в роли еврейского Деда Мороза // Русский порядок.— 1995.— № 1–2 (21–22).— С. 7.
39. Что такое РНЕ.— М., 1995.— 34 с.
40. Широпаев А. Православие свастики / А. Широпаев [Электронный ресурс] // Официальный сайт Народной национальной партии.— Режим доступа: <http://www.rusrepublic.ru/nnpr1/stat/shir/prsva.htm>.

- 
41. Широпаев А. Русь / А. Широпаев [Электронный ресурс] // Официальный сайт Народной национальной партии. — Режим доступа: [http://www.nnpr.su/Shiropaev\\_RUS.htm](http://www.nnpr.su/Shiropaev_RUS.htm).

Стаття надійшла до редакції 18.07.2013 р.

*Васильчук Е. О.* Российские праворадикальные объединения в Украине: особенности программтики и идеологических доктрин

Проанализированы особенности идеологических доктрин российских праворадикальных объединений, имеющих свои отделения на территории Украины. Сделан вывод о том, что демонстративная артикуляция на расистских и этнократических принципах приводит к существенному сужению круга сторонников этих правозкстремистских объединений.

Ключевые слова: *идеологические доктрины, политический радикализм, экстремизм, антисемитизм, ксенофобия, расизм.*

*Vasilchuk Y. O.* The Russian right-wing associations in Ukraine: features documents and software characteristics of ideological doctrines

The features of ideological doctrines of Russian right-wing groups that have their offices on the territory of Ukraine. It is concluded that the demonstrative articulation on racist and ethnocratic principles leads to a significant narrowing of the scope of supporters of right-wing extremist groups.

Keywords: *ideological doctrines, political radicalism, extremism, antisemitism, xenophobia, racism.*

**Політичне життя**

УДК 252.07(477)

***Погорєлова А.І.****Кандидат філософських наук, доцент, головний консультант Інституту законодавства Верховної Ради України***РЕГЛАМЕНТ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ  
КОМУНІКАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА УМОВ ЙОГО  
ПРОДУКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ**

Аналізується діючий Регламент Верховної Ради України щодо норм, пов'язаних із співпрацею парламенту з громадськістю. Йдеться про необхідність конституційного закріплення в Україні норми щодо розширення доступу громадян до законотворчого процесу.

Ключові слова: *Регламент Верховної Ради України, законодавча процедура, розширення кола суб'єктів права законодавчої ініціативи на підставі внесення змін до Конституції України.*

Комплексний аналіз регламентних засад законотворення важливий передовсім з огляду на те, що регламент парламенту покликаний розкривати, уточнювати, конкретизувати відповідні настанови і приписи Конституції держави, встановлювати такий порядок діяльності парламенту, що дозволяє йому повноцінно виконувати конституційні повноваження та функції. Під час міжнародної конференції «Регламенти в парламентській практиці», яка проходила у 1994 році у Польщі, слушно відмічалось, що регламент парламенту є одним із найбільш недооцінюваних громадською думкою нормативно-правових актів, і одночасно одним із найбільш важливих елементів політичної культури, культури дискусій, сперечань, нарешті – досягнення домовленості. Подібно конституції він має створювати правові рамки для ефективності управління і одночасно для поваги до прав меншості [1, с.13].

Теорія та практика українського парламентаризму свідчить про відсутність до теперішнього часу помітних вітчизняних наукових розробок у галузі ключових парламентських правил і норм, незначний інтерес

широкої громадськості до цих проблем, що пояснюється, на наш погляд, саме недооцінкою можливостей співтворчості держави і суспільства у творенні якісного законодавства, впливу організаційно-правових механізмів на розвиток культури парламентаризму, а відтак – ефективності законотворчого процесу.

У сучасних умовах, коли перед нашою державою стоїть завдання зміцнення її правової основи, підвищення якості законів, є вельми актуальною темою організація законодавчої роботи. Адже робота по створенню нормативно-правового акта – це складний, серйозний творчий процес, в ході якого виникає цілий ряд проблем, які потребують вдумливого ставлення [2, с.8].

Йдеться про конкретизацію наступних питань:

- 1) дослідження різних соціальних факторів, що обумовлюють потребу в нормативно-правовому регулюванні;
- 2) виявлення інтересів різних соціальних груп і суспільства в цілому, урахування їхніх звичаїв і традицій;
- 3) використання при створенні закону науково-технічних і культурних досягнень;
- 4) проведення порівняльного аналізу запропонованого законопроекту з аналогічними минулими або нині діючими вітчизняними і зарубіжними актами;
- 5) можливе проведення спеціальних експериментів для вироблення найбільш ефективної форми правового впливу на відносини, що регулюються;
- 6) визначення взаємодії закону, що проектується із існуючою правовою системою в цілому.

Урахування результатів їхнього розгляду дозволяє визначити модель удосконалення процедури створення закону.

Зазвичай правотворчість класифікують як «процедуру офіційного проходження проекту нормативного акта в правотворчому органі» [3, с.310], а його стадіями виступають законодавча ініціатива, обговорення законопроекту, його прийняття і опублікування. Деякі вчені до переліку стадій додають також рішення компетентного органу щодо необхідності вивчення акта, вироблення його проекту, включення до плану законопроектних робіт і т. ін.; розробку проекту нормативного акта і його попереднє обговорення; розгляд проекту нормативного акта в тому органі, який є уповноваженим його прийняти; прийняття нормативного акта, доведення змісту прийнятого акта до його адресату [4, с.123]. Можна погодитися з

тим, що проблема підготовки і прийняття законів в правовій державі передбачає розгляд трьох предметних сфер, або підпроблем: проблему законодавчої політики; проблему організації законодавчого процесу; проблему юридичної техніки [5, с.13]. Якщо Конституція України описує компетенцію законодавчого органу державної влади, коло суб'єктів, що беруть участь у його діяльності, зміст правоздатності цього органу, початок та припинення його повноважень, то Регламент Верховної Ради України розкриває, уточнює, конкретизує відповідні конституційні настанови і приписи, встановлює певний порядок діяльності парламенту, який позначається на всій роботі парламенту, у т. ч. і на вирішенні проблеми організації законодавчого процесу.

Конституція України (п. 15 ст. 85) визначає, що до повноважень Верховної Ради України належить прийняття Регламенту Верховної Ради України. Зауважимо, що Конституційний Суд України у Рішенні від 01 квітня 2008 року № 4-рп/2008 (справа про Регламент Верховної Ради України) визнав, що Регламент, який унормовує організацію і діяльність Верховної Ради України, має прийматися виключно як закон і за встановленою статтями 84, 93–94 Конституції України процедурою його розгляду, ухвалення і набрання чинності. Український парламент виконав свій конституційний обов'язок і привів регулювання своєї внутрішньої діяльності у відповідність із Конституцією України та наведеним Рішенням конституційного Суду України.

При аналізі чинного Регламенту парламенту України, який затверджено Законом України від 10 лютого 2010 року № 1861–VI, вважаємо доцільним зосередитися на розділі IV «Законодавча процедура», і перш за все, на статті 89. Право законодавчої ініціативи.

Важливо зазначити, що у конституційному праві та в парламентській практиці законодавча ініціатива розглядається у трьох взаємопов'язаних аспектах: 1) як сукупність урегульованих конституційним правом норм, тобто як інститут конституційного права України; 2) як перша стадія законодавчого процесу та законодавчої процедури; 3) як суб'єктивне право уповноважених на її реалізацію суб'єктів права – органів державної влади та відповідних посадових осіб [6, с.222]. В разі можливого розширення кола суб'єктів права законодавчої ініціативи за рахунок певної кількості громадян при внесенні відповідних змін до Конституції України мають відбутися відповідні зміни у трактуванні законодавчої ініціативи в нормах Регламенту. Очевидно, що не слід ототожнювати право законодавчої ініціативи з можливістю розробляти проекти законів,

яка існує і у політичних партій, і у громадських організацій, і у окремих громадян, а також із правом звертатися до парламенту із питаннями, пропозиціями будь-якого громадянина, організації.

Суб'єкти права законодавчої ініціативи мають можливість вимагати обов'язкового розгляду підготовленого ними проекту закону парламентом. Водночас звернення громадян не зумовлюють змісту законодавчої діяльності. В центрі дослідження перебувають ті норми Регламенту, що зумовлюють використання комунікативного ресурсу за рахунок виписаного порядку реалізації права законодавчої ініціативи, правил оформлення та внесення законопроектів тощо. Якби Регламентом було передбачено наприклад, існування структури, яка б аналізувала весь масив пропозиційних надходжень від громадян і на цій підставі мала би право пропонувати проведення від імені парламенту в разі підтримки депутатами спеціальних досліджень, а потім відповідно до результатів цих досліджень конкретних законопроектів, це б зумовлювало актуалізацію змісту законодавчої діяльності. Законодавчі пропозиції, тобто офіційно внесені пропозиції щодо прийняття тих чи інших законів, ще мають трансформуватися у конкретні тексти законопроектів на підставі правових норм щодо того, хто має готувати ці тексти і вносити до парламенту.

Суб'єкти права законодавчої ініціативи, визначені діючою Конституцією України, – Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України збільшують поступово за рахунок зростання професіоналізму у законодавчій діяльності свої можливості щодо підготовки цілісних текстів власне законопроектів, яким передували законодавчі пропозиції. Водночас деякі дослідники звертають увагу на те, що «наведене коло суб'єктів права законодавчої ініціативи не є юридично безспірним і часто породжує певні ускладнення: так, відсутність у комітетів і спеціальних комісій парламенту права законодавчої ініціативи входить у колізію з тим, що Регламент містить приписи про те, що проекти акту вносять на розгляд парламенту члени комітету (комісії)» [6, с.224].

Аналіз діючого Регламенту Верховної Ради України дає підстави констатувати, що його норми, пов'язані із співпрацею з громадськістю, носять переважно дозвіллевий характер. Так, в пункті 4 статті 93 глави 18 розділу IV йдеться про те, що «до попереднього розгляду законопроекту, проекту іншого акта головний комітет на своєму засіданні може запропонувати Кабінету Міністрів, міністерствам іншим дер-

жавним органам, об'єднанням громадян висловити свою думку щодо доцільності його прийняття» [7]. Тобто йдеться про можливість, а не про обов'язковість консультування з громадськістю. Те ж саме бачимо в пункті 3 статті 103 глави 18 розділу IV, де зазначається, що «окремі законопроекти можуть направлятися для одержання експертних висновків до Кабінету Міністрів України, відповідних міністерств, інших державних органів, установ і організацій, а також окремих фахівців» [7]. Водночас в пункті 2 статті 103 цієї ж глави підкреслено обов'язковість направлення законопроекту при підготовці до першого читання для проведення наукової експертизи, а при підготовці до всіх наступних читань – для проведення юридичної експертизи та редакційного опрацювання у відповідні структурні підрозділи Апарату Верховної Ради України [7].

Практика використання зазначених експертних висновків Головного науково-експертного управління та Головного юридичного управління свідчить про актуальність додаткового регламентного припису про обов'язковість участі експертів згаданих управлінь з метою презентації підготовлених висновків, в засіданнях комітету, який готує проект законопроекту для розгляду в сесійній залі, що дало би можливість в результаті комітетської дискусії покращити якість представленого проекту, зберегти час пленарного засідання, прискорити прийняття закону та його оприлюднення.

Доречно зазначити, що законотворчість, потребує від законодавця не лише загальної культури, але й спеціальних знань, певних навичок володіння мистецтвом формування правового поля, формулювання законодавчих актів. Тому, було б доцільно на наше переконання, передбачити в Регламенті в ході його подальшого удосконалення в главі 1 розділу II «Організація роботи Верховної Ради України» спеціальний пункт (4<sup>1</sup>) щодо проведення для депутатів, що вперше обираються до парламенту, вступної навчальної сесії, програму якої представляє Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України на підставі пропозицій, підготовлених підрозділами Апарату Верховної Ради України.

Законодавча діяльність суб'єктів права законодавчої ініціативи засвідчує, що певною мірою недостатню якість законопроектів можна пояснити саме недооцінкою співпраці з громадськістю як додаткового ресурсу поліпшення цієї якості. В пункті 2 статті 99 глави 18 розділу IV Регламенту Верховної Ради України передбачено, що до законопроекту додаються супровідні матеріали, в яких зазначаються автори, які

розробляли законопроект (для законопроектів, які вносяться на перше читання), або його структурні частини, та перелік державних органів, з якими погоджено його остаточну редакцію [7].

Сектор реєстрації законопроектів Відділу з питань планування та обліку проходження законопроектів Головного організаційного управління Апарату Верховної Ради України ще у четвертому скликанні парламенту звертав увагу на те, що лише до 1,0 % супровідних матеріалів, поданих народними депутатами разом із законопроектами, було додано списки авторського колективу (громадськості), що брали участь у розробці проекту [8, с.44]. Зазначена тенденція зберігається і до сьогодні. Вона актуалізує той факт, що в Регламенті відсутні норми, які б визначали статус такої форми впливу зацікавлених громадян на розробку законопроекту, як підготовка незалежних експертиз.

При цьому висловлені в письмовому вигляді без зайвої емоційності, але з наведенням міркувань, вагомих аргументів, вони здатні відіграти досить важливу роль у роботі над законопроектом. Розробники належним чином приймають незалежні експертні висновки і навіть в разі розбіжностей з позиціями експертів концептуального характеру зацікавлені в одержанні таких експертиз, оскільки це дозволяє їм ознайомитися з різними підходами, додатковими аргументами, краще продумати власне мотивування, переконливіше обґрунтувати концепцію законопроекту, уточнити формулювання. В окремих випадках на основі експертних рекомендацій розробники можуть навіть значно скорегувати свою позицію. Особливо вдалі експертизи (навіть далеко не в усьому співпадаючи з думкою розробників) спонукають авторів законопроекту запрошувати опонентів до складу робочої групи.

Експертизи готуються як перед першим читанням, так і між першим і другим читаннями, коли особливо активно йде робота над текстами законопроектів. Саме на цих етапах об'єднання громадян, різних некомерційних недержавних організацій одержують найкращу можливість вплинути на зміст законопроектів, що розроблюються. Адже після другого читання, відповідно до парламентського регламенту, внесення змін в текст законопроекту не дозволяється. У таких випадках вразі незгоди з тим або іншим законопроектом, після другого читання громадські об'єднання залишають за собою єдину можливість – формувати думку щодо необхідності його відхилення під час розгляду у третьому читанні. Досвід законотворення засвідчує, що значення незалежної експертизи законопроектів зростатиме тою мірою, якою підвищувати-

меться: якість освіти громадян і відповідно зростатиме у них потреба брати участь у прийнятті державних рішень; рівень економічного розвитку держави, мобільності її громадян, тобто збільшуватимуться доходи і вільний час, зростатиме кількість учасників оперативної комунікації, що веде до відносного зниження витрат на участь у прийнятті рішень.

Підвищення її значення можна розглядати в контексті активізації громадянської відповідальності самих громадян, що за умов зростання відповідальності влади складають фундамент успішності здійснення демократичного поступу.

Слід зазначити, що відповідно до частини 4 статті 87 Регламенту передбачено обов'язкове включення зареєстрованих законопроектів та супровідних матеріалів до бази даних парламенту в електронному вигляді, що дає змогу активним громадянам долучитися до їх обговорення. Одночасно, як випливає із аналізу, представленому у розділі 2 нашого дослідження, можливості комітетів парламенту по здійсненню в подальшому урахування пропозицій від громадськості по опублікованому законопроекті, налагодженню зворотного зв'язку із виборцями ще не відповідає вимогам забезпечення належної відкритості роботи Верховної Ради України, її органів і структур, що актуалізує проблему узгодженості нормативно-правового врегулювання законотворчої діяльності в усіх її аспектах.

Виходячи з положень загальної теорії права, Н. Ганжа виокремлює такі форми реалізації Закону України «Про Регламент Верховної Ради України»: застосування, дотримання, виконання й використання [9, с.6-7]. Ми згодні, що в кожному конкретному випадку реалізації норм Закону про Регламент щодо окремих процедур можуть у комплексі виявлятися всі чотири форми в діях і актах суб'єктів такої реалізації [9, с.8]. Всі нормативні приписи Регламенту можуть суттєво сприяти продуктивному використанню комунікативного потенціалу за умов їхньої співвідповідності із нормативними приписами в законах України «Про статус народного депутата України», «Про комітети Верховної Ради України», збагачуючись за рахунок розширення суб'єктів права законодавчої ініціативи на підставі внесення відповідних змін до Конституції України.

Конституційне закріплення норми щодо розширення доступу громадян до законотворчого процесу обумовить необхідність нових приписів у Регламенті Верховної Ради України. Така взаємообумовленість необхідності нових приписів в Конституції України та в Регламенті українського

парламенту диктується важливістю реалізації ідеї паритетності влади і громадянського суспільства з метою здійснення демократичних трансформацій.

### Список використаних джерел:

1. Регламенты в парламентской практике : материалы Междунар. конф. (Пултуск, 8–11 мая 1994 г.). – Варшава, 1995.
2. Керимов Д. А. Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. пособие. – М., 1998.
3. Булаков О. Н. Двухпалатный парламент Российской Федерации. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003.
4. Братко А. Г., Лазарев В. В. Источники права: общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – М., 1994.
5. Исаков В. Подготовка и принятие законов в правовом государстве // Российская юстиция. – 1997. – № 7.
6. Лінецький С. В., Крижанівський В. П. Законотворчість: Коментар до Регламенту Верховної Ради України. Ч. I. – К. : К.І.С., 2008.
7. Регламент Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 14-15 (із змінами, внесеними згідно із законами від 27.04.2010 // ВВР. – 2010. – № 21; від 08.10.2010 // ВВР. – 2011. – № 10; від 18.11.2010 // ВВР. – 2011. – № 12; від 07.07.2011, від 09.12.2011.
8. Нікулін Олександр. Співпраця народних депутатів України, комітетів Верховної Ради України та громадськості як додатковий ресурс поліпшення якості проектів законодавчих актів // Розширення доступу громадян до законодавчого процесу : матеріали Круглого столу. – К. : Парламентське вид-во, 2006.
9. Ганжа Н. В. Форми реалізації Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» // Держава та регіони. – 2012. – № 2.

Стаття надійшла до редакції 15.07.2013 р.

*Погорелова А.И.* Регламент Верховной Рады Украины: анализ коммуникативного потенциала и условий его продуктивного использования

Анализируется действующий Регламент Верховной Рады Украины относительно норм, связанных с сотрудничеством парламента с общественностью. Идет речь о необходимости конституционного закрепления в Украине нормы о расширении доступа граждан к законодательному процессу.

Ключевые слова: *Регламент Верховной Рады Украины, законодательная процедура, расширение круга субъектов права законодательной инициативы на основе внесения изменений в Конституцию Украины.*

*Pogorelova A.I.* Verkhovna Rada of Ukraine Procedure: an Analysis of the Communicative Potential and Terms of its Productive Usage

The article analyzes the Verkhovna Rada of Ukraine current Procedure in particular rules on cooperation of the Parliament with the public. The necessity to adopt constitutional rules to expand public access to the legislative process in Ukraine has been proven.

Key words: *Verkhovna Rada of Ukraine Procedure, legislative process, expansion of range of legislative initiative subjects by means of Constitution amendments.*

Політичне життя

УДК 353.9

*Берега А. В.*

*Доктор політичних наук*

## КООРДИНАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УРЯДАХ КРАЇН ОЕСР

Розглянуто особливості сучасної моделі регіональної політики, що поступово впроваджується у країнах ОЕСР. Особливу увагу приділено вертикальним і горизонтальним механізмам координації на рівні центрального уряду, що відповідають новим вимогам регіонального розвитку.

Ключові слова: регіональна політика, регіональний розвиток, уряд, диспропорції, Євросоюз, політика згуртування.

Регіональна політика у країнах-членах Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) почала здійснюватися з другої половини ХХ ст. після періоду відносно стабільного економічного росту, фіскальної експансії та низького рівня безробіття. Основними завданнями регіональної політики того часу було вирівнювання та збалансування розвитку у період швидкої індустріалізації, що супроводжувалася зростанням регіональних диспропорцій. На той час вважалося, що втручання з боку уряду здатне суттєво вплинути на попит та покращити ситуацію у відстаючих регіонах. Основними інструментами для досягнення цих завдань була політика перерозподілу доходів шляхом фінансових трансферів від імені національного уряду, доповнена широкомасштабними державними інвестиціями, насамперед у відсталі регіони.

Протягом 1970-х — на початку 1980-х років швидкий економічний розвиток та зміни у глобальній економіці призвели до географічної концентрації безробіття у багатьох країнах ОЕСР, боротьба з якою стала основним завданням регіональної політики. Автори програм регіональної політики виходили із припущення, що держава може вплинути на пропозицію, зокрема через зміну вартості виробництва, надавши

виробникам субсидії та реалізуючи різноманітні фінансові форми заохочення щодо приватного сектора. Таким чином можна було вплинути на розміщення виробничих потужностей, стимулюючи підприємців відкривати або переносити виробництво у бідні чи відсталі регіони.

Починаючи з повоєнного періоду до кінця 1980-х років регіональна політика переважно зводилася до спрямування інвестицій в регіони та розвиток інфраструктури. Така допомога з боку держави стосувалася насамперед відсталих, депресивних територій. Навіть створення Євросоюзу практично не вплинуло на цей основний тренд регіональної політики. Аж до початку 1990-х років політика згуртування, що здійснювалася Брюсселем, зосереджувалася насамперед на розвитку інфраструктури. Вважалося, що виважена регіональна політика, спрямована на ліквідацію диспропорцій, не може реалізуватися виключно за допомогою ринкових механізмів, а потребує свідомого втручання з боку державних органів [1, р.35]. Однак, незважаючи на майже три десятиліття регульованого регіонального розвитку, досягти значних успіхів у нівелюванні регіональних відмінностей так і не вдалося. Більше того, під впливом глобалізації, децентралізації, зростання бюджетного дефіциту, які особливо яскраво проявилися у 1990-х роках, значні фінансові вливання у регіональні програми втратили сенс у період рецесії. Їх наслідком стало зростання рівня безробіття та державних видатків. У відповідь на цю невдачу класичні аргументи про нездатність ринку вирішувати проблему надвиробництва були доповнені аргументами про необхідність переходу до принципово нової парадигми регіонального розвитку. Регіональна політика мала еволюціонувати від централізованих державних субсидій окремим регіонам до більш широкої концепції підтримки регіональної конкурентоспроможності.

Країни почали віддавати перевагу політиці не розподілу коштів, а підтримки регіонального росту, намагаючись гарантувати конкурентоздатність країни або регіону, що мало б позитивний вплив на збалансованість економічного розвитку держави загалом.

Для цього почали використовувати широкий спектр інструментів розвитку територій, які враховували особливості конкретного регіону. Цей підхід включав тенденцію до поглиблення децентралізації на регіональному рівні. Стратегії регіонального розвитку свідчили про загальний зсув у бік підтримки внутрішніх чинників розвитку, створення сприятливого бізнес-середовища, орієнтації на інноваційні технології.

Багаторівневий підхід, який включав себе національний, регіональний та місцевий рівні управління та представників третього сектору (приват-

них підприємств та неприбуткові організації), сприяв зростанню його важливості на противагу попередній моделі, в якій домінуюче становище належало центральному уряду [2, р.23]. Водночас краще визнання взаємозалежності секторальної політики та впливу на регіони прискорив співробітництво між крос-секторальними державними програмами. Якщо до того тривалий період регіональна політика не перебувала у списку пріоритетів держави, то тепер вона стала центральним елементом державних програм. Комплексна регіональна політика розглядалася як важлива складова економічної та структурної політики держави, сприяючи економічному розвитку регіонів. Відмінності між старим та новим підходом до регіонального розвитку представлені у таблиці [3, р.13].

Таблиця 1. Парадигмальний зсув у політиці регіонального розвитку

|                         | <b>Стара парадигма</b>                                                          | <b>Нова парадигма</b>                                                                                            |
|-------------------------|---------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Визначення проблеми     | Регіональні диспропорції у рівні доходів, розвитку інфраструктури та зайнятості | Брак регіональної конкурентноздатності, ігнорування потенціалу регіону                                           |
| Цілі                    | Рівність через збалансований регіональний розвиток                              | Конкурентноздатність та рівність                                                                                 |
| Загальні рамки:         | Тимчасова компенсація слабких сторін відстаючих регіонів (реакція на проблему)  | Розвиток недооціненого потенціалу регіону через програму розвитку (проактивна позиція)                           |
| - основні напрями       | Секторальний підхід з обмеженим набором секторів                                | Інтегровані та комплексні проекти розвитку з широким набором напрямів                                            |
| - просторова орієнтація | На відстаючі регіони                                                            | На усі регіони                                                                                                   |
| - об'єкт                | Адміністративно-територіальна одиниця                                           | Функціональна територія                                                                                          |
| - часові рамки          | Короткострокові                                                                 | Довгострокові                                                                                                    |
| - підхід                | Однаковий для всіх                                                              | З урахуванням особливостей конкретного регіону                                                                   |
| - акцент                | На зовнішніх інвестиціях та трансферах                                          | На внутрішніх ресурсах та знаннях                                                                                |
| Інструменти             | Субсидії та державна допомога (як правило, конкретним підприємствам)            | Комплексні інвестиції в інфраструктуру, людський капітал, створення сприятливих умов для розвитку підприємництва |
| Актори                  | Центральний уряд                                                                | Різні рівні державного управління, різні учасники (державні, приватні, неурядові організації)                    |

Незважаючи на очевидні переваги нової моделі, вона все ще продовжує співіснувати разом зі старою у більшості країн ОЕСР. Загальною тенденцією є закріплення положень нового підходу у програмних документах з регіональної політики, але на практиці використовуються інструменти старої концепції.

Що стосується визначення проблем, то у спільною для більшості країн-членів є проблема соціально-економічних диспропорцій, інтенсивність яких обумовлена особливостями конкретної країни. Так, ця проблема є другорядною для регіональної політики таких держав як Австрія, Данія, Люксембург та Нідерланди.

А для низки країн територіальні диспропорції є пріоритетним завданням, для вирішення якого вдаються до одного з трьох методів:

1) визнання ліквідації диспропорцій як основного завдання регіональної політики (Німеччина, Італія);

2) надання допомоги відстаючим регіонам, що, однак, не є пріоритетом (Фінляндія, Японія);

3) орієнтація на загальний економічний розвиток, незважаючи на існуючу нерівність між регіонами (Чехія, Угорщина).

Окрім диспропорцій у міжрегіональному розвитку регіональна політика спрямовується на: покращення ситуації у депресивних територіях; підвищення економічної конкурентоспроможності регіонів; подолання вододілу між селом та містом; досягнення середньоєвропейського рівня ВВП на душу населення; ліквідація внутрірегіональних диспропорцій; перебудова моно секторальної економічної структури; боротьба з депопуляцією та старінням населення.

Зміна у підходах до регіональної політики призвела до радикальних змін у діяльності урядів країн ОЕСР. Як уже зазначалося, традиційні моделі регіональної політики орієнтуються на конкретних секторах у певних територіях. Це означає, що різні рівні державного управління можуть діяти відносно самостійно. Однак територіальна експансія регіональної політики на всі регіони, передбачена новою парадигмою, зумовила необхідність впровадження нових координаційних механізмів, які б включали в себе широкий соціально-економічний контекст та не обмежувалися рамками конкретних адміністративно-територіальних одиниць.

Процес регіоналізації також сприяв появі нових акторів на регіональному рівні з різними ресурсами (матеріальними, правовими, політичними), інтересами та потенціалом. Децентралізація зміцнила

значення субнаціонального рівня управління, на який поступово передається частина повноважень центральних органів виконавчої влади.

Ці чинники не так зменшили роль центру, скільки змусили переглянути його функції та завдання. Хоча у більшості випадків центральний уряд є важливим джерелом фінансових надходжень та владних повноважень, однак його роль у розробці та реалізації основних напрямів регіональної політики зменшується з появою нових акторів.

Водночас важливість центру значно зросла з огляду на необхідність забезпечення скоординованої реалізації регіональної політики як комплексу заходів на різних рівнях і у різних секторах, що передбачається новою парадигмою регіональної політики. Іншими словами, на центр покладається відповідальність за встановлення і підтримання загальних рамок регіональної політики, здійснення загального нагляду за процесом. В рамках Євросоюзу роль центрального уряду як стратегічного гравця зросла, оскільки на нього покладено обов'язок розробки національної програми використання коштів зі структурних фондів Союзу. Міністерства та інші органи виконавчої влади виступають у ролі координаторів та партнерів у регіональному розвитку. Завдання центрального уряду з точки зору нової моделі регіональної політики полягають у наступному:

- сприяти досягненню консенсусу та виробленню спільної позиції між регіонами та секторами, включаючи визначення цілей, часових рамок та просторового горизонту;

- збирати та аналізувати відповідні дані, координувати процес обговорення, сприяти налагодженню діалогу між різними акторами;

- формувати правову, фінансову, управлінську основу: формулювати загальні правила гри, які б враховували плюралізм думок, різний статус учасників процесу здійснення регіональної політики;

- урегульовувати суперечки між різними секторами та регіонами, включаючи взяття на себе політичної відповідальності за остаточне рішення, особливо у випадку невдачі;

- збалансовувати владні повноваження різних секторів, регіонів та рівнів управління: для належного функціонування усієї управлінської системи уряд повинен сприяти розвитку адміністративних можливостей учасників, наприклад, шляхом проведення тренінгів та стажувань;

- оцінювати та відстежувати результати реалізації регіональної політики: ліквідувати брак інформації та покращувати якість процесу прийняття рішень на усіх рівнях управління.

Розширення фокусу регіональної політики вимагає кращої координації між органами виконавчої влади, що залучені до її реалізації. Тут на перше місце виходить горизонтальна координація зусиль різних міністерств, що є результатом визнання взаємозалежності між різними галузями народного господарства. Удосконалення горизонтальної координації сприяє кращому розподілу ресурсів та наданню якісніших послуг завдяки інтегральному підходу до управління програмами регіонального розвитку.

Як правило, для посилення координаційного механізму держави вдаються до наступних кроків:

А) Створення координаційних структур, таких як між міністерські комітети та комісії. Це одна з найпростіших систем горизонтального управління, що базується на існуючій структурі органів виконавчої влади. Досвід країн ОЕСР свідчить про певну обмеженість такої горизонтальної комісії у досягненні кількох цілей, якщо вона очолюється одним із міністрів, що також перешкоджає повному залученню до роботи інших міністрів. Кращий результат дає призначення головою такої комісії службовця, що має високий статус. Прикладами такого типу координації є Міністерський комітет з регіональної політики у Данії, Комітет з регіонального розвитку при Президентові Південної Кореї [4, р.47], Урядовий підкомітет з сільської та регіональної політики у Норвегії.

Б) Створення чи реструктуризація міністерств та департаментів з метою створення супер-міністерства з широкими повноваженнями у низці традиційно відокремлених секторах. До позитивних наслідків такої концентрації слід віднести: широкий та комплексний підхід, зосередження зусиль різних спеціалістів для вироблення інтегрованого підходу. Спеціальні міністерства регіонального розвитку були створені у Польщі, Словаччині, Словенії та Чехії. В Австралії Департамент інфраструктури, транспорту, регіонального розвитку та місцевого самоврядування має широкі повноваження щодо реалізації регіональної політики [5, р.32]. У Фінляндії основна відповідальність за регіональний розвиток була перекладена з Міністерства внутрішніх справ на новостворене Міністерство зайнятості та економіки, яке об'єднало підрозділи, що займалися регіональним розвитком в рамках міністерств торгівлі і промисловості, праці, та внутрішніх справ. Департамент охорони оточуючого середовища, продовольства та села у Великобританії був створений для розширення фокусу політики щодо сільських територій та для об'єднання кількох функцій в рамках одного органу.

В) Стратегічне планування, включаючи угоди, рамки та інструменти. Формулювання та реалізація національної регіональної політики чи просторового планування може надати потрібний імпульс та закласти основи для комплексного інтеграційного механізму, який широко використовується країнами ОЕСР. Планування уже визнано як інструмент політики підвищення конкурентноздатності регіонів, а не лише як механізм надання соціальних послуг. У багатьох країнах просторове планування поступово відходить від простого регулювання питань землекористування до розробки стратегічних документів, орієнтованих на координацію різних проблем та акторів, рівнів державного управління тощо [6, р.7]. Прикладами цього є Національна просторова стратегія Японії, Комплексний національний територіальний план у Південній Кореї.

Г) Створення спеціальних органів чи агентств, що забезпечують планування та надають консультативну допомогу для координації діяльності у різних секторах на рівні центральних органів виконавчої влади. Такі спеціалізовані одиниці були створені у кількох країнах з метою узгодження діяльності різних акторів. Чим вищий статус має така одиниця, тим інтенсивнішою є співпраця між секторальними міністрами. Прикладами цього є DIACT (*Délégation interministérielle à l'aménagement et à la compétitivité des territoires*) при канцелярії Прем'єр-міністра Франції, Австрійська конференція з просторового планування (*Österreichische Raumordnungskonferenz, ÖROK*) під егідою Федеральної канцелярії. Спеціальні органи в рамках секторальних міністерств представлені Бюро національного та регіонального планування при Міністерстві землі, інфраструктури, транспорту та туризму в Японії, Директорат просторової економічної політики при Міністерстві економічних відносин у Нідерландах.

Д) Регіональні міністри. Міністри повинні зважати на територіальні аспекти програм, що реалізуються у сфері їх відповідальності. Так, у Канаді з огляду на розмір країни, функціонують «регіональні міністри», тобто призначені міністри, які мають регіональну відповідальність та представляють інтереси відповідних регіонів. Міністри поєднують свої звичні (секторальні) обов'язки з політичною роллю, яку вони мають у регіоні. Франція та Нідерланди призначають міністра, що представляє інтереси провідного регіону країни: Державного секретаря з розвитку столичного регіону Парижу та Міністра Рандштадту.

Е) Регіональна експертиза. За допомогою цього механізму усі нормативно-правові акти аналізуються спеціальною групою експертів для виявлення можливого негативного впливу на регіональний розвиток. При цьому, якщо таку перевірку неможливо здійснювати на ранніх етапах розробки державних програм, то її можливості різко зменшуються. Така перевірка щодо захисту інтересів сільських територій уже здійснюється у Великобританії, Канаді, Південній Кореї. У Фінляндії Міністерство зайнятості та економіки вимагає від чиновників декларування своїх намірів щодо регіональної політики та оцінки їх впливу на регіональний розвиток з 2004 року. Десять ключових секторальних міністерств повинні конкретизувати регіональні плани розвитку у сфері своєї відповідальності згідно вимогам закону «Про регіональний розвиток».

Є) Поєднання фінансування та/чи формування цілісного, комплексного бюджету. Інтеграція фінансових інструментів підвищує прозорість взаємодії між секторами. Мексика об'єднала разом міністерські бюджети сільської політики в офіційний бюджет сільських територій у рамках Спеціальної програми сільського розвитку. Південна Корея об'єднала кілька державних грантів у єдину програму, що фінансується зі спеціального рахунку для регіонального розвитку.

В Україні відповідальність за здійснення регіональної політики покладена на Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства. Однак сфера його повноважень відносно вузька і практично не включає напрямів щодо підвищення конкурентноздатності регіонів, чого вимагає сучасна модель регіональної політики, впроваджувана у країнах ОЕСР. Також варто згадати про консультативно-дорадчий орган при Президентові України — Раду регіонів, утворену у 2010 році. Але на сьогодні вона виконує радше представницьку функцію, презентуючи інтереси регіонів на центральному рівні, без реальних механізмів впливу на регіональну політику держави. Отже, з огляду на досвід країн ОЕСР у сфері регіональної політики, розробка нової стратегії регіонального розвитку повинна передбачати не лише зміни у підходах, впровадження нових інструментів, а й перегляд структури органів виконавчої влади на центральному рівні.

### Список використаних джерел:

1. Yuill D. Regional policy under crisis conditions: Recent regional policy developments in the EU and Norway//European Policy Research Paper. — 2010. — № 71.
2. Charbit C., Michalun M. Mind the gaps: Managing mutual dependence in relations among levels of government//OECD Working Papers on Public Governance. — 2009. — № 14.
3. Regional development policies in OECD countries. — Paris: OECD Publishing, 2010.
4. OECD territorial reviews: Seoul, Korea. — Paris: OECD Publishing, 2005. — P. 47.
5. OECD territorial reviews: Vienna/Bratislava, Austria/Czech Republic. — Paris: OECD Publishing, 2003.
6. OECD reviews of regional innovation: competitive regional clusters. — Paris: OECD Publishing, 2007.

Стаття надійшла до друку 30.08.2013 р.

*Бережа А. В.* Координация региональной политики в правительствах стран ОЭСР

Рассмотрены особенности современной модели региональной политики, постепенно внедряющейся в странах ОЭСР. Особенное внимание уделено вертикальным и горизонтальным механизмам координации на уровне центрального правительства, отвечающим новым требованиям регионального развития.

Ключевые слова: *региональная политика, региональное развитие, правительство, диспропорции, Евросоюз, политика единства.*

*Bereza A. V.* Coordination of regional policy in the governments of OECD countries

The peculiarities of modern regional policy model, gradual implemented in OECD countries, are considered. The special attention is given to vertical and horizontal mechanism of coordination on central government, complied with the new requirements of regional development.

Keywords: *regional policy, regional development, government, disproportion, EU, coherent policy.*

---

Політичне життя

УДК 332.135 (4)

**Таран С. В.***Здобувач кафедри державного управління Київського національного університету імені Тараса Шевченка***ПЕРСПЕКТИВИ РЕГІОНАЛІЗМУ У ОЦІНКАХ  
УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАКОРДОННИХ ПОЛІТИКІВ**

Аналізується бачення різних українських політичних сил, а також російських та європейських політиків та експертів перспектив розвитку регіоналізму в Україні.

Ключові слова: *регіоналізм, політичні партії, федералізація, унітарна держава, ЄС, Росія.*

Глобалізація політичних процесів актуалізує проблему вивчення її протилежності — регіоналізму. З багатьох внутрішньополітичних та зовнішньополітичних причин особливо гостро питання регіоналізму постає в Україні. Разом з тим, проблематика регіоналізму знаходиться не лише в центрі уваги теоретиків, але й привертає все більшу увагу політиків, політехнологів та відповідного експертного середовища. Тому адекватне з'ясування сутності українського регіоналізму, форм його прояву та майбутнього потребує аналізу точок зору на це явище політичних партій, вітчизняного та іноземного науково-експертного середовища.

Ще більш важлива наявність спільної тематики у дискусіях щодо регіоналізму у середовищі українських політиків та політиків інших країн оскільки українські політичні процеси, в тому числі перспективи розвитку українського регіоналізму, значною мірою перебувають під впливом чинників міжнародної політики.

Найчастіше під регіоналізмом розуміють «ствердження регіону як «суб'єкта політичній відносин» [1]. Ставленню українських й іноземних політичних інституцій та експертного середовища до регіоналізму властива суперечливість і непослідовність. Вони виявляються, з одного

боку, у поділі політиків на табори, що займають у питаннях регіоналізму діаметрально протилежні позиції, а з другого, — у суперечливості програмних установок та реального політичного курсу окремих партій і громадських рухів.

Найбільш суперечливим є регіоналізм нинішньої партії влади — Партії регіонів. Так, у 2005 році виборчий блок Партії регіонів та партії «Нова демократія» в основу своєї програми поклав ідею федералізації країни. При цьому федералізм було ототожнено з «європейським регіоналізмом» [2], а його майбутнє — з адміністративно-територіальною реформою, яка передбачає пряме обрання керівників областей, та створення двопалатного парламенту [3]. Розвиваючи ці ідеї, у 2009 р. один з ідеологів Партії регіонів, В. Колесніченко майбутнє українського регіоналізму пов'язав з негайною реалізацією ланцюжка взаємопов'язаних кроків — запровадження «бюджетного регіоналізму», здійснення територіальної і політико-адміністративної реформи, федералізація, внесення змін до Конституції [4], а віце-прем'єр з питань регіональної політики В. Тихонов у квітні 2010 р. назвав федералізацію країни одним із основних механізмів децентралізації влади [5].

Однак, вже у вересні 2010 року Партія регіонів заявляє, що питання федералізації знято з порядку денного, і наголошує: «Сьогодні ми говоримо виключно про унітарну державу. Тому що ні суспільство, ні влада не готові вести мову щодо класичного федералізму. Держава може стати класичною федерацією, коли вона багата» [6]. Регіоналізація у формі федералізації замінюється на ідею регіоналізації у формі розвитку місцевого самоврядування. 30 липня 2012 року ця зміна закріплюється у передвиборчій програмі Партії регіонів. Майбутнє регіональної політики зводиться до розширення повноважень органів місцевого самоврядування та надання місцевим радам 60% зведеного державного бюджету [7].

Наразі Партія регіонів виступає проти федералізації України у найближчі 10–15 років, але вважає її можливою у майбутньому [8].

Погляди українських комуністів на регіоналізм і федералізацію також внутрішньо суперечливі і непослідовні. При цьому, на відміну від поглядів «регіоналів», вони еволюціонують у діаметрально протилежному напрямі.

Так само як і Партія регіонів, КПУ напрому пов'язує перспективу розвитку регіоналізму з перспективою запровадження в Україні федеративного устрою [9]. Водночас, ще донедавна, партія твердо виступала

проти розвитку регіональної політики шляхом федералізації країни, оскільки це «загрожує цілісності країни», посилює регіональні управлінські клани, збільшує експлуатацію ресурсів і людей [10]. Крім того, підкреслювалося, що існують й інші форми реалізації регіоналізму — виважена соціальна та економічна політика [11].

Однак, приблизно, у середині 2011 року позиція комуністів різко змінюється. П. Симоненко заявляє: «На сьогоднішній день доцільно включити у політичний порядок денний питання федералізації України» [12].

Сьогодні КПУ стала єдиною політичною силою, представленою у парламенті, яка у своїй програмі висунула ідею федералізації країни на перше місце, «зробила федералізацію реальним механізмом, а не просто гаслом» [13]. Основні складові цього механізму — запровадження бюджетної самостійності регіонів країни та розширення повноважень органів місцевого самоуправління.

Отже, в той час, коли Партія регіонів на найближчі 20–30 років бачить майбутнє регіоналізму у посиленні централізації влади, комуністи відкинули цей принцип на користь децентралізації і посилення владних повноважень регіонів.

Нинішня Об'єднана опозиція «Батьківщина» майбутнє українського регіоналізму пов'язує насамперед зі зміцненням унітарної форми української державності, яке поєднується зі збільшенням повноважень місцевих органів влади та громад і розвитком їх самоврядних навичок. Так, у 2009 році Ю. Тимошенко заявляла, що її політична сила «завжди стояла на принципах унітарності України» [14] і не підтримувала жодної форми федералізму: «не федералізація, а унітарна форма держави буде сприяти консолідації України» [15]. Інший лідер Об'єднаної опозиції А. Яценюк переконаний, що на нинішньому етапі федералізація потягне за собою втрату керованості країни. М. Томенко додає, що «українське суспільство поки що не готове до таких змін». На його думку, до федералізації не готові і регіональні політичні еліти (особливо малозабезпечені), які «поки що не знають, яким чином заробляти самостійно, а не сподіватися на допомогу з Києва» [15].

Друга опозиційна сила — Політична партія УДАР, — наполягаючи на збереженні унітарної форми державності, позитивне майбутнє вітчизняного регіоналізму пов'язує з розвитком нової моделі місцевого самоврядування. Його фундаментом є територіальна громада, яка діє на основі шести засадничих принципів: 1) самостійність у вирішенні

питань місцевого значення; 2) організаційне відокремлення від інших органів публічної влади; 3) територіальна повсюдність; 4) субсидіарність; 5) ресурсна самодостатність; 6) гласність та прозорість [16].

Третій представник опозиції — ВО «Свобода» — виступає категорично проти федералізації України [17] і у своїй загальнодержавній та регіональній політиці проголошує принцип унітарності держави. Також партія визнає важливість підвищення ролі місцевого самоврядування, але майбутнє успішної регіональної політики пов'язує, насамперед, зі створенням нової «трирівневої системи територіально-адміністративного устрою», яку складають 300 повітів, а також міста, селища і села. Територіально-адміністративна реформа має, на думку представників «Свободи», супроводжуватися підвищенням ролі місцевого самоврядування [18]. На противагу іншим владним і опозиційним політичним силам, до механізму вдосконалення місцевого самоврядування партія додає ще один суттєвий елемент — запровадження практики «якнайширшого прямого народовладдя у територіальних громадах — референдуми, плебісцити, загальні збори...» та механізм «вета громади щодо рішень органів місцевого самоврядування» [18].

Підводячи підсумок, можна сказати, що партія влади, певною мірою, перейняла у опозиції ідею збереження унітарності держави. Однак, на відміну від Партії регіонів, яка майбутнє посилення унітаризму пов'язує з жорсткою адміністративно-територіальною реформою, політична опозиція майбутнє українського регіоналізму бачить в посиленні компетентності й самодостатності самоврядності та прямого народовладдя територіальних громад.

Тема розвитку українського регіоналізму цікавить і закордонних політиків та експертів. Однак, серед іноземних політиків та експертів найбільшої уваги українському регіоналізмові та федералізації як його складовій надають в Росії.

На сьогодні немає прямих заяв лідерів Росії щодо територіального устрою в Україні, але є числені непрямі свідчення того, що децентралізація України у форматі федерації є основним баченням Росії майбутнього українського регіоналізму.

Перше свідчення цього — заяви близьких до Кремля експертів та політиків. Більшості з них притаманне суперечливе бачення долі українського регіоналізму. З одного боку, висловлюються думки, що «протистояння «унітаристів» і прихильників федерації в Україні загострюється і стає частиною порядку денного» [19]. З іншого боку,

аналітики не можуть замовчувати того факту, що «... питання федералізації, яке відкрито обговорювалось Партією регіонів під час її перебування в опозиції, сьогодні вважається мало не екстремістським» [19] і знято з порядку денного.

Так, колишній начальник управління Президента Росії з міжнародних і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, М. Колеров вважає, що незважаючи ні на які регіоналістичні декларації, В. Янукович бажатиме утримати владу і тому «говоритиме голосом всієї України», а не «голосом регіонів» [20].

Натомість, генеральний директор Ради з національної стратегії РФ, В. Хомяков, навпаки, впевнений, що більшість громадян України і еліти виступатиме за федералізацію, а думки про те, що у випадку федералізації Україна розвалиться на частини, цілком надумані [21].

Член Громадської палати РФ, М. Шевченко також переконаний, що федеральний устрій призведе до «посилення регіональних угруповань» та «посилення демократизму і парламентаризму на Україні і послабить єдине президентське правління» [21].

Схожої думки дотримується і гендиректор Міжнародного інституту політичної експертизи, Є. Мінченко, який твердо переконаний, що будь-які спроби нав'язати Україні унітарну ідеологію будуть провалюватися. Водночас, в контексті конституційної реформи, яка, на думку експерта, може бути в Україні, «у пакеті нового тлумачення повноважень Президента, прем'єр-міністра, місцевого самоуправління ідея федералізації може зайняти гідне місце» [21].

Разом з тим, С. Жільцов, керівник Центру СНД Інституту актуальних міжнародних проблем, навпаки, досить критично оцінює перспективу запровадження в Україні федералізму як інституційного формату регіоналізму. Експерт вважає, що українські політичні еліти використовують ідеї федералізму «лише з кон'юктурною метою», без наміру запроваджувати його на практиці. На думку С. Жільцова це призведе до того, що правляча Партія регіонів ризикує перетворитися на маргінальну політичну силу, яка «поступово витіснятиметься на узбіччя політичного життя, а галичанська еліта отримає новий історичний шанс створення в Україні «своєї» держави» [22].

Але найвідвертішим визнанням катастрофічного для України майбутнього, яке приховується в перспективі федералізації, є формула наукового співробітника Інституту україн СНД К. Фролова: «Якби в цьому питанні все було нормально, то наша країна давно б захистила свої наці-

ональні інтереси на Україні, які стоять на «трьох китах»: двомовності, федералізації і церковній єдності України з Росією у лоні Московського Патріархату» [23].

Іншим свідченням зацікавленості Росії у трансформації українського регіоналізму у федеративний устрій країни є підтримка російського етнокультурного регіоналізму, «самобутності російської діаспори» [24], через систему зв'язків із співвітчизниками, яка на практиці має виявлятися, зокрема, у перспективі різноманітної мультикультурної гуманітарної політики, характерної для федералізму.

Крім того, про підтримку перспективи федералізму з боку Кремля свідчить і пряме фінансування з державного бюджету Росії досліджень перспектив запровадження федералізму в Україні. Наприклад, Управління справами президента Росії у 2012 р. оголосило тендер на дослідження особливостей регіональних оцінок, потенціалу та наслідків «визначення потенціалу федеративної моделі державного устрою України» [25].

Зрештою, про зацікавленість Росії у федеративному устрої України свідчить і політична позиція Громадського руху «Український вибір», який очолює В. Медведчук. Будучи найбільш послідовним транслятором інтересів Кремля в Україні лідер «Українського вибору» однозначно заявляє, що «федералізація — єдиний шлях, який зупинить розкол України, дозволить українському народові керувати своєю країною» [26].

Серед іноземних політиків увагу до перспектив українського регіоналізму надають і в ЄС. Особливим чинником, який може суттєво вплинути на майбутнє українського регіоналізму є інтеграційні прагнення України до Європейського Союзу, де делегування повноважень до центральних міждержавних органів поєднується із передачею значної частини повноважень у регіони. Такий перерозподіл влади знайшов своє відображення у концепції «Європи регіонів».

Оголосивши своїм пріоритетом європейську інтеграцію, Україна отримує перспективу запровадження основ концепції «Європи регіонів» і в себе. Насамперед, ця концепція могла б вплинути на «пряму участь у процесі прийняття рішень на національному і європейському рівнях таких елементів інтеграційного процесу як регіони... та національні меншини» [27], а також утвердження принципу «союзу в різноманітності» [27] і «галузевого федералізму» [27, с. 29].

Ці та інші принципи концепції «Європи регіонів» Євросоюз бажає бачити і в розвитку українського регіоналізму. Ось чому у правовому плані офіційна позиція ЄС щодо розвитку партнерства з Україною значною мірою формується на основі документів, що регулюють регіональну та міжрегіональну співпрацю [28], а в практичній площині вже сьогодні реалізує в Україні низку проектів, спрямованих на підтримку місцевих органів влади та стратегій розвитку регіонів [29], на забезпечення стабільного регіонального розвитку, метою якого є «подолання диспропорції між «заможними» і так званими «депресивними» українськими регіонами» [30].

Відповідним є й бачення Євросоюзом внутрішньополітичних та зовнішньополітичних аспектів майбутнього українського регіоналізму. Так, Генеральний секретар Асамблеї європейських регіонів Паскаль Герген вважає, що Україна підпише угоду про асоціацію з Євросоюзом у Вільнюсі саме завдяки розвитку курсу на регіоналізм. Він запевняє, що «Європейський Союз запроваджує все більше і більше інструментів» для міжрегіонального співробітництва [31], яке, на думку політика, є «своєрідним «лобіюванням» для просування масштабності українських регіонів у «Східному партнерстві» [31].

Президент Комітету регіонів ЄС Мерседес Брессо також вважає, що «забезпечення демократичних процесів на місцевому, регіональному рівні є фундаментальним чинником для просування асоціації між Україною та Євросоюзом», а у майбутньому воно сприятиме повній інтеграції України до Євросоюзу [32]. На думку М. Брессо, розвиток демократії в регіональному вимірі потягне за собою децентралізацію влади та збільшення повноважень місцевих органів влади у сфері управління фінансовими ресурсами [32].

Таким чином, політичні процеси політичної та економічної інтеграції між Україною і Євросоюзом визначають вектор розвитку України на найближчі 10–15 років. Цей процес, з позицій ЄС, має стимулювати розвиток регіонів.

Підводячи підсумки, можна констатувати, що тематика дискусій щодо перспектив українського регіоналізму в ЄС та Росії є різною. Якщо російські політики та експерти бачать майбутнє українського регіоналізму лише у форматі федерації, завдяки якій зберігатиметься культурно-етнічна ідентичність, насамперед, «російськомовного населення», то ЄС — розглядає регіоналізм у контексті власної концепції

«Європи регіонів», яка передбачає ліквідацію нерівностей регіонального розвитку.

Прикметно, що і в Україні дискусії щодо перспектив регіоналізму також, як і в Росії, зводяться переважно до обговорення федералізації України, і інколи — до посилення ролі місцевого самоврядування та ролі територіальних громад. Відтак, для політичного та експертного середовища України важливо розширити розуміння регіоналізму та поглибити вивчення європейської політики регіонального розвитку та досвіду втілення концепції «Європи регіонів».

### Список використаних джерел:

1. Макаров Г. Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві: автореферат дис. канд. політ. наук/Г. Макаров. — К., 2005.
2. Свириденко О. Евгений Кушнарєв стоїт на своєму/О. Свириденко//Коммерсант Україна. — 2005. — № 65 (65). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kommersant.ua/doc/618441>
3. Партія Кушнарєва за федералізацію України//BBC Ukrainian Service — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.bbc.co.uk/ukrainian/domestic/story/2005/01/050115\\_kushnarev\\_party.shtml](http://www.bbc.co.uk/ukrainian/domestic/story/2005/01/050115_kushnarev_party.shtml)
4. Колесниченко В. **Федеративная Украина — безальтернативная альтернатива развития украинского государства.** — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://sevastopol.su/author\\_page.php?id=15882&parent=278](http://sevastopol.su/author_page.php?id=15882&parent=278)
5. В Кабміне Азарова хотят, чтобы Украина стала федерацией. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://txt.rus.newsru.ua/ukraine/30apr2010/federal.html>
6. Фидель А. Федерализм снят с повестки дня/А. Фидель//Газета 2000. — № 36 (524). — 16 сентября 2010. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/derzhava/ljudidela/68787>
7. Передвиборна програма Партії регіонів. «Від стабільності — до добробуту. 2012–2017». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/showdoc2?PF7171=50&PID409=27](http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/showdoc2?PF7171=50&PID409=27)

8. В Партии регионов заговорили о федерализации Украины. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [http://lb.ua/news/2012/09/29/172505\\_partii\\_regionov\\_zagovorili.html](http://lb.ua/news/2012/09/29/172505_partii_regionov_zagovorili.html)
9. Програма Комуністичної партії України. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kpu.ua/programmakpu/>
10. **Пётр Симоненко**: Компартия не один год ведёт борьбу за сохранение территориальной целостности Украины. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kpu.ua/pjotr-simonenko-kpu-ne-odin-god-vedjot-borbu-za-sohranienie-territorialnoj-tselostnosti-ukraini/>
11. Симоненко против федерализации Украины. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.newsru.ua/arch/ukraine/01may2010/simonenko.html>
12. Симоненко предлагает обсудить целесообразность федерализации Украины. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://news.finance.ua/ru/~1/0/all/2011/11/05/257897>
13. **Александр Голуб**: Коммунисты будут настаивать на расширении полномочий местных советов. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kpu.ua/aleksandr-golub-kommunisty-budut-nastaivat-na-rasshirenii-polnomochij-mestnyx-sovetov/>
14. Юлія Тимошенко: Двопалатний парламент неприйнятний в унітарній державі. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art\\_id=204539198](http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=204539198)
15. Голубченко М, Семенюк Ю. Украину разделят на пять частей в результате федерализации. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://videonews.com.ua/analytics/federalizacija.html>
16. Програма партії. Місцеве самоврядування. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://klichko.org.ua/about/programma/mistseve-samovryaduvannya>
17. Тягнибок не исключает федерализации и ожидает революции. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [http://gazeta.ua/ru/articles/politics/\\_tyagnibok-ne-isklyuchaet-federalizacii-i-ozhidaet-revoljucii/337692](http://gazeta.ua/ru/articles/politics/_tyagnibok-ne-isklyuchaet-federalizacii-i-ozhidaet-revoljucii/337692)
18. Програма ВО «Свобода» (чинна). — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [http://www.svoboda.org.ua/pro\\_partiyu/prohrama/](http://www.svoboda.org.ua/pro_partiyu/prohrama/)

19. Украина в фокусе зарубежных СМИ.— [Электронный ресурс].— Режим доступа: [http://www.ukrinform.ua/rus/news/ukraina\\_v\\_fokuse\\_zarubegnih\\_smi\\_1451561](http://www.ukrinform.ua/rus/news/ukraina_v_fokuse_zarubegnih_smi_1451561)
20. Колеров М., Будущее Украины — федерализация.— [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://newsland.com/onair/debates/>
21. Голубченко М., Семенюк Ю., Украину разделят на пять частей в результате федерализации.— [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://videonews.com.ua/analytics/federalizacija.html>
22. Жильцов С. Регионализация Украины набирает силу//Независимая газета.— 29 ноября 2010.— [Электронный ресурс].— Режим доступа:
23. [http://www.ng.ru/dipkurer/2010-11-29/11\\_ukraina.html](http://www.ng.ru/dipkurer/2010-11-29/11_ukraina.html)
24. Фролов К. Перевод Бжезинского на русский. Полемика со Станиславом Белковским.— [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://www.otechestvo.org.ua/polemika/20052/pol101.htm>
25. Концепция внешней политики Российской Федерации.— [Электронный ресурс].— Режим доступа: [http://www.mid.ru/brp\\_4.nsf/0/6D84DDEDEDBF7DA644257B160051BF7F](http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/6D84DDEDEDBF7DA644257B160051BF7F)
26. У Путина заказали исследовать концепцию федерализации Украины.— [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://glavnoe.ua/news/n105701>;
27. Медведчук без намеков выступил за федерализацию Украины.— [Электронный ресурс].— Режим доступа: [http://news.liga.net/news/politics/695218-medvedchuk\\_bez\\_namekov\\_vystupil\\_z\\_a\\_federalizatsiyu\\_ukrainy.htm](http://news.liga.net/news/politics/695218-medvedchuk_bez_namekov_vystupil_z_a_federalizatsiyu_ukrainy.htm)
28. Копійка В. В., Шинкаренко Т. І., Європейський Союз: історія і засади функціонування: навч. Посіб. К.: Знання, 2012.— С. 28.
29. Правова основа співробітництва між Україною та ЄС у сфері регіонального розвитку.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/eu-regional-cooperation> Регіональне співробітництво між Україною та ЄС <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/eu-regional-cooperation>
30. ЄС оголосив конкурс проєктів для підтримки регіонального розвитку України.— [Електронний ресурс].— Режим доступу: [http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press\\_corner/all\\_news/news/2013/2013\\_05\\_03\\_6\\_uk.htm](http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/press_corner/all_news/news/2013/2013_05_03_6_uk.htm)

31. Евросоюз, почему-то, решил уравнивать украинские регионы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://polemika.com.ua/news-13510.html>
32. Генсекретар Асамблеї європейських регіонів про перспективи України і ЄС. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24968803.html>
33. Развитие місцевої демократії в Україні сприятиме асоціації з ЄС — президент комітету регіонів. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://civil-rada.in.ua/?p=723>

Стаття надійшла до редакції 31.07.2013 р.

*Таран С.* Перспективы регионализма в оценках украинских и зарубежных политиков

Анализируются видение разных украинских политических сил, а также российских и европейских политиков и экспертов перспектив развития регионализма в Украине.

Ключевые слова: *регионализм, политические партии, федерализация, унитарное государство, ЕС, Россия.*

*Taran S.* Prospects of regionalism in concepts of the Ukrainian and foreign politicians

Concepts of regionalism of different Ukrainian political parties as well as Russian and European politicians are analysed.

Keywords: *regionalism, political parties, federalism, unitarian state, EU, Russia.*

## Політичне життя

УДК 323.21–027.21 (477)

**Коваль Ю. О.***Кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології  
Донецького національного університету***СПЕЦИФІКА ДОСЛІДЖЕНЬ «ДЕРЖАВНОЇ  
РЕГУЛЯТОРНОЇ ПОЛІТИКИ» У МІСЦЕВОМУ  
САМОВРЯДУВАННІ УКРАЇНИ**

Дослідження присвячено аспектам державної регуляторної політики у сфері місцевого самоврядування в Україні. Досліджується її вплив, наслідки та тенденції розвитку у контексті громадсько-політичних процесів на місцевому рівні. Проаналізовано специфіку двох моделей регуляторної політики (державної і громадської) у місцевому самоврядуванні в Україні. Зроблено висновок, що державна регуляторна політика в Україні діє в умовах системної інституціональної кризи та оформлення політичної корупції у певну систему з власними законами розвитку. Запропоновано шляхи удосконалення державної регуляторної політики у місцевому самоврядуванні в Україні.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, державна регуляторна політика, інституціональна криза, політична корупція, моделювання політичних процесів.*

Проблема державного втручання у будь-яку сферу життя суспільства у всі часи викликала певний резонанс і дискусію з приводу окреслення меж й аргументації необхідності такого втручання. Мова йшла про обмеження будь-якого втручання держави у громадський сектор (ліберали), чи встановлення певних орієнтирів впливу на економіку по причині встановлення соціальних стандартів (соціалісти), або представницька роль держави (консерватори). Натомість, поява громадянського суспільства й інститутів представницької демократії (громадянські організації, комісії тощо) мали відкинути проблему державного втручання, бо за логікою ліберальних демократів держава створює всі необхідні ресурси для

реалізації інтересів громади у вигляді місцевого самоврядування [1, с. 253]. Натомість, як показала реальна практика діяльності місцевого самоврядування у світі й в Україні — проблема державного втручання отримала новий імпульс свого розвитку у вигляді регулятивної (регуляторної) політики по відношенню до місцевого самоврядування [2, с. 30]. Сутність проблеми полягає у тому, що незважаючи на державні гарантії існування місцевого самоврядування в Україні на рівні економічної та фінансової здатності воно залишається неефективним й викликає гострі соціально-політичні проблеми (стан автомобільних доріг, проблеми житла, опалення тощо) саме через незрозумілість аспектів державної регуляторної політики [3; 4, с. 73]. Саме вирішенню цього питання й присвячено наше дослідження. При цьому зауважмо, що мова не йде про повну відмову від впливу держави на регіональні процеси, оскільки це може призвести до появи сепаратизму й взагалі викликати дестабілізацію всієї політичної системи країни. У дослідженні мається на увазі встановлення теоретичних меж державної регуляторної політики в Україні та аргументація її впровадження органами місцевого самоврядування не тільки у господарському і економічному сенсі.

Предметом дослідження є місцеве самоврядування як елемент державної регуляторної політики; об'єктом виступають соціально-політичні процеси, які породжуються станом регуляторної політики в Україні.

Метою дослідження є комплексний аналіз науково-практичних аспектів державної регуляторної політики як першопричини загальної неефективності місцевого самоврядування в Україні. Задля вирішення поставленої мети необхідно: по-перше, з'ясувати специфіку усього спектру державної регуляторної політики в Україні; по-друге, визначити рівні впливу державної регуляторної політики на спроможність місцевого самоврядування самостійно вирішувати місцеві економічні та інші питання. І нарешті, по-третє, здійснити комплексний аналіз існуючих досліджень і підходів до регуляторної державної політики в Україні.

Перш за все необхідно дати визначення поняттю «державної регуляторної політики». У політологічній та юридичній науці не відбувається дискусії щодо визначення цього поняття й фахівці підходять до нього з позицій Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Закон дає наступне визначення: державна регуляторна політика це «напрямок державної політики, спрямований на вдосконалення правового регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними

органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання» [5, с. 28–29; 6].

Як показує здійснений нами аналіз джерельної бази, проблематика державної регуляторної політики висвітлена українськими фахівцями достатньо широко й включає в себе ряд методологічних підходів, які й формують наукову дискусію навколо цього явища. При цьому, українські фахівці дещо обмежено підходять до розуміння державної регуляторної політики й прямо не називають її засобом втручання у місцеве самоврядування (В. Горбик, Н. Мельтюхова, Г. Одинцова, В. Олуйко, Д. Тарасенко), оскільки за Законом України «Про засади державної регуляторної політики» (ст. 1) під регуляторною політикою розуміється лише господарська діяльність суб'єктів господарювання з метою «недопущення прийняття економічно недоцільних та неефективних регуляторних актів, зменшення втручання держави у діяльність суб'єктів господарювання та усунення перешкод для розвитку господарської діяльності» [6] (далі Закон). Тобто, норма Закону мала б знімати проблему державного втручання як актуальну прямо прописуючи це у законі. Натомість, згідно з повноваженнями місцевого самоврядування у соціально-економічній та планово-облікової діяльності з приводу ефективного ним використання місцевих природних ресурсів, державна регуляторна політика зазначає (ст. 21), що проекти місцевих органів підлягають погодженню із уповноваженим органом державної влади [5, с. 79; 6]. Саме в цьому і вбачається умова для державного втручання у місцеве самоврядування. З цього приводу, в українській науковій думці окреслено спектр проблем, а саме: аналізу правого забезпечення державного регулювання та встановленню його чітких меж (В. Крецман, В. Олійчук); організації та регуляторним аспектам територіального управління (В. Корженков, О. Літвінов, Г. Одинцова, Н. Мельтюхова); обґрунтування організаційно-функціональних принципів і методів діяльності органів місцевого самоврядування (В. Куйбіда, Н. Стаднічук); впровадження інноваційної діяльності органів місцевого самоврядування (ефективні організаційний менеджмент й основи господарської діяльності місцевого самоврядування) як системи взаємодії державного регулювання і вільної конкуренції з метою налагодження основ ринкових відносин, що ведуть до загальної стабільності держави (Д. Тарасенко); організація ресурсно-процесуальної моделі місцевого самоврядування як системи прогнозуванню системних криз й моделювання соціально-політичних процесів з метою «оздоровлення» всієї

системи владно-політичних відносин в Україні (В. Горбик); виявлення аспектів регуляторної політики як основи взаємодії регіонів України і Автономної Республіки Крим (О. Шаптала). При цьому, системних й комплексних підходів до впровадження основ регуляторної політики органами місцевого самоврядування й обмеження загального державного регулювання покищо не вироблено [5, с.10; 7, с. 29]. На нашу думку, причина такої ситуації криється у тому, що місцеве самоврядування в Україні розглядається переважно фахівцями з юридичних та економічних наук, що спричинило дещо спрощене уявлення про місцеве самоврядування з позицій суб'єкта владно-політичних відносин й об'єкта політичних процесів. Корінь проблеми криється у тому, що місцеве самоврядування є інститутом громадянського суспільства і виконання ним функцій щодо недопущення непомірного державного втручання та регулювання й тому мову варто вести про раціональність чи ірраціональність меж державного втручання [8, с.97]. Отже, для вирішення цього питання ми пропонуємо комплексно проаналізувати теоретико-методологічні підходи до державної регуляторної політики в Україні.

Умовно можна виділити три точки зору на впровадженні державної регуляторної політики в Україні з позицій комплексного аналізу мультидисциплінарного підходу. Тобто, ми розглядаємо державну регуляторну політику у контексті комплексу наук, які досліджують місцеве самоврядування в реаліях України. Мова йде про економічні, політичні, соціальні, та юридичні й інші науки які предметом свого дослідження ставлять господарську, економічну, соціокультурну (як елемент соціалізації) діяльність органів місцевого самоврядування й встановлюють межі повноваження та компетенції посадових осіб в організаційній, фінансовій чи політичній діяльності місцевого самоврядування в Україні. Названий підхід ми пропонуємо окреслити як державницький, оскільки тут підіймається питання взаємодії місцевого самоврядування з державними органами влади й громадянським суспільством (Н. Камінська, О. Літвінов). Другий підхід є інноваційним, представником якого виступає Д. Тарасенко. Він досліджує місцеве самоврядування з позицій системності (де місцеве самоврядування виступає відкритою системою взаємодії з підсистемами більш високої ієрархії (державною владою)), динамізму (де місцеве самоврядування є нерівноважною системою, оскільки розвивається всередині всієї системи державного апарату, й тому має обмежені вектори свого розвитку) й самоорганізації (розвиваючись одночасно у системі державної

влади місцеве самоврядування набуває нових якостей й під впливом внутрішніх і зовнішніх загроз відіграє роль стабілізатора владно-політичних відносин шляхом або відкривання громадянам доступу до влади, або розширює сферу своїх повноважень) [9, с. 20]. Регуляторна політика виступає тут з'єднуючим ланцюгом між трьома рівнями системи й формує собою одночасно відкритий доступ до влади й відносно справедливий обмін між учасниками політичного процесу. Мова йде про те, що регуляторна політика повинна виконувати не роль «актору впливу», а виступати організатором умов стабілізації ринкових відносин на принципах вільної конкуренції за умов обмеженої бюрократизації підприємницької діяльності [9, с. 35].

Дещо іншим є підхід В. Горбика, який пропонує розуміти під регуляторною політикою модель формування політичних процесів. Сутність названої ідеї полягає у побудуванні соціально-політичних моделей розвитку політичних інститутів у сучасних умовах глобалізації, які потім досліджуються й аналізуються у контексті політичної реальності [10, с. 147]. При цьому, головний акцент робиться на вивченні впливу глобалізаційних та інформаційних процесів на функціональну та соціально-політичних роль місцевого самоврядування у політичній системі у контексті формування ним основ регуляторної політики. На загальному рівні моделювання відбувається на двох рівнях. На першому, теоретичному відбувається побудова когнітивних мап соціально-політичних процесів з метою створення цілісного уявлення причинно-наслідкових зв'язків між певною ситуацією й політичними рішеннями. На другому, кібернетичному або синергетичному відбувається ускладнення предмету дослідження й акцент робиться на побудові комплексних моделей ризиків, наслідків або перспектив впровадження певних рішень. Таке становище призвело до того, що регуляторна політика залишаючись незмінною у своєму юридичному оформленні має орієнтуватися на процес формування певної динаміки (господарської, ринкової, чи політичної) і тим самим має можливість завдати загальних тенденцій розвитку всієї держави [10, с. 150].

На нашу думку, регуляторна політика на вказаних засадах з однієї сторони формує певну реальність, а з іншої — її деформує. Напрямок деформації виходить виключно по лінії інноваційного підходу Д. Тарасенко, бо занадта орієнтація регуляторної політики на утворення саморозвиваючих систем викликає дестабілізацію всієї системи владно-політичних процесів. Мова йде про те, що орієнтація регуля-

торної політики виключно на умовах створення вільної конкуренції залишає поза увагою такий бюрократичний аспект як вплив корупції на конкуренцію. Іншими словами, Г. Кохан досліджуючи місцеве самоврядування з позицій системного підходу дійшов висновку, що навіть за умов створення «ідеальної моделі» регуляторної політики, вплив корупції залишається вагомим і призводить до непередбачуваних наслідків. Корінь проблеми полягає у існуванні двох систем організації владно-політичних відносин — нормального стану й деформації [11, с. 77]. Названі системи знаходяться у постійному конфлікті між собою й впливають на весь спектр політичних процесів у будь-якій державі. Корумпована система є віддзеркаленням системи нормального стану і активно на неї впливає шляхом впровадження певних відносин, видів діяльності й взагалі є різновидом обміну у політичних процесах [11, с.79]. На практичному рівні це означає, що державна регуляторна політика засновується лише на офіційному рівні й досліджує реальні процеси, а в умовах України, де більше 70% економіки знаходиться у тіні означає її загальну деформацію як системи [12].

Наступним фактором дестабілізації державної регулятивної політики в Україні є те, що:

— нормативно-правові акти з місцевого самоврядування створили колізію, бо за матеріально-фінансовою основою воно поряд з рухомим і не рухомим майном, доходів місцевих бюджетів, позабюджетними цільовими фондами має також стратегічні державні ресурси у вигляді корисних копалин, природних ресурсів, та інших об'єктів господарської власності, освоєння яких повністю підпорядковано державою;

— у свою чергу проектування, розрахунок та підзвітність щодо використання корисних копалин відведена місцевому самоврядуванню, а функції регулювання — повністю покладено на державу [10, с.80].

Внаслідок названого, сучасний стан державної регуляторної політики в Україні не створює умов для ефективних ринкових відносин на місцевому рівні. З однієї сторони, державна регуляторна політика спрямовує свою увагу більше на контроль господарської діяльності місцевого самоврядування. З іншої — значними залишаються впливи корупції, якої державна регуляторна політика не торкається. Наслідком названих фактів й обумовлено слабкість місцевого самоврядування як господарського інституту. Не маючи жодних ресурсів для впровадження корків щодо реалізації гарантованого державою права вільно вирішувати місцеві питання, воно активно торкається аспектів держав-

ної регуляторної політики, де будь-яка ініціатива місцевої влади щодо налагодження ефективної економічної діяльності має отримати на це дозвіл держави. Підсилює названу ситуацію також корупційна система соціально-політичних, економічних та правових процесів в Україні, яка утворила власну систему регулювання і розподілу. Й тому, в Україні сьогодні діють дві системи регулювання — перша є державною, що виконую більше контролюючу функцію, й корупційна — яка максимально наближена до реального життя, але має власні специфічні закони. Саме дослідженню впливу корупції як умов трансформації державної регуляторної політики в Україні дозволить побудувати комплексне уявлення про спектр владно-політичних відносин на місцях.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження можна дійти наступних висновків. По-перше, державна регуляторна політика в Україні виконує функцію контролювання й спрямовує свою діяльність на захист інтересів держави, а не місцевого самоврядування щодо створення інвестиційної привабливості певних регіонів і умов вільної конкуренції. По-друге, в Україні відчувається певний брак досліджень аспектів державної політики щодо діяльності органів місцевого самоврядування. По-третє, фахівці з місцевого самоврядування досліджуючи державну регуляторну політику в умовах України не включають до аналізу умов її ефективності аспект систематичної корупції, які побудувала у межах політичної системи України власну й вона діє за специфічними законами свого саморозвитку.

### Список використаних джерел:

1. Колодій А. Політична воля, сваволя і економічний інтерес за олігархії (деякі уроки античних полісів і сучасних капіталістичних країн для української політики)//Модернізація системи державного управління: теорія та практика. Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю. Львів, 5 квітня 2013. — Т. 1. — Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2013. — С. 250–256.
2. Шугрина Е.С. Формы и пределы вмешательства органов государственной власти в деятельность органов местного самоуправления//Государственная власть и местное самоуправление. — М.: Юрист, 2006, № 7. — С. 26–32.
3. Колкнева Т.Ф. Взаимоотношения государства и муниципальных образований: проблемы законодательного

- регулювання//Конституционное и муниципальное право. — 2004.- № 6. — С. 35.
4. Стеченко Д. М. Державне регулювання економіки. Навч. посіб. 3 — є видання, випр. — К.: Знання, 2006. — 262 с.
  5. Здійснення державної регуляторної політики органами місцевого самоврядування: прак.посіб./Авт.колект: О.В. Літвінов, Н.М. Літвінова, Н.В. Стаднічук [та ін.]; за заг. ред. О.В. Літвінова. — Д.: МОНОЛІТ, 2012. — 100 с.
  6. Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». [електронний ресурс]//Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>
  7. Територіальне управління: проблеми, рішення, перспективи: монографія/В. Корженко, Г. Одинцова, Н.М. Мельтюхова та ін.; за заг. ред. проф. В.В. Корженка. — Х.: Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2004. — 216 с.
  8. Кузнецова П. Ю. Местное самоуправление как институт гражданского общества: организационно-правовое управление//Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). Тамбов: Грамота, 2012 — № 9.- Ч. 2. — С. 95–99.
  9. Тарасенко Д. Л. Місцевий інноваційний розвиток: наукове видання/Д. Л. Тарасенко. — Макіївський економ. — гуманіт. ін. т. — Донецьк: Дмитренко Л. Р. [видавник], 2011. — 232 с.
  10. Горбик В. Ідентифікація та моделювання процесів формування державної регуляторної політики в органах місцевого самоврядування.//Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2009. — № 1. — С. 145–152.
  11. Кохан Г. Дослідження політичної корупції у світовій політичній науці//Сучасна українська політика. — 2009. — Випуск 18. — С. 74–83.
  12. Овсянkin Д. Коррупция в Украине. Масштаб теневой экономики в Украине достигает 45% ВВП, а взятки в стране вынуждены давать 40% населения. [електронний ресурс]//Режим доступу: <http://www.business-investor.info/journal/article-128.htm>

Стаття надійшла до редакції 28.07.2013 р.

---

*Коваль Ю. А.* Специфика исследований «государственной регуляторной политики» в местном самоуправлении Украины

Исследование посвящено аспектам государственно регулятивной политики в сфере местного самоуправления в Украине. Исследуется её влияние, последствия и тенденции развития в контексте общественно-политических процессов на местном уровне. Проанализирована специфика двух моделей регуляторной политики (государственной и общественной) в местном самоуправлении Украины. Сделан вывод, что государственная регулятивная политика в Украине действует в условиях системного институционального кризиса и оформления политической коррупции в определённую систему с собственными законами развития. Предложены пути усовершенствования государственной регулятивной политики в местном самоуправлении Украины.

Ключевые слова: *местное самоуправление, государственная регуляторная политика, институциональный кризис, политическая коррупция, моделирование политических процессов.*

*Koval Y. A.* Features of researches of «The state regulatory policy» in local government of Ukraine

The research is devoted to the aspects of state and regulatory policy in the sphere of the local government in Ukraine. There is an analysis of its influence, consequences and development tendencies in the context of social and political processes on the local level. The specific character of two models of regulatory policies (state and social) in the local government in Ukraine has been analyzed. It has been concluded, that state regulatory policy in Ukraine functions in conditions of system institutional crisis, and political corruption stands as a definite system with its own laws of development. There has been suggested the ways of improvement concerning state regulatory policy in local government in Ukraine.

Key words: *local government, state regulatory policy, institutional crisis, political corruption, modeling of political processes.*

---

Політичне життя

УДК 321.015

**Корж М. О.***Доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка***СКЛАДОВІ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ:  
ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ**

Розглядаються особливості політики соціального захисту в західноєвропейських державах в умовах глобалізації та економічної кризи. Визначається роль соціальної політики як стратегії громадянського суспільства. Аналізуються можливості використання політичного маркетингу в системі соціального захисту.

Ключові слова: *соціальна політика, складові соціального захисту, шляхи подолання політичних та соціальних конфліктів*

Постановка проблеми. Соціальна допомога — це система соціального забезпечення «останньої інстанції», що дозволяє здійснювати адресну боротьбу з бідністю. Отже, необхідність реформування системи соціальної допомоги, зокрема, запровадження принципу адресності, пов'язана з нагальною потребою боротьби зі зростаючою бідністю. З огляду на західноєвропейський досвід, можна визначити напрями реформ: поступове відмовлення від субсидій та пільг виробникам і споживачам, що дає значну економію бюджетних коштів; необхідним є пошук шляхів для залучення коштів з приватних джерел через недержавні організації; реформи мають сприяти виникненню більш гнучких відносин між центральною і місцевими владами.

Ідентичність — найбільш інтенсивно застосовувана категорія в аналізі соціальної взаємодії, соціальної комунікації. Людина завжди має потребу впевненості в завтрашньому дні й передбачуваності власної долі. Саме тому її постійно доводиться балансувати між нормативним соціально-рольовим, з одного боку, і унікальним індивідуальним — з

другого. Підсумковим й результативним, як правило, виявляється фактор виживання й безпеки [1, с. 29].

Для України важливо на науковому політологічному рівні узагальнити засоби забезпечення соціальної допомоги, охарактеризувати стратегію подолання бідності з точки зору світового досвіду та із врахуванням реалій соціальної політики України, визначити основні особливості соціальної допомоги в західноєвропейських країнах та провести їх порівняльний аналіз; порівняти принципи соціальної допомоги розвинених країн світу й України; визначити основні риси моделі соціальної політики Німеччини. Актуальність цієї проблеми зростає в умовах економічної кризи. Все це висуває на передній план проблему соціалізації економіки, розвитку її системи заради людини ті якнайповнішого задоволення культурних, духовних та матеріальних потреб. Соціалізація та проведення соціальної політики в комплексі забезпечують підвищення рівня ефективності функціонування економічних систем.

Дослідження проблеми науковцями. Визначення і особливості політичного маркетингу в галузі соціальної політики розкрито в працях В. Бебика, Л. І. Ільчука, Грачова, Г. Ділігенського, В. Зубицького, Я. І. Пасько та інших [2]. Аналіз їхніх праць вказує на те, що соціальний маркетинг можна ефективно застосовувати як технологію вирішення проблем, коли спеціальні маркетингові механізми застосовуються з метою реалізації в суспільстві важливих ідей та конкретних проєктів.

Виклад основного матеріалу. У відповідності до Концепції соціального забезпечення населення України після оголошення незалежності України було фактично розпочато створення національної системи соціального забезпечення. Державними гарантіями є: реалізація прав громадян на працю та на допомогу по безробіттю; оплата праці та мінімального розміру заробітної плати; підтримання життєвого рівня населення шляхом перегляду мінімальних розмірів основних соціальних гарантій в умовах зростання цін на споживчі товари та послуги; надання державної допомоги, пільг та інших видів соціальної підтримки малозабезпеченим сім'ям, які виховують дітей. Допомогою із соціального забезпечення є: гарантовані, врегульовані нормами права разові або періодичні (щомісячні) грошові виплати соціального характеру з метою матеріальної підтримки громадян. Соціальний захист населення потребує удосконалення в частині упорядкування надання населенню соціальних гарантій, пільг та виплат.

Основним джерелом права соціального забезпечення України є Конституція України. Ст. 46 гарантує право громадян на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створення мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. У ст. 92 Конституції України встановлено, що основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення визначаються виключно законами України.

Фінансування виплат здійснюється за рахунок коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування, державного бюджету та місцевих бюджетів. В основу реорганізації чинної системи соціального забезпечення покладені принципи: соціальне забезпечення поширюється тільки на громадян, які працюють за наймом, членів їхніх сімей та непрацездатних осіб. На громадян, які самостійно забезпечують себе працею, включаючи підприємців, осіб, зайнятих творчою діяльністю, членів кооперативів, фермерів, поширюються лише ті соціальні гарантії, у фінансуванні яких вони беруть участь; диференційований підхід до різних соціально-демографічних груп населення залежно від ступеня економічної самостійності, працездатності, можливостей підвищення рівня матеріального добробуту. Для непрацездатних громадян гарантується матеріальне забезпечення та соціальне обслуговування за рахунок соціального страхування і виплат із державного та місцевих бюджетів; перерозподіл економічної відповідальності за реалізацією соціальних гарантій між державою, підприємствами і громадянами. Держава має забезпечувати за рахунок бюджетних коштів лише мінімально гарантований рівень медичного, культурного, побутового, та соціального обслуговування населення і, насамперед, найменш соціально захищених громадян. В Україні сформовано єдину систему соціального захисту, яка передбачає централізоване правове регулювання, що гарантує на всій території країни однакові умови та норми, рівні можливості здійснення громадянами свого з найважливіших конституційних прав-права

на соціальне забезпечення. Конституція України покладає на державу обов'язки створення всіх необхідних умов для здійснення цього права.

В Україні було прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання соціального забезпечення. Серед законів, які є джерелами права соціального забезпечення, значне місце посідають спеціальні закони, що регулюють професійну діяльність та соціальний захист, у тому числі пенсійне забезпечення окремих категорій осіб: державних службовців, працівників прокуратури, суддів, наукових працівників, народних депутатів, журналістів тощо. Система соціального забезпечення в Україні характеризується універсальністю. В ній фактично представлено всі форми соціального забезпечення, передбачені Міжнародною організацією праці (МОП) в конвенціях і рекомендаціях із соціального забезпечення [3, с. 39].

Аналіз документів із соціального забезпечення дає підстави для висновку, що в Україні в основному діє пасивно-розподільна система соціального забезпечення, домінує категоріальний принцип соціального захисту населення згідно з чинними законодавчими нормами.

В Україні так і не було створено саме системи, тобто єдиної внутрішньо несуперечливої структури законодавчих актів, які регулюють соціальний захист громадян України. Певним чином це пояснюється специфікою самої системи соціального захисту, яка має доволі складну структуру і в якій необхідно виділяти такі елементи, як пенсійне забезпечення, заходи охорони здоров'я та освіти, соціальна допомога, соціальне страхування тощо. Крім цих причин недосконалості чинного законодавства можна виділити й такий фактор, як відсутність його орієнтації на об'єктивні критерії — фактичний рівень можливостей економіки України та реальні потреби конкретної людини. За кількістю нормативних актів з питань соціального забезпечення Україна досягла рівня відповідних європейських країн. Однак проблемою є якість українських законів. Про це свідчить те, що 90% законів — це доповнення і зміни до вже чинних законів та закони про ратифікацію міжнародних договорів. Необхідна системність і плановість у розвитку національного законодавства. Соціальне законодавство має відповідати загальному напрямку реформ, меті соціального, правового, політичного та економічного розвитку, а також мати більш високу якість законів та ступінь їх реалізації, більш досконалі дієві механізми їхнього забезпечення [4, с. 59].

В Україні домінує категоріальний принцип соціального захисту населення згідно з чинним соціальним законодавством. Запровадження

процедури оцінки нужденності забезпечить принцип адресності в наданні соціальної допомоги та дозволить уникнути такого явища, як соціальне утриманство.

Досліджуючи питання про вибір стратегії соціального захисту в Україні вважається за доцільне звернутися до світового досвіду. В економічно розвинених державах здійснюється по-перше, політика, спрямована на запобігання бідності, по-друге, політика пом'якшення наявної бідності за допомогою звуження, але не повного подолання. Лише деякі країни Центральної і Східної Європи можуть дозволити собі здійснювати політику у чистому вигляді, деяким це не під силу. Ймовірніше за все для них є доцільним проведення певної змішаної політики. Надійною підставою для проведення політики на початку перехідного періоду став економічно визначений прожитковий мінімум. Політика має відповісти на питання: наскільки слід скорочувати глибину бідності; чи потрібно допомагати всім соціальним групам однаковою мірою, чи має сенс зробити акцент на конкретних категоріях, таких як люди похилого віку, матері та діти молодшого віку; чи слід у проведенні даної політики зосереджуватися на конкретних нестатках, таких як харчування, охорона здоров'я та освіта. Традиційні методи підтримки сім'ї і боротьби з бідністю є недосконалими [5, с. 23].

Виплати створюють негативні стимули так як для їх виплати необхідним є стягнення податків, так і тому, що вони не сприяють економічно ефективній поведінці людей; соціальна допомога, особливо в натуральному вираженні, пов'язана з високими адміністративними витратами, і відповідні органи зацікавлені в розширенні такого роду програм. Тому існує думка щодо боротьби з бідністю за допомогою грошових виплат. Заохочується споживчий вибір, полегшується функціонування ринку і знижуються адміністративні витрати.

Сформувалася позиція, що немає необхідності в спеціальній адміністративній структурі, яка відповідає за надання допомоги і пільг; замість цього виплату допомоги слід об'єднати із системою оподаткування доходів. Подібні варіанти від'ємного прибуткового податку (відомі також як варіанти «гарантованого мінімального доходу») працюють таким чином: кожен громадянин чи родина одержує від держави певний дохід (гарантований дохід), а тому вони виплачують податок з усього іншого доходу.

У більшості країн, що розвиваються, проводиться політика пом'якшення наявної бідності за допомогою звуження, але не повного

подолання з акцентом на найбільш пріоритетні потреби. У ряді країн таким пріоритетом є одержання продуктів харчування, в інших — первинна медична допомога чи освіта. У деяких країнах Азії соціальна допомога зосереджується на охороні здоров'я, освіті і, меншою мірою — на забезпеченні продуктами харчування. У латинській Америці соціальна допомога практично не здатна пом'якшити хронічну бідність. Незаможні рідко бувають охоплені будь-якою формою соціального страхування й практично отримують досить незначну підтримку від держави і благодійних організацій, переважно допомогу надає католицька церква. Країни Латинської Америки і півдня Європи (Франція, Італія, Іспанія) надають соціальну допомогу лише в останні кілька років і в них — за винятком Франції — відсутні загальні програми для бідних. У Греції і Португалії, незважаючи на хронічну бідність, немає скільки-небудь значних програм соціальної допомоги. Унаслідок цього важлива роль належить місцевим організаціям, що надають допомогу, таким як церква та благодійні структури. Існуючі програми поділяють нужденних за категоріями, згідно з якими виділяються групи одержувачів соціальної допомоги, таких як люди похилого віку, що одержують незначну пенсію чи зовсім її не мають, інваліди.

У Франції функціонує національна система допомоги (*revenue minimum d'insertion*), у рамках якої обмежується свобода дій чиновників і робиться акцент на повернення бідних у суспільство. Це досягається тим, що підтримка доходу ставиться в залежність від участі особи в програмах зазначеного «повернення». У більшості країн Західної Європи реалізуються варіанти політики, спрямованої на запобігання бідності, однак підходи до боротьби з бідністю в них дуже різні.

У країнах континентальної Європи (Німеччині, Австрії, Бельгії і Нідерландах) є чітке розмежування соціального страхування, заснованого на зроблених раніше внесках, і соціальної допомоги, що надається з бюджетних коштів. Надання адресної соціальної допомоги в рамках боротьби з бідністю головним чином розглядається як підтримка певного рівня доходу. Запроваджується в законодавчому порядку, але її виконання і фінансування здійснюють місцеві органи влади, причому у посадової особи, що відповідає за конкретну заявку, практично немає свободи у прийнятті рішень саме на місцевому рівні. Проблеми адресної соціальної допомоги Україні досліджують Л. І. Ільчук та О. О. Давидюк [6, с. 21].

Зокрема, модель соціальної політики Німеччини у рамках різних наукових політичних класифікацій зараховують до корпоративної моделі Бісмарка, або до моделі соціального страхування, пов'язаного із заробітком, або до континентальної моделі. Модель, основи якої впровадив канцлер Бісмарк у XIX ст., звичайно, зазнавала змін: обов'язкове солідарне соціальне страхування; активна діяльність «соціальних партнерів» (асоціацій роботодавців і численних профспілок які представляють інтереси працюючих) і укладання колективних трудових угод; система координації, переговорів і домовленості між корпоративними суб'єктами, між соціальними партнерами, чия автономія гарантована Конституцією, та фондами, які виплачують допомогу у випадку тимчасової непрацездатності; надання індивідуальних соціальних послуг переважно волонтерськими організаціями (католицькими, протестантськими, єврейськими, Червоним Хрестом, нерелігійними організаціями). Система соціального захисту в Німеччині була й залишається «змішаною», об'єднуючі державні, професійні, волонтерські та приватні інституції. Громадяни часто отримують допомогу більше ніж з одного джерела [7, с. 14].

Основу соціальних програм у Німеччині складають грошова допомога та послуги, які фінансують переважно за рахунок внесків соціального страхування та місцевих податків. Складові системи соціальної допомогиб допомога при народженні дитини, адресна допомога безробітним, допомога сім'ям, допомога при довготерміновому догляді, допомога на прожиття (виплачують учасникам професійного навчання, перенавчання та реабілітаційних програм), допомога жертвам війни, муніципальна адресна допомога малозабезпеченим, допомога біженцям, спеціальна допомога тим, хто має функціональні обмеження, мешкає у стаціонарних закладах, допомога на отримання юридичної консультації тощо.

Аргументом на користь адресної соціальної допомоги є її здатність враховувати розмір сім'ї. У реформованих системах соціального страхування виплати зазвичай надаються індивідам і не пов'язані з розміром сім'ї. Ці зміни раціональні, оскільки більш тісний зв'язок між внесками і розміром виплат сприяє як підвищенню ефективності, так і горизонтальній справедливості, навіть якщо в деяких системах має місце певний перерозподіл. Адресна соціальна допомога є інструментом, який дозволяє враховувати всі відмінності, які не охоплюють інші виплати.

Відміна субсидій та пільг негативно впливає на незахищені групи населення. Тому її слід поєднувати із збільшенням витрат на соціальну допомогу і зміцненням адміністративного потенціалу з тим, щоб забезпечити надання відповідних послуг.

Перевага даного підходу в тому, що заміна загальної, нецільової дотації адресними виплатами дозволить спрямувати на боротьбу з бідністю лише частину звільнених у результаті відміни субсидій та пільг ресурсів, а кошти, які залишаться, можна використати для скорочення дефіциту державного бюджету [8, с. 26].

Центр перспективних соціальних досліджень Мінпраці та НАН України проаналізував досвід зарубіжних країн та визначив рекомендації позитивного досвіду для України. Необхідно заохочувати та регулювати діяльність недержавних організацій. Поряд зі створенням сприятливого середовища держава може активно звертатися по допомогу в міжнародні неурядові й благодійні організації. Однак якщо враховувати можливості зловживань, то особливо важливим стає контроль якості. Таким чином, і традиційна добродійність, і діяльність нових неурядових організацій вимагають негайних змін у законодавчих і регулятивних положеннях. Окремою проблемою є поєднання централізованих і місцевих зусиль у фінансуванні й наданні соціальної допомоги. Для збільшення обсягу ресурсів, що спрямовується на надання адресної соціальної допомоги, надзвичайно важливими можуть стати місцеві ініціативи. Місцеві органи влади, благодійні й неурядові організації краще, ніж держава, здатні надавати деякі види адресної соціальної допомоги: вони знаходяться ближче до проблем, що виникають, і можуть застосовувати більш гнучкі, порівняно з центром, підходи. Безліч структур, що надають різні блага, можуть допомогти людям підібрати для себе найбільш придатні форми соціальної допомоги. Виплати в межах соціальної допомоги повинні мати само адресний механізм [10, с. 33].

Серед сукупності причин основними є дві: перша — дефіцит держбюджету, друга — збільшення контингенту осіб, які претендують на отримання будь-яких послуг у пільговому режимі. З виникненням цих причин держава дедалі менше спроможна виконувати фінансові зобов'язання щодо відповідних категорій населення, а деякі пільги набувають статусу декларативних і виплати за ними не здійснюються.

В Україні постало питання про компенсацію виплат, що пов'язані з перевезенням пасажирів, які мають право на пільговий проїзд, ще на початку 90-х рр., з уведенням у дію законодавчих актів щодо

надання пільг безкоштовного проїзду окремим категоріям громадян як за професійною належністю, так і за соціальною ознакою. Нині право на пільговий проїзд підтверджується загальним документом за статусом певної групи населення (пенсійне посвідчення, військовий квиток тощо). Це кілька десятків видів документів, які важко контролювати та легко фальсифікувати. Безкоштовний проїзд у громадському транспорті є однією з найдорожчих пільг. Механізм її фінансування настільки недосконалий, що особи, які мають право на безкоштовний проїзд, не мають можливості для повної його реалізації, а транспортні організації не компенсують до 50% своїх витрат. Пільги, що надаються приватними транспортними (пасажирськими) підприємствами та індивідуальними перевізниками, — це виняткове явище.

Надання пільг з проїзду у громадському транспорті в грошовому вираженні найближчим часом є проблематичним заходом (необхідно визначити джерело грошового забезпечення цієї пільги, розробити методику щодо визначення вартості пільги з урахуванням регіональних особливостей тощо). Тому одним із варіантів часткового та тимчасового розв'язання цієї проблеми є надання особам, які мають право на пільгове користування цією послугою, електронної картки (квитків, абонементів) на безкоштовний проїзд за рахунок коштів місцевих бюджетів. Кількість таких електронних карток (квитків, абонементів) із розрахунку на місяць необхідно визначати в кожному регіоні на підставі реальних можливостей фінансування з місцевого бюджету.

При забезпеченні старт-картками і здійсненні незалежного контролю кількість осіб, які мають право на пільги, зменшилася вдвічі, при цьому лікарських засобів на одну людину у грошовому еквіваленті видається більше в шість-сім разів. Тож, заощаджені кошти будуть використовуватися цілеспрямовано. Поступово фахівцям стало зрозуміло, в які періоди та які ліки необхідні. У фінансовому плануванні теж є позитивні риси: якщо в адміністрації не вистачає коштів на ліки, то банк надає кредит без застави. Тому адміністрації не вигідно затримувати платежі, але й вона залишилася у вииграші завдяки належному контролю, що окупив усі витрати. І вперше ліків стало вистачати. Аналогів подібної інформаційної системи за кордоном немає. Досвід, на нашу думку, є дуже перспективним і заслуговує, принаймні, експериментального впровадження в Україні.

### Список використаних джерел:

1. Кремень В.Г. Україна: ідентичність у добу глобалізації [Текст]: (начерки метадисциплінар. дослідж.)/Василь Кремень, Василь Ткаченко. — К.: Т-во «Знання» України, 2013. — 415 с.
2. Пасько Я.І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння/Ярослав Ігорович Пасько. — К.: ПАРАПАН, 2008. — 272 с.
3. Макарова О.В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки: Монографія/О.В. Макарова. — К.: Ліра — К, 2004. — 328 с.
4. Семигіна Е.В. Соціальна політика у глобальному вимірі/Е.В. Семигіна. — К.: «Пульсари», 2003. — 252 с.
5. Дікон Боб, Халс Мішель, Стабс Пол. Глобальна соціальна політика. Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту/А. Олійник (пер. з англ.). — К.: Основи, 1999. — 347 с.
6. Ільчук Л.І., Давидюк О.О. Адресність соціальних допомог/Л.І. Ільчук, О.О. Давидюк//Вісн. Пенсійного фонду України. — 2008. — № 5. — С. 5–8.
7. Мельник С., Кошелева Г., Вольська Н. Зарубіжний досвід надання пільг у грошовій формі та пошуку джерел фінансування соціальних виплат/С. Мельник, Г. Кошелева, Н. Вольська//Україна: аспекти праці. — 2005. — № 8. — С. 35–40.
8. Денні П. Вступ до основних принципів соціального забезпечення/А. І. Маслова; пер. з англ.). — Х.: Каравела, 2002. — 144 с.
9. Соціальні трансформації: міжнародний і вітчизняний досвід/В.М. Новіков, Н.П. Сітнікова, Л.А. Мусіна, В.В. Семенов; Ін-т економіки НАН України; Програма розвитку ООН в Україні; В.М. Новіков (ред.). — К., 2003. — 254 с.
10. Соціальні стандарти та соціальні гарантії: теоретичні аспекти, проблеми, світовий досвід. — К.: Центр перспективних соціальних досліджень Мінпраці та НАН України, 2007. — 320 с.

Стаття надійшла до редакції 03.08.2013 р.

---

*Корж. М. А.* Составные элементы системы социальной защиты: западноевропейский опыт для Украины

Рассматриваются особенности политики социальной защиты в западноевропейских государствах в условиях глобализации и экономического кризиса. Определяется роль социальной политики как стратегии гражданского общества. Анализируются возможности применения политического маркетинга в системе социальной защиты.

Ключевые слова: *социальная политика, элементы социальной защиты, способы разрешения политических и социальных конфликтов.*

*Korzh M. O.* Components of the social defence system: the West-european experience for Ukraine

The features of the social defence policy are reviewed. The social policy is determined as a strategy of the civil society. The possibilities of using political marketing in the sphere of the social defence are analysed.

Keywords: *social policy, components of the social defence, the ways of solving the political and social conflicts.*

## Демократизація

УДК 327.7+341.215.2

**Батрименко О. В.**

*Доктор політичних наук, доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

## БЮРОКРАТІЯ В ДЕРЖАВАХ РОЗВИНУТОЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті проаналізовано роль бюрократії у країнах розвинутої демократії та виокремлено основні моделі серед існуючих систем бюрократії. Відзначено, що побудова ефективних моделей бюрократії в сучасному світі важко собі уявити без урахування існуючого рівня розвитку науки і управління. Розкрито головне призначення бюрократії в системі сучасної демократії як ефективного механізму реалізації політичної влади в суспільстві.

Ключові слова: *бюрократія, бюрократизм, демократія, модель бюрократії, політична влада, політика, держава.*

Дослідники завжди значну увагу приділяли вивченню ролі бюрократії в умовах становлення, розвитку та функціонування демократії. Бюрократія в контексті демократії ґрунтовно розглядалася такими зарубіжними вченими як М. Вебер, Д. Белл, Дж. Гелбрейт, Р. Міхельс, Дж. Міль, В. Моммзен, Е. Кілкер, С. Ліпсет, Ф. Рігс, А. де Токвіль, М. Елброу, які в своїх працях намагалися з'ясувати проблему співвідношення бюрократії і демократії, можливості обмеження влади бюрократії в умовах сучасної демократії, її ефективного функціонування в політичних партіях і профспілках.

Згадані автори стверджували, що в умовах демократичного режиму негативні прояви бюрократії повинні бути максимально мінімізовані. Однак, при цьому не виключається позитивна роль і місце професійної ефективної «раціональної» бюрократії в умовах сучасного демократичного суспільства. Необхідність управління суспільством не викликає сумнівів, оскільки воно є передумовою виживання, свого роду онто-

логічним імперативом для будь-якої політичної системи. Існування управління обумовлене абсолютною потребою суспільства в організації, яка сама по собі є позаісторичною, але практичне втілення управлінської діяльності, її конкретно-історичні форми, залежать від стану конкретної політичної системи суспільства зокрема.

Реалії нинішнього світового устрою, заснованого на хиткій рівновазі різних за своїм рівнем розвитку країн і регіонів, обумовлюють стан бюрократії як форми організації суспільного життя. З одного боку, виділяється група розвинутих держав, у яких вже відбувся перехід до постіндустріального суспільства, вибудувались мережеві децентралізовані форми управління з високоорганізованим громадянським суспільством. З іншого боку — група країн, що розвиваються, в яких переважають традиційні форми управління, патримоніальний, за своїм характером, управлінський апарат, збережено багато звичаїв і традицій, не властивих раціональному типу бюрократії. А між цими державами знаходиться проміжна група країн, які переходять або від традиційного до індустріального, або від індустріального до постіндустріального типу суспільства. Структура системи управління в цих державах нестійка і носить змішаний характер. Таке різноманіття систем управління, не може не вплинути на дослідження бюрократії.

За основу моделювання часто береться досвід розвинутих демократій, так як в них уже пройшли апробацію «ідеальні моделі» раціональної бюрократії М. Вебера [1].

Модель в широкому сенсі — це образ (у тому числі умовний або уявний) або прообраз (зразок) якого-небудь об'єкта або системи об'єктів, що використовується при певних умовах в якості їх «замінника» або «представника» [2, с. 493]. У вузькому сенсі слова, в теорії управління модель — це така подумки уявлена або матеріально реалізована система, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що її вивчення дає нам нову інформацію про цей об'єкт. Доповнено, що головною якістю моделі є її відповідність, подібність системі-оригіналу, але вона не може бути повною, оскільки в цьому випадку втрачається специфіка моделі. Підкреслено, що модель не може бути повністю подібна системі організації, так як представляє спрощене, схематизоване відображення оригіналу. Нерідко модель схожа з оригіналом лише в кінцевому ефекті, що характерно для моделі «раціональної бюрократії» М. Вебера [1,3].

З утворенням держави паралельно відбувалось і виникнення державної бюрократії, що, в свою чергу, супроводжувалось процесом, який має соціологічний і соціально-психологічний зміст, — формування професійної бюрократії як соціальної групи, що має власні статусні характеристики й власне становище в соціальній системі, і в результаті цього, поява нового психотипу — державного службовця.

Сучасні демократії не можуть існувати без допомоги бюрократії, яка, незважаючи на схожі умови формування, в різних країнах має свої характерні ознаки, які, в свою чергу, впливають на функціонування держави і життя громадянського суспільства. Таким чином, історичні, соціокультурні, географічні та інші чинники обумовили розмаїття сучасних моделей бюрократії та особливості їх функціонування в межах національних політичних систем. Тобто, бюрократія в багатьох країнах має свою власну специфіку в системі владних відносин, що обумовлено оригінальною соціально-політичною традицією.

Моделі бюрократії, властиві сучасним демократіям, склалися у результаті розвитку держав під впливом процесів урбанізації, демократизації, глобалізації, інтернаціоналізації та у відповідь на виклики суспільства. Бюрократії в країнах розвинутої демократії, які стали для більшості дослідників та політичних діячів взірцем для наслідування, постають як основні моделі бюрократії в системі сучасної демократії.

На сьогодні основними моделями, які демонструють оригінальність інституціоналізації, науково-теоретичну та політико-правову обґрунтованість, є моделі бюрократії Великобританії, США, Франції та Німеччини. Вони і є основою для моделювання та виокремлення умовно двох типів моделей бюрократії: «англо-американської» та «континентально-європейської».

Модель бюрократії, яка існує в США та Великобританії доцільно іменувати «англо-американською», а не «англосаксонською». Обґрунтовано, що термін, який вживається для характеристики моделі бюрократії Великобританії, США, Канади, Австралії, інших країнах зі схожими моделями, повинен або носити нейтральний характер (за аналогією з терміном «континентально-європейська» модель), або містити в собі вказівки на держави, бюрократія в яких є найбільш типовою для аналізованої групи країн. Включення до найменування лише однієї з історичних частин Великобританії є недостатнім у зв'язку з посиленням в XX столітті впливу адміністративного права США, у першу чергу, на адміністративне право Великобританії, Канади та Австралії.

Основні ознаки англо-американської моделі: конкурсний відбір при заміщенні посад і просуванні по службі; значна мобільність; здійснення своєї професійної кар'єри не лише в рамках державних органів, здатність переміщатися між публічним і приватним секторами; контрактна форма наймання, як в приватному секторі; певна нестабільність в кар'єрі; високий рівень надання адміністративних послуг; цілеспрямоване вивчення управління людськими ресурсами; значна деполітизація бюрократії.

Для континентально-європейської моделі характерні — складання конкурсних іспитів лише на нижчі посади державної служби; пожиттєве призначення на посади (крім політичних); консервативність; відносна закритість системи, кар'єрне зростання всередині служби; високий рівень професіоналізму; цілеспрямоване навчання кадрів; жорстка бюрократична ієрархія; незначна політизація бюрократії.

Якщо взяти до уваги постсоціалістичні країни, які перебувають на етапі демократизації суспільно-політичного життя та відповідно трансформації бюрократії в сучасних умовах, то окремо можна згадати та виокремити радянську модель бюрократії («номенклатури»), яка майже протягом століття функціонувала в цих державах. Дану модель вирізняє цілковите перетворення бюрократії з інструменту реалізації політичної влади в «політичний клас», який фактично уособлює політичну владу в державі. Його могутність спирається на феномен колективної власності, що полягає в монополії бюрократії на розподіл національного доходу. За цієї моделі відбувається вивищення державних службовців над суспільством і громадянами, абсолютизація ними власних інтересів під виглядом державних. Для характеристики радянської моделі бюрократії можна використовувати поняття М. Джиласа «партійна держава» [4,5], суть якої полягає в особливому виді політичного панування, коли влада фактично незаконно сконцентрована в руках партійних комітетів і таємної поліції.

На сьогодні, у більшості держав світу бюрократія функціонує на основі поєднання особливостей, притаманних різним моделям, а запозичення елементів іншої моделі у власну національну призводить до гібридизації системи та виокремлення окремої — «змішаної» моделі. Деякі країни, обравши змішану модель, спромоглися при цьому зберегти власні національні традиції бюрократії.

Специфіка моделей бюрократії у різних державах залежить від історичного досвіду, традицій, звичаїв, національного менталітету. Через

різні причини, не кожна країна змогла інституціоналізувати власну оригінальну модель бюрократії. Такі держави змушені спиратися на іноземний досвід, запозичуючи елементи вже створених моделей бюрократії розвинутих демократій, та поєднувати його з власними суспільно-політичними традиціями.

Сама теорія бюрократії веде свій початок від спроби розв'язати проблему політичної практики: чи володіє бюрократія окремою від держави владою, чи є вона незалежною від держави правовою корпорацією чи включена в державний організм і виконує тільки функції органу держави? Таку проблему можна пояснити лише змішанням оригінальних моделей бюрократії з різними національними політичними системами, адже будь-яка модель у окремій країні претендує на виключність, оскільки має давати цілісне уявлення про закономірності та істотні зв'язки дійсності. Виступаючи як інструмент реалізації публічної влади, раціональна бюрократія є однією з підвалин сучасної демократичної системи суспільства, вагомим засобом оптимізації державного управління, забезпечуючи можливість ефективного функціонування органів державної влади, спираючись на чітку організацію і високу професійність та відповідальність.

Соціальне управління включає в себе поняття бюрократії, що є лише одним із проявів соціальної організації. Управління, в свою чергу, не є зовнішнім процесом по відношенню до бюрократії, а є проявом соціальної самоорганізації людей. Бюрократію можна кваліфікувати як адміністративне управління, здійснюване в процесі взаємодії суб'єкта і об'єкта управління.

Держава є всеохоплюючою формою самоорганізації суспільства, і не є зовнішнім інститутом для суспільства, а бюрократія є фундаментальною властивістю суспільства, способом його функціонування. У широкому сенсі поняття «бюрократія» включає в себе будь-які прояви адміністративного управління (в тому числі недержавного), яке здійснюється на всіх рівнях соціальної організації, хоча й управління є результатом самоорганізації суспільства, а не нав'язаним йому зовні явищем [6].

У сучасних умовах бюрократія як посередник в управлінні соціальною спільнотою можлива у всіх (як малих так і великих) колективах людей, де існує поділ людей на керуючих і керованих. У соціальних спільнотах відбувається звичайне управління, що поєднується з окремими елементами саморегуляції та самоорганізації. Ширшим за поняття

»управління» є поняття »соціального саморегулювання». Йдеться про співпадіння і неспівпадіння керуючої і керованої сторін. Суспільство як соціальна організація — це складна самокерована система, що самоуправляється і постійно перебуває в русі, не може існувати без наявності безперервного управління. Звідси, управління є методом функціонування соціальної організації, внутрішньо притаманною і властивою їй складовою. Зазначено, що державу можна розуміти як внутрішню, сталу сутність суспільства, єдність буття суспільства та його самосвідомості, в межах якої розвиваються всі інші форми суспільної організації. Сприйняття держави як владно-організованого суспільства задля реалізації певних спільних для його членів завдань, сприяє більш повному осмисленню функціонально-ціннісного призначення, а отже й природи бюрократії, її місця в системі організації політичного життя суспільства.

Сучасна демократія не може існувати без допомоги бюрократії, яка останнім часом, фактично стає суб'єктом прийняття політичних рішень, не маючи на те легітимних прав. Прихильники деполітизації бюрократії вважають, що в політичній сфері вона не повинна перебирати на себе політичну роль, виконувати політичні функції, а бути лише інструментом, механізмом реалізації політичних рішень. Декларація демократичних цінностей хоча і передбачає здійснення управління державою всенародно обраними представниками, бюрократія в системі сучасної демократії може домогтися можливості впливати на процес прийняття політичних рішень за допомогою використання службової інформації і кар'єрного зростання.

Дотепер в сучасних демократіях не існує чітких єдиних правил визначення професійної компетенції бюрократів (від вимоги вузькоспеціалізованих знань до судження про необхідність володіння широкою гуманітарною підготовкою і наявність загальної культури кандидата) [6]. Звідси можливість бюрократії самій вирішувати, чи є компетентними її співробітники, і зловживати своїм правом кар'єрного просування кандидатів.

На сучасному етапі розвитку демократії бюрократія являє собою найефективніший механізм реалізації як державних управлінських рішень, так і політичних рішень загалом. А сучасні можливості роботи з інформацією, освіченість і професіоналізм бюрократії дають їй, зазвичай, значну перевагу перед демократично обраними представниками публічної влади.

Методологічна обмеженість аналізу бюрократії як інструменту реалізації державної влади полягає в тому, що він спрямований виключно на державні інтереси і не завжди враховує самостійне значення особи в системі громадянського суспільства. Людині відводиться роль пасивного «учасника» управлінського процесу, в якого у громадянському суспільстві загалом значно менший потенціал арсеналу засобів впливу, в основному через інститути прямої демократії.

Аналіз ролі бюрократії як механізму реалізації політичної влади в демократичному суспільстві, дає підстави для розгляду бюрократії перш за все як об'єктивного феномену політики, який органічно притаманний сучасним демократіям і закономірно виникає у процесі розвитку держави, розширення і ускладнення її владних функцій, що з необхідністю актуалізує потребу у соціальній групі з специфічними професійно управлінськими функціями і знаннями. Характер бюрократії (позитивний чи негативний) обумовлюється, в першу чергу, характером політичної влади, її можливостями організувати дієвий контроль за діяльністю бюрократії, створити умови, які б унеможливили «абсолютизацію бюрократії». Тобто, для зменшення рівня «абсолютизації бюрократії» потрібне зростання демократії.

На практиці, жодна «формація» не призвела до зникнення бюрократії. Це явище притаманне будь-якому суспільству, за будь-якої форми державного правління, за будь-якого типу політичного режиму та політичної системи. Бюрократія, пристосовуючись до конкретно-історичних умов, досить легко адаптується, вона є певною соціальною системою, і сьогодні її роль помітно зростає у всіх сферах життєдіяльності демократичного суспільства. У сучасних демократичних країнах система управління в самому загальному вигляді містить у собі ланки «держава — парламент — уряд — адміністративний апарат». Таким чином, бюрократія є необхідним елементом системи управління, на сьогоднішній момент єдино можливим механізмом реалізації державних управлінських рішень.

У самому загальному вигляді бюрократію охарактеризовано як: організацію, — особливим чином організований спосіб здійснення управлінських рішень (насамперед, на рівні держави); соціально-професійну спільноту людей, пов'язану з функцією здійснення управлінських рішень (тобто організовану групу). В системі сучасної демократії вона ефективно здійснює реалізацію політичних рішень публічної влади

на професійній основі і відповідно до формалізованих норм, правил, процедур [6].

Розвиток бюрократичних структур у системі сучасної демократії постійно супроводжується становленням професійного чиновництва як соціальної групи, що має власні статусні характеристики в соціальній системі. А одним з головних результатів розвитку феномену державної бюрократії в сучасну добу стало отримання нею відносної автономії щодо інших джерел влади. Природно, що такий розвиток супроводжується як кількісним зростанням, так і збільшенням інтенсивності впливу апарату управління на сфери суспільного буття. У основі цього розвитку лежать як внутрішні, так і зовнішні фактори. До останніх можна віднести, саме ускладнення суспільної організації, поява нових підсистем, нових сфер суспільного інтересу, що змушувало державу, як єдиного легального носія загальносоціальних функцій, у свою чергу, ускладнювати механізм державного управління [6].

У сучасних демократіях особлива увага приділяється впровадженню системи вимірювання ефективності бюрократії. Останнім часом, у розвинутих демократіях, ефективність бюрократії визначається шляхом співвіднесення результатів, яких вона досягає у процесі своєї професійної діяльності, із понесеними затратами, реалізовується лозунг А. Гора: «уряд має працювати краще, а коштувати менше». Вимірювання ефективності бюрократії через співвіднесення результатів із понесеними затратами, на сьогодні, є важливим способом підвищення продуктивності праці бюрократії, забезпечення якісного «продукту» за помірну ціну.

Причини бюрократизму як надмірного формалізму (домінування букви інструкції над суттю справи) та невиннованої заорганізованості у вирішенні в адміністративних органах управління тих чи інших важливих для громадян питань — авторитарність, ієрархічність владних відносин, зловживання службовим становищем, підміна загальних інтересів власними, нерациональна побудова бюрократичного апарату, наявність дублюючих паралельних структур, недостатня професійна підготовка державних службовців, низький рівень контролю — криються як усередині бюрократичної організації, так і в зовнішньому середовищі.

Можна виокремити найбільш ефективні, серед існуючих у розвинутих демократіях, методи контролю над бюрократією — парламентський контроль і контроль з боку громадянського суспільства, що припускає

загальнодоступність повної інформації щодо діяльності бюрократичних структур. Лише парламент, у якому існує опозиція діючому уряду, може гарантувати, хоч якийсь, контроль над державною бюрократією.

В умовах становлення демократії дієвість методів контролю над бюрократією є слабкою. І як свідчить зарубіжний досвід, у даному випадку загальне підвищення політичної культури й економічного добробуту сприяють прийняттю демократичних цінностей представниками бюрократичного апарату.

Таким чином, основні положення викладені у даній статті свідчать про безумовну значимість бюрократії для функціонування сучасного демократичного суспільства і те, що у системі сучасної демократії не передбачається кардинальних змін у діяльності адміністративної підсистеми управління.

#### **Список використаних джерел:**

1. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем./М. Вебер; Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
2. Словарь иностранных слов. — М.: Г.И.И.Н.С., 1955. — С. 493.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения. М. — С. 644–706//www.humanities.edu.ru/db/msg/31400–171k.
4. Джиласс М. Лицо тоталитаризма/М. Джиласс/Переводы с сербохорватского: П. А. Щетинин, Е. А. Полак, О. А. Кириллова. — М.: Новости, 1992. — 324 с. — Режим доступа: [www.lib.kiev.ua/getbook.cgi?uid=376&t=1](http://www.lib.kiev.ua/getbook.cgi?uid=376&t=1)
5. Джилас М. Новый класс: анализ коммунистической системы / М. Джилас. — С. 197–298.
6. Батрименко О.В. Бюрократія в сучасному суспільстві: сутність, роль та тенденції розвитку. Монографія. / О.В. Батрименко — К.: Академвидав, 2012. — 304 с.

Стаття надійшла до редакції 04.08.2013 р.

*Батрименко О. В.* Бюрократия в государствах развитой демократии

В статье проанализирована роль бюрократии в странах развитой демократии и выделены основные модели среди существующих систем бюрократии. Отмечено, что построение эффективных моделей бюрократии в современном мире трудно себе представить без учета существующего уровня развития науки и управления. Раскрыто главное назначение бюрократии в системе современной демократии как эффективного механизма реализации политической власти в обществе.

Ключевые слова: *бюрократия, бюрократизм, демократия, модель бюрократии, политическая власть, политика, государство.*

*Batrymenko O. V.* Bureaucracy is in the states of the developed democracy.

In the article the role of bureaucracy is analysed in the countries of the developed democracy and basic models are selected among the existent systems of bureaucracy. It is marked that construction of effective models of bureaucracy in the modern world hardness to imagine without the account of existent level of development of science and management. The main setting of bureaucracy is exposed in the system of modern democracy as an effective mechanism of realization of political power in society.

Key words: *bureaucracy, bureaucratism, democracy, model of bureaucracy, political power, policy, state.*

## Демократизація

УДК 321.7:316.32

**Вонсович С. Г.**

*Кандидат політичних наук, докторант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

## ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

У статті йдеться про цивілізаційний вимір політичних транзитів в контексті концепцій П. Сорокіна і О. Тоффлера; простежено зміну переходів в дискурсі традиційної, індустріальної і постіндустріальної цивілізації; акцентовано увагу на цивілізаційному переході, оскільки цивілізаційний рівень не є локальним, а найбільш універсальним, тому що охоплює різні суспільства.

Ключові слова: *перехід, політичний транзит, цивілізація, цивілізаційний вимір.*

З розпадом Радянського Союзу як країни і як (квазі)цивілізації знялося жорстке протистояння національно-державних утворень передусім за політико-ідеологічними параметрами і, навпаки, — інтенсифікувалися ідейно-дискурсивні аспекти трансформаційного процесу за культурно-цивілізаційними параметрами.

Для України проблема культурно-цивілізаційної визначеності має свою актуальність і гостроту та зумовлюється двома обставинами. По-перше, за прогнозами філософів і політологів (С. Гантінгтон, С. Кримський, Ю. Павленко) цивілізаційна складова, включаючи й культурну, а також політичну ідентичність, буде відігравати все більш важливу роль у майбутньому і світ буде складатися значною мірою під впливом взаємодії семи або восьми головних цивілізацій. По-друге, кордон між західноєвропейською і російською (євразійською) цивілізаціями проходить по території нашої країни.

Цивілізаційний підхід до аналізу соціально-політичних процесів був започаткований працями М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, П. Сорокіна, Й. Хейзенги, К. Ясперса.

Осмислення тенденцій інволюційних переходів, особливостей трансформаційного розвитку націй-держав та збереження їх ролі на світовій арені при змінності інститутів, ролі культури та цивілізаційного поділу сучасного світу дістало відображення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників і є найбільш перспективним у сенсі їх подальшої розробки. Зокрема їх розвивають О. Антонюк, В. Бабкін, У. Бек, О. Білорус, В. Геєць, Г. Дашутін, Г.ж. Колодко, Е. Кочетов, С. Кримський, В. Кувалдін, М. Михальченко, С. Павленко, В. Смолянук, С. Хантінгтон, В. Шейко, М. Шепелев та ін.

Проблеми співіснування різноманітних культур та пошук перспектив розвитку сучасної цивілізації залишаються в центрі уваги світової наукової спільноти одночасно з дослідженнями сутності перехідних процесів, трансформацій сучасного світового і регіонального політичних просторів. Тому культурологічний та цивілізаційний підходи до дослідження трансформаційних процесів набувають особливо важливого значення й актуальності.

Серед досліджень вітчизняної науки проблеми цивілізації, культурно-цивілізаційного підходу розглядалися в працях філософів, культурологів і політологів А. Бичко, І. Бичка, В. Базилевського, В. Воловика, П. Гнатенка, В. Горського, Г. Касьянова, О. Корха, С. Кримського, О. Кульчицького, В. Литвина, М. Михальченка, В. Пронякіна, Т. Ячук та ін.

Останнім часом проблема цивілізаційного процесу та місця в ньому України одержала певне висвітлення в колективній монографії вітчизняних учених Ю. Павленка, Ю. Пахомова, С. Кримського. Автори, зокрема, зазначають, що контури бачення цивілізаційного процесу визначаються, по-перше, внутрішньою цілісністю соціокультурних проявів, які реалізуються лише в межах конкретної цивілізації (спираючись на О. Шпенглера. — С.В.), і, по-друге, взаємодією конкретних цивілізацій у синхронному та діахронному планах. У монографії «Цивілізаційний розвиток людства» цивілізаційний підхід розглядається в аспектах стадіальності, полілінійності і соціокультурної дискретності. Як бачимо, даний вектор досліджень вирізняється своєю широтою. Однак, проблема політичного транзиту в рамках цивілізаційного розвитку вважається особливо актуальною для перехідних суспільств, зокрема України, і тому потребує належного дослідження.

Визначаючи наукові виміри транзитологічних процесів, зупинимося, насамперед, на цивілізаційному вимірі. Розпочнемо з того, що осмислення відносин традиційних цінностей і сучасної цивілізації, та визначаючи контекст цих відносин варто, на нашу думку, ввести таке поняття як «перехід історичних процесів». Саме ставлення до традиційної культури в історії не було сталим. Адже раніше, крім традиційної культури, нічого не було. Це була культура в цілому. Однак з історичним розвитком виникають нові рівні, прошарки. Вони або входили в традиційну культуру, а бо ж утворювали якісно новий рівень, який унеможлиблював існування традиційних цінностей та витісняв їх на периферію. В результаті уже на пізніх етапах історії, коли культура розвивалася на основі світських цінностей, урбанізаційних процесів, друкованої культури, нових комунікаційних технологій, тобто культура розвивалась в сучасному значенні цього слова, традиційні цінності то згасали, то відновлювалися. Таким чином, навіть в межах ХХ століття можна було спостерігати ці флуктуації. Але особливо різко змінюється ставлення до традиційних цінностей в ситуаціях переходу. Е. Дюркгейм, наголошуючи на відношеннях традиційної культури і цивілізації в перехідних ситуаціях, називає їх ситуаціями аномії або соціальної аномії.

Серед шеруги впливових мислителів, які займалися розвідкою перехідних ситуацій в соціально-політичній царині важливу роль відіграли П. Сорокін і О. Тоффлер. Наприкінці 1950-х років П. Сорокін запропонував формулу переходу як характеристику ХХ століття: «увесь наш суспільний культурний і особистий спосіб життя, — писав він, — знаходиться у стані трагічного і епохального переходу від вмираючої чуттєвої культури величю вчора до наступаючої нової культури творчого завтра» [1, с.11].

Знаменно, що використання терміна «перехід» у науковому вжитку вперше було здійснене не культурологами і теоретиками цивілізації, а дослідниками архаїчних і традиційних культур. У цьому плані заслуговує уваги дослідження А. ван Геннепа «Обряди переходу» [2].

Очевидно, що час від часу в історичних соціально-політичних процесах відбуваються феномени, як-то: розрив, криза, мутація, злам, вибух, біфуркація і т. д. Дослідники даного явища називають його по різному. Так, у Е. Дюркгейма це анемія, Е. Пафській використовує поняття «мутація», М. Фуко — розрив, Ю. Лотман — вибух [3, с.50]. Мабуть, на певному соціально-історичному етапі відбувся перехід від розвитку на рівні традиційної культури до розвитку на інших рівнях культури.

Використовуючи поняття «перехід», маємо на увазі не першопочатковий перехід чи розрив з традиційною культурою, а перехід, який мав місце на пізніх етапах цивілізації (XIX- XX століття), коли в містах постає маса як результат розпаду стійкого світу сім'ї, традиційних релігійних цінностей і політичних основ. Саме міста стають тими матрицями, де формуються і набувають свого розвитку масова культура і масові форми споживання [4, с.47]. В стані хаосу і нестабільності виникає потреба у зверненні до елементів традиційної культури, які постають у трансформованих, невпізнаних формах.

Отже, стосовно перехідних ситуацій, мова може йти про протиріччя у розвитку цивілізацій, про такі ситуації, коли виникає неминуче звернення до традиційних цінностей, які спроможні на виконання таких функцій, що неможливо зреалізувати іншим шляхом. Тому виникає потреба в їх відродженні і активізації. Однак, у цьому випадку перебіг соціально-політичних процесів відбувається за логікою циклу.

Із пізніх мислителів, які звернули увагу на перехідні процеси, що відбувалися у XX столітті, привертає увагу дослідження О. Тоффлера [5]. Для нього унікальність і особливість XX століття полягає у переході від індустріальної до постіндустріальної цивілізації. Перехід включає зміну циклів, що визначають, власне, його тенденцію. Концепція О. Тоффлера дозволяє глибше і точніше усвідомити функції традиційної культури як у перехідні епохи, так і в період, у якому сьогодні живе людство. Один із моментів тоффлерівського підходу засновується на висновку, що багато протиріч XX століття породжені зламом індустріальної цивілізації, генезис якої припадає на XVII століття. Тріумф цієї цивілізації продемонстрував саме Захід, щоправда, процеси її розвитку виходили за межі периферійного Заходу. Отож, злам індустріальної цивілізації знаменує собою перехід до нової цивілізації. Як наслідок, згасання індустріальної цивілізації відбувається паралельно народженню нової цивілізації, «постіндустріальної». За цього у межах індустріальної цивілізації виникають і зміцнюються нові соціально-політичні інститути, конститууються соціальні групи і спільноти, формуються специфічний менталітет, ціннісні орієнтації, духовні процеси. Їх становлення відбувається на фоні розпаду традиційної картини світу, що, (за О. Тоффлером) передуює індустріальній землеробській цивілізації.

Власне традиційні цінності виникають в переході першої хвилі цивілізації. Це підтверджується дослідженнями із царин етнографії та фольклористики, де в обрядах і ритуалах прослідковується аграрна

ментальність. З цього приводу М. Мосс, досліджуючи аграрні культури, передусім ритуал жертвоприношення, робить акцент на землеробській основі релігії, в тому числі, християнства [6, с.81]. Тому, нас не дивує висновок М. Мосса про те, що «християнська уява вибудовувалася за давніми кресленнями» [6, с.99]. Якщо продовжити думку О. Тоффлера, то перехід від традиційної до принципово нової культури, яку можна було б назвати «сучасною», співпадає з переходом від землеробської до індустріальної цивілізації. Що ж стосується Західної цивілізації, то він (перехід) здійснюється у XVII столітті, який історики ототожнюють з початком нового часу. Відповідно попередні два століття, які позначаються як Ренесанс, можна репрезентувати як ситуацію переходу або протопереходу. Власне саме Ренесанс як перехід від середньовічної культури до нового часу розглядаються також і у працях інших дослідників [7, с.16].

Характерним для такого переходу є те, що аграрні відносини і сільський уклад змінюються на міські форми життя. Відбувається складна і суттєва трансформація, за якою з цього часу місто стає домінантою, яка ініціює інші форми життя. Результатом переходу стає поява індустріальної цивілізації. З виникненням індустріальної цивілізації цінності «землеробської цивілізації» витісняються на периферію. Таким чином, в історії ми маємо справу з наявністю переходу. Перехід набуває форми конфлікту і протягом усього Нового часу є реальністю. Навіть на Заході середньовічні форми життя зберігаються в окремих середовищах аж до XIX століття.

За О. Тоффлером виходить, що індустріальна цивілізація співпадає з відрізком соціально-політичного розвитку, який позначений дослідниками як Новий час. А «землеробська цивілізація» і все те, що їй передує — це середньовічна цивілізація. Однак, землеробська цивілізація є довготривалою. Власне це вся людська історія, аж до XVII століття. Щодо індустріальної цивілізації, яка приходить їй на зміну, то вона триває всього декілька століть. Таким чином, довготривалість кожної нової цивілізації скорочується. Зазначимо, що із встановленням станово-класових відносин людина відчуває за собою свободу і моральне право, які санкціоновані сакральними силами буття, на незгоду із публічною владою, на моральний осуд державного режиму, а то й на відкрити йому непокору. Вперше відбувається протиставлення людини і державності, системі соціальних інститутів, комплексу традиційних установок й уявлень. За цього перехід від ранньокласової стадії

розвитку суспільства до станово-класової в площині духовності відповідає тим фундаментальним світоглядним змінам, які відобразилися в ідейних течіях «вісьового часу».

Виникнення, у результаті переходу, індустріальної цивілізації пов'язане з конфліктом, оскільки вона змогла розвиватися лише у тому випадку, коли руйнувалися інститути і цінності, що визначали механізми функціонування землеробської цивілізації. Якщо це стосувалося особи, то її залежність від етносу, общини, стану, сім'ї, цеху, колективу у будь-якій його формі, що характерна для землеробської культури, має бути подолана.

В індустріальній цивілізації відбувається перехідний процес, результатом якого виступає індивідуалізація, виокремлення особистості. У землеробській цивілізації відносини між батьками і дітьми були патріархальними: люблячі батьки, а діти шанобливі і слухняні. Із капіталізацією виробництва і суспільства, » з розвитком фабрик і мануфактур в деяких промислових губерніях авторитет старших занепадає» [8, с.72].

У процесі переходу для індустріальної цивілізації характерною є радикальна зміна картини світу із властивими їй просторово часовими відносинами. Своє життя людина вже не пов'язує з етносом і селом. Урбанізаційні процеси втягують її в новий простір.

Незважаючи на перехід до індустріальної цивілізації, що став очевидним вже у XIX столітті, в її межах виникає і поширюється внутрішнє протиріччя між процесами відокремлення індивіда і утворенням анонімних масових спільнот, частиною яких стає сам індивід. Пізніше ця обставина слугуватиме однією з підстав тоталітарного переходу у традиційних суспільствах. В якості такого масового суспільства виступає міське населення. Саме у містах формується новий стан людини, адже тут розірвані традиційні зв'язки і зруйнована солідарність груп. »Розрізнені люди залишаються кинутими на одинці зі своїми потребами: у джунглях міст, у пустелях заводів, у сірості контор, ці багаточисельні атоми, ці множинні частки збираються в нестійку вибухову суміш» [4, с.50]. За такої ситуації суттєвий вплив на масу здійснюють засоби масової комунікації. Водночас відбувається перехід від культури слова до культури впливу наочних образів взагалі та до візуальної культури зокрема. Очевидно, це сприймалося як криза друкованої культури, якою багато було зроблено для формування особистого пласта культури, для утвердження індивідуального критичного мислення. Проте візуальні засоби

комунікації цей пласт культури стирають. »Подібно до того, як книгодрукування створило базу критичному мислення, радіо і телебаченню забезпечують технічну базу автоматичному мисленню, наслідки якого важко передбачити. Трансляючи масову культуру, масова комунікація руйнує сформовані друкованою книгою основи» [4, с.55].

Формування нових орієнтацій індустріальної цивілізації — зворотна сторона руйнування і витіснення на периферію традицій, характерних для землеробської цивілізації. У XX столітті таке ж руйнування і витіснення (на цей раз — індустріальної цивілізації) буде здійснюватися протягом переходу до постіндустріальної цивілізації.

Власне, як з'ясувалось, індустріальна цивілізація, що виникла в атмосфері прогресу і оптимізму, не вирішила поставлених перед нею завдань, більш того — утворила нові протиріччя. До того, поки суспільствам, які входять в індустріальну цивілізацію, сприяв успіх, вони були стабільними і перспективними, демонструючи еталонну модель розвитку для всього людства. Однак, в середині XX століття індустріальна цивілізація починає сприйматися вже інакше. В ній все більше дослідники відзначають, а потім й констатують настання кризової ситуації; поступове, хвилеподібне, входження у кризовий стан. Ознаками такої кризи називають споживацтво, психологічну депресію, злочинність, виснаження енергетичних і природних ресурсів, інфляцію, екологічні проблеми, відчуження, самотність, бюрократизм тощо. [5, с.530] Загалом, індустріальна цивілізація перетворює планету в гігантську фабрику, провокуючи катастрофічні глобальні екологічні наслідки. Виходить, що дана цивілізація загнала людство в глухий кут, що й констатують постмодерністи.

Якщо XIX століття є часом об'єднання людства під егідою Західної індустріальної цивілізації, то XX століття — час пошуків форм співіснування в рамках цієї макросистеми різних цивілізацій і народів, »перманентних переходів», пошуків, відзначених трагедіями Великої війни, встановленням і падінням тоталітарних режимів, численних регіональних конфліктів.

Тому ситуації переходу до нової цивілізації, коли наявним є розпад попередньої, активізуються цінності тієї цивілізації, які були піддані руйнуванню і здавалося б вже й перестали існувати. Якщо мова йде про індустріальну цивілізацію то, руйнуючи цінності індустріальної цивілізації, вона одночасно сприяла реабілітації і виникненню цінностей в межах землеробської цивілізації. Так, стверджуючи, що цивілізація

третьої хвилі тобто, постіндустріальна цивілізація, виникає на основі руйнації індустріальної цивілізації або цивілізації другої хвилі, О. Тофлер прогнозує повернення до минулого, а точніше, до цивілізації першої хвилі, або до землеробської цивілізації. За цього, «за багатьма ознаками цивілізація третьої хвилі несе в собі риси подібності до першої хвилі, зокрема, можна назвати децентралізацію і зменшення масштабів виробництва, відновлення джерел енергії, деурбанізацію, роботу на дому» [5, с.537].

Ось чому багато сучасних інновацій обернені до минулого. Зокрема, » у найбільш розвинutih суспільствах третьої хвилі ми зустрічаємось із явищами, які викликають відчуття *deja vu*, які мають привабливість патріархального минулого. Дивним є те, що цивілізація першої і третьої хвилі більше схожа між собою, ніж із цивілізацією другої хвилі; іншими словами — вони є схожими » [5, с.538].

Такою є логіка переходу від однієї цивілізації до іншої. Початок нової цивілізації пов'язаний не стільки із зародженням принципово нового, ще не існуючого, а зумовлений регресом, поверненням до тих форм, які, здавалося б, вже встигли продемонструвати свою консервативність у попередній цивілізації.

Дійсно, творінням індустріальної цивілізації стала «масова» культура, яка демонструє уніфікацію і стандартизацію культурних цінностей, виходячи за межі суспільств, культур, етносів і субкультур. Надзавданням індустріальної цивілізації була інтеграція індивідів на засадах не культури чи цивілізації, етносу чи групи, а колективних стереотипів. Криза такої цивілізації пов'язана із актуалізацією картини світу як в її етнічних, так і культурних та субкультурних формах. Найбільше така криза є відчутною у прояві кризи масового виробництва і споживання та процесу початку диференціації та соціалізації. Зростаюча «різноманітність реального споживання, цінностей і стилю життя у суспільстві третьої хвилі перестає бути масовою» [5, с.377].

Таким чином, перехід також відбувається і на цивілізаційному рівні. Такий перехід відрізняється від переходу на рівні культури, етносу, суспільства, групи, тощо. Власне зроблений нами акцент на цивілізаційному переході тому, що цивілізаційний рівень не є локальним, а найбільш універсальним, оскільки він охоплює різні суспільства. Водночас, очевидним є й те, що поняття «цивілізація» часто вживається як синонім культури. Звичайно, це питання є дискусійним, однак, коли мова йде про перехід на цивілізаційному рівні, то передбачається, що він охоплює і

інші рівні. Взагалі, поняття «цивілізація» доцільно вживати в множині, оскільки не існує однієї цивілізації, а є багато цивілізацій, у тому числі таких, які існують паралельно.

На межі XX — XXI століття спостерігається перехід від епохи модерна до епохи постмодерна, чи від Нового часу до пост-Нового часу [9, с.21]. Але проблема полягає в тому, що ситуація кінця XX століття повторює ситуацію його початку. До певної міри можна вважати, що усе XX століття є перехідним. Однак у відповідності з іншими підходами, традиційна культура не передувє цивілізації, не зникає з її виникненням, а формується і функціонує в її межах. Можливо, існують більш традиційні і менш традиційні цивілізації. Деякі цивілізації відходять від традиційних цінностей, в інших цивілізаціях інновації здійснюються в межах традиційних цінностей. Для розуміння характеру переходу, який мав місце у XX столітті, ми використовували концепцію О. Тофлера, за якою прослідковується традиція циклічності, що мала місце в гуманітарних науках. Однак, тофлерівська концепція, мабуть, зрозуміла лише на фоні розробленої П. Сорокіним концепції соціокультурної динаміки. О. Тофлер акцентує увагу на перехідних процесах, але він уникає механізму повтору довготривалих історичних процесів. Тому він визначає сутність нової цивілізації досить важко. Натомість П. Сорокін прогнозує у майбутньому те, що в історії вже відбулося в історії. За П. Сорокіним, в історії то здійснюється секуляризація, то знову відбувається повернення до сакральних цінностей. За цього в циклічному процесі остання фаза циклу, що повторюється, повертається до першої фази і цикл розпочинається знову, проходячи той самий шлях, який він пройшов до цього [1, с.90].

Зазначимо, що переходи пронизують напрями шляхів розвитку як західної, так і східної цивілізацій. XX сторіччя наочно продемонструвало крайню поляризацію як західного, товарно-ринкового, так і східного, державно-планового принципів організації економічного життя, що зумовило настання кризового стану. Для прикладу. Вихід з кризового стану та його подолання було пов'язано із переходом, що доповнював ринкові регулятори в економіці державними елементами планування, орієнтацією на концепцію Дж. Кейнса, що стала ідейною основою «Нового курсу» Ф. Рузвельта. Концептуально цей підхід спирався на наробки німецької економічної школи XIX ст. з її ідеєю соціальної солідарності в межах єдиної держави. Проте політика націонал-соціалістів, що засновувалася на расистській квазіміфологіч-

ний ідеології, зумовила крах цього режиму і перехід до атлантичного варіанту реорганізації глибинних засад західного суспільства.

Незважаючи на те, що історична епоха, географічні умови, етнічне і соціокультурне середовище накладають істотний відбиток на перебіг транзитивних періодів в тих чи інших країнах і на різних етапах їхнього розвитку, сам феномен транзитивності є для людського суспільства загальною властивістю. Його детальний розгляд у логіці сходження пізнання від абстрактного до конкретного та з використанням методології цивілізаційного виміру потребує попереднього визначення дослідницької позиції.

### Список використаних джерел:

1. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права, и общественных отношений. — Санкт-Петербург: Изд-во РХГИ, 2000, 1054 с.
2. Геннеп А., ван Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов/Пер. с франц. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. — 198 с.
3. Хренов Н. А. Переход как повторяющееся явление в истории культуры: опыт интерпретации//Искусство и наука об искусстве в переходные периоды истории культуры/Отв. ред. Хренов Н. А. — М.: Гос. И-нт искусствознания, 2000. — С. 14–69.
4. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс./Пер. с фр. — М.: «Центр психологии и психотерапии», 1998. — 480 с.
5. Тоффлер Э. Третья волна. — М.: АСТ, 2010. 784 с
6. Мосс М. Очерк о природе и функции жертвоприношения//М. Мосс Социальные функции священного. — Спб.: Евразия, 2000. — 448 с.
7. Лосев А. Ф. Эстетика возрождения. Редакция философской литературы/А. Ф. Лосев. — М.: Мысль. 1982. — 623 с.
8. Семевский В. И. Домашний быт и нравы крестьян во второй половине XVIII века/В. И. Семевский//Устой. — 1882. — № 2. — С. 63–107.
9. Козловски П. Культура постмодерна. — М: Республика. — 1997. — 240 с

Стаття надійшла до редакції 17.07.2013 р.

---

*Вонсович С. Г.* Цивилизационное измерение политического транзита

В статье идет речь о цивилизационном измерении политических транзитов в контексте концепций П. Сорокина и О. Тоффлера; прослежено изменение переходов в дискурсе традиционной, индустриальной и постиндустриальной цивилизации; акцентировано внимание на цивилизационном переходе, поскольку цивилизационный уровень не является локальным, а наиболее универсальным, так как охватывает различные общества. Ключевые слова: *переход, политический транзит, цивилизация, цивилизационное измерение.*

Vonsovych S. G. Civilizational dimension of political transit

Deals with the civilizational dimension of political transit in the context of concepts by P. Sorokin and O. Toffler; the transitions in the discourse of traditional, industrial and post-industrial civilization are revealed: the focus is laid on civilized transition because the level of civilization is not local, but the most universal, as it covers the various societies.

Keywords: *transit, political transit, civilization, Civilizational dimension.*

**Демократизація**

УДК 930.2:324:316.46

**Пащенко Ю. А***Апірант кафедри політології Донецького національного університету***СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПОБУДОВИ ІМІДЖУ  
ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРА У ВИБОРЧІЙ КАМПАНІЇ**

Автор досліджує сучасні технології побудови іміджу політичного лідера у виборчій кампанії. У роботі визначена сутність понять «технології» та «антитехнології».

Ключові слова: *імідж, виборча кампанія, технології та антитехнології побудови іміджу, передвиборча агітація, наблік рілейнз.*

Актуальність обраної теми дослідження обумовлена необхідністю виявлення головних технологій та антитехнологій формування іміджу політичного лідера у виборчій кампанії. Задля того, щоб на сучасному етапі розвитку науки досліджувати категорію «імідж» потрібно знати та апелювати основними прийомами, за допомогою яких створюється імідж. Дуже важливим постає процес планування виборчої кампанії, який включає в себе не лише побудову та просування іміджу кандидата на ту чи іншу посаду, а й вивчення стратегії та розробки виборчої кампанії опонентів. Отже, на авторську думку, у рамках дослідження процесу формування іміджу політичного лідера доречно розглянути засоби та прийоми, якими користуються політтехнологи для просунення політика у виборчій кампанії. Також окреме місце треба відвести дослідженню антитехнологій формування іміджу, адже у сучасному світі постійної конкурентної боротьби усі способи для перемоги виступають прийнятними, навіть, якщо вони не зовсім чесні та справедливі.

Бібліографія проблеми. Проблеми іміджу політичного лідера під різними кутами зору розглядали класики політичної думки Платон, Аристотель, Н. Макіавеллі, З. Фрейд, М. Вебер, Г. Лебон, Е. Вятр, Д. Істон, С. Хангтінтон.

Провідними фахівцями з формування іміджу вважаються американські фахівці Дж. Наполітан, Мет Різ, Тоні Шварц, Річард Верслін, Девід Герген, Дік Моріс; французський дослідник Жак Сегела; англійський вчений Гордон Ріс; німецький дослідник Герд Бехер. В працях таких західних дослідників як Е. Семпсон, М. Спілейна, Р. Фішера здебільшого мова йде про шляхи побудови позитивного іміджу лідера.

Російськими науковцями досить детально досліджувались питання побудови політичного іміджу. В останні роки стали відомими теоретичні та емпіричні дослідження, здійсненні російськими авторами: В. Шепелем, Т. Лебедевою, К. Егоровою-Гантман, К. Плешаковим, О. Шестопалом, К. Абашкіною, А. Жмиріковим, А. Ковлером, І.Кріксуновою та ін.

В Україні до питань іміджології зверталися В. Бебик, Д. Видрін, А. Гуцал, В. Королько, В. Моїсєєв, С. Недбаєвський, В. Полохало, Г. Почепцов, С. Телешун, та інші.

Виходячи з усього вищесказаного, ставимо перед собою наступну мету — показати основні технології та антитехнології формування іміджу політичного лідера у виборчій кампанії та їх значення для створення справді виграшного та дієвого іміджу політичного лідера.

Досягнення поставленої мети можливе шляхом вирішення наступних задач:

розкрити сутність понять «технології», «антитехнології» побудови іміджу та визначити їх основні функції;

проаналізувати основні етапи виборчої кампанії;

розглянути головні завдання виборчого піару та детальніше зупинитися на його різновидах.

Основні положення. Імідж політичного лідера активно спирається на виборчі технології. Виборчі технології представляють собою найбільш ефективні шляхи розв'язання завдань побудови іміджу політичного лідера. Виборчі технології допомагають кандидатам ефективно планувати виборчу кампанію, сприяють роботі над іміджем, підвищують рівень культури проведення виборів і політичної культури суспільства в цілому.

Термін «технологія» походить від двох давньогрецьких слів: «техно» — мистецтво, майстерність і «лого» — наука, знання, закон. У словниках технологію трактують:

1) **технології виборчі** — сукупність політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення

до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх об'єднання.

2) сукупність операцій, що здійснюються певним чином і у визначеній послідовності, з яких складається процес обробки матеріалу чи виробу.

Одними з перших в сучасній українській політології визначення політтехнологій запропонували Д. Видрін [1], який розглядає політичні технології як систему способів і шляхів досягнення бажаних результатів у політиці, та А. Пойченко [2], який проаналізував політику як діяльність щодо запобігання та розв'язання конфліктів і запропонував відповідні технології.

У широкому значенні під «технологією» розуміють сукупність прийомів, способів, методів і засоби організації й упорядкування доцільної практичної діяльності відповідно до мети, специфіки й навіть логіки процесу перетворення й трансформації того чи іншого об'єкта [3].

Сучасні соціально-психологічні методики допомагають створити зрозумілу мову образів, що легко сприймається, не вимагає великої інтелектуальної напруги, має значний емоційний потенціал. Стратегія іміджу політичного суб'єкта виступає в ролі раціонального механізму перетворення ірраціональних потенцій виборців на історично обумовлений політичний вибір суспільства. Не випадково американський спеціаліст зі створення іміджу Р. Прайс підкреслював, що «Виборець реагує на образ, а не на людину. Значення має не те, що є, а те, що проєктується, і не стільки те, що проєктується, скільки те, як виборець сприймає. Тому ми повинні змінювати не людину, а вироблене нею враження» [4].

Іміджмейкери, створюючи, аналізуючи і впроваджуючи політичний імідж лідера в суспільну свідомість, насамперед звертають увагу на фізичні, комунікативні, політико-психологічні дані лідера, оскільки особистісні характеристики мають значну емоційну прив'язку до аудиторії, легше проникають у масову свідомість і міцно засвоюються виборцями.

Крім природних чинників формування іміджу і завойованої в процесі попередньої діяльності більшої чи меншої популярності, деякі кандидати вдавалися до порад спеціалістів-іміджмейкерів. Широка аудиторія телеглядачів спостерігала, як Л. Кучма завів нову зачіску, відмовився від окулярів, співав зі сцени тощо. Можна згадати, що Б. Єльцин навіть танцював перед виборами. Білоруські іміджмейкери пішли ще далі,

створивши фільм «Земля під білими крилами», у якому О. Лукашенко підноситься в образі, як писала одна наша газета, «сонцеподібного вождя». Незважаючи на здавалося б незначущість подібних зовнішніх факторів, насправді (і це добре знають фахівці) вони справляють іноді величезний вплив на пересічного виборця, на його емоційну сферу [5].

У президентській виборчій кампанії 2010 року Ю. Тимошенко відмовилась від звичного для себе образу «залізної леді», яка постійно носить витримані костюми та зачіску у вигляді коси, й одягнула вечірню сукню та не раз з'являлася з розпущеним волоссям, що внесло в імідж кандидата в президенти тендітності та жіночності. На початку вересня 2013 року В. Янукович засвітився у новому для себе амплуа — підтягнутий, помолодівший, граючий у великий теніс. Такі знімки з'явилися у інтерв'ю з президентом в українському журналі «Олімпійська арена». Деякі політичні експерти стверджують, що цей піар-хід — це початок виборчого марафону на 2015 рік [6].

Останнім часом значно зросла роль особистості політичного лідера, його ділових і моральних якостей, рівень його популярності. З урахуванням маркетингової термінології можна сказати, що спостерігається підвищення ролі іміджевого фактора політичного лідера, зростає його вплив на електоральну поведінку.

Особливо актуальним стало питання про імідж харизматичного лідера, що впливає на громадську думку і політичні процеси в суспільстві. Фахівці твердять, що вчинки таких політиків найчастіше суперечать раціональній логіці, їх неможливо «прорахувати», вгадати, однак, ефективність діяльності харизматичного лідера завжди надзвичайно висока.

При цьому слід зазначити ще одну важливу обставину. Особистість, близька до харизматичного ідеалу лідера, допомагає всій партії здобути перемогу на виборах. Так, політичні оглядачі, підбиваючи підсумки виборів 2001 року у Великій Британії, справедливо відзначали, що лейбористи своєю перемогою багато в чому повинні завдячувати Т. Блеру, що «здійснив щось історично майже неможливе, як і його політичний партнер Б. Клінтон, що зробив переобрання своєї партії на новий термін неминучим після кількох років, коли здавалося, що це неможливо» [7].

В сучасній практиці політичного суперництва великого значення набуває використання технологій дискредитації конкурента або, як говорять політтехнологи, «зниження іміджу конкурента». Подібні способи й називаються антитехнологіями, які будуються на принципі незалежності політики від моралі. Ця робота ґрунтується на таких підходах:

ненав'язлива інформація про відомі й невідомі електоратові деталі негативного іміджу, порівняння поведінки конкурента з «нормальними» або «ненормальними» зразками поведінки, докази залежності його від певних осіб чи організацій, його підпорядкованість, залежність від зовнішніх впливів. Нарешті, антигероя порівнюють з негативними для виборців образами. Наприклад, у президентських виборчих кампаніях і 2004, і 2010 роках опоненти В. Януковича починали нагадувати електорату про помилки його молодості, тобто про його судимість.

Для формування відповідної громадської думки використовуються найрізноманітніші ЗМІ та паблік рілейшнз, але, в першу чергу, преса і телебачення. При цьому в країнах розвиненої демократії вже з'явилася цікава закономірність: кількість критичних матеріалів, спрямованих на зниження іміджу конкурента, в сумарному обсязі рекламних проєктів постійно зростає.

Політичні технології, що створюють негативний образ конкурента, спрямовані на те, щоб продемонструвати виборцям слабкі сторони опонентів. Нагодою для антиреклами можуть стати певні реальні вчинки та якості конкурента, що, звичайно, відповідним чином обігруються і доводяться до рівня переконливого викривального документа, принаймні для пересічного електорату. Серед них, наприклад, може бути недостатній досвід претендента; його певні негативні особисті якості, невдалі висловлювання; невиконання колишніх обіцянок чи негативні результати роботи на попередньому місці; прорахунки й помилки, що демонструють некомпетентність тощо.

Для зниження іміджу конкурента і створення негативної реклами використовуються різні методи, що у зарубіжних країнах одержали вже широке поширення і певне теоретичне осмислення. Найефективніше і, відповідно, найчастіше використовуються такі методи:

- метод «клапана», тобто переведення громадської думки з позитиву на негатив. Навіть найсильніші кандидати при вмілій атаці на них можуть виявитися в програвші;

- метод «живої мішені», тобто перенесення негативу з одного об'єкта на інший;

- метод «краплі», при якому постійна, систематична подача критичного матеріалу поступово створює у споживача інформації відповідний негативний образ;

- метод «підказки» як спосіб роботи з масовою аудиторією: демонстрація в явній формі знаків, що підтверджують вірність обраної

інтерпретації для конкретної ситуації. Підказка ніби виводить розуміння ситуації на заздалегідь заданий рівень;

— «резонансна технологія»: використання раптового інтересу масової свідомості до чогось. У цьому випадку мають на увазі два можливі варіанти розвитку ситуації: коли приходить підтвердження чуткам, що довго бродили, або коли реальна політична кон'юнктура вступає в протиріччя з образом лідера.

Виборчі технології передбачають цілеспрямоване управління політичною подією, включаючи планування виборчої кампанії при наявності певних учасників і необхідних ресурсів — фінансової бази, матеріально-технічного та інформаційного забезпечення.

Прийнято думати, що передвиборча кампанія починається з офіційної заяви тієї чи іншої особи про його рішення балотуватися на виборну посаду. Це не так. Передвиборна активність починається набагато раніше. Наприклад, команди і В. Януковича, і В. Кличко вже поступово починають працювати над іміджем своїх кандидатів у президенти на 2015 рік. Згадана заява потребує великої підготовчої роботи, яка включає вирішення багатьох питань: уточнюється ймовірність перемоги на виборах, ступінь підтримки виборцями, визначаються джерела мобілізації фінансових ресурсів, необхідних для проведення виборчої кампанії, виявляються можливості групи підтримки, її здатність забезпечити перемогу на виборах. Офіційна заява про прийняття рішення висунути свою кандидатуру на тих чи інших виборах переслідує багато різних цілей і покликане вирішити ряд завдань. Головними з них є наступні:

— у цій заяві кандидат звертається до виборців з поясненням, чому він прийняв рішення балотуватися на виборну посаду. Мета звернення — переконати виборців у тому, що тільки йому під силу зробити для них і для блага всього суспільства те, що інші можуть зробити не можуть;

— вже в даному зверненні до виборців позначаються ті конкретні проблеми, які потім будуть звучати в ході всієї виборчої кампанії, але більш масштабно і аргументовано. З приводу цих проблем будуть розгортатися дискусії з опонентами;

— виступаючи із заявою, претендент не упускає можливості похитнути або взагалі відбити бажання балотуватися у суперників. Тому він всіляко підкреслює свої сильні сторони: можливості зібрати достатні кошти на проведення кампанії, глибоке розуміння суспільних проблем і таке інше.

Навіть у моменти чисто технічні, формальні: вибір часу звернення з заявою, місця виголошення промови, вибір тих, хто в момент виступу буде оточувати кандидата, вирішення питання про те, який захід буде проводитися відразу після заяви, мають важливе значення у передвиборній боротьбі.

Після офіційної заяви кандидата про його включення в передвиборчу боротьбу починається широкомасштабна передвиборча кампанія. Завдання, які вирішуються в ході таких кампаній, численні і різноманітні. До них відносяться, зокрема, висування виборчої платформи кандидата. Це цілий пакет ясних для виборців положень, спрямованих на вирішення важливих проблем на рівні країни, а також проблем місцевого значення. [8]

Далі, в ході передвиборчої кампанії з допомогою всіх доступних засобів здійснюється широка реклама платформи кандидата. Виробляються і формуються стратегія і тактика передвиборчої кампанії. Стратегія — це концепція ведення виборчої компанії, її загальна спрямованість, що визначає порядок дій кандидата і його команди в реалізації поставлених цілей. Стратегічне планування передбачає: аналіз ресурсів (час, люди, фінанси); оцінка суперників; знання електорату. Тактика виборчої кампанії — це технологія виконання стратегічних завдань. Основні складові тактики виборчої кампанії: організаційна робота; графік кампанії; робота з виборцями; рекламна кампанія; організація фінансування кампанії. [9, с. 105]

Одним з найбільш важливих етапів виборчої кампанії є передвиборча агітація. Вона ведеться як кандидатами, так і представниками різних політичних сил за чи проти тих чи інших кандидатів, висунутих у встановленому законом порядку та зареєстрованих виборчими комісіями.

Передвиборча агітація — це комплекс широких пропагандистських заходів, спрямованих на обрання того чи іншого кандидата на посаду президента чи в депутати відповідного рівня і здійснюваних за допомогою засобів масової інформації, наочної агітації і публічної пропаганди. Передвиборча агітація може проводитися в наступних формах:

- через засоби масової інформації;
- шляхом проведення публічних передвиборних заходів, у тому числі зборів і зустрічей з виборцями, дебатів і дискусій, мітингів, походів, демонстрацій і таке інше;
- шляхом випуску і розповсюдження друкованих та інших агітаційних матеріалів.

Розглянемо деякі складові технології виборчих компаній. Політичний маркетинг — сукупність теорій і методів, якими можуть користуватися суб'єкти політики для того, щоб одночасно визначити свої цілі і програми для впливу на поведінку та вибір громадян. Таким чином, до політичного ринку були адаптовані теорії позиціонування, реклами, прямого маркетингу, дизайну. У системі політичного маркетингу значне місце займають технології паблік рілейшнз як різновиду комунікативної діяльності. Сьогодні технології PR супроводжують будь-яку соціокультурну, економічну, політичну акцію і заходи, орієнтовані на широкий загал, коли необхідні точна і всебічна оцінка стану масової свідомості і продумана діяльність відповідних служб з підготовки людей до сприйняття цих акцій і заходів.

Виборча інженерія — порівняльне дослідження виборчих округів і відповідне маневрування претендента з метою підвищення шансів на обрання. Зарубіжні політологи вважають, що для забезпечення успіху при маневруванні виборчими округами достатньо врахувати такі основні фактори: соціально-економічні умови у виборчому окрузі; рівень політичної культури, характер політичних традицій різних соціальних груп округу; особливості політологічної структури в регіоні; активність громадських організацій та об'єднань. [10, с. 153]

Технології формування іміджу повинні враховувати, що імідж приносить відчутний успіх, якщо він вписується в запити політичного ринку, його настроїв і соціальних очікувань виборців. [10, с. 302]

Маніпулювання електоратом. Одним з методів маніпулювання електоратом виступає метод контент-аналізу, широко застосовуваний у виборчих технологіях Заходу. Суть його полягає в тому, що здійснюють 10 операційних кроків:

- Вивчення епізодів (біографії, книги, написані претендентом).
- Вивчається центральна преса (провідні газети і журнали).
- Вивчається і аналізується опозиційна преса.
- Вивчається і аналізується «жовта» преса.
- Вивчається і аналізується оточення кандидата в депутати за місцем роботи.

— Вивчається і аналізується сім'я і сімейне оточення кандидата. Здобувається інформація в редакціях газет, журналів, провідних телевізійних і радіокомпаній, трьома способами: Шляхом особистих контактів, шляхом розвідки, тобто засилання працівника в об'єкт вивчення, шляхом несанкціонованого проникнення.

— Проводяться соціологічні опитування, за допомогою яких визначається відсоток голосуванн виборців за кандидата та його опонента.

— Проводиться аналіз всієї отриманої інформації і замовляються статті у провідних ЗМІ, а так само для виступів на телебаченні.

— Розголошення інформації за три доби до виборів, з таким розрахунком, що опонент не встигне зреагувати і відповісти. («Снігова лавина»). Вся друкована інформація, вночі, поширюється по всіх регіонах, як у поштові скриньки виборців (спам [spam] ®), так і викидається на центральних площах, бульварах, і т.п. місцях масового скупчення електорату. У ЗМІ «підмочують» репутація опонента. Для більшої ефективності «сніжної лавини» необхідно мати розвідників у виборчому штабі супротивника, щоб стежити за кожним кроком опонента, і знати про його наступну дію. Раптовість — головний козир політичних ігор. [11]

Жодна виборча кампанія не відбувається без використання піару різних типів. Піар — це створення іміджу і вплив на свідомість та підсвідомість за допомогою інформації. За допомогою піар-технологій можна викликати зацікавлення та завоювати довіру, адже усе суспільство тримається на інформації, яка є у людському мозку. Саме завдяки цій інформації можна досягати поставлених результатів. Інформація, створена та доставлена адресату з їх допомогою, надовго залишається в пам'яті, вона підштовхує до певних дій. Людині здається, що вона сама прийняла це рішення, виходячи з наявної у неї інформації. А довіра до рішення, прийнятого самостійно, набагато вища, ніж до нав'язаного.

Є багато різновидів піару: стратегічний, антикризовий, внутрікорпоративний і так далі. Іноді говорять про поділ піару за кольорами. Найчастіше мова йде про піар білий, сірий та чорний. «Білий» — це власне і є реклама кандидата на найрізноманітніших носіях інформації та у найрізноманітніших інтерпретаціях, навіть якщо це цілі теле- чи радіопрограми та газетні шпальти. Отже, кожен виборчий штаб розробляє «білий» піар для своїх білих і пухнастих кандидатів.

«Сірий» і «чорний» теж розробляють у кожному штабі. Однак ці думки застосовують проти конкурентів. «Сірий» піар — це та правда, яку конкуренти приховують про себе. «Чорний» піар — це відвертий, іноді аж до абсурдності, наклеп: найрізноманітніші брехливі повідомлення, «листи» чи «спогади» колишніх знайомих, покинутих дружин чи згвалтованих дам. Також ж до методів цього виду піар-технологій,

безперечно, можна зарахувати і нейролінгвістичне програмування та застосування технології 25 ого кадру. У деяких західних країнах використання технік НЛП у передвиборчих кампаніях законодавчо заборонено. У Росії та Україні ці прийоми активно застосовуються. До них належить насамперед установка — наказ: коли багато разів поспіль повторюють одну й ту ж фразу-обіцянку без додаткової аргументації. Ще один прийом — використання ефекту привязки до чужих досягнень та перемог. Серед інших нерідко використовують також створення ілюзії вибору, застосування певних слів, образів, фону.

За метою «чорний» PR має на увазі несумлінну комунікацію, здійснювану для того, щоб змусити публіку погодитися з точкою зору, що нав'язується, маніпулятивними засобами зміцнити зацікавлене ставлення аудиторії до комунікатора.

Популярність «чорного» піару можна пояснити досить легко і швидко. Під час передвиборної боротьби, практично кожен кандидат, має можливість, замовляти досить дорогі і презентабельні плакати, давати рекламу в ЗМІ, що викликає у виборців, тільки негативну реакцію.

У зв'язку з цим великі сили спрямовуються на формування не свого іміджу, а на дискредитацію опонента, що як виявляється приносить навіть більший успіх. Ця технологія набирає все більших обертів, адже за її використання не існує покарання, навіть у тому випадку, коли було можливо встановити осіб, які їх застосували, і навіть якщо такий спосіб не приносив успіху, його ніхто не залишав.

У «чорному» PR активно використовують міфотворчість — одну з форм побудови реальності, засновану на потязі людей до загадкового, містичного і нез'ясовного.

Можна сказати, що на сьогодні піар виступає досить вагомим внеском у побудову іміджу політичного лідера, адже саме через піар виборці можуть дізнатися якомога більше інформації про кандидатів на ту чи інше посаду. У цьому питанні важливо не забувати й про використання «чорного» піару, який може збити з пантелику будь-яку недосвідчену з цієї теми персону. Саме через «чорний» піар лідер втрачає частково, або повністю свій електорат. Тому, на авторську думку, в Україні необхідно запропонувати механізм, який би регулював використання подібних антиморальних прийомів у побудові іміджу. Наприклад, на законодавчому рівні закріпити певні рамки у використанні антитехнологій створення іміджу, а також особливу увагу приділити «чорному» піару, аж до розробки методів боротьби та покарання за його використання.

Отже, побудова іміджу політичного лідера постає складним та серйозним процесом, як для іміджмейкерів та кандидата на ту чи іншу посаду, так і для його опонентів. Задля створення дійсно виграшного іміджу, потрібно розробити план, за яким буде діяти вся команда політика — чітко сформулювати цілі та задачі виборчої кампанії, окреслити стратегію та тактику, визначити головні прийоми та технології для побудови іміджу політичного лідера, особливу увагу приділити п'ярат стратегії, як для своєї команди, так і для опонента на випадок атаки за допомогою «чорного» піару.

### Список використаних джерел:

1. Выдрин Д. Политика: история, технология, экзистенция / Д. Выдрин. — К.: Либідь, 2001. — 240 с.
2. Пойченко А.М. та ін. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання. — К.: УАДУ, 1997. — 92 с.
3. Моторнюк Т.М. Проблеми виборчих технологій / Т.М. Моторнюк // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Вип. 123 / 2011. Серія: Політологія. — Севастополь, 2011.
4. Политическая психология: Учебное пособие для вузов / Под общей ред. А.А. Деркача, В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева. — М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. — 858 с.
5. Почепцов Г. Имидж: от фараона до президента / Г. Почепцов. — К.: Адеф-Украина, 1997. — 328 с.
6. Имидж Януковича. Идеальный Я // Кореспондент, 2013. — № 36. — Режим доступа: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/1604584-korrespondent-imidzh-yanukovicha-idealnyj-ya>.
7. Петрикова Є. Деякі аспекти Формування іміджу політичного лідера / Євгенія Петракова // Політичний менеджмент. — 004. — № 2. — С. 109–120.
8. Королько В.Г. Основи паблик рилейшнз: Учебник для студ. ВУЗов / Отв. ред. Удовик С.Л. — М.: Рефл-бук; — К.: Ваклер, 2000. — 528 с.

9. Почепцов Г. Имидж-мейкер: Паблік рилейшнз для политиков и бизнесменов / Г. Почепцов. — К.: Рекламное агенство Губерникова, 1995. — 235 с.
10. Борисов Б. Л. Реклама і паблік рилейшнз. Алхімія влади / Б. Л. Борисова. — Рига, 1997.
11. Браун Л. Имидж — путь к успеху / Л. Браун. — С-Пб.: Питер, 1996—284 с.
12. Лікарчук Н. В. Політичний імідж: поняття та основні складові / Н. В. Лікарчук // Трибуна, 2003. — № 1. — С. 30–31.
13. Кочубей Л. Політичне лідерство і PR-діяльність / Л. Кочубей // Політичний менеджмент. Спеціальний випуск, 2006. — С. 187–188.
14. Шепель В. М. Имиджелогия / В. М. Шепель // Режим доступа: [http://www.psichology.vuzlib.net/book\\_o603\\_page\\_6.html](http://www.psichology.vuzlib.net/book_o603_page_6.html)
15. Полторак В. А., Петров О. В. Социологические ПИАР-технологии в политике: средство манипуляции или инструмент политического действия // Режим доступа: <http://www.spr.org.ua/arbejder.htm>.

Стаття надійшла до редакції 15.08.2013 р.

*Пащенко Ю. А.* Современные технологии построения имиджа политического лидера в избирательной кампании

Автор исследует современные технологии построения имиджа политического лидера в избирательной кампании. В работе определена сущность понятий «технологии» и «антитехнологии».

Ключевые слова: имидж, избирательная кампания, технологии и антитехнологии построения имиджа, предвыборная агитация, паблік рилейшнз.

*Pashchenko Julia.* Modern Image Building Technologies of Political Leader in Election Campaign

The author explores modern technology to build the image of a political leader in the election campaign. The paper defined the essence of the concepts of «technology» and «antitehnologii».

Keywords: image, election campaign, technology and antitehnologis of image building, public relations.

## Демократизація

УДК 321.6/.8

*Лавриненко Г. А.*

*Аспірантка кафедри політології Донецького національного університету*

### ДИЛЕМА ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИБІР

Стаття присвячена процесам демократизації, що охопили весь світ, аналізу наслідків та альтернативних форм виходу зі сформованої ситуації. Акцентується увага на розвитку політичної системи держав пострадянського простору. Зокрема, розглядається трансформація політичного режиму в Україні, надбання і втрати за період її незалежності.

Ключові слова: *демократизація, глобалізація, громадянське суспільство, суверенна демократія, просвітницький авторитаризм.*

На сучасному етапі розвитку світової політичної системи демократичні процеси охопили практично весь світ і займають пріоритетне місце в розвитку більшості держав. Демократичні принципи в класичному їх розумінні допомагають розвиватися відсталим державам і вдосконалюватися вже розвиненим країнам. Однак процес демократизації має і негативну сторону. Економічно слабкі держави, що розвиваються, потрапляють в залежність розвинених країн, які допомагають поширити і укоренити в них демократичні принципи. Україна за останні двадцять років свого розвитку також рухається у напрямку демократизації. Однак замість еволюційного розвитку держави спостерігався хаотичний рух політичних еліт, що супроводжувався постійними відкатами. Внаслідок чого Україна опинилася в затяжній політичній кризі, яка в подальшому спричинила і економічну. Визначення курсу подальшого розвитку є пріоритетним напрямком політики України, що обумовлює актуальність проблеми.

Питаннями демократизації та глобалізації, а також вибору альтернативних форм політичних режимів на пострадянському просторі займаються дослідники переважно з країн СНД. Захисниками демо-

кратичних перетворень є С. Ковальов, Л. Алексєєва, О. Подрабінек, А. Яковлев та інші, які виступають послідовниками західних однодумців, таких як А. де Токвіль, С. Хантінгтон, і прагнуть поширити і вкорінити демократичні ідеї і принципи в суспільстві. В якості опонентів виступають такі вчені, як В. Сурков, О. Чемшит, О. Макарекін, які займаються пошуком найбільш оптимального типу політичного режиму для держав на пострадянському просторі.

Мета даної статті полягає в тому, щоб проаналізувати позитивні і негативні наслідки демократизації, а також виявити найбільш ефективний політичний режим для ситуації, що склалася в Україні.

Демократія є найдавнішою і найпоширенішою у світі формою політичного режиму. Коріння її розвитку лежать ще в Стародавній Греції, в часи існування міст-полісів. Правлячий клас в той час становив близько 20% від загального числа населення в полісі, саме йому і належала вся влада. Він вирішував найбільш значущі питання внутрішнього функціонування і розвитку полісів, а також контролював ситуацію в зовнішній політиці.

У сучасній політичній науці трактування демократії асоціюється, насамперед, з громадянським суспільством. Його становлення відносять до епохи Просвітництва, в якій визначаються його основні риси:

- наявність частини суспільства, незалежної від держави (там, де це ще не було доступно, пропонувався рух до подібної автономії);
- забезпечення прав індивідів і, зокрема, права власності;
- дія безлічі автономних економічних асоціацій і ділових фірм, конкуруючих між собою, незалежно від держави [2, с. 43].

Новоєвропейська демократія, таким чином, вивела на новий рівень запозичену у стародавніх греків ідею і практику громадського облаштування. Домінуюче місце також відводиться активним вільним громадянам, їх свободу охороняє закон, але тут так само, як і в античному полісі, присутній елемент опори на дармовий ресурс і знедолену масу людей, які обслуговують расу панів. З тією лише різницею, що внутрішнє рабство замінюється зовнішньокolonіальним поневоленням [8, с. 33].

Держави Старої Європи контролювали свої колонії, а також збагачувалися за їхній рахунок. Коли їх влада перестала бути настільки ваговою, і вони втратили контроль над внутрішньодержавними процесами в колоніях, на світову арену вийшли США. Вони взамін на відмову від проведення соціальних революцій запропонували альтернативний

варіант розвитку держав «третього світу». Надаючи фінансову підтримку і поширюючи досягнення науково — технічної революції, США тим самим входили в довіру і закладали сприятливу основу для впровадження демократичних цінностей.

У сучасному світі поряд з поширенням демократії розвиваються і глобалізаційні процеси. Однак, ситуація складається двояким чином. З одного боку, процес демократизації виступає в якості єдиного об'єднуючого елементу, метою якого є дозволити країнам, як з високим, так і з середнім рівнем розвитку «спілкуватися однією мовою», володіти однаковими правами і в рівній мірі користуватися ресурсами, як матеріального, так і духовного характеру. З іншого — обсяги матеріальних ресурсів стали різко скорочуватися, а рівень їх споживання залишився колишнім. Для збереження рівня споживання пануючих країн необхідний черговий перерозподіл ресурсів. А для країн «третього світу», більшість населення яких знаходиться за межею бідності, таке становище стає критичним. У той же час, вони перебувають у повній залежності, від розвинених держав, які нібито надають їм допомогу, беруть участь у побудові громадянського суспільства, допомагають «триматися на плаву» і продовжувати процес державобудівництва. Статистика підтверджує даний факт. Так на 20% найбільш багатій частини населення планети (для підтримки функціонування громадянського суспільства) припадає 83% світового доходу, а на частку інших 80% — лише 17% [3, с. 33].

Таким чином, необхідно зауважити, що з часів процвітання давньогрецьких полісів нічого кардинально не змінилося. Частки правлячого класу в стародавні часи і найбільш багатого населення в сучасний період в процентному співвідношенні збігаються. І обсяг світового доходу, яким вони володіють, також залишається незмінним. Більшість населення як було, так і залишається на рівні виживання. Отже, людство живе за принципами демократії, які відповідають стародавньому часу.

До того ж, дані висновки наштовхують ще на одну думку. Розвинені держави, поширюючи демократичні принципи в країнах «третього світу» і надаючи їм підтримку, натомість отримують контроль над населенням та їх матеріальною базою. Вони диктують правила життя і вводять, так звані, «санкції за непослухання». Описувані процеси відображають елементи авторитарних тенденцій. У підсумку виходить, що демократія є не більше ніж прикриттям. А необхідність та умови її впровадження та розповсюдження стають виправдувальними елементами для жорсткого

контролю та регулювання розвитку країн «третього світу», що знову ж характерно авторитарним режимам.

Після розпаду СРСР держави, що раніше входили до його складу, почали новий виток своєї історії, а отже і розвитку. Таким чином, новостворені держави потрапили під приціл загрози впровадження демократичних тенденцій і загальних глобалізаційних процесів. Небезпека полягала в тому, що вони могли повторити долю країн колишніх колоній розвинутого світу. Однак пануюча верхівка не готова була до настільки радикальних змін і намагалася зберегти старий уклад і способи управління.

Розвиток більшості пострадянських держав відбувався за принципами, характерними періоду існування СРСР. Але на чолі стояла не партія, а президент. Методи ставали м'якшими, контроль слабшав. Таким чином, тоталітарний режим змінювався на авторитарний. Так, наприклад, у Білорусії жорстка авторитарна влада, а отже і державний контроль над усіма сферами життя зберігся і донині. А в Росії в перші роки існування молодшої держави спостерігалася «політична відлига». Влада змінила жорсткість на волелюбність, і, тим самим, державні інститути поступово почали втрачати контроль над діями населення. Але ситуація кардинальним чином змінилася з приходом до влади нового президента. Політика, що проводилася ним та його послідовниками, набула ознак авторитаризму.

Сценарій розвитку молодшої української держави перекликається з російським. Демократичні тенденції впродовж усього періоду незалежності поступово змінюються авторитарними. Однак, в порівнянні з Росією, частота змін в Україні перевищує в рази. Логічним буде обґрунтування цього факту з позицій того, що політичні еліти, які керували країною, практично щоразу змінювалися, що й зумовило різні способи управління державою в Україні.

Слід зазначити, що в РФ мають місце демократичні тенденції в розвитку держави. Однак вони носять досить специфічний і фрагментарний характер. З приходом до влади В.В. Путіна почала вибудовуватися нова модель політичного режиму — «суверенна демократія», яку іноді називають «керованою» або «вертикальною». Ця модель демократії передбачає відсутність реальної опозиції, що надає режиму «суверенної демократії» авторитарні риси, які переростають у режим особистої влади [4, с. 1277].

У свою чергу В.Ю. Сурков, який є захисником інтересів російської нації, трактує суверенну демократію таким чином: «... допустимим є визна-

чення суверенної демократії як способу політичного життя суспільства, за якого влада, її органи і дії, обираються, формуються і спрямовуються виключно російською нацією в усьому її різноманітті та цілісності заради досягнення матеріального добробуту, свободи і справедливості усіма громадянами, соціальними групами і народами, які її утворюють. Узавши курс на суверенну демократію, російське керівництво фактично проголосило подальшу демократизацію країни» [6, с. 76].

На противагу вищевикладеному В.В. Согрін писав: «Путін з моменту вступу на президентську посаду ... і своїм зовнішнім виглядом, і своєю поведінкою демонстрував політичну незалежність і непартійність, наполегливо стверджуючи стиль просвітницького авторитаризму. Авторитаризм проявляється у демонстрації політичної волі та визначальної ролі нового лідера у висуванні та схваленні всіх значимих державних рішень, просвітницький же характер авторитаризму вбачався в бажанні поєднати вождизм і державництво з лібералізмом, твердим неприйняттям реставраційних ідей» [7, с. 20].

Таким чином, авторитаризм глибоко вкоренився в політичній системі Росії. Він видозмінюється, рівень його прояву варіюється, однак нікуди не зникає. Демократичні тенденції також проникають в політичну систему РФ. Проте їх вплив дуже обмежений і контролюється з боку держави і, безпосередньо, правлячої еліти. Росія довгі роки заявляє про себе на світовій арені як про сильного партнера, гідного поваги. Даний успіх полягає в синтезі як демократичних, так і авторитарних тенденцій. Причому останні займають панівне положення, тим самим підтримують постійний порядок в державі, не дозволяють проникнути руйнівній силі, яка є побічним ефектом демократизації.

Ще відомі російські мислителі недавнього минулого І.О. Ільїн та О.І. Солженіцин десятки років тому попереджали, що вихід Росії з тоталітаризму (який вбиває будь-яку ініціативу в людині і в суспільстві) можливий тільки через авторитаризм — режим більш вільний, що дає, хоча і обмежені, але реальні можливості [4, с. 1277].

Що стосується України, то ситуація в ній на стільки мінлива, на скільки це може бути. Кожен новий президент з приходом до влади вибудовував свою модель державного функціонування і політичної системи. Однак курс на демократизацію формально залишався пріоритетним для кожного з них. Питання в тому, що кожен його бачив по-своєму. За часів правління Л.М. Кравчука демократизація проходила повсюдно і зачіпала всі сфери життєдіяльності українців. З

іншого боку, на сьогоднішній день це може здаватися тільки видимістю, оскільки на тлі пануючого протягом 70 років тоталітарного режиму будь-які зміни в бік зменшення контролю та пом'якшення влади можуть здатися демократичними.

З приходом до влади наступного президента ситуація в країні кардинально змінилася. Проект «демократична Україна», який був розпочатий першим президентом і підтриманий його послідовниками, формально зберігався. Проте в реальності Л. Д. Кучма ніякої підтримки для його здійснення не виявляв. Таким чином, дії політичної еліти нагадували лише імітацію демократичних процесів, яка в подальшому вкоренилася в якості моделі «імітаційної демократії». Політика, що проводилася Л. Д. Кучмою, більшою мірою підтримувала інтереси пануючої верхівки, представників великого капіталу. У цьому випадку тільки завдяки авторитарним методам управління можна було досягти бажаного результату.

В. А. Ющенко перед приходом до влади заявляв про себе як про демократичного кандидата на пост президента. Він орієнтувався на західні демократичні цінності і мав наміри поширити їх в українському суспільстві. Однак, коли він очолив пост президента, ситуація кардинальним чином змінилася. Він втратив підтримку серед своїх політичних соратників. Можливо, це пов'язано з тим, що крім нього, запровадження демократичних принципів у реальне життя більше нікого не влаштовувало. Люди, які підтримували його під час передвиборчої кампанії, також були представниками великого бізнесу. Усталена політична ситуація в державі була для них прийнятною. Вони по факту не хотіли нічого змінювати, їх влаштовували старі правила гри. Таким чином, політику, що проводилася президентом В. А. Ющенком, найточніше можна охарактеризувати як безрезультатну, оскільки до якісних змін вона не привела.

Четвертий президент України продовжив політику своїх попередників. Формально зберігаючи здійснення проекту «демократичної України», з перших днів він прагнув повернути всю повноту влади, колишній авторитет державного посту, який він обіймає, і довіру у свого оточення. Поставлені цілі можна було досягти тільки за умов повернення в управління державою авторитарних тенденцій. Саме вони забезпечили стабільність, контроль над процесами, що відбуваються в українському суспільстві, узгодженість дій правлячої політичної еліти. Як свідчить світовий досвід, для ефективного управління державою необхідна тверда рука, контроль і чітке встановлення правил гри. І всупереч про-

голошуваням курсам, все це характерно саме режимам з авторитарними тенденціями.

В цілому, в період трансформації, зміна соціально-економічного ладу вимагає інтенсивних реформ політичних інститутів. Адже за визначенням, політичний інститут — це впорядкований механізм взаємодії керуючих і керованих, «верхів» і «низів» суспільства, який тільки тоді ефективний, коли вкорінений в засвоєних суспільством не тільки писаних, але і неписаних нормах, зразках поведінки, ціннісних системах [1, с. 178]. Однак політика «імітаційної демократії», яка проводилася владою, забезпечила великий зазор між задекларованими реформами і реальним життям. Що, у свою чергу, не дозволило новим політичним інститутам витиснути старі, і призвело до досить суперечливих і негативних результатів задекларованих реформ. Відірваність влади від народу, її розрив із суспільством, стала основою «імітаційної демократії» [5].

Завдяки збереженню радянських інститутів, демократичний транзит в реальності виявився номенклатурним транзитом від соціалістичного авторитаризму до капіталістичного авторитаризму. Створюється таке враження, що двадцять років країну водили по колу і сьогодні, втративши час і частину стратегічних для ефективного економічного розвитку галузей, здійснивши перерозподіл власності між великими фінансовими групами держави, Україна прийшла в точку тих політичних традицій та інституцій, від яких весь цей час намагалася піти. У будь-якому разі, така була риторика декларації політиків і трьох президентів (Л. М. Кравчука, Л. Д. Кучми та В. А. Ющенка), а також нинішнього президента — В. Ф. Януковича [5].

Сталий в Україні за двадцять років незалежності політичний лад не сприяє формуванню і становленню громадянського суспільства, демократизації держави. Саме громадянське суспільство є тим суб'єктом політичного процесу, який формує політичний запит на демократію. Якщо громадянського суспільства в країні немає або воно в зародковому стані, то, відповідно, немає запиту на демократію. «Імітаційна демократія», в підсумку, дозволила керівникам проекту «демократична Україна» вибудувати режим з яскраво вираженими авторитарними тенденціями і під нього відповідне суспільство. Соціальна структура українського суспільства свідчить про це дуже красномовно: до 0,5% складають багаті і дуже багаті люди; до 9,5% — середній клас; до 90% — бідні, з них 14% складають жебраки [5].

Процентне співвідношення багатих і бідних, правлячого класу і всього іншого населення в Україні відрізняється від усього сучасного світу на 10%, що свідчить про кризовий стан української держави, наслідком якого є ще більший, нездоланий розрив між класами, а також помилковість обраного типу демократизації.

Враховуючи двадцятирічний досвід і схожість в побудові і розвитку держави з РФ, на думку автора, Україні необхідно перейняти досвід свого ближнього сусіда. Адже режим просвітницького авторитаризму дав позитивні результати. Українська держава також як і Росія несе на собі тягар радянського минулого. Безболісний та еволюційний розвиток можливий тільки за умов логічного переходу від тоталітаризму до однієї з форм авторитаризму. Як показала практика, стрибкоподібні переходи відразу до демократії призвели до гібридних форм, які дали руйнівний ефект для української держави. Статичний розвиток Росії став можливим завдяки наявності «жорсткої руки». В Україні ж такого не спостерігалось. Сильні лідери змінювалися слабкими, внаслідок чого згубні нововведення швидше проникали в державу, тим самим руйнуючи її зсередини.

У той же час необхідно не забувати про досягнення західних держав у процесах державотворення та демократизації. Так, наприклад, в системі американської демократії величезна увага приділяється розвитку громадянського суспільства. А враховуючи той факт, що в Україні воно знаходиться в зародковому стані, даний досвід може бути дуже корисним.

Можливо, чинному президентові вдасться утримати досягнуті результати і продовжувати розвивати державу в рамках обраного ним курсу, за допомогою найбільш ефективних для наявної ситуації методів і з урахуванням досвіду досягнень і невдач інших держав.

Підсумовуючи хотілося б відзначити, що демократія, всупереч усьому, — це позитивне явище. Проте непотрібно забувати, що світ розвивається, а отже і демократичні процеси повинні видозмінюватися, щоб відповідати вимогам сучасного світу. До того ж, демократизація і глобалізація — це тісно пов'язані між собою процеси. Але сьогодні ми часто спостерігаємо підміну понять. Адже сама ідея глобалізації є об'єднуючою. Вона передбачає рівність, загальність, однотипність. Однак, розвинуті держави, з метою контролю над країнами «третього світу», використовуючи авторитарні методи, намагаються насадити демократичні принципи, тим самим порушують основну ідею процесу глобалізації. Та ж доля може спіткати і Україну. Але щоб уникнути цього

вона повинна вибрати свій особистий шлях розвитку. Можливо, саме про-світницький авторитаризм зможе стати найбільш оптимальним режимом на шляху нинішнього розвитку України. Трансформаційні процеси, у свою чергу, повинні відповідати запитам суспільства і регулюватися владною верхівкою, оскільки неконтрольовані перетворення спричиняють руйнівний ефект і призводять до реорганізації та неузгодженості дій політичних інститутів. А будь-які видозміни політичної системи, які не мають чітко заданого курсу, повертають країну на десятки років назад. Внаслідок цього спостерігається відсталість у розвитку і незавершеність процесів трансформації в порівнянні з іншими країнами, які протягом даного періоду дотримувалися заздалегідь визначеного курсу і рухалися вперед. Таким чином, можливо саме синтез авторитарних тенденцій та досвіду здобутків інших країн допоможе Україні вийти з тривалої політичної кризи і надалі розвиватися своїм шляхом.

#### **Список використаних джерел:**

1. Бжезинский З. Стратегический взгляд. Америка и глобальный кризис/пер. с англ. М. Десятовой. — М.: Астрель, 2012. — 285 с.
2. Гражданское общество в эпоху тотальной глобализации/Науч. ред. И. И. Кальной; А. В. Горбань. — Симферополь: ИТ «Ариал», 2011. — 648 с.
3. Лисичкин В. А. Глобальная империя зла/В. А. Лисичкин, А. А. Шелепин. — М.: Форум, 2001. — 379 с.
4. Лутцев М. В. Суверенная демократия как вариант российского авторитаризма/М. В. Лутцев//Материалы всероссийской научно-практической конференции/Оренбургский гос. ун-т. «Политическое устройство России: актуальные вопросы политики реформирования». — Оренбург: ОГУ, 2010. — С. 1276–1281.
5. Радухин Ю. От Кравчука до Януковича: феодальный транзит [Електронный ресурс]. — Режим доступа: <http://hvylya.org/analytics/politics/ot-kravchuka-do-janukovicha-feodalnyj-tranzit.html>. — 13.12.2011. — 13:23.
6. Согрин В. В. Политическая история современной России. 1982–2001: от Горбачева до Путина./В. В. Согрин. — М.: ИФРА-М; Весь Мир, 2001. — 238 с.

7. Сурков, В.Ю. Национализация будущего. Параграфы про суверенную демократию/В.Ю. Сурков//Журнал «Эксперт». — 2006. — № 43 (537) — С. 20.
8. Чемшит А.А. Гражданское общество: от античной политики до заката глобализации/А.А. Чемшит//Вестник СевНТУ: Сб. науч. тр. — Вып. 136/2012. Серия: Политология. — Севастополь, 2012. — С. 32–35.

Стаття надійшла до редакції 29.07.2013 р.

*Лавриненко А. А.* Дилемма демократизации: украинский выбор.

Статья посвящена процессам демократизации, охватившим весь мир, анализу последствий и альтернативных форм выхода из сложившейся ситуации. Акцентируется внимание на развитии политической системы государств постсоветского пространства. В частности, рассматривается трансформация политического режима в Украине, достижения и потери за период ее независимости. Разрабатываются варианты внедрения альтернативных форм политических режимов. Делается предположение о перспективах дальнейшей трансформации политической системы Украины, синтезе различных подходов в управлении государством и возможности использования опыта других стран.

Ключевые слова: *демократизация, глобализация, гражданское общество, суверенная демократия, просвещенный авторитаризм.*

*Lavrynenko G. A.* The dilemma of democratization: ukrainian choice.

The article is devoted to the processes of democratization that swept the world, and analyze the effects of alternative forms out of the situation. Attention is focused on the development of the political system of post-Soviet states. In particular, the transformation of the political regime in Ukraine, achievements and losses for the period of its independence. Developed by options for the introduction of alternative forms of political regimes. The assumption is made about the prospects for the further transformation of the political system of Ukraine, the synthesis of different approaches in the management of the state and the possibility of using the experience of other states.

Keywords: *democratization, globalization, civil society, sovereign democracy, enlightened authoritarianism.*

---

Націологія

УДК 323.1

**Вітман К. М.***Доктор політичних наук, професор Національного університету «Одеська юридична академія»***РУСИНИ: ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ВІДМОВИ  
У ВИЗНАННІ НАЦІОНАЛЬНОЮ МЕНШИНОЮ  
УКРАЇНИ**

Досліджується сучасний етап самовизначення русинської етноспільноти, зокрема продовження боротьби за статус національної меншини з залученням міжнародної спільноти до звинувачень України в дискримінації русинів. Автор пояснює причини відмови у визнанні русинської етнічної групи національною меншиною України. Важливим завданням етнонаціональної політики України залишається притлумлення політичної складової національного самовизначення русинів, які називають себе русинською нацією, що мала власну державу та автономні утворення і вимагають від Києва їх відновлення. В той же час етнокультурні вимоги етнічної групи отримують позитивну відповідь, про що свідчить віднесення русинської мови до регіональних мов або мов меншин.

Ключові слова: *русини, національна меншина, етнічна група, автономія, етнонаціональна політика.*

Русинське питання в Україні залишається об'єктом пильної уваги політиків та науковців. Перших проблема національного самовизначення русинів хвилює в першу чергу тому, що загрожує національній безпеці та територіальній цілісності держави. Рік за роком вимоги русинів радикалізуються і не звертати увагу на прояви політизованої русинської етнічності влада не може, оскільки побоюється дезінтеграційних процесів на території компактного проживання русин в Україні. Науковці зі свого боку не можуть оминати увагою такі важливі етнополітичні процеси, що відбуваються в середовищі національних меншин та

інших етнічних груп України. Особливо, якщо етноспільноти вдаються до використання різноманітних правових та політичних механізмів задоволення своїх вимог та інтересів, несумісних з національними інтересами держави в етнополітичній сфері. Обов'язок етнополітологів відстежувати подібні тенденції, прогнозувати й моделювати їх перебіг. І звичайно ж, формулювати пропозиції й рекомендації з нейтралізації етнополітичних ризиків, що можуть серйозно дестабілізувати ситуацію в сфері етнонаціональних відносин України.

В контексті вивчення проблеми термін «національне самовизначення русинів» вжито не випадково, а навмисне. Хоча лідери русинського національного руху стверджують, що вони діють повністю в межах національного законодавства, порушення очевидні. Русини посиляються на Конституцію України, в якій передбачено обов'язок держави сприяти розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11) та Закон України «Про національні меншини в Україні», в якому закріплено гарантії підтримки розвитку національної самосвідомості й самовиявлення громадян України на рівних підставах (ст. 1) Підтримка, збереження та розвиток національної самобутності та самовиявлення означає, що держава не лише не чинить жодних перешкод для громадян будь-якої національності в питаннях національної самоідентифікації, збереження та розвитку етнокультурного середовища (вивчення та використання рідної мови, розвиток національних культурних традицій, сповідування релігії, створення національних культурних і навчальних закладів), а навпаки підтримує етнічне, культурне різноманіття, сприяючи задоволенню національно-культурних потреб громадян.

Русини переконані у протилежному, вже багато років поспіль звинувачуючи Україну у дискримінації представників етнічної групи за національною ознакою. Нещодавно очільник русинського руху, Д. Сидор, вкотре звинуватив Київ у етноциді, в дискримінації з явними елементами геноциду, апелюючи до «варварського невизнання русинського народу, його національності, заборони русинських шкіл і вивчення русинської мови» [1]. У зверненні русинських громадських організацій до міжнародних організацій «Про допомогу у припиненні дискримінації Україною національності «русин» викладені основні вимоги русинів. Представники етноспільноти звинувачують владу України в тому, що вона досі, ігноруючи принципи міжнародного права, офіційно не визнала національність «русин», «продовжує і навіть

посилиє розпочату Й. Сталіним в 1944 році насильну асиміляцію-українізацію карпатських русин в Закарпатській області» [2, с.8].

За твердженням русинів, ініціюють процес дискримінації начебто науковці НАН України, які на вимогу влади досі намагаються заперечувати існування окремої від українців національності «русини» і дотримуються сталінського гасла: немає русинської нації — немає русинської проблеми. Їх висновки беруть на озброєння державні службовці усіх рівнів, відмовляючи русинам у праві на національну самоідентифікацію, передбаченому етнонаціональним законодавством України [2, с.10]. Право вільно обирати та відновлювати національність закріплене ст. 11 Закону України «Про національні меншини в Україні»: примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності не допускається. Русини запевняють, що зазнають такого примушення ледь не щодня, називають дії влади з невизнання русинів дискримінацією за етнічною ознакою, яка повинна каратися законом. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», справді, забороняє рішення, дії або бездіяльність, спрямовані на обмеження особи або групи осіб за ознакою етнічного походження, якщо такі обмеження унеможливають визнання і реалізацію на рівних підставах прав і свобод людини та громадянина. Однак представники русинського руху шкодують про те, що антидискримінаційний закон і досі не працює на повну потужність в політичній площині і його норми не застосовуються для протидії дискримінації русинів. Відтак, лідери русинського руху називають Україну чи не єдиною державою, в якій вони зазнають дискримінації за етнічною ознакою.

Виникає питання, чому саме русини стали жертвою офіційної, як вони стверджують, дискримінації за етнічною ознакою? Адже інші етнічні групи не вважають етнонаціональну політику України щодо них настільки дискримінаційною. Проблема полягає в тому, що активність русинів містить елементи національного самовизначення і це є головною причиною того, що визнання етнічної групи національною меншиною, не відбувається. Процес національного самовизначення здебільшого супроводжується вимогами перегляду кордонів держави, у межах якої сформувалася (опинилася) нація. І він завжди загрожує етнополітичною дезінтеграцією, якщо оформлена нація користується підтримкою сусідніх держав або міжнародної спільноти. Косово є яскравим підтвердженням еволюції автономії до поки що невизнаної, але держави, яка утворилася внаслідок дезінтеграції Сербії. Тому українська влада

свідомо гальмує процес визнання русинської етнічної групи національною меншиною, реально оцінюючи ризики для етнополітичної безпеки України.

Теоретично кожен етнос у процесі етногенезу еволюціонує до нації, яка прагне територіально оформитися в суверенну державу. У спрощеному вигляді принцип національного самовизначення означає, що кожна нація має право на власну державу. Русини стверджують, що вони є нацією. Зокрема у вже згадуваному зверненні з приводу дискримінації русинів як приклад для наслідування подається Закон Угорщини від 1918 року «Про автономію русинської (рутенської) нації, що проживає на території Угорщини», прийняття якого домоглися свого часу русини. На підставі цього документу було створено русинську автономну республіку під назвою «Русинська Країна». Вона мала статус територіальної автономії у складі Угорщини, яка на той час вийшла із складу Австро-Угорщини. Представники русинів стверджують, що цим законом русинську націю було визнано політичною нацією, яка має право на самовизначення. А також встановлено, що розташовані на її території землі, ліси, надра, копальні і державні підприємства належать русинській нації в особі парламенту автономної Русинської Країни.

Дійсно, цей нормативно-правовий акт надав широку територіальну автономію русинам в місцях компактного проживання. Згідно з § 1 закону «русинська нація, що проживає на території Угорщини, має повне право на самовизначення в області управління своїх внутрішніх справ, юстиції, шкільних та освітніх справ, віросповідання, як з точки зору законодавства, так і з точки зору правління» [3, с.55–56]. Відповідно до § 3 документу, Русинська Країна вирішувала всі автономні справи через власні органи: законодавчим органом були Русинські національні збори, урядовими (виконавчими органами) Русинсько-Країнське міністерство та Русинсько-Країнське губернаторство. Це свідчить про те, що Русинська Країна в складі Угорщини мала доволі високий ступінь автономії. За усіма ознаками її можна охарактеризувати як національно-територіальну автономію. Цей різновид територіальної автономії надається частині держави, населеної здебільшого представниками певної національної меншини, і означає широку самостійність у вирішенні питань внутрішнього життя — не лише адміністративної, а й культурно-мовної сфери. На території національно-територіальної автономії, поряд із загальнодержавною, завжди офіційно використовується мова національної меншини.

Текст Закону Угорщини «Про автономію русинської (рутенської) нації, що проживає на території Угорщини» русинські громадські організації прикріпили до свого звернення, вказуючи на те, що воліли б мати такі широкі самоврядні права в сучасній Україні, як в Угорщині початку ХХ ст. Русинська етнічна група ніколи не приховувала того, що головним завданням її руху є не стільки визнання національною меншиною, скільки здобуття територіальної автономії в складі України, а отже і можливості вирішувати всі свої адміністративні та національно-культурні питання самостійно. Але це кінцева, чи все-таки проміжна мета русинського руху?

Проаналізуємо конкретні дії та акції. В 1991 році було проведено обласний референдум з відновлення автономії Закарпаття у складі України на тій підставі, що територія теперішньої області в різні часи входила до складу русинських автономних утворень. Оскільки це рішення не було імplementоване, русини вдалися до більш радикальних дій. В 2008 році на Другому конгресі підкарпатських русинів було проголошено створення автономної республіки під назвою «Підкарпатська Русь» у складі України. Конгрес документом під назвою «Акт проголошення відтворення русинської державності» звернувся до влади України з вимогою до 1 грудня 2008 року оголосити територію Закарпаття автономною республікою та перейменувати її в «Підкарпатську Русь». Прикметно, що лідери русинського руху на Конгресі апелювали до того, що русини мають «всі підстави перед нащадками і предками відновити свою державність, яка де-юре існує» [4, с.9]

Також вони попередили органи влади, якщо Україна й надалі ігноруватиме вимоги русинської нації і не вирішуватиме позитивно питання русинського самовизначення, русини шукатимуть інших шляхів. Яких саме, стало зрозуміло пізніше — 2011 року лідер русинського руху, Д. Сидор застеріг українську владу з приводу того, що після багатьох років марних вимог щодо задоволення своїх прав «русинський народ має право зі зброєю в руках захищати свою свободу» [5]. Відповідні акції та заяви було розцінені як загроза національній безпеці та територіальній цілісності України. Київ побачив у діях політизованої етнічної групи ознаки етнополітичної дезінтеграції держави і обрав наступну стратегію протидії цим деструктивним проявам. Перший рівень — це рівень етнонаціональної політики. Для того, щоб знеохотити русинів реалізувати свої погрози — не дати етноспільноті жодних правових підстав для формування територіальної автономії, вона не отримує навіть правовий

статус національної меншини в Україні, офіційно залишаючись субетносом української нації.

На перший погляд прагнення русин називатися національною меншиною цілком обґрунтоване, вмотивоване і не несе жодних загроз національній безпеці України. Згідно з положеннями Закону України «Про національні меншини в Україні» вони є громадянами України, стверджують, що не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. Але у випадку з русинами Україна активно користується недоліками свого етнонаціонального законодавства. Як ми вже згадували в попередніх працях, будь-яка етнічна група може оголосити себе національною меншиною, посилаючись на почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою. Однак це не означає автоматичного поширення на її представників законодавства про захист прав національних меншин. Адже нормативно-правова база України не передбачає ведення реєстру національних меншин України, як і будь-якого іншого документа, який містив би офіційний перелік етнічних груп України. Це дозволяє Києву нейтралізувати вимоги русинів, посилаючись на відсутність каналу ідентифікації національних меншин в Україні. Як відомо, спроба надання русинам цього статусу шляхом прийняття Постанови Верховної Ради України «Про русинів в Україні» № 7242 2010 року провалилася, в першу чергу через етнополітичну безграмотність цього документа, яким пропонувалося надати русинам одночасно статус корінного народу та національної меншини.

Другий рівень протидії політизованій русинській етнічності полягає в нейтралізації активності етнополітичного менеджменту русинського руху, шляхом притягнення його представників до відповідальності за посягання на територіальну цілісність та недоторканність України. Його очільника Д. Сидора за дії та заяви, що містять ознаки сепаратизму, було засуджено до 3 років ув'язнення умовно. Однак це не вплинуло на політичну активність громадського діяча, який продовжує наполягати на вимогах русинів до влади України. Їх суть, як і раніше, зводиться до наступних двох пунктів:

надання статусу національної меншини;

формування на території компактного проживання русин (в Закарпатській області) широкої територіальної автономії.

Русини воліють самостійно вирішувати питання власного врядування, адміністрування, національно-культурного та соціально-економічного

життя. Цього Україна допустити не може з кількох причин. По-перше, русини кількісно не домінують в Закарпатській області, яку планують автономізувати. За даними перепису населення, більшість в області становлять українці — 80,5%, найбільшими національними меншинами є угорці — 12,5%, румуни — 2,6% та росіяни — 2,5% [6]. В результаті задоволення вимог русинського руху, ці етноспільноти опиняться в меншинному, дискримінованому становищі. Офіційно кількість русин не відома, але вона однозначно не перевищує половини населення регіону, що не дає їм жодних підстав вимагати автономізації області. А історичної легітимації — наявності русинської держави/автономії на теренах Закарпаття — недостатньо для формування територіальної автономії. Лідери русинського руху натомість твердять, що русини становлять щонайменше 70% населення області.

Крім того, законодавство України не передбачає процедури автономізації регіону за етнічною ознакою взагалі, адже навіть така юридично зафіксована потенційна можливість є загрозою для територіальної цілісності держави. Тому, як слушно зауважує К. Оніщенко, влада будь-якої держави гостро реагує на вимоги автономізації, намагаючись недемократичними методами відповісти на прагнення національної меншини на самовизначення. Ось чому в сучасній Європі й немає прецедентів створення національно-територіальних автономій протягом кількох десятиріч років [7, с.717]. Адже формування територіальної автономії може означати подальше відокремлення регіону та етнополітичну дезинтеграцію держави.

Навіть праві політичні сили категорично проти національного самовизначення русинів. Лідер партії «Свобода» в ході візиту до Закарпатської області нещодавно заявив, що визнавати русинську національність в Україні не можна, бо це може в подальшому означати відокремлення Закарпаття від України. «Це призведе до бажання зробити Закарпаття автономним, далі взагалі — окремою державою, — припустив політик [8]. Втім, власна національна держава не завжди розглядається як єдино можлива форма політичного самовизначення націй. Більш придатною американський дослідник М. Манделбаум називає автономію — культурно-національну, територіальну або політичну [9]. Однак влада України воліє не йти на поступки етнічним групам, що перебувають у процесі політизації етнічності, оскільки не має впевненості у тому, що задоволення вимог покладе край цьому процесу, а не спровокує нові, ще радикальніші вимоги.

Тим більше, якщо проаналізуємо процес політизації етнічності в середовищі русинської етноспільноти, то побачимо, що її національне самовизначення відбувається переважно в політичній площині, а не в етнокультурній, яка є головним майданчиком для висування та легітимації вищезгаданих претензій. Тобто вимоги русинського руху мало пов'язані з задоволенням національно-культурних потреб (збереження мови, традицій, культури), натомість мають політичний характер (статус етнічної групи, задоволення політико-територіальних прав). Єдина офіційно озвучена етнокультурна вимога стосується розширення прав русинської мови.

Свого часу русинська мова не потрапила до переліку мов, що користуються захистом Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. Однак після прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» в 2012 році до русинської мови застосовується увесь комплекс заходів, спрямованих на використання регіональних мов або мов меншин, передбачений цим нормативно-правовим актом. На підставі Закону Закарпатська обласна рада прийняла рішення про надання трьом мовам — угорській, румунській та русинській — статусу регіональних мов або мов меншин. Відповідно, на території області з 21 грудня 2012 року поряд з українською мовою як державною, застосовуються регіональні: угорська, русинська та румунська мови [10]. Це рішення було прийняте всупереч активним протестам правих політичних сил, які провели акції, намагаючись запобігти цій, за їх словами, загрозі розвалу та дезінтеграції держави.

Віднесення русинської мови до регіональних мов або мов меншин означає, що Україна ігнорує далеко не всі вимоги русин, в чому вони постійно звинувачують владу. Етнокультурні потреби етнічної групи, які не мають нічого спільного з політикою і не несуть прямої загрози етнополітичній безпеці України, отримують швидку позитивну відповідь. Одночасно, важливим завданням етнонаціональної політики держави, залишається притлумлення політичної складової національного самовизначення русинів. З одного боку етнічна група начебто вмотивовано претендує на статус національної меншини України, а з іншого називає себе русинською нацією, веде дискусії про національне самовизначення і вимагає від Києва надання їй територіальної автономії.

Адже принцип національного самовизначення націй, закріплений у низці міжнародних документів, зокрема в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, суперечить принципу територі-

альної цілісності та недоторканості кордонів суверенної держави Україна. Апелюючи до демократичності угорського закону про русинську автономію, русини згадують лише про те, що їх було визнано політичною нацією, яка має право на самовизначення, та було утворено на русинській національній території, тобто на території сучасного Закарпаття, автономну республіку під назвою «Русинська Країна». Однак замовчують те, як русини скористалися цим правом на самовизначення, прийнявши 8 травня 1919 року рішення про вихід автономної Русинської Країни зі складу Угорщини та приєднання її до Чехословаччини. Враховуючи це, навряд чи Україні варто запозичувати досвід етнонаціональної політики Угорщини початку XX ст. щодо русинів. Саме дотримання конституційного принципу цілісності та недоторканості кордонів України і є відповіддю на те, чому русинська етнічна група і досі не отримала статус національної меншини України.

#### **Список використаних джерел:**

1. Лідер русинів: ми маємо право зі зброєю в руках захищатись від України [Електронний ресурс]//ТСН. — Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/lider-rusiniv-mi-mayemo-pravo-zi-zbroyeu-v-rukah-zahischatis-vid-ukrayini.html>.
2. Звернення русинських громадських організацій до міжнародних організацій «Про допомогу у припиненні дискримінації Україною національності «русин». — Ужгород, 2013.
3. Закон Угорщини № 10 від 21 грудня 1918 року «Про автономію русинської (рутеньської) нації, що проживає на території Угорщини»/Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: «Закарпаття», 1995. — Т. 2. — С. 55–56.
4. Лебідь Н. Сотня русинів вимагає автономну республіку/Н. Лебідь/Україна молода. — № 202. — 28.10.2008.
5. Лідер русинів: ми маємо право зі зброєю в руках захищатись від України [Електронний ресурс]//ТСН. — Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/lider-rusiniv-mi-mayemo-pravo-zi-zbroyeu-v-rukah-zahischatis-vid-ukrayini.html>.
6. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс]/Держ. ком. статистики України. — Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

7. Оніщенко К. О. Територіальна автономія як інститут забезпечення вимог національних меншин/К. О. Оніщенко//Держава і право: Зб. наук. праць. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. — Вип. 49.
8. Визнання русинів призведе до від'єднання Закарпаття від України [Електронний ресурс]//Тижневик журналістських розслідувань ZIK. — Режим доступу: <http://zik.ua/ua/news/2012/03/17/339351>.
9. Манделбаум М. Майбутнє націоналізму [Електронний ресурс]/М. Манделбаум//Культурологічний часопис «І». — 2000. — № 18. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n18texts/mandelb.htm>.
10. Облрада Закарпаття визнала особливий статус угорської, румунської та русинської мов [Електронний ресурс] / ZAXID.NET. — Режим доступу: [http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?oblrada\\_zakarpattya\\_viznala\\_osobliviyy\\_status\\_ugorskoyi\\_rumunskoyi\\_ta\\_rusinskoyi\\_mov&objectId=1273821](http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?oblrada_zakarpattya_viznala_osobliviyy_status_ugorskoyi_rumunskoyi_ta_rusinskoyi_mov&objectId=1273821).

Стаття надійшла до друку 29.08.2013 р.

*Витман К. Н.* Русины: основные причины отказа в признании национальным меньшинством Украины

Исследуется современный этап самоопределения русинской этнической общности, в частности продолжение борьбы за статус национального меньшинства с привлечением международного сообщества к обвинениям Украины в дискриминации русинов. Автор объясняет причины отказа в признании русинской этнической группы национальным меньшинством Украины. Важной задачей этнонациональной политики Украины остается подавление политической составляющей национального самоопределения русинов, называющих себя русинской нацией, которая имела собственное государство и автономные образования, и требующих от Киева их восстановления. В тоже время этнокультурные требования этнической группы получают утвердительный ответ, о чем свидетельствует отнесение русинского языка к региональным языкам или языкам меньшинств.

Ключевые слова: *русины, национальное меньшинство, этническая группа, автономия, этнонациональная политика.*

---

Vitman K. M. Rutheni: the Main Reasons to Reject in obtaining Ukrainian National Minority Status

The modern phase of Rutheni self-determination is studied, in particular their struggle for national minority status with international community involvement to blame Ukraine for Rutheni discrimination. The author explains the reason to deny acknowledging Rutheni to be the national minority of Ukraine. The main task of Ukrainian ethnonational politics is to neutralize the political component of Rutheni self-determination because they consider themselves a political nation who had its own state and autonomies and now demands from Kyiv to renew it. At the same time ethnocultural demands of Rutheni are satisfied. This is proved by rating Rutheni language as minority language.

Keywords: *Rutheni, national minority, ethnic group, autonomy, ethnonational politics.*

## Націологія

УДК 061.2:316.3

**Перглер Т. І.**

*Кандидат політичних наук, доцент, директор Празького філіалу (Чехія)  
НПУ імені М. П. Драгоманова*

## ПРАВА І СВОБОДИ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ У ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Політична нація розглядається з огляду на демократизацію її прав і свобод в українському громадянському суспільстві; процеси самоорганізації громадянського суспільства розглядаються у якості передумови формування і становлення політичної нації; підкреслюється, що цей процес розгортається і розвивається значно успішніше, якщо для нього створюються сприятливі умови. Значною мірою ці умови створює державна влада за посередництвом прийняття необхідних законів, стимулювання демократичного стилю роботи державних структур, ініціації чи забезпечення умов для соціального контролю за дотриманням встановлених демократичних норм.

Ключові поняття: *людина, політика, культура, політична нація, демократизація, громадянське суспільство.*

Нація утворюється в процесі політизації етносів, проте процес національного самовизначення не можна звести до суто політичного аспекту, а останній — лише до факту утворення населенням самостійної держави. У ході національного самовизначення повинні бути здійснені всі принципи національного буття — в тому числі і соціальні, й економічні, загальним виразом яких виступає громадянське суспільство.

Невід'ємними ознаками громадянського суспільства є соціальна структурованість, диференційованість, плюралістичність, розмаїття інтересів і пріоритетів індивідів, і, відповідно, укладів життя. Сформоване громадянське суспільство передбачає відносну свободу угруповань особистостей, які виражають інтереси певних верств населення і діяльність яких законодавчо і морально обмежується виключно

інтересами інших груп. У такому розумінні громадянське суспільство постає певним механізмом соціального партнерства, що робить можливим визрівання політичної нації.

Отже, визнаючи громадянське суспільство і ринкову економіку фундаментальними соціально-економічними засадами розвитку сучасної української політичної нації, необхідно підкреслити їх нерозривний взаємозв'язок. Громадянське суспільство не виріє і не буде розгортатися ані в політичній, ані в соціальній площині без розвиненого ринку, а без цих двох передумов Україна не матиме міцної політичної нації навіть за наявності власної держави. Але не будемо забувати і слова О. Бочковського стосовно того, що істотною і головною ознакою нації є свідомість, а конкретніше національна самосвідомість — саме завдяки їй викристалізовується національна спільнота: «Чим ширше і глибше поширена ця свідомість, тим краще є скристалізованим національний колектив, тим більше той чи інший нарід наближується до поняття сучасної нації» [4, с. 164]. Головною справою громадянських об'єднань, на думку Н. Розенблюма, є «прищеплення громадянам почуття політичної і громадської дієспроможності, здатності до розгляду політичних питань, а також схильності розглядати їх в ім'я загального блага» [11, с. 96–114]. Національна самосвідомість постає ще однією соціальною засадою формування політичної нації, адже за змістом виступає не індивідуальним, а суспільним явищем, і, хоча її основа визначається реаліями, вона має частково випереджати соціально-економічне і політичне буття суспільства, що особливо необхідно сьогодні Україні.

Таким чином, важливим питанням постає демократизація прав і свобод політичної нації в українському громадянському суспільстві. На думку Дж. Кіна для більшості держав у цьому контексті йдеться про назрілу необхідність залучення у демократичну політику фактору «суспільного життя як можливої сфери демократизації державної машини та її апарату» [6, с. 20–21]. Це особливо актуально для української держави, яка ще торує свій шлях до демократії. Українська дослідниця Л. Усаченко вважає, що усвідомлення необхідності демократизації Української держави і, тим самим, інститутів державної влади крізь призму розмежування держави й громадянського суспільства автоматично означає підтримку соціально–політичної системи, що демонструє багате розмаїття інститутів громадянського суспільства [15, с. 33].

Особливості переходу українського суспільства до демократичних форм облаштування суспільно–політичного життя зумовлені тим, що

демократичні перетворення вимушено спиралися на пострадянські соціальну структуру та політичну культуру громадян. На сучасному етапі державотворення демократичним перетворенням перешкоджають проблеми, пов'язані з послабленням консолідації українського суспільства, посиленням розмежування суспільства по вектору Схід-Захід, конфронтацією бачень перспектив і оцінок поточних суспільно-політичних процесів.

До речі, на природну схильність до різних форм політичного устрою в українців і росіян у різні часи вказували і М. Драгоманов, і М. Костомаров, і В. Липинський, і І.Лисяк-Рудницький, і Р. Шпорлюк. Так, М. Костомаров протиставляв київську традицію свободи та індивідуалізму московській традиції авторитаризму і пріоритету колективних цінностей над індивідуальними [7]. М. Драгоманов вказував, що головна відмінність України від Росії пов'язана з тим, що до XVIII століття Україна була більше пов'язана із Західною Європою, що й зумовило специфіку її соціокультурного процесу — наприклад, і «устрій козаччини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, ніж Московське царство і теперішня російська імперія» [5]. В. Липинський основною відмінністю України від Москви називав «інший, витворений віками устрій політичний, інший ... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства» [8, с. 25].

Водночас тривалий період бездержавності, перебування територій сучасної України під контролем різних імперій та державних утворень, тривала насильницька мовно-культурна асиміляція щодо українського населення призвели до суттєвих розбіжностей у цінностях і самоідентифікаціях громадян України. Відмінності у територіально-просторовій, мовній, соціокультурній ідентифікації, у ставленні до історії країни, до її основних подій і постатей, до мешканців інших регіонів і країн, врешті-решт різниця в ціннісних орієнтаціях і світогляді використовуються українськими та іноземними політичними силами [9, с. 32].

З іншого боку, до властивої українській ментальності переваги практично-соціальних інстинктів над політичними додається певний соціальний фаталізм, тобто віра в автоматичність історичного процесу із наближеністю до містично-релігійного компонента соціального пізнання. Звідси — втеча в малі соціальні групи від участі в рішенні важливих суспільних проблем, устремління впродовж усього історичного розвитку до впорядкування на рівні компактних спільностей.

І звідси ж — яскраво продемонстроване українським народом невтручання в радянське насильництво над його власною системою (але, як виявилось, до певного часу, до певної міри). Ці »втечі« і »невтручання» ґрунтуються також і на таких ментальних засадах, як властива українству соціальна пасивність, легковірність і поступливість, правовий нігілізм, комплекс меншовартості, необов'язковості, які в сукупності створюють враження навіть інфантильності народу.

Популярність утворення малих груп самоорганізації можна пояснити також і поглядом, який пов'язує утворення малих соціальних груп із межевістю України: відкидаючи і однобічну прозахідну індивідуалістську, і однозначно східну колективістську форми організації життєдіяльності, українська культурна матриця потребує їх мирного співіснування — коли останнє в тих і інших сферах суспільного життя може принести найбільшу користь людині і сприятиме динамічному, безконфліктному і безкризовому розвитку [2, с. 128].

Хоча кількість прихильників української самостійності ніколи не була такою високою, як під час референдуму 1 грудня 1991 р., однак, починаючи з 2003 р. помітна тенденція зростання кількості прихильників незалежності України. З 2003 р. по 2006 р. їхня кількість зросла з 45,5% до 57,6%. Кількість противників незалежності за цей період зменшилася з 32,2% до 27,1%. Противників незалежності України відчутно менше в усіх регіонах, аніж її прихильників (виняток у серпні 2008 р. становив Схід України, де частка перших і других була відповідно 35,7% і 44,3%) [9, с. 32].

Проте, на думку багатьох експертів, сьогодні більшість громадян України не має ні соціокультурного досвіду (знань, вмінь та навичок), необхідного для участі в демократичному політичному житті, ні матеріального та часового надлишку, який би міг би бути інвестованим в демократичні проекти. До того ж відмінні у представників різних генерацій очікування від поточних суспільних перетворень посилюють розбіжність поглядів на майбутнє та провокують до альтернативних громадянству форм консолідації (етнічна, регіональна, корпоративна тощо). Внаслідок цього демократизація українського суспільства вимагатиме не лише забезпечення економічним зростанням, а й підкріплення заходами, спрямованими настановлення і розвиток демократичної культури на засадах спільного громадянства, що дозволить подолати альтернативні форми соціальної консолідації [13, с. 766].

На відміну від європейських країн, в Україні становлення громадянського суспільства відбувається в умовах: 1) відсутності вихідних буржуазних історичних та соціальних основ його розвитку як сфери цивільної культури із автономним індивідом, 2) міфологізації та ідеологізації суспільно-політичного життя, 3) деструкції приватної і публічної сфери. Якраз ступінь розвиненості публічної сфери свідчить про розвиненість громадянськості в особистості, позаяк «участь у громадських справах, залученість до публічної сфери, — на думку С. Пролеєва, — від початку демократії мала конститутивне значення для перетворення людини на громадянина» [10, с. 129].

Ю. Бауман, аналізуючи розвиток українського суспільства в останні десятиріччя, виокремлює в цьому процесі суперечність між громадянським суспільством та політико-владно-державною сферою як проблему «пошуку адекватної політичної форми соціуму України» [3, с. 20]. Автор робить висновок, що суспільство в моральному плані є більш зрілим, ніж український політикум. У цьому сенсі розглядаються ним і «помаранчеві» події: «Помаранчева революція» 2004 року... може бути коректно визначена як триумф громадянського суспільства над політикумом (а подальша історія — як реванш політикуму).

Проаналізувавши закономірності розвитку різних країн світу, Т. Андрущенко зазначає, що плюралізм та корпоратизм характерні для західних країн з більш активним громадянським суспільством; патерналізм та етатизм — для східних країн з більш пасивним громадянським суспільством, а популізм і клієнтелізм переважно трапляються в країнах третього світу та в транзитних країнах, де контури громадянського суспільства лише формуються [1, с. 99–101].

Поділяючи в цілому думку Т. Андрущенко, зауважимо, що сьогодні у вітчизняній політиці присутні і патерналізм, і етатизм, і популізм, але простежуються ознаки й плюралізму. Це пов'язано з тим, що плюралізм є важливим соціалізуючим елементом, який базується на гуманізації та толерантизації. Названа вище модель швидше є ідеалом майбутньої взаємодії найвагоміших чинників історичного розвитку, ніж узвичаєною практикою націєтворення минулого і сьогодення. В цій моделі розвиток соціально-економічних відносин того або іншого соціуму відбувається на основі органічного поєднання його етнокультурних надбань, громадянських прав і свобод, ефективного вирішення політичних, соціально-економічних, екологічних та інших проблем в інтересах усього населення країни. Досягнута на цій основі соціокультурна іден-

тифікація населення означає його трансформацію в політичну спільноту демократичної нації.

Враховуючи складність побудови системи цінностей, варто припустити, що саме громадянське суспільство є єдиним соціальним простором, в якому може відбутися суспільний діалог щодо етичних норм та цінностей, які вплинуть на соціалізацію особистості як громадянина України. Водночас діалог, ініційований громадянським суспільством, має потенціал не тільки для досягнення консенсусу щодо етичних норм та цінностей, а й енергію для солідарності й оціальний капітал, потрібні для їхнього втілення в повсякденне життя.

Побудова громадянського суспільства є не лише метою демократичного суспільного розвитку, а й засобом всебічного забезпечення інтересів, прав та свобод людини і громадянина. Саме тому природно враховувати той факт, що реалізація національних інтересів у поєднанні із правами людини є головним пріоритетом максимального посилення соціальності, підвищення якісних показників рівня життя громадян і задоволеності їх соціальних потреб. На думку групи російських вчених, вирішальна роль у цьому процесі забезпечення стійкості соціальної системи й досягнення її цілісності та життєздатності відводиться, поряд з економікою знань та економікою інтелекту, підвищенню соціальної зрілості громадян та зміцненню соціальної організації громадянського суспільства [12, с. 143–144].

Гармонійна самоорганізація соціуму в цілому вимагає рівноправної участі в ньому всіх компонентів, що стає можливим тільки в умовах демократичного ладу. Це підтверджується і вітчизняним історичним досвідом: в умовах радянського тоталітаризму громадянське суспільство існувало як мережа «незалежних» політичних ініціатив, активісти яких виступали природними спільниками комуністів у боротьбі проти буржуазної диктатури. У такому становищі воно не могло надати ніякої (в тому числі й оптимальної) альтернативи подальшого розвитку.

Звичайно, демократичний устрій не є гарантом сильного громадянського суспільства, але виступає багатообіцяючою передумовою цього. До речі, і високий рівень розвитку різноякісних організацій не гарантує демократії. Але активне, розвинене громадянське суспільство здатне дисциплінувати державу, просувати інтереси різних груп населення, забезпечувати їх активну участь у політичному житті.

Розвиток громадянського суспільства та демократизація суспільно-політичного життя в Україні перебуває і перебуватиме у принциповій

залежності від можливості адаптувати напрямки суспільної реорганізації до існуючих в країнах розвинутої демократії тенденцій. Очевидно, що у найближчій перспективі проблема формування розвинутого громадянського суспільства в Україні не знайде свого остаточного вирішення. Проте, у суспільстві міцніє розуміння того, що простого копіювання соціально-політичного устрою недостатньо для побудови демократичної системи взаємин між суспільством і державою, а прорив до нових горизонтів звершується через усвідомлення того, що громадянське суспільство потрібно систематично і послідовно стимулювати, реформуючи систему державного управління таким чином, щоб вона перетворювалася на перепони на потужний важіль цього процесу [14, с. 767].

Окрім того, на думку колективу дослідників НІСД, слід зважати на наступне. Утвердження в суспільно-політичному житті України принципів і норм властивих політичній нації повинно розглядатися в контексті євроінтеграційних процесів, до яких залучена наша держава. Слід виходити з того, що євроінтеграція передбачає не лише налагодження тісних, партнерських відносин з європейськими країнами чи входження до європейських політичних та економічних структур. Вона передбачає передусім поширення європейських політичних стандартів, європейських культурних норм і європейського способу життя. Тому політична і культурна модернізація українського суспільства є неодмінною умовою євроінтеграції. Тільки тоді, коли пересічний мешканець європейських країн зможе відчувати себе в Україні як удома, а саме жити, працювати, відстоювати свої інтереси, виходячи з європейських цивілізаційних норм, можна сподіватися на те, що євроінтеграція не перетвориться на утопічний проект [14, с. 768].

У цілому, в основу формування української політичної нації в сучасних умовах, на думку групи експертів Національного інституту стратегічних досліджень, повинні бути покладені такі засади:

- необхідно змістити акценти з боротьби «проти» і «за» на творення «в ім'я» — держави, нації, людини на основі злагоди, толерантності, захисту національних інтересів;

- в основі націєтворення повинна лежати ідея поліетнічної, соціальної, політичної злагоди на основі загально прийнятої мети — духовного піднесення і матеріального добробуту людини в економічно і соціально міцній, духовно багатій, правовій державі;

- держава в цій системі цінностей має виступати не самоціллю, а інструментом і засобом самоутвердження нації;

— Україна повинна бути найвищою цінністю для всіх її громадян як їхня спільна батьківщина в існуючих кордонах;

— повинна забезпечуватися реальна, а не тільки декларована правова рівність громадян України, їхня духовна та культурна цілісність і самобутність;

— має культивуватись як національна самоповага та патріотично орієнтована діяльність, так і культурна і психологічна сприйнятливність до прогресивних надбань нації;

— громадяни України повинні усвідомлювати свій майбутній розвиток як результат співпраці у громадянському патріотичному суспільстві;

— національну ідею як теоретичний шлях розвитку України необхідно позбавити ідеологічної забарвленості;

— громадянські і соціальні цінності повинні бути піднесені до рівня загальнонаціональних [13, с. 254–255].

Отже, в кожній країні процес державо-та націотворення відбувається за допомогою тієї чи іншої концепції. Кожна держава, нація та суспільство вправі обирати саме ту концепцію, яку вважає за потрібне. Так, існують, принаймні, дві актуальні на сьогодні концепції побудови держави та громадянського суспільства у ньому, а саме — це націоналістична концепція та така, яка бере за основу принцип громадянства та рівності.

Більш продуктивною, на наш погляд, може стати робота над другою, принципово відмінною від націоналістичної, концепцією побудови громадянського суспільства в Україні. Тобто, варто відмовитися від ідеї надання переваг одному етносу, нехай навіть титульному, на користь принципу поваги прав особистості і визнати, що громадянське суспільство в нашій країні може бути лише поліетнічним, полікультурним і багатомовним.

Процеси самоорганізації громадянського суспільства можна вважати первісною передумовою формування і становлення політичної нації. Однак воно розгортається і розвивається значно успішніше, якщо для цього створюються сприятливі умови. Значною мірою ці умови створює державна влада за посередництва прийняття необхідних законів, стимулювання демократичного стилю роботи державних структур, ініціації чи забезпечення умов для соціального контролю за дотриманням встановлених демократичних норм.

Держава жодним чином не повинна тиснути на громадянина України в тому, що стосується його етнічної, мовної і культурної самоідентифікації. Усякі спроби зробити такий тиск повинні розглядатися як порушення свобод і прав людини. Саме такий підхід вирішення національних проблем у багатонаціональних державах пропонується сьогодні демократичною Європою, що зафіксовано в європейських міжнародно-правових документах, що вже ратифікувала чи повинна ратифікувати Україна.

### Список використаних джерел:

1. Андрущенко Т. В. Українська глобалістика: проблеми осмислення/Т. В. Андрущенко//Стратегія українського державотворення. Філософсько-політологічний та економічний аналіз. — К.; Полтава: АСМІ, 2000. — С. 99–101. — (Філософія. Економіка. Політика. Освіта).
2. Барков В. Ю. Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития [монограф.]/В. Ю. Барков; НАН Украины, Институт философии им. Г. С. Сковороды. — К., 1998. — 196 с.
3. Бауман Ю. Громадянське суспільство versus політикум. Круглий стіл часопису «Філософська думка»/Ю. Бауман//Філософська думка. — 2009. — № 2. — С. 20–22.
4. Бочковський О. І. Вступ до націології/О. І. Бочковський. — Мюнхен: Український Технічно-Господарський Інститут, 1992. — 338 с.
5. Драгоманов М. Пропавший час. Українці під Московським царством (1654–1876 рр.)/М. Драгоманов [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstor.com/dragomanov.html>.
6. Кін Дж. *Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення*/Дж. Кін; [пер. з англ., ред. О. Гриценко] — К.: «К. І. С.»; «АНОД», 2000. — 192 с.
7. Костомаров Н. И. Две русские народности/Н. И. Костомаров. — Киев-Харьков: Майдан, 1991. — 324 с.
8. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму/В. Липинський; [ред.. Я. Пеленський]. — К.: Київ-Філадельфія, 1995. — 470 с.

9. Політична ситуація в Україні: кризові тенденції та шляхи їх подолання: (2007 р.— вересень 2008 р.): [зб. аналіт. мат-ів]/За ред. В. М. Яблонського. — К.: НІСД, 2009. — 108 с.
10. Пролєєв С. Публічність і влада в пострадянському соціумі / С. Пролєєв, В. Шамрай // Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови. — К., 2007. — С. 121–140.
11. Розенблєм Н. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму/Н. Розенблєм//Незалеж. культурол. Часопис «І» — 2001. — № 21. — С. 96–114.
12. Теория управления: социально-технологический подход: [Энцикл. словарь]/Акад. социал. технологий и местного самоуправления [под ред. Иванова В. Н., Патрушева В. И.] — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Муниципальный мир, 2004. — 672 с.
13. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи [Текст]: монографія / За ред. В. С. Крисаченко; В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк та ін. — К.: НІСД, 2004. — 631 с.
14. Український соціум [монограф.] / Нац. ін-т стратегіч. дослідж.; редкол.: О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико [та ін.]; за заг ред. В. С. Крисаченка. — К.: Знання України, 2005. — 792 с.
15. Усаченко Л. М. Історичний розвиток поняття «громадянське суспільство» як свідчення сутнісної еволюції його взаємовідносин з державною владою / Л. М. Усаченко // Стратегічні пріоритети — 2008. — № 3 (8). — С. 28–33.

Стаття надійшла до редакції 14.08.2013 р.

*Перглер Т. И.* Права и свободы политической нации в гражданском обществе

Политическая нация рассматривается ввиду демократизацию ее прав и свобод в украинском гражданском обществе, процессы самоорганизации гражданского общества рассматриваются в качестве предпосылки формирования и становления политической нации; подчеркивается, что этот процесс разворачивается и развивается значительно успешнее, если для него создаются благоприятные условия. Значительной степени эти условия создает государственная власть посредством принятия необходимых законов, стимулирование демо-

---

кратического стиля работы государственных структур, инициации или обеспечение условий для социального контроля за соблюдением установленных демократических норм.

Ключевые слова: человек, политика, культура, политическая нация, демократизация, гражданское общество.

*Pergler T.I. Rights and political freedom of the nation in civil society*

Political nation is considered in view of the democratization of rights and freedoms in the Ukrainian civil society, the self-organization of civil society are seen as prerequisites for the formation and the formation of a political nation , emphasizes that this process unfolds and develops much more successful if it has created favorable conditions. Large extent, these conditions creates the state power through the adoption of the necessary legislation , the promotion of democratic style of government institutions, the initiation or maintenance of conditions for social control over compliance with democratic norms .

Keywords: *people , politics , culture, political nation , democratization , civil society.*

**Світова політика****УДК 327 (477)438*****Вознюк Ю. С.***

*Старший викладач кафедри суспільних дисциплін Київської державної академії водного транспорту ім. гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного*

***Кабиш О. В.***

*Студентка Київської державної академії водного транспорту ім. гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного*

**МІСЦЕ УКРАЇНИ В СУЧАСНОМУ ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ**

Зроблена спроба концептуального аналізу становища України в сучасному геополітичному просторі. Зроблені висновки щодо економічного, політичного, соціального стану держави та спроба аналізу майбутнього країни.

Ключеві слова: *концептуальний аналіз, геополітика, політична діяльність, економічні відносини, політичні відносини, інтеграція.*

1 грудня 1991 р. відбулися дві події історичної ваги — понад 90% громадян, які взяли участь у Всеукраїнському референдумі, висловилися за незалежність України, водночас було обрано Президента республіки — Л. Кравчука (понад 61% голосів) [1, с. 566].

Спочатку Україна мала сприятливі міжнародні умови для виникнення як незалежної держави, так і суб'єкту міжнародних відносин. Сам факт виникнення України, як незалежної держави був важливим геополітичним актом у світовому просторі і започаткував глобальні геополітичні трансформації не лише на європейському континенті, а й у всьому світі в кінці 20 століття [2].

Тому метою даної статті є спроба концептуального аналізу «Місця України в сучасному геополітичному просторі».

24 серпня 1991 року Україна отримала незалежність. Пройдений шлях був тяжким і тернистим. Проте починаючи від Київської Русі і до сьогодні наш народ не втрачав свого обличчя, своєї самобутності, культури, історії. Народ ставили на коліна, але ми піднімалися і йшли далі.

Проголошення незалежності стало своєрідною точкою відліку нового етапу історії України, поклало початок перехідному періоду, суть якого — у переході на якісно вищий рівень суспільного розвитку: у політичній сфері — від тоталітаризму до демократії; в економічній — від командної до ринкової економіки; у соціальній — від людини-гвинтика до активного творця власної долі; в гуманітарній — від класових до загальнолюдських цінностей; у міжнародній — від об'єкта до суб'єкта геополітики. Тобто, в цілому має бути здійснено перехід від становища «уламка імперії» — до власної державності, від формальної незалежності — до реального суверенітету [1, с. 567].

Україна спочатку розглядалася як республіка зі сприятливими економічними умовами, тим не менш, країна пережила глибший економічний спад, ніж деякі з інших колишніх радянських республік. Під час рецесії Україна втратила 60% свого ВВП з 1991 по 1999 р. і постраждала від п'ятизначних темпів інфляції. Невдоволені економічними умовами, а також кількістю злочинів і рівнем корупції, українці протестували і влаштовували страйки.

Українська економіка стабілізувалася до кінця 1990-х років. Нова валюта, гривня, була введена в 1996 році. З 2000 року у країні спостерігається реальне економічне зростання в середньому близько 7% щорічно. Нова Конституція України була прийнята під час президентства Леоніда Кучми в 1996 році, який перетворив Україну на змішану республіку і стабілізував політичну систему.

У 2004 році Віктор Янукович, тодішній прем'єр-міністр, був оголошений переможцем президентських виборів, які були у значній мірі фальсифіковані. Результати викликали протести громадськості на підтримку кандидата від опозиції, Віктора Ющенко. Це призвело до мирної Помаранчевої революції, в результаті чого Віктор Ющенко і Юлія Тимошенко прийшли до влади. Янукович повернувся до влади в 2006 році, коли він став прем'єр-міністром під час «Антикризової коаліції», що призвело до дострокових парламентських виборів у вересні 2007 року. Янукович був обраний президентом в 2010 році. 11 березня було сформовано новий уряд на чолі з Миколою Азаровим.

Проте незважаючи на весь пройдений шлях, на сьогодні ситуація в Україні складається не найкращим шляхом. За дослідженнями журналу «Тиждень», лише 30% українців задоволені своїм життям.

За даними Держкомстату, у 2011 році кордон перетнули майже 20 мільйонів українців. Лише 90 тис. виїхали за межі країни «у службових справах». Півтора мільйона — як туристи. Решта (понад 17 млн.) обрали варіант «приватної поїздки».

Значення подій і явищ кінця XX століття полягає в тому, що в них відобразилися кардинальні зміни в геополітичній ситуації у світі: розпався Радянський Союз, змінився суспільно — політичний устрій у колишніх соціалістичних державах Центральної та Східної Європи, об'єдналися Східна і Західна Німеччина, активно розширюється Північноатлантичний альянс, економічно і політично посилюється Європейський Союз.

На міжнародній арені з'явилися нові держави, які свого часу входили в зону сухопутної могутності, серед них — незалежна держава — Україна.

Як нова держава Україна прагне знайти свою геополітичну ідентичність, усвідомити себе як у геополітичному контексті, так і в контексті розвитку світової цивілізації, визначити реальні національні інтереси і виробити стратегію і тактику їх реалізації [3, с. 47–48].

Геополітика — це одна з галузей зовнішньої політики. Вона поділяється на ряд окремих підгалузей. Політика балансу сил — запобігання домінування в міжнародній системі одного, або групи держав. Отто фон Бісмарк з цього приводу висловився надзвичайно вдало: «Вся політика може бути зведена до формули — постарайся бути серед трьох у світі, де править крихкий баланс п'яти держав. Це єдиний справжній захист проти формування ворожих коаліцій» [4, с. 4].

Забезпечення даних функцій являє собою політичну діяльність, що проводиться окремою країною.

Політична діяльність — окремий вид діяльності людей. Як свідчить суспільно — політична практика виникнення і функціонування політичних еліт і політичного лідерства, ці феномени політичної діяльності є найвагомішими реаліями сучасного суспільства. Відомо, що в житті будь — якого суспільства політична взаємодія держави, партій, еліт, лідерів і виборців здійснюється на основі ролей і функцій. Політичні еліти і лідери викликають досить великий інтерес у громадянській

думці будь — якої політичної формації, особливо в умовах формування й становлення її політичної системи [5, с. 215].

У сучасній політичній науці лідерство не має однозначного тлумачення. «В різних підходах воно тлумачиться по — різному: як вплив, авторитет, влада і контроль над іншими; своєрідне підприємництво, що здійснюється на політичному ринку, де «підприємці» в конкурентній боротьбі обмінюють свої соціальні програми і способи вирішення суспільних завдань на керівні посади; символ суспільності й зразок політичної поведінки групи здатний реалізувати її інтереси за допомогою влади; набір особистих соціально — психологічних якостей лідера; функція певної ситуації та інше» [6, с. 186].

Г. Лебон писав: «Натовп завжди готовий слухати людину, яка обдарована могутньою волею і значною мірою вміє впливати на нього» [7, с. 235].

М. Вебер наголошує: «Можна сказати, що переважно три якості є для політика вирішальними: пристрасть, почуття відповідальності, окомір» [8, с. 235].

Проблема української політики постає в тому, що з початку української державності ми пішли не тим шляхом.

На сьогоднішній день Україні не вистачає саме лідерів, «вождів», які поведуть за собою вперед. Людей відповідальних, чесних та щирих в своїх діях.

Наприклад «Партія регіонів», яка стоїть на даний час при владі робить кроки для «покращення життя вже сьогодні». Проте всі кроки настільки абсурдні і не зрозумілі, що викликають обурення і подекуди сміх у населення.

Наприклад пенсійна реформа запропонована урядом, була не продумана і не змодельована.

Реформи про освіту викликали групу протестів від студентів по всій Україні.

Україна стоїть на мертвій точці, із-за того що всі хочуть «кращого життя вже сьогодні». Проте, змінити уставлені роками принципи дуже важко, а подекуди взагалі неможливо. Намагаючись зробити крок вперед країна починає рівнятися на певну країну, знову ж таки втрачаючи себе. Але вважаючи на геополітику країни, це не дає значних результатів.

А в той же час на історичній арені ведуться запеклі бої за місце під сонцем. Деякі країни колишнього Радянського Союзу пішли далеко вперед від України.

Розвиток України, при потенціалі країни, вкрай низький.

При тому, що Україна — потенційно багата країна яка усвідомлює себе і сприймається ззовні як політична і економічна держава рівня Польщі і Туреччини. Серед колишніх республік СРСР Україна отримала в спадок один з кращих наборів вихідних ресурсів [9, с. 125].

Для того, щоб повністю розкрити потенціал країни потрібно розвивати економіку, розширювати межі економічних можливостей, потрібно стати конкурентоспроможною державою.

Створити стійкий капітал. При чому патріотичний капітал. Під словом патріотичний, мається на увазі капітал, який буде працювати на людей в державі, а не на збагачення якоїсь окремої особи. Держава повинна виступити гарантом. І не тільки конституції. Лад буде тільки в тій країні де влада піклується про своїх громадян, а не тільки про себе.

Для освоєння інноваційної моделі економічного зростання, забезпечення економічного зростання, забезпечення економічної безпеки країни нарізним є входження її в широкий економічний простір, координація з економічними партнерами у структурній, грошово-кредитній, енергетичній, транспортній, соціальній сферах, відвоювання транспортних ринків. «Розв'язання цих завдань і нормальне функціонування вітчизняної економіки неможливе без запозичення передових технологій Заходу та без надходження ресурсів зі Сходу. Україна приречена на роль мосту між Європою та Азією» [10, с. 6–8].

Сенсом існуючого сучасного політичного режиму в Україні є панування фінансово промислових груп, або так званих олігархічних угруповувань, де держава є тим інструментарієм, тим механізмом який на політичному рівні реалізує їх волю та захищає їх.

Насправді людині потрібно не так багато (в рамках держави). Високий рівень освіти, робочі місця (з хорошою зарплатою) і забезпечення старості. Ці три компоненти формують людське ставлення до влади і до політики.

Потрібно піднімати економіку. Створювати невеликі державні підприємства, якими буде легко керувати і які на початкових етапах не будуть потребувати значних капіталовкладень. За рахунок цього будуть створені нові робочі місця, і це призведе до поліпшення економіки країни, а також збільшення і нагромадження капіталу держави.

Треба зробити акцент на легкій промисловості. Легка промисловість — це сукупність галузей, що спеціалізуються на виробництві товарів народного споживання (тканини, взуття, трикотаж, одяг, галантерея). Більшість продукції легкої промисловості завозиться з-за кордону, при

тому, що в Україні достатньо своєї сировини для забезпечення народу продуктами легкої промисловості.

Проте, для досягнення позитивного результату, не тільки держава повинна працювати на людину, а й людина на державу.

Крок за кроком, то піднімаючись, то опускаючись на сходинки, які ведуть у майбутнє, Україна рухається вперед, не відстаючи від інших. звичайно, бувають і падіння, і різкі підйоми, але все це ніщо порівняно з минулим і з тим, що чекає нашу країну в майбутньому. Можливо, буде краще. На це покладають надію усі громадяни України, але можливо... Переміна риторики Євросоюзу зі «стимулювальної» на стримано-розчаровану і знову на обнадійливу — добрий знак для України. Настав сприятливий час для відновлення щодо інтеграції України з ЄС.

Отримання статусу повноцінного члена ЄС, як стратегічна мета України була вперше задекларована президентом України Віктором Ющенко одразу після його обрання на початку 2005-го року.

Хоча в дискусіях українськими посадовцями і політологами називалися декілька конкретних дат можливого набуття членства, на цей час офіційно Україні від ЄС було запропоновано лише Європейську політику сусідства. Адміністрація президента поставилася критично до запропонованого статусу відносин у рамках сусідства.

У березні 2007-го року Україні було запропоновано укладення Договору про Зону вільної торгівлі з ЄС. Ця пропозиція хоча і викликала набагато схильнішу реакцію української держави, все ж не містить конкретних планів приєднання України до ЄС у найближчому часі. Деякі західноєвропейські політики говорять про тимчасову «стомленість від розширення» європейських інституцій.

Реалізація основоположних зовнішньополітичних інтересів України потребувала активної роботи у напрямку забезпечення її повноправної участі у побудові загальноєвропейської структури безпеки. Саме тому природним є бажання України, розвивати тісні зв'язки є НАТО. Так у розділі «Забезпечення національної безпеки» передбачено «налагодження військово-політичного співробітництва з... міжнародними організаціями, зокрема НАТО та ЗЄС» [11, с. 379].

Паралельно з Європейськими і Євроатлантичними розвивався і регіональний напрямок України. Зусилля України, як органічної складової Центральної та Східної Європи «мають бути постійно спрямовані на розвиток європейського регіонального співробітництва в усіх сферах

з метою зміцнення своєї державної незалежності та ефективного забезпечення національних інтересів» [12, с. 4–45].

Важливою ланкою розвитку України є політичні відносини з Росією.

Російська Федерація — держава-сусід України, кордон із якою проходить на північному сході та сході країни. Відносини із нею мають стратегічне значення для України і значною мірою визначають її зовнішню, а часом і внутрішню політику [13].

У результаті досягнутого між сторонами компромісу 31 травня 1997 року, під час візиту президента РФ Б. Єльцина до України було підписано укрїнсько — російський політичний Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і РФ [14].

З часу розпаду Радянського Союзу відносини між двома країнами часто були складними, проте зараз перебувають у стані покращення.

На рівень поглибленого взаємопорозуміння й унікального партнерства було виведено українсько — польські відносини. Підписання у 1997 році президентами України та республіки Польща Спільної заяви «До розуміння і єднання» можна з повним правом назвати зразком цивільного вирішення успадкованих з минулого міждержавних проблем [15].

Питання про місце України в сучасному геополітичному просторі на сьогодні постає дуже гостро. Точно визначеного плану розвитку країни так і не було сформовано. Проте є точно визначені питання, які потрібно вирішувати. Україні треба реформувати економіку, фінансову систему, соціальну та всі інші. Модернізувати промисловість. Подолати корупцію. Підняти рівень культури. Домогтися, щоб переміни в аграрному секторі не становили небезпеки для аграріїв європейських, які вже остерігаються дешевої української продукції. Налагодити конструктивні стосунки з Росією. Виконати всі умови МВФ. Не лякати європейських сусідів внутрішньополітичною напругою. Позбутися проблем — від питань мови, освіти, пам'ятників, нагород і подібних до дамоклового меча розколу країни, який продовжує над нею висіти.

Експерти зазначають, що Європа стоїть на порозі нової кризи і депресії. За рік Україна може відкрити для себе сегменти споживчого європейського ринку.

Оскільки в Європі намітилася десоціалізація економік і падіння споживчих можливостей громадян ЄС, вони потребуватимуть відносно дешевої та якісної продукції. Політика сильного євро не дасть змоги

європейським агровиробникам пропонувати таку продукцію. За нову ринкову нішу готові боротися США, Аргентина, Бразилія. Україна має шанси долучитися.

Непогані шанси і в українській промисловості — бо у Європі назріває експортний конфлікт. Німеччина ухвалила ряд законодавчих актів для стимуляції експорту і формує системи державних гарантій експорту, переорієнтовує експортні галузі на створення нових кооперативних мереж і потужностей — поза Євросоюзом, та не в Азії. Вибір — між постсовєтським простором і Бразилією. Тут можна шукати шансів для української промисловості...

Інші перспективи пов'язані з видобутком шахтного і сланцевого газу. Провідні європейські концерни закупили технології його видобутку, європейські родовища розвідані, але технології можуть мати екологічні «наслідки», тому в поле зацікавлення цих концернів потрапила серед інших країн і Україна. Її простори дають змогу видобувати такий газ із мінімальними наслідками для екології. Зате можна придбати технології, завантажити промисловість і розв'язати власні питання газозабезпечення [14].

Таку стратегічну мету визначено — це інтеграція України до ЄС, стратегічне партнерство з Росією, стратегічне партнерство з США «всі ці магістральні вектори української зовнішньої політики — самодостатні і взаємодоповнюючі. Ми будемо органічно поєднувати їх з співробітництвом на всіх інших напрямках» [17].

На сьогодні Україна має всі можливості щоб стати однією з передових країн світу.

Місцевий політичний інтерес іноді стає додатковим геополітичним фактором. Але він часто спровокований розвитком первинних умов: економічних, соціальних, демографічних, природно-кліматичних та інших. Все це дозволяє в середовищі геополітичних факторів виділити як вищевказані первинні, значимі фактори розвитку регіонів, так і вторинні. При всій мінливості геополітичних характеристик завжди залишаються територіальні причини, що визначаються «географією» регіону. Інтегрування, можливе за допомогою геополітичних програм і проєктів, що дуже часто веде до збігу економічних, соціальних, політичних і культурних вимірів. Це підтверджує наявність загального поля дії геополітичних і регіональних закономірностей.

Геополітичні інтереси держав, як правило, прагматичні, якщо не сказати егоїстичні. У боротьбі інтересів за виживання, за безпеку

нації, цілей досягають насильством, кровопролиттям, війною, удосконалюванням засобів захисту своєї безпеки. Безпека держави виступає домінуючим геополітичним інтересом, одним з елементів національного інтересу держави, що забезпечує йому поряд з іншими елементами (внутрішньою стабільністю, економічним розвитком, моральним здоров'ям суспільства, сприятливим зовнішнім оточенням, позитивним міжнародним іміджем) оптимальне існування.

Таким чином, у рамках сучасного політичного процесу відбувається пошук різних структур і форм розвитку України, що враховують безліч геополітичних інтересів. В умовах нової геополітичної ситуації сучасна Україна має об'єктивні можливості для створення механізму реалізації своїх геополітичних інтересів на основі зваженої далекоглядної політики.

### Список використаних джерел:

1. Бойко О.Д, Історії України: [Текст]/Бойко О.Д. — Київ, 2002.
2. Вознюк Ю.С., Литвин С.Х., Воєнна історія України: [Текст]/Вознюк Ю.С., Литвин С.Х. — К., 2012. — 58 с.
3. Крисаченко В. Геополітика//Науковий інструментарій українознавця. Довідник/В.С. Крисаченко. — К.: ННДІУВІ, 2012.
4. Рудич Ф.М., Балабан Р.В. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: [Текст]/Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан. — К., 2002.
5. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. Вищ. навч. закл. — К., 1997.
6. Лебон Г. Психология народов и масс/Г. Лебон. — СПб., 1995.
7. Вебер М. Избранные призывания/Макс Вебер. — М., 1990.
8. Украина: раздвоение трансформации. Вопросы экономики. — № 3. — 2009.
9. Концепція економічної безпеки України/Кер. проекту В.М. Геєць. — К., 1999.
10. Про основні напрями зовнішньої політики України: Посатнова Верховної Ради України//ВВРУ. — 1993. — № 37.
11. Про основні напрями зовнішньої політики України: ВВРУ. — 1993 — № 51.
12. Зовнішньополітичні контакти (Із зустрічі Президента РФ з Прем'єр-міністром Україн, 9 жовтня 2007 року) (рос.)

13. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією//Голос України. — 1999. — 13 січня.
14. Думки, висловлені в рубриці «Точка зору», радіо «Свобода». Інтернет джерело: <http://news.meta.ua/metka: рубрика-точка-зору/by-weight/>
15. Спільна заява президентів України і Республіки Польща «До розуміння і єднання».
16. Інавгураційна промова Президента України Л.Д. Кучми // Урядовий кур'єр. — 1999. — 1 грудня.

Стаття надійшла до редакції 20.07.2013 р.

*Вознюк Ю.С., Кабыш А.В.* Место Украины в современном геополитическом пространстве

Сделана попытка концептуального анализа положения Украины в современном геополитическом пространстве. Сделанные выводы относительно экономического, политического, социального положения государства и попытка анализа будущего страны.

Ключевые слова: *концептуальный анализ, геополитика, политическая деятельность, экономические отношения, политические отношения, интеграция.*

*Voznyuk Y.S., Kabysch O.W.* Ukraine's place in the modern geopolitical environment

The article is sires conceptual analysis of the modern state of Ukraine in geopolitical environment..Conclusions on the economic, political and social situation of the state and attempt to analyze the future of the country.

Keywords: *conceptual analysis, geopolitics, politics, economic relations, political relations, integration.*

**Світова політика**

УДК 327.061ЄС

**Балюк Н. В.***Аспірант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка***РОЗВИТОК ДІАЛОГУ ЄС З ОКРЕМИМИ КРАЇНАМИ  
ЛАКБ ЯК НОВИЙ ВИМІР СУБРЕГІОНАЛЬНИХ  
ВІДНОСИН**

Розглядається політичне та торговельно-економічне співробітництво ЄС та країн Латинської Америки та Карибському басейні. Автор пропонує класифікацію країн ЛАКБ за характером співробітництва з Європейським Союзом. У статті зроблено аналіз співробітництва через призму політико-юридичних інструментів.

*Ключові слова: співробітництво, Європейський Союз, Латинська Америка та Карибський басейн, стратегічне партнерство, Мексика, Чилі, Бразилія, діалог.*

Постановка проблеми. Політичне і торговельно-економічне співробітництво ЄС та країн латиноамериканського регіону виходить на даний час на передній план у зв'язку з проблемами, що вимагають загальносвітових рішень. ЄС зацікавлений у збільшенні впливу на країни з недостатньо розвиненою економікою, щоб не залишитися поза світовими економічними процесами. З іншого боку країни, які мають велику сировинну базу, можуть зробити значний прорив на європейський ринок. ЄС заявляє, що Латинська Америка є важливим політичним та економічним партнером, але наразі ще не встановлено стратегічного партнерства з рядом потужних країн регіону. Таким чином, є питання у співробітництві Європейського Союзу з державами Латинської Америки та Карибського басейну, які маю бути врегульовані найближчим часом.

Дослідження має на меті провести всесторонній аналіз співробітництва ЄС з організаціями та, в певній мірі, державами Латинської Америки та Карибського басейну, рівня впливу суб'єктів такої співп-

раці один на одного та перспективи субрегіонального діалогу зважаючи на проблемні питання такої взаємодії.

Роблячи історіографічний огляд, на жаль слід констатувати той факт, що в українській літературі існує лише ряд окремих статей, що торкаються окремих аспектів співробітництва Європейського Союзу з державами Латинської Америки та Карибського басейну (Бредіхін А. В. «Співробітництво Європейського союзу з країнами Латинської Америки у 1990-і роки», Брежнєва Т. «Щодо наслідків можливої консолідації ЄС з країнами Латинської Америки»). Існують деякі наукові робіт з проблематики представників російської школи Абрамовою М., Гвоздарьовим Б. И, Железняком А. А, Криловим С., Торкуновим А. Необхідно звернути увагу на висвітлення даної проблеми західними дослідниками Марчони Гаврицкі, Нормана Гірвана, та Рамона Торрента. Необхідно відзначити особливу значимість текстів угод і договорів, протоколів, проектів Європейського Союзу, які знаходяться у відкритому доступі на офіційному сайті ЄС.

На основі існуючих договорів Європейського Союзу з окремими державами, можна виділити три основні групи. Першу групу складають держави — стратегічні партнери; таких держави три — Мексика, Чилі та Бразилія. Для підтримки регулярних контактів та демонструючи прихильність один до одного проходять саміти на найвищому рівні кожні два роки паралельно з загальними самітами ЄС — ЛАКБ. Інша група — держави, яким надається фінансова допомога та з якими підписані угоди про економічну та політичну співпрацю. Європейський Союз окремо розмежовує держави Латинської Америки та Карибського басейну. Можливо це відбувається, бо так склалося історично, але важливим чинником такого розподілу є економічний стан країн. Тривалий час Європейський Союз обмежував свій діалог з країнами Карибського басейну до програм з допомоги по подолання наслідків стихійних лих та розвитку країн. І остання група — держави, з якими ЄС веде обмежений діалог чи призупинила свої відносини. Тут, основні питання виникають щодо Куби, Гондурасу.

Пропонуємо розглянути співробітництво з ключовими гравцями нижче.

Активізація співробітництва з Мексикою припадає на 1997–1998 роки. Так було підписано Тимчасову угоду про торгівлю та торгівельні питання, Договір про економічне партнерство, політичну

координацію та співробітництво, що замінив Рамкову угоду про партнерство 1991 року.

Почалися зустрічі міністрів закордонних справ та торгівлі. Паралельно діяли робочі групи щодо питань лібералізації торгівлі між Європейським Союзом та Мексикою. Протягом переговорів щодо створення зони вільної торгівлі Мексика погодилася повністю відкрити свій ринок для промислової продукції європейців до 2007, що успішно зробила. Послідовно була визначена стратегія щодо лібералізації сільськогосподарської торгівлі. В 2000 році Мексика стала першою країною Латинської Америки, з якою ЄС підписав угоду про вільну торгівлю [5, с.12–17].

Після цього Мексика підняла питання щодо збільшення об'єму інвестицій, в основному в малі та середні підприємства. Зустрічі в рамках бізнес-форумів, що почали регулярно проходити, сприяли досягнення цієї мети. Пізніше Мексика домоглася розширення зони вільної торгівлі на сферу послуг та інвестицій.

В 2003 році Мексика ініціювала проведення переговорів щодо підписання Договору про науково-технічне співробітництво. Мексика була особливо зацікавлена в вивченні таких питань, як біотехнології, охорона навколишнього середовища, очищення питної води. Мексика підписала угоду про контроль за хімічними складовими наркотичних речовин. Дана угода була укладена по схемі аналогічних угод з АСН [7, с.130–135].

Європейська Комісія прийняла рішення щодо встановлення стратегічного партнерства з Мексикою, над чим зараз працюють сторони в рамках самітів ЄС — Мексика та регулярних зустрічей міністрів.

Майже паралельно з Мексикою Європейський Союз розпочав переговори з Чилі. Європейський союз започаткував політичні та комерційні відносини з Чилі ще в 1970-х роках. Після падіння демократії в 1973 році, політичні відносини між Чилі та ЄС різко послабилися, економічні ж відносини залишалися на доволі високому рівні. З початком відновлення демократичного процесу в Чилі в 1990-х роках почався процес відновлення політичної співпраці між двома сторонами. У грудні 1990 року була укладена угода про співпрацю, в рамках якої розпочалася інституціоналізація рамок співпраці в політичній, комерційній сферах. Згодом сторони продовжували переговори з метою зміцнення їх зв'язків, які були ініційовані Жаком Делором.

У 1994 році ЄС запропонувала Чилі провести переговори щодо нового договору, який мав охоплювати декілька сфер, результатом чого стало підписання 1996 року Флорентійської угоди між двома сторонами.

За мету ставилося не лише посилення діалогу в існуючих сферах, а й створення в майбутньому спільних об'єднань. Оцінюючи цей договір можна сказати, що він мав суттєвий недолік — відсутність кінцевої дати завершення процесу створення об'єднань [1, с.3–5].

Переговори про асоціацію розпочалися в 2000 році і після 10 раундів завершилися підписанням угоди, яка вступила в силу на початку 2005 року. Але наявність двох основних договорів щодо співробітництва не вирішили питання важливі для Чилі, як наприклад рибний промисел та виробництва вина. Пізніше Чилі домоглася підписання додаткових спеціальних угод [4, с.10–15].

Взагалі угода між Чилі та ЄС має свої особливості і включає 3 основних аспекти: політичний діалог, співпраця, торгівля. Щодо політичного діалогу, то основний акцент робиться на пропаганді, поширенню, розвитку та захисту спільних демократичних цінностей, таких як повага до прав людини, свободи особистості. Крім того, партнери прагнуть координувати позиції і вживати спільні ініціативи в галузі зовнішньої політики та безпеки, а також співпрацювати у боротьбі з тероризмом.

Що стосується торгівлі, то в загальному плані основними цілями є: а) поступова лібералізація торгівлі товарами у відповідності до положень ГАТТ-1994, б) спрощення процедур торгівлі, зокрема, митних і санітарних заходів; в) лібералізація руху капіталу і платежів, г) створення механізмів для врегулювання спорів.

Для досягнення цих цілей було вирішено поступово лібералізувати доступ на ринки товарів, з тим, щоб після вступу в силу Угоди (лютий 2003 року) 85,1% чилійського експорту в ЄС увійшов без сплати тарифів, а з 2007 року застосовуються нульові тарифи до 96% від вартості чилійських експорт до ЄС. Також вирішено, що доцільно включити положення, спрямовані на розширення торгівлі. Серед них: а) нетарифні заходи, правила, що стосуються національного режиму, санітарних та фітосанітарних заходів і антидемпінгових правил, б) правила, що стосуються торгівлі послугами, в) лібералізація поточних платежів та руху капіталу, згідно з зобов'язаннями, в рамках міжнародних фінансових інститутів, і г) захист прав інтелектуальної власності, причому були взяті на себе зобов'язання забезпечити виконання зобов'язань в рамках існуючих конвенцій і приєднатися до інших в майбутньому [5, с.20–27].

Як було вже зазначено угода базується на трьох стовпах. Політичний діалог діє на основі механізму регулярних зустрічей в рамках комітету з питань Асоціації та галузевих комітетів. Насправді, на засіданнях

розглядається питання не лише двосторонньої співпраці, а й інтеграції в Європі та Латинській Америці. Варто зазначити, що існування «Парламентського комітету з питань Асоціації» було офіційно встановлено у жовтні 2003 року.

Щодо подальшої співпраці, то ЄС і Чилі в 2001 році підписали меморандум про взаєморозуміння, в якому встановлюються керівні принципи для співробітництва на період 2002–2006 років. Були здійсненні програми для підтримки створення та розвитку інноваційних компаній, зміцнення потенціалу Чилі. Успішність першого періоду співробітництва сприяло підписанню нового Меморандуму про взаєморозуміння, який встановлює засади співробітництва на 2007–2013 роки. Відбулося збільшення суми допомоги до 41 мільйонів, змінені три тематичні області використання коштів: а) соціальна згуртованість — 16,4 млн. євро направлено на фінансування проектів, спрямованих на зменшення соціального розриву, нерівності та поліпшення доступу до працевлаштування, освіти, охорони здоров'я та соціального захисту, б) інноваційна діяльність та конкурентоспроможність — 16,4 мільйона євро спрямовано на зміцнення потенціалу та стану науки і техніки та засобів масової інформації, в) вища освіта — 8 млн. євро [9, с.28–34].

З даних ресурсів буде фінансуватися програма «Еразмус Мундус», що передбачає фінансування стипендій для чилійських студентів для проведення досліджень в європейських університетах в галузях енергетики, продовольства, техніки та обладнання. Чилі має також тісне співробітництво з ЄС у галузі науки і техніки та регулюється на основі «Угоди про науково-технічне співробітництво», підписаної у вересні 2002 року [10, с.30–34].

Комерційний обмін між Чилі та ЄС значно зріс в останні роки і збільшився в 3 рази в порівнянні з етапом зародження відносин. Що стосується сільського господарства, садівництва і тваринництва то обсяг поставок у країни ЄС збільшився більш ніж у два рази, в той час як продуктів харчової промисловості, лісового господарства та хімічної промисловості — в три рази.

Характер партнерства має велике значення для Чилі, адже дозволяє виробникам краще розподілити існуючі торгові мережі і підтверджує статус Чилі як надійного партнера. З точки зору інвестицій, країни ЄС зміцнюють свою присутність в Чилі і вважаються одним з основних іноземних інвесторів в Чилі. Дійсно, між 1974 і 2006, ЄС вклав в Чилі близько 30 млрд. доларів, що складає майже 45% від загального обсягу

іноземних інвестицій в Чилі за цей період. Основними країнами інвесторами є Іспанія, Великобританія, Італія та Франція.

Угода може стати корисним інструментом для заохочення та підтримки високого рівня європейських інвестицій в Чилі, особливо тому, що вона посилює захист, яким користуються європейських інвестицій в Чилі. На додаток, угода стимулює створення чіткої нормативно-правової бази і надає гарні можливості для чилійських експортерів у різних областях.

Переговори про лібералізацію торгівлі між ЄС та Чилі йшли паралельно аналогічним переговорам з МЕРКОСУР. Якщо раніше, стратегія Чилі була направлена на швидку інтеграцію до МЕРКОСУР, то швидко чилійський уряд зрозумів, що лібералізація торгових відносин з ЄС може завершитися раніше ніж відбудеться приєднання країни до МЕРКОСУР.

Крім того продукція сільського господарства складає всього 6% від експорту Чилі в країни ЄС, тому проблема зняття митних обмежень на цей вид експорту не є таким пріоритетним як для Аргентини та Бразилії. Після успішного підписання договору про зону вільної торгівлі в 2002 році, в Чилі значно зріс експорт.

В 2007 в центрі уваги міжнародної спільноти став документ Європейського Союзу «Про стратегічне партнерство з Чилі на 2007–2013 рр.», в якому були зазначені три вектори співробітництва: соціальна сфера, вища освіта та інноваційні технології. Чилі першою з країн регіону підписала горизонтальну угоду з ЄС стосовно різних аспектів повітряного обслуговування [8, с.11–20].

Наступною і не менш важливою для ЄС є Бразилія. З Бразилією переговори велися паралельно з переговорами МЕРКОСУР. Найбільш спірними питаннями були мито на бразильські шкури, стандарти, що стосуються імпорту використаний шин з Європи, а також об'єми поставок курячого м'яса з Бразилії в Європейський Союз. Також існує ряд перешкод на шляху до створення зони вільної торгівлі ЄС з МЕРКОСУР. Бразилія наполягає на праві кожної держави окремо визначати список необхідних ліків.

В 2005 році під час візиту делегації Європейського парламенту в Бразилію було прийнято рішення щодо створення ЄВРОБРАЗИЛ — особливої організації, що сприятиме розвитку ділових, політичних та культурних зв'язків між ЄС та Бразилією. В рамках організації діє Круглий стіл по бізнесу.

Оскільки експерти давно називають переговори з МЕРКОСУР безперспективними, то Європейський Союз перестав сприймати Бразилію тільки як найбільшого члена МЕРКОСУР. В 2007 році відбувся перший саміт ЄС — Бразилія, що дав поштовх новій двосторонній програмі «стратегічного партнерства». Основними сферами співробітництва відповідно до документу є: енергетика, промисловий розвиток, інтелектуальна власність, співробітництво в атомній та авіаційній сферах, захист прав людини та проблеми зміни клімату.

В грудні 2008 року двома сторонами прийнята «дорожня карта» партнерства на найближчі три роки, що включає міжнародну безпеку, соціальне співробітництво, науку та технології, культурний обмін [7, с.130]. В 2010 році було підписано дві угоди щодо авіації, що мали на меті підвищення безпеки польотів.

Європейський Союз в рамках Програми розвитку регіону підписав договори з країнами Латинської Америки та Карибського басейну. Кожній з країн виділяється грошова допомога для окремих сфер. Так Уругвай та Чилі за допомогою Європейського Союзу до 2013 року буде розвивати інновації, вкладати гроші в соціальну згуртованість та економічний розвиток. В Коста-Ріці увага найближчим часом приділятиметься правам людини та розширення доступу жінок до державних посад.

В Панамі уряду надається підтримка щодо подолання корупції, розширення доступу населення до освіти та роботи. У планах розвитку країни Венесуела має зосередитися на децентралізації та сталому розвитку. Екологічні загрози (втрата біорізноманітності, вирубка лісів, викиди вуглекислого газу) стоять перед Бразилією. Підтримка верховенства права та розвиток державного управління є актуальним для Нікарагуа та Еквадору. Європейський Союз виділяє значні суми для розвитку малого та середнього бізнесу в Болівії, Колумбії та Аргентині. Аналогічна допомога надається країнам Карибського басейну. Одночасно Європейський парламент закликає звернути особливу увагу до ситуації в Болівії, де опозиція в регіонах виступає проти центрального уряду президента Є. Моралеса. Загальнонаціональний референдум, що пройшов в 2008 підтвердив владу президента. Члени Європейського парламенту закликають опозиційні та провладні сили розпочати діалог. [6]

Чотири країни (Аргентина, Бразилія, Мексика і Чилі) підписали Угоду про співпрацю з Європейським Союзом в галузі науки та техніки. Щодо політичного співробітництва Європейського Союзу з держа-

вами Латинської Америки та Карибського басейну, то варто визначити наступні сфери кооперації.

Європейський Союз підтримує демократичні вибори по всій Латинській Америці та в Карибському басейні шляхом надання технічної допомоги у проведенні виборів до місцевих органів влади. Євросоюз також надсилає місії спостерігачів за виборами, організованих Європейською комісією, у складі делегації яких є висококваліфіковані експерти. Спостерігачі не втручаються у виборчий процес, а збирають, аналізують фактичну інформацію та надають незалежну громадську оцінку умов проведення виборів. ЄС здійснював моніторинг виборів в Перу (2001 р.), Нікарагуа (2001 р.), Еквадорі (2002 р.), Гватемалі (2003 р.), Венесуелі (2005 р.) і Гаїті (2006 р.) [6].

Екологічний діалог на міжрегіональному рівні все ще перебуває в зародковому стані, але він може спиратися на все більше число програм науково-дослідного співробітництва. В рамках 7-ї Рамкової науково-дослідної програми (2007–2013 роки) міжнародне співробітництво спрямоване на збільшення відсотку досліджень, створення сприятливих умов для проведення заходів, спрямованих на поліпшення координації держав.

Куба на сьогоднішній день є єдиною країною, з якою ЄС має напружені зв'язки. Припинення відносин відбулося в 2003 через арешт 75 дисидентів, але після відновлення цих відносин в 2006 році потепління не відбулося. І хоча Іспанія як головуюча країна Європейського Союзу в першій половині 2010 року намагалася покращити відносини зі згаданою державою, їй активно протистояли Чехія та Польща.

Значне занепокоєння у Європарламенту викликає ситуація у Венесуелі, де обмежується слово і відбувається просування режиму Чавеса до авторитаризму. Так само гостро стоїть питання щодо легітимності влади в Гондурасі, де рік тому відбувся державний переворот та глибокої політичної кризи.

Особливим видом співробітництва є діалог окремих країн. Так, в травні 2010 в Лісабоні відбувся X Португало-бразильський саміт. Торговельно-економічне співробітництво геть затьмарило такі традиційні теми двосторонніх контактів, як положення іммігрантів і міжнародні проблеми, хоча останні, начебто, видавалися вельми актуальними. Під час саміту було підписано сім двосторонніх угод. Головним документом став договір про спільне виробництво біопалива другого покоління. Обсяг інвестицій у спільне підприємство поблизу португальського

порту Сінеш планується в розмірі 357 млн. євро. Воно повинно почати працювати в 2015 році і після виходу на проектну потужність щорічно виробляти 260 тисяч тонн біопалива з пальмової олії. Сировину отримуватимуть в Бразилії з мільйона пальм, висаджених на ділянці в 50 тисяч гектарів. Потім його переправлятимуть до Португалії, де перероблятимуть, і звідки готовий продукт буде продаватися на європейському ринку.

Сторони також домовилися співробітничати в підготовці кадрів, розвідці і видобутку гідрокарбонатів на глибоководному шельфі Атлантичного океану, щодо утилізації відходів, у боротьбі з допінгом у спорті. Зусилля з просування в світі спільної для двох країн португальської мови стали однією з головних тем розмов у Лісабоні. Португалія і Бразилія мають намір домагатися визнання її сьомою офіційною мовою ООН. Щоб було легше просувати спільну мову на міжнародній арені, португаломовні країни домовилися ввести єдині орфографічні норми, що покликані згладити серйозні відмінності в регіональних варіантах. Португальцям довелося вчитися писати заново, тому що «європейський» варіант на письмі став схожий на бразильський. Інші португаломовні країни підписали «Договір про орфографію португальської мови».

Стратегічними сферами співробітництва експерти називають енергетику, авіабудування і просування португальської мови. Португалія, один з лідерів у виробництві електроенергії з альтернативних джерел (перш за все — вітру) хотіла б продати ці технології в Бразилію. Сподіваються португальські підприємці і на підряди при підготовці до Чемпіонату світу з футболу 2014 р. і Олімпійським іграм 2016 р., провести які довірено Бразилії. Португалія експортує до Бразилії оливки, тріску, вино. До 2015 року в Еворі запланована споруда фабрик з виробництва композитних матеріалів і металовиробів для виробництва бразильських літаків «Ембраєр». Інвестиції оцінюються в 170 мільйонів євро. У листопаді в Бразилії відбувся конгрес португальської мови, який у 2012 році пройшов в Португалії. Крім того, 2011 рік був оголошений Роком Португалії в Бразилії, а 2012 — Роком Бразилії в Португалії [2].

Висновок. Співробітництво Європейського Союзу з державами Латинської Америки та Карибського басейну розпочалося з допомоги окремим країнам долати економічні труднощі. Пізніше така співпраця розширилася на інші економічні питання. Останні 5–7 років взаємодія двох регіонів відбувається і в енергетичні, екологічні та соціальні сферах. Наразі співробітництво Європейського Союзу значною мірою

успішно проходить з Мексикою, Чилі на основі підписаний договорів про політичне співробітництво та стратегічне партнерство, договорів про зону вільної торгівлі. Діалог з Бразилією також лежить в площині стратегічного партнерства. Співробітництво з усіма країнами Латинської Америки та Карибського басейну проходить в рамках існуючої Індикативної програми Європейського Союзу на 2007–2013 рр. та 2008–2013 рр. відповідно. В основному надається фінансова підтримка для підтримки соціальної згуртованості, подолання відчуженості, побудови демократичних інститутів та громадянського суспільства. Існують спільні проекти в енергетичній, екологічній, освітній сферах та щодо охорони здоров'я.

### Список використаних джерел:

1. Бредіхін А. В. Співробітництво Європейського союзу з країнами Латинської Америки у 1990-і роки/А. В. Бредіхін//Наука. Релігія. Суспільство. — 2009. — № 1. — С. 3–5.
2. Брежнева Т. Щодо наслідків можливої консолідації ЄС з країнами Латинської Америки/Т. Брежнева//Моніторинг світових подій. [електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.db.niss.gov.ua/monitor/comments.php?id=120&catid=3>
3. Гаврицькі М. Європейський Союз — Латинська Америка і Кариби: тяжке партнерство двох регіонів/М. Гаврицькі. — Варшава.: ASPRA-JR, — 2004.- 401 с.
4. A stronger partnership between the European Union and Latin America//European Commission — Luxembourg.: Office for Official Publications of the European Communities. — 2005. — 20 p.
5. Jose Ignacio Salafranca Sanchez-Neyra. Report on enhanced cooperation between the European Union and Latin America (2005/2241 (INI))/Committee on Foreign Affairs, European Parliament. — 2006. — 31p. [електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A6-2006-0047+0+DOC+PDF+V0//EN>
6. Latin America: Regional Programming Document 2007–2013//European Commission.- 2007.- 27p. [електронний ресурс] — Режим доступу: [http://ec.europa.eu/external\\_relations/la/rsp/07\\_13\\_en.pdf](http://ec.europa.eu/external_relations/la/rsp/07_13_en.pdf).

7. Puyana A. La Estrategia Comercial Mexicana/A. Puyana//América Latina y la Unión Europea: una integración esperanzadora pero esquivo/ed. Doris Osterlof Obregón. —1a. ed.- San José, C.R.: FLACSO, — 2008. — P.123 –142.
8. Rojas F. La integración entre América Latina y la Unión Europea en el Siglo XXI/F. Rojas//América Latina y la Unión Europea: una integración esperanzadora pero esquivo/ed. Doris Osterlof Obregón. —1a. ed. — San José, C.R.: FLACSO, 2008. — P.11–20.
9. The strategic partnership between the European Union, Latin America and the Caribbean: a joint commitment//European Commission — Luxembourg.: Office for Official Publications of the European Communities. — 2008. — 46p.
10. Torrent R. Las Relaciones Unión Europea — América Latina en los Últimos Diez Años: El Resultado de La Inexistencia de Una Política. Un análisis empírico y esperanzado/R. Torrent//UNU-CRIS Occasional Papers. OBREAL — Barcelona. — 2005. — 43p.

Стаття надійшла до редакції 02.07.2013 р.

*Балюк Н. В.* Развитие диалога ЕС с отдельными странами ЛАКБ как новое измерение субрегиональных отношений

Разсматриваются политическое и торгово-экономическое сотрудничество ЕС и стран Латинской Америки и Карибского бассейна. Автор предлагает классификацию стран ЛАКБ за характером сотрудничества с Европейским Союзом. В статье сделан анализ сотрудничества сквозь призму политико-юридических инструментов

Ключевые слова: *сотрудничество, Европейский Союз, Латинская Америка и Карибский бассейн, стратегическое партнерство, Мексика, Чили, Бразилия, диалог.*

*Baliuk N. V.* Progress in the dialogue between the EU and individual LAC countries as a new dimension of sub-regional relations

The article aims at studying political and economic cooperation between the EU and Latin American and the Caribbean states. Author proposes classification of LAC states in accordance with type of cooperation with the European Union. The article has deep analysis of the cooperation though political and legal instruments.

Key words: *cooperation, European Union, Latin America and the Caribbean, strategic partnership, Mexico, Chile, Brazil, dialogue.*

Світова політика

УДК 323.1: (470+571)

*Алексейченко О. В.\**

*Доцент кафедри міжнародних відносин Інституту міжнародних відносин  
Міжрегіональної академії управління персоналом*

## ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЩОДО «ЗАМОРОЖЕНИХ» КОНФЛІКТІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Визначено особливості політики Російської Федерації в зоні «заморожених» конфліктів в Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії і Нагірному Карабасі. Доведено, що головним геополітичним мотивом участі Кремля в урегулюванні конфліктів є прагнення домогтися від провідних держав світу, передусім від США, визнання пострадянського простору «сферою особливої відповідальності» Росії.

Ключові слова: *політика, «заморожений» конфлікт, посередники, спостерігачі, пострадянський простір, Російська Федерація, геополітичний інтерес.*

Постановка проблеми. Етнополітичні конфлікти на пострадянському просторі, що дістались у спадок від Радянського Союзу незалежним Молдові, Грузії, Азербайджану і Вірменії стали не тільки проблемою цих держав. Як джерело нестабільності конфлікти перетворилися на міжнародну проблему, позаяк прямо чи опосередковано у протистояння були втягнуті держави-сусіди, а до врегулювання конфліктів залучено таких провідних акторів світової політики як Російська Федерація, США, Європейський Союз.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Передісторія конфліктів на пострадянському просторі і роль у їх ескалації проблеми кордонів, визначених радянською владою згідно імперського принципу «розділяй і володарюй», доволі докладно вивчені істориками [3; 8], правознавцями [1] і політологами [4–5; 9–13; 15–19]. Проте поза контекстом цих праць часто-густо залишався такий важливий для розуміння суті кон-

фліктів аспект, як вплив зовнішніх сил на ситуацію у зоні етнічного протистояння. Найбільший вплив на перебіг конфліктів і перетворення їх на «заморожені» справила держава- правонаступниця СРСР — Російська Федерація, адже головний геополітичний мотив участі Кремля в урегулюванні конфліктів — домогтися від провідних держав світу, передусім від США, визнання пострадянського простору «сферою особливої відповідальності» Росії.

Метою статті є визначення особливостей політики і з'ясування геополітичних інтересів Російської Федерації в зоні «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі.

Виклад основного матеріалу. Конфлікт у Придністров'ї. Коли на початку 1992 р. протистояння офіційного Кишинєва з самопроголошеною Придністровською Молдавською Республікою (ПМР) переросло у «гарячу» фазу, вирішальний внесок у сепарацію східного регіону Республіки Молдова зробила 14-та російська армія, дислокована ще з часів СРСР на лівому березі Дністра. Неприкрите втручання Кремля у внутрішні справи суверенної Молдови, що офіційно пояснювалось наміром припинити кровопролиття у зоні конфлікту, мало передусім геополітичний підтекст. Придністров'я є важливим військово-стратегічним плацдармом Росії, що забезпечує їй вплив у Південно-Східній Європі та на Балканах. Збереження статусу ключової фігури на цьому просторі дозволяє РФ суттєво обмежувати прозахідні устремління Молдови, артикульовані першим президентом Мірчею Снегуром, та гальмувати процес посилення впливу ЄС, НАТО і США в регіоні. Позаяк Росія не має намірів долучатися до процесу європейської інтеграції, а прагне одноосібного лідерства у Східній Європі, на неї очікують непрості відносини із Заходом. Такі претензії Росії, безумовно, призведуть до зіткнення інтересів, а отже, й до поновлення небезпеки регіональної конфронтації в Європі. В таких умовах роль придністровської проблеми, а також її впливу на міжнародні процеси суттєво зростають.

Суттєвим важелем посилення позицій Росії в Придністров'ї виступає наявність на території лівобережжя Дністра російських озброєнь. Згідно зі Стамбульськими домовленостями 1999 р. Росія зобов'язувалась ліквідувати їх до 2002 р. Але, попри часткове виконання Москвою взятих зобов'язань, основна частина озброєнь так і залишається на цій території. Крім очевидного небажання влади Придністров'я втрачати військові ресурси, що надають відчуття захищеності від потенційного військового тиску Молдови, причиною невирішеності цього питання

є небажання Росії залишити останній військовий форпост в цьому регіоні і, таким чином, втратити один з дієвих важелів впливу на ситуацію в ньому, адже Придністров'я є також засобом політичного впливу Росії на Україну. Саме тому ПМР є стратегічним партнером Російської Федерації. Орієнтований на Росію Тирасполь дозволяє їй здійснювати вплив на культурно подібні йому області Півдня та Сходу України, Кримську автономію. Проблемне питання культурно-ідеологічної орієнтації населення останнього викликає занепокоєння української влади щодо територіальної цілісності держави та є специфічним інструментом політичного тиску на неї з боку Росії.

Ще одним важелем впливу Росії в Придністров'ї є інститут російського громадянства. Станом на 2000 р. Росія надала своє громадянство понад 60 тис. придністровців і посилено збільшує цю гігантську для маленького регіону кількість. Про важливість інституту громадянства та його потенційного використання як інструменту тиску на офіційний Кишинев, промовляє як досвід введення російських військ до Південної Осетії у серпні 2008 р. під приводом «захисту прав співвітчизників», так і стійке переконання російської громадськості в тому, що підґрунтям конфлікту в Придністров'ї стало «порушення інтересів російськомовного населення» [14].

Крім цього фактора, на особливу увагу заслуговує і ставлення Москви до посередницької місії Києва, а саме до посилення її ролі в Придністров'ї. Зі зміною зовнішньополітичних пріоритетів України та зростання її ваги в переговорному процесі як сили, що найбільше влаштовує Кишинів, Тирасполь, Брюссель і Вашингтон, відповідно виникає небезпека (з точки зору Кремля) щодо зменшення ваги Росії та її можливостей утримувати статус визначального гравця в районі Чорноморського басейну.

Політична криза 2009–2012 рр. в Молдові відклала реалізацію російського плану мирного врегулювання — так званого «Плану Козака-2», що передбачає федералізацію Молдови, де Придністров'я стає рівноправним суб'єктом. Хоча на час відходу від влади колишнього президента Молдови В. Вороніна (у вересні 2009 р.), Росія була досить близькою, аби переговорний формат 5+2 (Росія, Україна, місія ОБСЄ, ЄС, США, Молдова, Придністров'я) трансформувати в 2+1 (Молдова, Придністров'я і Росія) і саме в ньому досягти згоди з приводу російського сценарію врегулювання. Важливим моментом тут є те, що після визнання незалежності Південної Осетії та Абхазії Росія має намір про-

демонструвати всьому світу, що вона здатна вирішувати «заморожені» конфлікти не лише силовими діями, а й за столом переговорів.

У зв'язку з цим міжнародні посередники і спостерігачі на переговорах щодо придністровського врегулювання мають враховувати те, що для Росії вирішення конфлікту в Придністров'ї можливе лише на підставі її власного плану. Щоби переконати світову спільноту в тому, що російський план найкращий, у пресу та експертне середовище вкидаються версії про приєднання Молдови до Румунії та входження Придністров'я до складу України [1]. Проте насправді переконувати в перевагах російського плану треба нове керівництво Республіки Молдова, що не готове сприяти федералізації країни за кремлівським сценарієм. Відтак у «замороженій» фазі конфлікт у Придністров'ї ще може перебувати дуже довго. І, як не парадоксально, саме в цьому полягає головний геополітичний інтерес Кремля, позаяк дозволяє Росії залишатися в регіоні задля тиску на Молдову й Україну.

Грузинсько-абхазький конфлікт. Як і у ситуації з Придністров'ям, позиція Росії стала важливим чинником ескалації грузинсько-абхазького конфлікту влітку 1992 р. Саме тоді нове керівництво Грузії на чолі з Е. Шеварднадзе, намагаючись виправити помилки першого президента країни З. Гамсахурдіа, що взяв курс на створення унітарної держави, ввело війська в Абхазію, щоб встановити контроль над її територією. Однак з відкритим втручанням в грузинсько-абхазький конфлікт традиційних союзників Абхазії — гірських народів Кавказу, а також негласною підтримкою сепаратистів дислокованими в Абхазії підрозділами Збройних Сил Російської Федерації (нині — миротворчими силами у зоні грузинсько-абхазького конфлікту), доля протистояння була вирішена на користь Сухумі. Прикметно, що прихована військова допомога Росії бунтівному абхазькому регіону була надана тоді, коли Грузія відмовилася вступати до СНД, а Абхазія всіляко виявляла свою лояльність до Росії та СНД.

Відтоді позиція Абхазії у конфлікті характеризується крайнім радикалізмом. Більшість її населення не вірить у можливість проведення паритетних переговорів, що значною мірою зумовлене прагненням реінтеграції Абхазії до складу Грузії і вимогою офіційного Тбілісі про повернення на абхазькі терени 300 тис. біженців, переважно грузинів. Відтак населення Абхазії розглядає законні вимоги грузинської сторони, що базуються на нормах міжнародного права, як невинуватий тиск та спробу повернути території, що не належать Грузії. Спроби Тбілісі

відстоювати ідею об'єднання всіх народів Грузії в єдиній незалежній державі викликають обурення абхазької сторони, призводять до загострення протистояння. Незважаючи на максимально прийнятні умови автономії, абхазці не сприймають ці пропозиції як виправдані і воліють спиратися на дипломатичну і матеріальну підтримку незалежності Абхазії з боку Росії.

За правління в Грузії у 1992–2003 рр. Е. Шеварднадзе влада країни готова була дотримуватися курсу стратегічного партнерства з Росією за умови, що Росія розглядатиме Абхазію як складову Грузії. Співробітництво з Росією мало допомогти грузинам вирішити абхазьку проблему. Зацікавлена в отриманні необхідної кількості озброєнь, що згодом мала перейти в її власність, Грузія свого часу підписала договір про розміщення російських військових баз на її території. Положеннями цього договору передбачалось відновлення територіальної цілісності Грузії, допомога Росії у створенні грузинської армії, роззброєння сепаратистських формувань. Проте жодна з цих умов не була виконана. Тому грузинським політикумом все частіше порушувалося питання про виведення з території Грузії всіх російських військ і можливий вихід Грузії з СНД.

Водночас Росія постійно вимагала продовження мандату перебування російських миротворчих сил в Абхазії. Ці вимоги, однак лише поглиблювали конфронтацію. У середині липня 2006 р. парламент Грузії прийняв резолюцію з вимогою виводу російських миротворчих сил з Абхазії й Південної Осетії. У відповідь на це парламент Абхазії закликав всі країни, у тому числі Росію, «негайно розпочати процес офіційного визнання незалежності Республіки Абхазія», а також вирішив звернутися до ООН, ОБСЄ й інших міжнародних організацій із проханням «припинити мілітаристські плани грузинського керівництва» [2].

Після проголошення незалежності Косова і визнання її країнами Заходу у 2008 р., проблема міжетнічних конфліктів в Грузії постала з новою силою. З одного боку, російські військові бази й миротворчі сили, розташовані в зонах грузинсько-осетинського й грузинсько-абхазького конфліктів, розглядаються в Національній військовій стратегії Грузії як загрози національній безпеці країни. З іншого, бажання Грузії вступити до НАТО провокує РФ на більш активну підтримку сепаратистських територій в Грузії.

Наприкінці квітня 2008 р. над Абхазією був збитий безпілотний літак-розвідник, що залетів з території Грузії. Цей інцидент викликав

серйозний міжнародний скандал. Грузія звинуватила Росію в тому, що її військово-повітряні сили збили літак, а також зажадала розгляду цього випадку в Раді Безпеки ООН. Тим часом РБ ООН не прийшла до єдиної думки із приводу ситуації в Абхазії. З обох питань — про зміцнення зв'язків Росії й невизнаних республік і про політ грузинського безпілотного літального апарата — члени Ради заслухали лише думку Росії.

Після цих подій, ситуація в зоні грузино-абхазького конфлікту різко загострилася. Москва ввела в Абхазію додаткові сили миротворців. А Тбілісі розцінив цей крок як військову агресію, однак цей крок Кремля, як показали наступні події, був лише однією з ланок плану Росії остаточно відірвати від Грузії Абхазію і Південну Осетію, реалізованого у серпні 2008 р. внаслідок п'ятиденної російсько-грузинської війни у Цхінвальському регіоні Грузії.

Грузинсько-південно-осетинський конфлікт. Це протистояння значною мірою спровоковане рішенням про створення на етнічній грузинській території Південно-Осетинської автономної області у 1922 р. Проголошуючи це штучне утворення, російські більшовики знехтували історичні реалії, позаяк до так званої «Південної Осетії», було включено не лише гірську частину Кавказького хребта, а й його передгір'я та низовину, заселені переважно грузинським населенням, в тому числі міста Цхінвалі, Алагорі, Джаву.

Грузинсько-південно-осетинський конфлікт був спровокований рішенням Південно-Осетинської обласної ради про перетворення її на автономну республіку у складі Грузії 10 листопада 1989 р. Наступного дня грузинський парламент скасував це рішення, а 23 листопада 1989 р. близько 20 тис. громадян Грузії здійснили марш на адміністративний центр автономної області м. Цхінвалі, організований екс-дисидентом З. Гамсахурдіа і першим секретарем ЦК Компартії Грузії Г. Гумбарідзе для «захисту грузинського населення» автономії. Учасників маршу не пустили до міста підрозділи внутрішніх військ МВС СРСР, але кров все ж пролилася.

Восени 1990 р. Південно-Осетинська обласна рада, спираючись на закон СРСР від 26 квітня 1990 р., що передбачав розширення прав радянських автономій, проголосила область Південно-Осетинською Радянською Демократичною Республікою і звернулась до Москви з проханням про визнання її незалежним від Грузії суб'єктом радянської федерації. У відповідь на це, в грудні 1990 р. офіційний Тбілісі ліквіду-

вав Південно-Осетинську АО і розпочав блокаду регіону, що тривала до липня 1992 р.

Економічна блокада супроводжувалась військовим протистоянням обох сторін конфлікту, особливо запеклим воно стало після того, як в результаті референдуму, проведеного південно-осетинським керівництвом 19 січня 1992 р., 90% його учасників висловились за приєднання регіону до Росії. Бойові дії, що продовжувались (з перервами) до липня 1992 р., були припинені за посередництва Росії, що розмістила на території Південної Осетії свої миротворчі сили. Наслідки грузинсько-осетинського конфлікту 1992 р. трагічні: 93 спалених села, понад тисячу убитих, від 40 до 100 тис. біженців.

Протягом часу, що минув з часу грузинсько-осетинського конфлікту 1992 р., Росія послідовно озброювала і зміцнювала південно-осетинський сепаратистський режим, роблячи відверту ставку на відокремлення цього регіону. Також Росія активно надавала місцевим мешканцям російське громадянство (їх чисельність, за неофіційними даними, складає понад 90% населення Цхінвальського регіону), що стало одним із «законних» приводів для проведення у серпні 2008 р. Росією військової операції з «примусу до миру» суверенної Грузії на території Південній Осетії. Міжнародні наслідки цієї операції відомі — остаточна втрата Грузією юрисдикції над територіями Південної Осетії і Абхазії і визнання цих самопроголошених державних утворень Росією, Нікарагуа, Венесуелою і Науру.

Конфлікт у Нагірному Карабасі. Нагірно-карабаський конфлікт між Вірменією і Азербайджаном став, за великим рахунком, наслідком виконання настанови наркома у справах національностей РСФРР Й. Сталіна поділяти кавказькі народи, щоби не допустити їхнього спільного спротиву радянській владі. В результаті на території, де традиційно переважало вірменське населення, у 1924 р. було проголошено Нагірно-Карабаську автономну область (НКАО), що у 1936 р. увійшла до складу Азербайджанської РСР. Вірменська еліта неодноразово прагнула спонукати Москву передати Карабах Вірменській РСР, однак союзний центр не підтримував цих вірменських прагнень.

Каталізатором конфлікту стала резолюція Ради народних депутатів НКАО про клопотання перед Верховними Радами Вірменської РСР, Азербайджанської РСР і СРСР щодо передачі області зі складу Азербайджану до складу Вірменії. Цей крок був підтриманий масовими демонстраціями у Вірменії й одночасно викликав протест

в Азербайджані. Зіткнення поблизу азербайджанського м. Аскеран натовпу азербайджанців і місцевої міліції, під час якого було використано зброю, призвело до людських жертв і стало початком збройної фази конфронтації. Обидві сторони розпочали формування бойових загонів, придбання озброєнь і військової техніки. Азербайджан вдався до економічної блокади Нагірного Карабаху. У відповідь 1 грудня 1990 р. Верховною Радою Вірменської РСР було прийнято рішення про створення єдиної Вірменської Республіки, до складу якої в односторонньому порядку включено Нагірний Карабах. Із розпадом СРСР конфлікт фактично перетворився з внутрішнього міжетнічного у міждержавний — між Азербайджаном та Вірменією.

Ескалація Нагірно-карабахського конфлікту у 1992–1993 р. спричинила втручання ООН, НБСЄ та інших міжнародних організацій, які намагались припинити збройну конфронтацію. Але спроби посередництва в переговорах принесли лише тимчасове зниження інтенсивності бойових дій. У жовтні 1993 р. черговий наступ вірменських сил призвів до втрати Азербайджаном шести адміністративних районів з містами Фізулі та Кельбаджар. 18 лютого 1994 р. в Москві міністрами оборони Азербайджану й Вірменії за посередництвом міністра оборони Росії П. Грачова був підписаний Протокол про повне припинення вогню та воєнних дій, а також досягнуті умови розведення військ ворогуючих сторін на узгоджені рубежі.

Важливу роль в урегулюванні конфлікту прагнуть відігравати міжнародні організації, хоча на його початку особливої активності не виявляли. Так, ООН тривалий час залишалася пасивним спостерігачем, обмежившись резолюціями Ради Безпеки, в яких засуджувались військові дії і підтверджувалась територіальна цілісність «усіх держав регіону», без конкретизації агресора. Усю роботу з вирішення конфлікту ООН передоручила НБСЄ, яка вже в березні 1991 р. сформувала комітет з 19 членів для врегулювання конфлікту і зробила все, щоб його припинити і не дати Росії від виглядом проведення миротворчої операції повернутися до Азербайджану.

Росія, що намагалася повернути контроль над колишнім радянським кордоном з Туреччиною та Іраном на азербайджанській ділянці, щоби забезпечити свою долю у нафтових багатствах Азербайджану, не досягнувши своєї мети, стала усіляко заважати роботі Мінської групи НБСЄ, створеної 24 березня 1992 р. під час Гельсінського засідання Ради НБСЄ на базі конференції НБСЄ щодо Нагірного Карабаху. У 1997 р. перего-

ворний процес по врегулюванню проблеми Нагірного Карабаху очолили співголови від США, Росії і Франції.

США, яким украй невідгідна дестабілізація обстановки в багатому на енергоносії регіоні, вважають що взаємоприйняте рішення проблеми повинні знайти тільки два президенти — Азербайджану та Вірменії при можливому підключенні до двостороннього діалогу керівника Нагірного Карабаху [6].

Кремль, не бажаючи уступати ініціативу в посередницькій місії Білому дому, намагався перевести процес врегулювання Нагірно-Карабаського й інших конфліктів на Південному Кавказі в площину відносин чотирьох держав — Росії, Азербайджану, Вірменії і Грузії. В Нагірному Карабасі Росія, в руках якої, як зазначав у 1997 р. президент Азербайджану Гейдар Алієв знаходиться «ключ до вирішення проблеми Карабаху» [7], грає у свою звичну на пострадянському просторі гру — виступає у ролі військового союзника Вірменії (через спільну участь двох країн в ОДКБ і розташування російської військової бази у вірменському Гюмрі) і, водночас, переозброює азербайджанську армію, продаючи офіційному Баку зброю на сотні мільйони доларів.

Таким чином, процес врегулювання нагірно-карабаського конфлікту затягується через зіткнення в регіоні стратегічних інтересів США і Росії. Тому можна з упевненістю стверджувати, що проблема Нагірного Карабаху знайде своє остаточне вирішення лише в двох випадках: або при гармонізації російсько-американських відносин, або при повному відході з регіону однієї з цих двох провідних світових потуг. Позаяк такі перспективи в найближчому майбутньому нездійсненні, швидкого врегулювання конфлікту очікувати не доводиться.

Висновки. Аналіз участі Російської Федерації у врегулюванні етно-політичних конфліктів на пострадянському просторі показав, що усі вони перебувають у «замороженому» стані в силу геополітичних обставин та факторів, головним з-поміж яких є російський геополітичний інтерес. Його ідеологічним підґрунтям виступають неосталіністські ідеологічні кліше та ментальні архетипи кремлівської пропаганди часів «холодної війни», що успішно реанімуються у масовій свідомості і вагомо впливають на політичну самосвідомість та поведінку пересічних росіян. Особливо наполегливо експлуатується ідея витіснення Росії з територій, що історично перебували під її впливом. Залишитися там будь-якою ціною, в тому числі й через підтримання у «замороженому»

стані етнополітичних конфліктів — ось головна зовнішньополітична мета і геополітичний інтерес Росії на пострадянському просторі.

### Список використаних джерел:

1. Абдулатипов Р. Г. Этнополитические конфликты в странах СНГ: некоторые миротворческие и правовые механизмы разрешения/Р. Г. Абдулатипов. — Баку, 1996. — 365 с.
2. Абхазский парламент призвал мировое сообщество незамедлительно признать Республику Абхазия. 20.07.2006. [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://president.org.ua/news/news-119429/>.
3. Бирюков С. Непризнанные государства: историческая эволюция и современный статус. [Электронный ресурс]/С. Бирюков. — Режим доступа: <http://www.apn.ru/publications/comments1968.htm>
4. Богданович В. Ю. Конфликты и войны после распада СССР/В. Ю. Богданович, А. Я. Маначинский, Ю. В. Егоров, В. А. Муха, А. А. Бортник. — К.: Вид-во «Кий», 2008. — 420 с.
5. Гарнетт Ш. В. Чи настане мир у Придністров'ї/Ш. В. Гарнетт, Р. Лебенсон//Політика і час. — 2003. — № 5. — С. 51–63.
6. Григорян А. Возможно ли скорое урегулирование Нагорно-Карабахского конфликта?/А. Григорян//Независимая газета. — 21 февраля.
7. Дипломатия мира. — Баку: Изд-во «Азербайджан», 1997. — 376 с.
8. Дорошко М. С. Конфлікт у Придністров'ї: політичне підґрунтя/М. С. Дорошко//Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наук. праць. — К.: Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2005. — Вип. 53. — Ч. 2. — С. 13–14.
9. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве/А. Г. Здравомыслов. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 286 с.
10. Золян С. Нагорный Карабах: проблема и конфликт/С. Золян. — М.: Изд-во «Лингва», 2001. — 435 с.

11. Кава О.С. Причини виникнення придністровського конфлікту наприкінці 80-х років XX століття/О.С. Кава//Магістеріум. — Випуск 17. Історичні студії. — К.: НаУКМА, 2004. — С. 74–80.
12. Корнелл С. Конфликт в Нагорном Карабахе: динамика и перспективы решения. [Електронний ресурс]/С. Корнелл. — Режим доступу: [http://www.sakharov-center.ru/azrus/az\\_016.htm](http://www.sakharov-center.ru/azrus/az_016.htm)
13. Межэтнические отношения и конфликты в постсоветских государствах/В.А. Тишков, Е.И. Филиппова. — М.: Аспект-Пресс. — 2001. — 485 с.
14. Молдавия готовится к новой войне с Приднестровьем. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.km.ru/v-rossii/2013/06/20/situatsiya-vokrug-pridnestrovyia/714160-moldaviya-gotovitsya-k-novoi-voine-s-prid>
15. Перепелица Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи/Г.М. Перепелиця. — К.: Стилос — ПЦ «Фоліант», 2003. — 256 с.
16. Придністровська проблема: погляд з України. — К.: Істина, 2009. — 272 с.
17. Тренин Д. Казус Косово: Политические перспективы непризнанных государств на территории бывшего ССР и альтернативные стратегии «размораживания» постсоветских конфликтов/Д. Тренин//Pro et Contra. — 2006. — Т. 10. — № 5–6 (36). — С. 6–21.
18. Тукмаков Д. Приднестровье на карте региональных интересов. [Електронний ресурс]/Д. Тукмаков. — Режим доступу: <http://www.apn.ru/publications/article1963.htm>
19. Aivazian A. Possible Solutions to the Nagorno-Karabagh Problem: a Strategic Perspective. [Електронний ресурс]/А. Aivazian. — Режим доступу: [http://artsakhworld.com/Armen\\_Aivazian/NK\\_Problem\\_Solution/Index.html](http://artsakhworld.com/Armen_Aivazian/NK_Problem_Solution/Index.html)

Стаття надійшла до редакції 24.08.2013 р.

*Алексейченко А. В.* Политика Российской Федерации по отношению к «замороженным» конфликтам на постсоветском пространстве

Выявлены особенности политики Российской Федерации в зоне «замороженных» конфликтов в Приднестровье, Абхазии, Южной Осетии и Нагорном Карабахе. Доведено, что главным геополитическим мотивом участия Кремля в урегулировании конфликтов есть стремление добиться от ведущих стран мира, прежде всего от США, признания постсоветского пространства «сферой особой ответственности» России

Ключевые слова: *политика, «замороженный» конфликт, посредники, наблюдатели, постсоветское пространство, Российская Федерация, геополитический интерес*

*Alexeychenko A. V.* Policy of the Russian Federation on the «frozen» conflicts in the Post-Soviet area.

The article specifies the features of the Russian Federation's policy in the area of «frozen» conflicts in Transnistria, Abkhazia, South Ossetia and Nagorny Karabakh. It is proved that the main geopolitical aim of the Kremlin' involvement in the conflict settlement is the desire to achieve the recognition of the Post-Soviet area as «the sphere of special responsibility» of Russia by the leading nations of the world, especially by the USA.

Keywords: *policy, «frozen» conflict, mediators, observers, Post-Soviet area, the Russian Federation, geopolitical interest.*

**Світова політика**

**УДК 32.001.316**

***Матвієнко А. С.***

*Кандидат політичних наук, докторант Інституту держави і права  
ім. В. М. Корецького НАН України*

## **ТЕРИТОРІАЛЬНІ РЕФОРМИ У НОРВЕГІЇ**

Розглянуто реформи на двох рівнях самоврядування Норвегії: комун та фюлькес, здійснені протягом XX–XXI ст. Їх основними завданнями було розбудова держава всезагального добробуту та збереження автономії органів місцевого самоврядування, а основними інструментами для досягнення поставлених цілей: об'єднання та розвиток міжкомунального співробітництва.

Ключові слова: місцеве самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, держава всезагального добробуту, об'єднання, міжкомунальне співробітництво.

Норвегія перша зі скандинавських країн прийняла спеціальний закон про місцеве самоврядування у 1837 році (переглянутий у 1992 році), який запроваджував дворівневу систему місцевого самоврядування. На першому рівні створювалися комуни, а на другому — губернії (фюльке). Сьогодні у найбільшій комуні (Осло) проживає 600 тис. осіб, а у найменшій — близько 200 [1, р. 96].

На відміну від сусідніх країн Конституція Норвезького королівства 1814 року не містить норм про місцеве самоврядування, у зв'язку з чим уряд може у будь-який момент втрутитися у роботу органів місцевого самоврядування. Однак зловживанню цим правом перешкоджають тривалі традиції самостійної діяльності комун.

Слід зазначити, що адміністративно-територіальний поділ країни має конституційний статус, оскільки ст. 58 Конституції визначає кількість депутатів у парламенті — Стортингу — на основі територіального устрою: кожен фюльке має власну квоту місць у парламенті.

Ще одна особливість системи самоврядування Норвегії полягає у тому, що другий рівень місцевого самоврядування територіально співпадає з регіональним рівнем державного управління. Тобто, на проміжному рівні управління одночасно діють два органи управління: перший очолює губернатор, що призначається урядом для контролю за реалізацією державної політики, а другий — голова виконавчого органу фюльке, який призначається радою фюльке за контрактом для виконання її рішень.

Початок реформ місцевого самоврядування Норвегії у XX ст. датується 1946 роком, коли була створена державна комісія для аналізу ситуації у місцевому самоврядуванні. На той час у країні нараховувалося близько 750 комун. За підсумками своєї роботи комісія підготувала звіт, у якому зазначалося, що: 1) комуни повинні стати територіальними громадами, здатними самостійно функціонувати у рамках, визначених законом, 2) право на місцеве самоврядування передбачає наявність певних мінімальних економічних можливостей.

Завданням усіх наступних спроб перегляду адміністративно-територіальних кордонів стало створення таких одиниць, в яких ідея місцевого самоврядування поєднувалася з найкращими умовами для: 1) розвитку економічного життя, 2) досягнення стабільності економіки комуни, 3) географічного вирівнювання податків; 4) розвитку адміністративного апарату та раціонального, ефективного управління [2, р.26].

Цей звіт став основою для парламентського закону, який був прийнятий після гострих дискусій [3]. Його положення надавали право центральному уряду приймати рішення про зміну адміністративно-територіального устрою та межі територіальних громад без розгляду парламентом, навіть у випадках, коли місцева влада виступала проти. Єдиною вимогою була відповідність пропонованих змін до рекомендацій, зроблених комісією. Прийняття цього закону започаткувало процес об'єднання комун, який за десять років дав змогу скорити кількість комун з 744 до 443 (в 2006 їх стало 430). Одним з результатів реформи стало збільшення розмірів комун. Якщо станом на 1951 рік більше 5 000 мешканців мали 19% комун, то у 1974 році їх стало 45%. Аналогічні зміни мали місце щодо розподілу населення: якщо у 1951 році 59% населення проживало у комунах, що нараховували більше 5000 мешканців, то у 1974 цей показник досяг позначки у 84%.

Однак, незважаючи на ці реформи, в країні продовжувала існувати відносно значна кількість дрібних комун з кількома сотнями мешканців,

що ускладнювало процес управління. Тому у 1989 році після тривалих дискусій була створена нова урядова комісія для розв'язання цієї проблеми. До її складу ввійшли політики місцевого та національного рівня, представники центральних органів виконавчої влади (від міністерства фінансів, навколишнього середовища та питань місцевого самоврядування) та низка експертів — всього 13 осіб.

Насамперед комісія мала за мету з'ясувати питання про необхідність проведення такої реформи, оскільки існувало три підходи до розуміння проблеми: 1) реформа непотрібна, оскільки проблему можна вирішити шляхом удосконалення законодавчої бази; 2) альтернативою реформі є розвиток міжкомунального співробітництва; 3) реформа місцевого самоврядування є назрілою та необхідною.

Члени комісії виходили з припущення, що основним завданням місцевого самоврядування є сприяння реалізації загальнодержавних цілей, а територіальна організація місцевого самоврядування повинна бути підпорядкована цьому завданню. Тобто, раціональний адміністративно-територіальний устрій вважався не кінцевою метою, а інструментом для досягнення загальнодержавних цілей. Виходячи з цього діяльність органів місцевого самоврядування була поділена на три основних типи: надання послуг, соціально-економічний розвиток та забезпечення демократії. Протягом трьох років комісія збирала дані, аналізувала досвід окремих комун та практику реформ місцевого самоврядування у Данії, Фінляндії та Швеції. У 1992 році вона представила остаточний варіант звіту Міністерству з питань місцевого самоврядування. Його суть зводилася до необхідності реформування системи комун та фюлькес, при цьому стверджувалося, що вигоди від цієї реформи значно перевищують можливі втрати. В основу адміністративно-територіальної реформи комісія заклала три основних і три допоміжних принципи [4, р.15].

Основні принципи:

1. Комуни мають бути сформовані таким чином, щоб вони становили географічну функціональну одиницю, пристосовану до існуючого ринку праці, мережі надання приватних та державних послуг.

2. Мінімальна кількість населення комуни повинна становити 5000 осіб.

3. Територія комуни не повинна перешкоджати доступу мешканців до центру комуни та найбільш важливих державних послуг.

Додаткові принципи:

4. Метою процесу укрупнення комун є створення одиниці з одним муніципальним центром.

5. Зміна кордонів комун, які стосуються лише незначної частини населення відповідної комуни, повинна здійснюватися з урахуванням побажань місцевих мешканців щодо збереження ідентичності комуни.

6. Кордони комун повинні встановлюватися насамперед виходячи зі сфери діяльності комуни. Водночас кордони повинні слугувати основою для раціональної системи територіального поділу, якщо це не суперечить іншим принципам встановлення кордонів

Особливий акцент комісія робила на необхідності формуванні адміністративно-територіальної одиниці, яка здатна стати надійною соціально-економічною основою для місцевого самоврядування. Всі інші міркування — щодо необхідності зміцнення місцевої демократії тощо — мали другорядний характер.

Опублікований звіт став предметом тривалих обговорень усіх зацікавлених сторін як на національному, так і на місцевому рівнях: органів виконавчої влади, політичних партій, профспілок, неурядових та дослідницьких організацій тощо. Реакція на звіт була неоднозначною. Багато комун висловилися проти реформи, оскільки вона загрожувала місцевій демократії. Укрупнення вони розглядали як бажання центрального уряду обмежити автономію органів місцевого самоврядування, а не спробу підвищити ефективність управлінського процесу. Стверджувалося, що пропоноване об'єднання комун є складовою частиною посилення тенденції до централізації, що прихильно сприймалася суспільством загалом.

Комуни, які позитивно сприйняли реформу, не відмовлялися від посилення ролі міжкомунального співробітництва, але не покладали на нього особливих надій. Для цих комун важливим був акцент на ефективності виробництва та надання державних послуг. Кілька великих урбанізованих комун розраховували на позитивні результати, аналогічні тим, що дав один з етапів укрупнення у 1960-і роки. Вони також вказували на небезпеку своєї «капсулізації» прилеглими комунами, мешканці яких безкоштовно користувалися культурними, інфраструктурними благами урбанізованих одиниць.

Норвезька конфедерація підприємців підтримала звіт комісії, відзначаючи потребу впровадження територіальної структури, яка б найкраще відповідала інтересам бізнесу. З цієї точки зору функціонально-географічний поділ, заснований на принципі доступності та

раціональності надання послуг, мав найважливіше значення. В свою чергу Федерація профспілок Норвегії підтримала ідею відповідності територіального поділу системи місцевого самоврядування загальнонаціональним інтересам і завданням.

За підсумками широкого обговорення Міністерство місцевого самоврядування та регіонального розвитку підготувало Білу книгу [5], в якій вказувалося на необхідність застосування функціонального критерію для визначення меж комун та проведення адміністративно-територіальної реформи. Однак вона не містила конкретних пропозицій щодо нових меж адміністративно-територіальних одиниць. Однак в ході її підготовки міністерство відмовилося від рекомендації комісії про встановлення мінімальної кількості мешканців комуни в 5000 осіб, що викликало найбільше критики з боку комун.

Біла книга була представлена парламенту у травні 1995 року з пропозицією прийняти відповідні нормативно-правові акти до весни 1996 року. Однак ще до того, як депутати парламенту почали її розгляд, кілька парламентаріїв висунули пропозицію, щоб будь-які зміни у територіальному устрої виходили з принципу добровільності та згоди мешканців, на відміну від пропонованого урядом примусового характеру перегляду кордонів комун. Зрештою парламентське обговорення Білої книги завершилося прийняттям рішення про відхилення урядової пропозиції щодо територіальної реформи.

Після невдачі у парламенті уряд був змушений шукати інших шляхів удосконалення системи місцевого самоврядування. На кінець 1990-х років ним успішно використовувалися дві стратегії: заохочення і покарання. Заохочення полягало в тому, що уряд відшкодовував комунам усі витрати на процес об'єднання і гарантував стабільний обсяг трансферів з держбюджету протягом десяти років. Покарання стосувалося дрібних, «неефективних» комун, до яких застосовувалися нові критерії розрахунку державних субсидій, що призводило до зменшення фінансових надходжень з боку уряду.

Однак жодна з цих стратегій не дала відчутного результату. Протягом 1999–2004 років було проведено лише 12 референдумів щодо об'єднання комун. З них у шести випадках населення підтримало цю ідею, при цьому у двох випадках з дуже незначною перевагою — у два і чотири голоси. Однак, це не стало перешкодою на шляху процесу укрупнення відповідних комун. Лише в одному випадку більше 90% осіб, які прийняли участь у плебісциті, підтримали об'єднання, однією з умов якого

була побудова мосту між острівною комуною та комуною, що знаходилася на материку.

У 2005 році новий уряд вирішив, що регіональна реформа може до певної міри нівелювати негативні наслідки фрагментованості комун. Слід зазначити, що дворівнева система місцевого самоврядування, створена у 1837 році, проіснувала практично без змін до 1960-х років, коли почався процес об'єднання комун. На початку 1950-х почали з'являтися пропозиції щодо реформування регіонального рівня. Перший проект реформи фюлькес був запропонований Міністерством з питань місцевого самоврядування у 1954 році, але був відхилений.

Через десять років, у 1964 році, влада у містах та містечках була передана радам фюлькес. Ці урбанізовані одиниці настільки інтегрувалися зі своїми передмістями, що кордони між міськими і сільськими територіями практично стерлися в економічному та соціальному плані. Таким чином, тривала історія рад фюльке лише як сільських органів влади вийшла на новий етап. На той час фюльке відповідали переважно за середню освіту та шпиталі. Починаючи з середини 1960-х років їм передавалося все більше повноважень і вони почали відігравати важливу роль у реалізації програм держави соціального добробуту, зокрема щодо ліквідації територіальних відмінностей у якості соціальних послуг.

Однак передача нових повноважень не супроводжувалася жорсткішими вимогами щодо підзвітності. Лише після внесення змін у законодавство у 1976 році були впроваджені прямі вибори до ради фюльке, якій згодом було надано повноваження щодо визначення ставок місцевих податків, планування та координації.

Після перемоги на парламентських виборах 2005 року лівоцентристської коаліції Міністерство з місцевого самоврядування та регіонального розвитку розпочало підготовку регіональної реформи. Відповідна Біла книга була передана до парламенту у грудні 2006 року [6]. У ній пропонувалося три шляхи реформування регіонального рівня: 1) посилення існуючих рад шляхом розширення їх функцій, 2) укрупнення регіонів (скорочення кількості фюлькес з 19 до 15 або 14) та надання їм нових функцій; 3) створення макрорегіонів (5 або 9, залежно від розміру) з широкими повноваженнями. При цьому обсяг повноважень, які передавалися б регіонам, залежав насамперед від їх розміру.

Біла книга з регіональної реформи пропонувала три основні критерії для формування нових регіонів:

1) розмір, що передбачало використання переваг масштабу, що визначає фінансову спроможність надавати якісні державні послуги;

2) функціональність — створення регіонів, які формують інтегровані економічні зони;

3) ідентичність — формування нової моделі політичного співробітництва, що виходить за існуючі географічні та інституціональні межі адміністративно-територіальних одиниць.

Згідно законодавства Норвегії, повноваження щодо визначення меж адміністративно-територіальних одиниць — комун та фюльке — належать парламенту [7]. Вони можуть бути делеговані центральному уряду у випадку прийняття рішення про об'єднання комун за наявності згоди останніх. За діючого законодавства процес укрупнення можуть ініціювати як самі комуни та фюлькес, так і Міністерство з місцевого самоврядування та регіонального розвитку. Першим кроком у цьому процесі є проведення обстеження. Комуни зобов'язані провести консультації з мешканцями, але такої вимоги не існує щодо об'єднання фюлькес. Таким чином існує можливість для ініціювання процедури як на місцях, так і з центру щодо об'єднання органів місцевого самоврядування на двох рівнях. Слід зазначити, що старий механізм укрупнення комун, прийнятий у 1960-х роках, мав односторонній, примусовий характер. Межі комун визначалися Законом про зміни у комунальному розмежуванні (Lov av 21. desember 1956 om endring av kommunal inndeling). Зміни кордонів комун затверджувалася королем з урахуванням думки органів влади комуни і фюльке (ст. 1). Але якщо вони висловили незгоду, то остаточне рішення приймалося Стортингом. Згідно ст. 3, в основу територіального поділу покладалася принцип економічної доцільності, оскільки комуна є основним фінансово-податковою одиницею в країні. Однак в результаті невдалого обговорення Білої книги у 1995 році, примусове об'єднання на вимогу центру було заборонене. Тому фюльке була надана можливість обирати один з двох підходів до укрупнення: добровільний і примусовий.

У 2008 році урядом був розроблений пакет законодавчих актів, необхідних для впровадження компромісного варіанту регіональної реформи, в якій основний акцент було зроблено на децентралізації за збереження існуючого адміністративно-територіального поділу. Після тривалих дискусій з усіма зацікавленими сторонами 1 січня 2010 року реформа регіонального самоврядування вступила в силу: фюльке були замінені новими регіонами, які отримали їх повноваження. Відповідальність

за освіту і охорону здоров'я були передані комунам та набули аполітичного характеру для підвищення ефективності надання цих видів послуг. За центральним урядом були залишені повноваження щодо нормування та нагляду за дотриманням Конституції.

Отже, територіальні реформи XX–XXI ст. у Норвегії мали радикальний характер лише на рівні комун, в результаті чого вдалося зменшити їх кількість з 750 до 430. Завдяки укрупненню вони отримали більше повноважень та зміцнили свій універсальний характер: виконують широке коло повноважень та відіграють важливу роль у соціальному забезпеченні населення в рамках реалізованої в країні концепції держави загального добробуту. На регіональному рівні ці реформи, як і у більшості скандинавських країн, звелися до децентралізації без зміни існуючої системи адміністративно-територіального устрою. Особливість інституційної організації держави загального добробуту вимагатиме від уряду дотримуватися поміркованої політики щодо територіальної реорганізації та зосередження зусиль на зміцненні існуючої системи місцевого самоврядування, в якій на комуни покладено основна відповідальність за надання якісних соціальних послуг мешканців та всебічний розвиток територіальної громади.

### Список використаних джерел:

1. Borge L.-E. Local government in Norway/ L.-E. Borge/Moisio A. Local Public sector in transition: A Nordic perspective. — Helsinki: Government Institute for Economic Research, 2010. — P. 95–121.
2. Kommuneinndelingskomitéen. Om revisjon av den kommunale inndeling m. v. Prinsipielle retningslinjer, Innstilling II. — Oslo: Kommunal- og arbeidsdepartementet, 1952.
3. Om prinsipielle retningslinjer for en alminnelig revisjon av den kommunale inndeling. — Oslo: Kommunal- og arbeidsdepartementet, 1955.
4. Kommune- og fylkesinndelingen i et Norge i forandring. — Oslo: Kommunal departementet. Norges offentlige utredninger, 1992.
5. Kommune- og fylkesinndelingen. — Oslo: Kommunal- departemente, 1995.
6. Regionale fortrinn — regional framtid. — Oslo: Kommunal- og regionaldepartementet, 2006.

- 
7. Lov om fastsetjing og endring av kommune- og fylkesgrenser (inndelingslova), №70. — Oslo: Kommunal-og regionaldepartementet, 2001.

Стаття надійшла до друку 29.08.2013 р.

*Матвиенко А. С.* Территориальные реформы в Норвегии

Рассмотрены реформы на двух уровнях самоуправления Норвегии: коммун и фюлькес, осуществленные в XX–XXI веках. Их основными заданиями были укрепление государства всеобщего благосостояния и сохранение автономии органов местного самоуправления, а основными инструментами достижения поставленных целей: объединение и развитие межкоммунального сотрудничества.

Ключевые слова: местное самоуправление, административно-территориальное устройство, государство всеобщего благосостояния, объединение, межкоммунальное сотрудничество.

*Matvienko A. S.* Territorial reforms in Norway

The reforms on two levels of local governments in Norway — municipalities and fylkes — during XX–XXI centuries are considered. Their main tasks were the strengthening of welfare state and sustaining the autonomy of local government; the main instruments were amalgamation and development of intermunicipal cooperation.

Keywords: local government, territorial division, welfare state, amalgamation, intermunicipal cooperation.

**Світова політика**

УДК 230004

**Капируля М. В.***Аспірант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка***РЕГІОНАЛЬНІ ПРОТИРАКЕТНІ ПРОГРАМИ  
ПАРТНЕРІВ США**

Для розгляду в даній роботі будуть взяті регіональні ядерні програми Японії, Тайваню, Південної Кореї, Ізраїлю, Австралії, країн Перської затоки. Ці країни на сьогоднішній день мають найбільш високий рівень співробітництва з США у галузі побудови систем ПРО. При цьому, варто зазначити, що в перспективі такі системи можуть стати частиною глобальної системи ПРО США, в рамках такого підходу розгляд регіональних систем ПРО є особливо актуальним.

*Ключові слова: система ПРО, регіональні партнери США, система ядерної стабільності.*

Постановка проблеми. В сучасній системі міжнародних відносин питання систем ПРО посідає доволі важливе місце, оскільки безпосередньо пов'язане з питанням стратегічної стабільності у світі та питанням військового паритету.

Сполучені Штати Америки та Росія є країнами, які найбільше просунулися у розробці та втіленні систем ПРО, однак значно більше успіхів у зазначеній царині досягнули США та їх союзники. Росія, ж у свою чергу, самостійно розвиває елементи системи ПРО та, через певні фінансові та технічні обмеження, розвиток її систем ПРО просувається з відносним успіхом. Разом з тим, у контексті побудови американської глобальної системи ПРО, варто розглянути програми ПРО ключових партнерів США у цій сфері, адже саме на базі національних систем партнерів США у сфері ПРО і буде базуватися глобальна система ПРО США.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До аналізу цього питання звертався ряд російських та західних дослідників, серед яких варто виділити Арбатова, Сокова, Мяснікова, Рибаса, Кана, Мартіна, Кйодо. При дослідженні означеної проблеми також варто виділити офіційні документи Конгресу США та дослідження Міністерства оборони США у цій сфері.

Для розгляду в роботі будуть проаналізовані регіональні протиракетні програми Японії, Тайваню, Південної Кореї, Ізраїлю, Австралії, країн Перської затоки.

Варто зазначити, що більшість регіональних програм ПРО розвиваються за безпосередньої участі США. В цьому контексті можна виділити декілька принципів діяльності США в рамках розвитку таких програм. Зокрема США приділяють багато уваги архітектурі регіонального стримування. На думку аналітиків, системи ПРО регіонального масштабу повинні базуватися на тісній кооперації та на принципах паритетного розподілу витрат та зусиль на створення та утримання таких систем між союзниками та США. Крім того, США вважають, що оскільки ПРО має на меті зменшення загрози від ракетного та, перш за все, ядерного удару зі сторони потенційного супротивника, при збільшенні та технічному вдосконаленні системи ПРО, буде можливим скоротити ядерні сили США та союзників. Таким чином, можна говорити про те, що американський уряд дотримується стратегії поетапного та гнучкого підходу в кожному регіоні при втіленні систем ПРО.

Крім того, аналіз літератури з означеної проблеми дозволяє стверджувати, що уряд США дотримується стратегій розробки мобільних систем ПРО, які можуть бути передані союзникам для захисту своєї території від потенційної ракетної загрози. Таким чином можливим буде швидке нарощування потужностей ПРО в певному регіоні при виникненні потенційної загрози. Водночас, при використанні системи ПРО, США та союзники будуть використовувати глобальну інфраструктуру для ПРО, яка перебуває в американському володінні [3, с. 4–8].

Виклад основного матеріалу. Першою країною, система ПРО якої є предметом нашого розгляду, є Японія — головний союзник США у системі ПРО в Тихоокеанському регіоні. Вперше Японія почала розробки систем ПРО у 1998 році після випробувальних запусків ракет з території КНДР. Після цих запусків Міністерство оборони Японії почало розробку системи ПРО разом з США. Наприкінці 90-х років Японія разом з США розробили нову ракету-перехоплювач для системи ПРО.

З 1999 року Японія є учасником американської програми «Розширена оборона театру воєнних дій», в рамках якої Японія відповідає за розробку частин ракет-перехоплювачів. При цьому, рішення щодо розгортання власної системи ПРО було прийнято в 2002 році. Така система базувалася на придбанні американської системи «Іджіс» та ракетних комплексів «Петріот» ПАК-3. Тоді ж було прийнято рішення про використання ракет-перехоплювачів «Стандарт-3» на морських есмінцях [1]. У 2004 році США та Японія підписали документ про співробітництво у галузі ПРО, що передбачав двосторонню передачу технологій. У 2005 році уряд Японії оголосив, що покриє видатки програми ПРО, спільної з США, на третину, виділивши таким чином близько 1 мільярда доларів США. Після цього, американський уряд заявив про те, що Японія є найбільш важливим партнером США в галузі ПРО.

ПРО Японії являє собою ешеловану систему, що складається з бойових кораблів, оснащених системою «Іджіс» з протиракетними СМ-3 та ракетними комплексами «Петріот» з ракетами ПАК-3, а також мобільними РЛС раннього сповіщення та інфраструктурою бойового управління. Морський ешелон ПРО складається з 4 есмінців. У майбутньому планується встановити такі системи на 2 нових есмінцях, що будуються в Японії.

У 2006 році Японія провела випробування протиракет СМ-3 з експериментальними елементами японського виробництва, що відповідали за покращення аеродинамічних властивостей ракети [1, с.5–7]. Щодо ракет ПАК-3 системи «Петріот», планується загалом розгорнути 124 такі ракети. У 2010 році були закуплені в США та поставлені на бойове чергування в Японії 32 протиракети, в той час, коли інші ракети планується виробити уже в Японії.

Задачі з виявлення пусків ракет виконує РЛС на острові Хонсю. Крім того, в Японії створена РЛС раннього попередження власного виробництва, а ще 4 таких РЛС планується розмістити на території країни. Крім того, система ПРО Японії зможе виконувати функції перехоплення ракет, що направлені на територію США і таким чином відіграватиме значну роль у контексті глобальної системи ПРО США. Водночас, в межах співпраці між США та Японією постійно проводяться спільні навчання з метою вдосконалення системи ПРО. На думку обох сторін, такі навчання відбуваються на належному рівні та знаменують собою високий ступінь успішності програми співпраці систем ПРО між Японією та США.

Не менш важливим партнером США у галузі ПРО є Південна Корея. Враховуючи ситуацію навколо Північної Кореї та напружені відносини між двома країнами, а також тим фактом, що в разі гіпотетичної атаки КНДР, Південна Корея буде найбільш вірогідним об'єктом такої атаки, вона приділяє велику увагу розробці своєї системи ПРО. Створення корейської системи ПРО розпочалося у 2004 році з початком експлуатації першого з трьох запущених у виробництво есмінців, оснащених системою «Іджіс» ПРО. У 2008 році Корея також заявила, що приступить до виробництва власної системи ПРО та буде використовувати одночасно американські системи та систему власного виробництва. Такий крок Південної Кореї, можна припустити, пов'язаний з високими витратами на закупівлю американської системи ПРО, адже на початку 2000-х років Південна Корея планувала придбати в США 48 ракет ПАК-3, однак відмовилася від даного проекту через високу вартість [5, с.4–7].

У 2008 році одна з американських корпорацій отримала від Міністерства оборони США замовлення на устаткування для ракет «Петріот» системи ПРО, вартістю близько 240 мільйонів доларів США [4, с.4–5]. Водночас, США та Південна Корея до цього часу не змогли узгодити всі деталі відносно розробки спільної системи ПРО. На сьогоднішній день триває процес узгодження технічних та фінансових аспектів співробітництва для розробки спільної системи ПРО, на зразок співробітництва Японії та США в означеній галузі.

Ще одним союзником США в межах співробітництва щодо систем ПРО є Австралія. Австралія почала співпрацювати з американськими фахівцями в галузі ПРО з кінця 1990-х років в межах спільного експериментального проекту щодо раннього попередження ракетного удару. Офіційно уряд Австралії приєднався до участі в спільній з США системі ПРО у 2004 році, коли було підписано Меморандум про взаєморозуміння та співробітництво в галузі протиракетної оборони. У 2005 році біло підписано додатковий Протокол, який регламентував розширення співробітництва з метою розробки спільної системи ПРО. Ці документи мають довгостроковий характер та загалом визначають рівень технічного та політичного співробітництва між обома країнами на найближчі 25 років.

У 2005 році Австралія підписала контракт з американською фірмою на проектування австралійських есмінців вартістю у 6 мільярдів доларів [6], а наступного року, в межах співробітництва в галузі ПРО, вона закупила 3 американські системи ПРО морського базування на суму близько 1 мільярда доларів США.

Загалом, зважаючи на те, що для Австралії на сьогоднішній день не існує прямої загрози використання проти неї ракет, можна зробити висновок про те, що ця держава використовує чутливу для США в даному регіоні та в її зовнішній політиці загалом тему ПРО для загального поглиблення політичної співпраці з США та союзниками. Крім того, безумовною перевагою такого співробітництва є розвиток науки та промисловості Австралії. Оцінюючи переваги американської сторони у цьому співробітництві, варто зазначити, що Австралія є важливим партнером в регіоні для побудови системи ПРО планетарного масштабу. Потужності, що розміщені в Австралії та поблизу її території можуть мати стримувальний характер не тільки проти КНДР, а й більш важливого потенційного опонента США у майбутньому — КНР.

Наступним партнером США у питанні побудови системи ПРО є Тайвань, який розглядає співробітництво з США у військовій сфері як один з ключових факторів існування держави загалом. Співробітництво у галузі ПРО, в свою чергу, є одним з важливих елементів даної співпраці. Слід зазначити, що китайські ракетні випробування 1995–1996 років прискорили згаданий процес співпраці у галузі ПРО [7, с.3–6]. Адже одразу після даних випробувань США поставили до Тайваню системи «Петріот»-2, а уже на початку 1999 року Тайвань висловив зацікавленість у придбанні системи «Петріот»-3 та есмінців з установками «Іджіс». У даний час Тайвань створює систему ПРО, вдаючись до морської та наземної складових. У якості морської складової, як уже зазначалося, використовується есмінець з системою «Іджіс», а у якості наземної — системи «Петріот» та наземні радары.

Крім того, Тайвань у 2001 році запросив у США пакет оновлень системи «Петріот», однак через різко негативну позицію КНР з цього приводу, США дали схвальне рішення на це прохання лише через 7 років. Таким чином, США та Тайвань уклали договір на суму у 6,5 мільярдів доларів США щодо поставки модернізованих систем «Петріот» з ракетами ПАК-3. Загалом, за умовами укладеного договору, до Тайваню поставлено 12 комплексів «Петріот» та 330 протиракет до нього [7, с.14–18]. Вартим уваги є те, що рішення щодо продажу Тайваню модернізованих комплексів «Петріот» було прийнято під приводом загрози зі сторони Північної Кореї, хоча, в КНР дані комплекси класифікуються як частина регіональної системи ПРО США.

Продовжуючи огляд регіонів, сприятливих для США в межах розвитку глобальної системи ПРО, варто згадати про Близький Схід. Так,

Ізраїль виступає в ролі головного партнера США у питанні розвитку системи ПРО в даному регіоні, оскільки почав роботи над створенням системи ПРО ще в 1986 році, зважаючи на поширення ракетних технологій та складну геополітичну ситуацію в регіоні. Додатковим стимулом розвитку системи ПРО виявилася ядерна програма Ірану.

Оскільки Ізраїль не мав досвіду розробки систем ПРО, у 1988 році між США та Ізраїлем був підписаний Меморандум про взаєморозуміння, після чого американські спеціалісти приступили до створення протиракетного комплексу «Стріла», розробленого з урахуванням відносно невеликих розмірів території країни. Перший запуск системи відбувся у 1990 році, а у 2000 році комплекс був прийнятий на озброєння армії Ізраїлю. Даний комплекс здатен вражати ракети на відстані 100 км та висоті 50 км, які запущені з відстані до 3000 км та мають швидкість підльоту до 4,5 км/с [8, с. 7–9].

5 січня 2003 році на випробувальному полігоні ВПС Ізраїлю, в пустелі Негев, було проведено успішне випробування комплексу «Стріла-2». Водночас, Міністерство оборони Ізраїлю здійснило замовлення в США на виробництво нового комплексу ПРО з покращеним радаром, що може фіксувати запуск ракет на відстані до 700 км. Даний комплекс, націлений перш за все, на протидію можливим запускам ракет зі сторони Ірану [8, с. 11].

У вересні 2008 року США розмістили на території Ізраїлю пересувний радар передового базування для відстеження одразу декількох можливих пусків балістичних ракет, надавши одночасно 120 американських військовослужбовців для обслуговування потреб даного комплексу. Для захисту території Ізраїлю від ракет меншої дальності, існує дві систем, перша з яких має назву «Залізний купол», а друга система — «Петля Давида». «Залізний купол» складається з серії ракет-перехоплювачів, пов'язаних з 1 радаром, на відміну від «Петлі Давида», що представляє собою лазерну протимінометну програму. Діяльність Ізраїлю у сфері протиракетної оборони також зосереджена на можливих атаках зі сторони терористичних організацій з використанням зброї масового знищення.

Система ПРО Ізраїлю, на думку багатьох експертів, руйнує баланс сил, що склався в регіоні та змушує інші країни регіону до розробки власних систем ПРО. Однак, такі розробки ведуться і для запобігання можливим атакам зі сторони Ірану. Так, члени РСАДПЗ в останнє десятиліття активно займаються питанням колективної та індивідуальної оборони проти можливих ракетних атак зі сторони Ірану. Це призвело

до тісного співробітництва певних держав з США, особливо це стосується Саудівської Аравії, Оману та ОАЕ, адже зазначені країни на сьогоднішній день зацікавлені в закупівлі американських комплексів ПАК-3.

Так, у 2008 році уряд США повідомив Конгрес про можливість продажу систем ПАК-3 до країн регіону. ОАЕ висловили бажання на отримання 288 ракет ПАК-3, 216 керованих ракет та 9 комплексів «Петріот». Кувейт зробив замовлення на поставку 80 ПАК-3, модифіковані керовані ракети та інші системи. Загальна сума замовлення склала 1,4 мільярда доларів США [3, с. 48–52]. Саудівська Аравія уклала 2 контракти на суму більше 100 мільйонів доларів США на придбання зенітних систем та проведення низки профілактичних робіт для систем ПРО, що вже використовуються.

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що США приділяють значну увагу розвитку систем ПРО своїх союзників. Задля поліпшення цього процесу, США сприяють створенню дієздатних систем ПРО в межах технічного співробітництва шляхом передачі технологій та розробки спільних програм з союзниками, а також шляхом прямих продажів діючих та випробуваних систем ПРО. Безумовно, каталізаторами даних програм виступають ядерні програми КНДР та Ірану. Проте, в межах створення систем ПРО в розглянутих країнах, США в подальшому зможе використовувати ці системи і проти ядерних потенціалів КНР та опосередковано Росії. Таким чином, розвиток систем ПРО у партнерів США є пріоритетним завданням, адже завдяки чіткій та усвідомленій національній мотивації в країнах, які їх розробляють, КНР та Росії буде важко знайти аргументи на користь того, що дані програми можуть нашкодити їх національній безпеці, таким чином, такий підхід є доволі зручним та логічним для США.

### Список використаних джерел:

1. Противоракетная оборона Японии. [електронний ресурс]//www.inosmi.ru/translation/221912.html
2. US-Japan Framework Memorandum of Understanding on Missile Defense Cooperation, December 2004 [електронний ресурс] // www.japanconsidered.com/OccasionalPapers/Rubinstein/20USJA/20BMD.pdf
3. Ballistic Missile Defence Review Report/Department of Defense of the United States of America. — [S. 1.], Febr. 2010.

4. Ванин В. Тихоокеанский противоракетный щит/ПирЦентр. 11 октября 2007 года, [электронный ресурс]//www.pircenter.org/data/publications/yki34-2007.html
5. Karniol R. ROK Seeks to Build Its Own Missile Defense System//Jane's Defence Weekly. — 2007. — Jan. 3 — Sec. 1.- Col.1. —13
6. Blenkin M. Fed.: Australia Plays role in Missile Defense//AAP Newsfeed. — 2006. — Dec. 5
7. Kah Sh. Taiwan: Major USA Arms Sales since 1990: CRS Repost for Congress, Sept. 25, 2008.
8. Missile Defense Systems, Israel//[электронный ресурс]//www.missilethreat.com.missiledefencesystems.

Стаття надіслана до редакції 27.07.2013 р.

*Капируля М. В.* Региональные противоракетные программы партнеров США

При рассмотрении данного вопроса проведен анализ состояния систем ПРО Японии, Тайваня, Южной Кореи, Израиля, Австралии, стран Персидского залива. Вышеупомянутые государства на сегодняшний день являются ключевыми партнерами США с сфере построения систем ПРО. При этом, следует отметить, что в перспективе региональные системы ПРО могут войти в состав глобальной системы ПРО США. В рамках этого подхода, рассмотрение региональных систем ПРО является особенно актуальным.

Ключевые слова: *система ПРО, региональные партнеры США, система ядерной стабильности.*

*Капируля М.* The Regional Antimissile Systems of the Partners of the USA

The analysis of the current missile defence systems of the key partners of the USA is stated in the article. The regional missile defence systems of Japan, Taiwan, South Korea, Israel, Australia and the Persian Gulf states is analysed in the article. These states nowadays are the key partners of the USA in the missile defence cooperation. It is also worse noting that the anti missile systems of these states may be regarded as the part of the global anti issile system of the USA and the reaserch of these systems is even more important therefore.

Key words: *antimissile system, regional partners of the USA, nuckear stability system*

**Світова політика**

УДК: 327 (73+510) (045)

**Буравкова А. Г.**

*Аспірантка кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики  
Інституту міжнародних відносин Київського національного університету  
імені Тараса Шевченка*

## **АМЕРИКАНСЬКО-КИТАЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ Й ФОРМУВАННЯ ПОСТЫПОЛЯРНОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У СХІДНІЙ АЗІЇ**

У статті здійснено порівняльний аналіз концептуальних засад китайської політики США по завершенні холодної війни, особливої уваги надано з'ясуванню причин міжнародно-політичних конфліктів між США і КНР.

Ключові слова: американсько-китайські відносини, глобалізація, політика, стратегічне суперництво.

У «Великій шахівниці» З. Бжезинського, яка вже стала класичним посібником для вітчизняного аналітика-міжнародника, патріарх заоканської міжнародної політології оптимістично стверджував, ніби «для Китаю розташована через Тихий океан Америка повинна стати природним союзником, оскільки Америка не має планів стосовно Азійського материка й історично протидіяла і японським, і російським зазіханням на слабший Китай... Таким чином, принцип «сусід мого сусіда є моїм союзником» вповні підходить для геополітичних та історичних відносин між Китаєм і Америкою» [1, с.181]. Про «історичне почуття дружби між Америкою і Китаєм» трохи раніше писав у своїй відомій «Дипломатії» й не менш знайий теоретик і дипломат-практик Г. Кіссінджер [2, с.653].

А під час відвідин Пекіна 12 січня 2009 р., з нагоди 30-річчя встановлення дипломатичних відносин між КНР і США, З. Бжезинським, що був тоді радником президента США Дж. Картера з питань національної безпеки і керівником апарату Ради національної безпеки (РНБ) зі статусом члена кабінету, він у своїй промові на урочистостях прямо

запропонував Китаю й Сполученим Штатам створити «велику двійку» (G2) й спільно вирішувати ключові питання світової політики — ізраїльсько-палестинський конфлікт та іранську й північнокорейську ракетно-ядерні проблеми, примирення Індії й Пакистану та нормалізації становища в Іраку й Афганістані, глобального потепління й реформування ООН [3].

Ще одна знакова подія сталася, коли чи не вперше в історії й практиці американської повоєнної дипломатії державний секретар США — Г. Клінтон свій перший закордонний візит 16–22 лютого 2009 р. здійснила не до союзників США по НАТО, а в країни Східної (Японія, Південна Корея, КНР) й Південно-Східної Азії (Індонезія). Його ключовим моментом стали переговори з представниками «четвертого покоління» керівників КНР у Пекіні щодо співпраці двох держав у вирішенні проблем світової економічної кризи й зміни глобального клімату. А ще на етапі боротьби за висування кандидатом від демократів на посаду президента вона опублікувала в провідному фаховому журналі країни — «Foreign Affairs» статтю, де наголосила, що взаємини США з Китаєм «будуть найважливішими двосторонніми відносинами у світі в нинішньому столітті» [4, р.8].

На практиці ж у постбіполярний період зовнішньополітичний курс США щодо КНР змінювався в діапазоні від «завзятого ізоляціонізму» адміністрації Дж. Буша-старшого, спричиненого драматичними подіями 3–4 червня 1989 р. на площі Тяньаньмень, до «поміркованого прагматизму» другої адміністрації В. Клінтона, яка виходила з того, що КНР є вагомим чинником міжнародного життя й, за певних обставин, могла б стати одним із основних партнерів США в розв'язанні таких життєво важливих проблем Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР) як військова безпека, сталий економічний розвиток, мінімізація фінансових ризиків, глобальне потепління тощо.

Республіканська адміністрація Дж. Буша-молодшого, яка різко розкритикувала зовнішньополітичний курс своїх попередників-демократів, в т. ч. й щодо КНР, назвала пошук вірного балансу в американській стратегії щодо останньої найбільш загрозливим завданням, а також звинуватила В. Клінтона в неспроможності виробити таку стратегію, наслідком чого стала напруженість та підозрілість у відносинах із офіційним Пекіном.

Безперечно, взаємини КНР із США найбільш істотно впливають на динаміку міжнародних відносин в АТР — гео-

стратегічних, військово-політичних, фінансово-економічних, культурно-цивілізаційних, ресурсно-екологічних тощо. Як відомо, одним із засобів збереження й зміцнення власної гегемонії Сполученими Штатами стало використання ними військової, економічної й культурної переваги для забезпечення контролю в ключових регіонах планети. Використовуючи різноманітні конфліктні ситуації, США (особливо за президентства Дж. В. Буша) наполегливо просуvalи сучасний світ у напрямку монополярності, прикриваючись ідеєю глобалізації й необхідністю боротьби з міжнародним тероризмом.

Але на цьому шляху у США, принаймні в Східній Азії й АТР загалом, стоїть КНР, яка перетворилася в настільки потужний центр сили, що з ним не можна не рахуватися. В державах, які нині визначають магістральні напрямки світової політики, жоден діяч, що розробляє чи реалізує проекти у сфері безпеки регіонального й глобального значення, не може ігнорувати китайський чинник. Не випадково, ще в «Стратегії національної безпеки США» від 17 вересня 2002 р. КНР була віднесена до потенційно великої держави — «недемократичної», але з ринковою економікою, за якою визнається безперечне право володіти й удосконалювати ракетно-ядерні військові технології [5].

А в оприлюдненому в листопаді 2008 р. звіті Національної ради з розвідки США — «Глобальні тенденції 2025: трансформований світ» стверджується, що на той час баланс сил на міжнародній арені кардинально зміниться: хоча США все-таки збережуть статус найвпливовішої держави світу, їхня відносна планетарна могутність зменшиться до 22%. Найголовнішим суперником США буде КНР (15%) — з другою за обсягом економікою на Землі й найбільшим військовим потенціалом, водночас залежність від світового ринку змусить правлячу Компартію Китаю (КПК) балансувати між відкритістю до світу й збереженням своїх позицій [6].

Причому сутність китайсько-американського суперництва полягає, значною мірою, в зіткненні світоглядних підходів до структури й природи міжнародних відносин та безпеки по завершенні холодної війни. Китайська Народна Республіка воліла би появи нового поліцентричного порядку: «Одна наддержава — багато сильних держав» [7, с. 126]. Контури ж світу, в якому КНР відіграватиме роль геополітичного й геостратегічного полюса, поки що складно окреслити, але він поступово формується, незалежно від бажання тих чи інших міжнародних акторів. Та й прихована боротьба Пекіна за планетарне лідерство поча-

лася не вчора, хоча самі китайські лідери про це відкрито не говорять, натомість пропагуючи тезу про багатополярність світу як більш продуктивний, стабільний і безпечний устрій.

Її офіційно підтримує Росія, що як країна-продовжувач СРСР (з міжнародно-правового погляду) ще в недавньому минулому мала статус наддержави, а тому досить незатишно почуває себе нині на другорядних ролях у світовій політиці. Але якщо виходити з реалій сьогодення, слід визнати, що нині є лише одна наддержава — Сполучені Штати Америки, які збережуть цей статус, щонайменше, до середини століття, коли КНР досягне з ними паритету (чи навіть випередить США) не лише за економічним потенціалом, а й наблизиться до жаданого балансу у військовій сфері. Цю тезу можна було б аргументувати низкою фактів із будь-якого поля міжнародної політики, на неї «працює» й теорія довгих геополітичних циклів, запропонована американськими економістами Дж. Модельським і В. Томпсоном.

Згідно неї, кожні півтисячі років відбувається періодична зміна історичного глобального процесу, в рамках цього відрізка часу так само періодично кожні 120 років змінюються фази політичного циклу. До них додаються ще «хвилі» М. Кондратьєва (60-річні великі цикли кон'юнктури), щоб урахувати динаміку зміни економічних процесів [8]. На підставі аналізу всіх зазначених фаз та циклів і прогнозуються держави-гегемони на той чи інший період.

У відповідності з теорією довгих циклів, із завершенням Другої світової війни на статус глобального політичного лідера претендували США, яким кинув виклик СРСР. Унаслідок багатьох причин (вашингтонські теоретики головним чином вказують на «морську державність» США) Кремль програв боротьбу за світову гегемонію, тому США в якості одноосібного лідера чи гегемона протримуються якраз до середини ХХІ ст.

Водночас, згідно зазначеної теорії, на початку нинішнього віку мав з'явитися новий суб'єкт світової політики, який через півстоліття поставить під сумнів гегемонію США. Подібна перспектива, звісно, не радує американських футурологів, і значна їхня частина переконує, ніби замість нового гегемона з'явиться щось на кшталт «світового уряду», який і буде вирішувати глобальні проблеми на засадах справедливості.

Але вся зафіксована в писемних джерелах історія людства просякнута гострою боротьбою за світову гегемонію, досить згадати драматичну історію виникнення, піднесення й краху Ассирії, Давнього Риму, імперій Ахеменідів, Александра III Македонського, Чингіз-хана,

Тамерлана, Османів, Габсбургів, Романових і Наполеона Бонапарта. Навряд чи ХХІ вік виявиться мудрішим від попередніх століть: незважаючи на всілякі революції в області знань, інформації й технологій, боротьба за світове домінування триватиме й надалі, але вона не призведе до формування стаціонарної багатополлярної структури у вигляді пов'язаних державних центрів, приміром, США, КНР, Японії, Індії, Євросоюзу, Росії й Бразилії.

Адже для того, щоб стати «світовим полюсом», потрібно володіти потенціалом наддержави, тобто такими економічними можливостями, військовою силою й політико-дипломатичним впливом, щоб усі ці складові одночасно відчувалися міжнародним середовищем у будь-якому куточку земної кулі. Потенційно в середньостроковій перспективі зазначених якостей може набути і, з огляду на чимало чинників, стати такою наддержавою найбільші шанси має саме Китай, географічно розташований посередині Східної Азії.

Відповідно, основою американського сприйняття Китаю стало усвідомлення того, що ця гігантська країна, із завершенням холодної війни, перебуває в процесі тривалої суспільно-політичної трансформації, ані терміни завершення, ані підсумки якої спрогнозувати неможливо. Нове ж бачення китайського керівництва навколишнього світу почало активно формуватися на зламі ХХ–ХХІ ст., після того як КПК вдалося до розроблення концепції участі Китаю в економічній та політичній глобалізації.

Зрозуміло, що новій економічній стратегії, спрямованій на інтеграцію Китаю в глобальну економіку, відповідає й новий зовнішньополітичний курс, що полягає у подальшій розбудові партнерських стратегічних відносин зі США як єдиною наддержавою, та в підвищенні глобальної й регіональної ролі Китаю за допомогою механізмів багатосторонньої «відкритої дипломатії». Водночас, Китай незмінно дотримується трьох принципів: не вступати до блоків, не здійснювати політику конфронтації, не націлюватися проти третіх країн.

Головну мету встановлення нового міжнародного порядку Китай вбачає в оптимізації свого місця в поліцентричному світі, надійному гарантуванні безпеки країни, мінімізації зовнішнього втручання та здобутті неформального лідерства в АТР. Відтак, реалістичним варіантом американсько-китайських відносин у постбіполярний період, фактично, стало співіснування США та КНР, засноване на суперництві. Недаремно частина китайських політологів схиляються до думки акцентувати

в характеристиці двосторонніх зв'язків саме суперництво, оскільки в американській стратегії Китай вважається «ані ворогом, ані другом, але потенційним суперником» [9, с.79].

Серйозним чинником суперництва двох держав, на наш погляд, є й різне світоуявлення, тобто різний підхід до найважливіших питань, наприклад, людської особистості, її прав і свобод, та й узагалі співвідношення особи й суспільства, особи й держави. Разом з тим, Китай сформулював достатньо гнучкий (альтернативний радянському) варіант комуністичної ідеї ще на етапі «новodemократичної революції» 1949–1958 рр. Потім він вдало оживив її, інтегрувавши з конфуціанською етичною системою та спочатку рудиментарними, а далі вже сучасними капіталістичними механізмами, зумівши подати економічну систему КНР у світі як альтернативну американській.

Ще на XVI з'їзді КПК 8–14 листопада 2002 р. наголошувалося, що метою економічного розвитку КНР на перше двадцятиліття XXI ст. є побудова суспільства «сяокан», або «суспільства середнього достатку». Давньокитайські мислителі вважали «сяокан» такою моделлю ідеального суспільства, яке поступається лише суспільству розряду «да тун», де вже не буде класового розшарування й усі будуть соціально рівні та вільні. Логічним розвитком ідеї суспільства «сяокан» стало рішення жовтневого пленуму ЦК КПК 2006 р. про «політику побудови гармонійного соціалістичного суспільства».

У США викликає чимале занепокоєння й те, що багато лідерів азійських країн, які динамічно розвиваються, й навіть ті з них, що категорично не сприймають ідеологічних постулатів Пекіна, солідаризуються з ним в обстоюванні загальних для населення регіону цивілізаційних цінностей, власне азійського шляху розвитку й «абсолютно не вітають американських лекцій з приводу того, яким чином їм слід облаштовувати своє життя» [10, р. 603].

Свідченням гострих протиріч між США і КНР в усвідомленні людських цінностей стала Тяньаньменьська криза 1989 р., коли в ніч на 4 червня в історичному центрі Пекіна було жорстоко придушено безстрокову студентську демонстрацію, що глибоко врзалося в політичну свідомість американського суспільства. Республіканська адміністрація Дж. Буша-старшого різко відреагувала на ті події, заморозивши військові зв'язки, наклавши ембарго на експорт до Китаю озброєнь і технологій прямого військового призначення, припинивши зустрічі на вищому рівні та скоротивши культурні й гуманітарні обміни.

Проте реалії сучасного світу змусили нову адміністрацію Демократичної партії переглянути всю систему відносин із КНР. Уже за рік після виборів 1992 р. В. Клінтон запропонував політику «залучення» Китаю, протиставивши її курсу республіканців на «стримування». Всебічне співробітництво з Китаєм обґрунтовувалося, цілком логічно, зростанням його впливу в АТР та світі. Відтак, залучення Китаю до міжнародних організацій, торговельно-економічна та фінансова співпраця без будь-яких обмежень або застережень уже не пов'язувалася з недемократичним, з погляду Вашингтона, державним ладом Китаю. Яскравим підтвердженням такої політики стало прийняття Білим домом рішення про відмову від пов'язування надання режиму найбільшого сприяння в торгівлі з проблемою дотримання прав людини [11, с.123].

Але тривала відсутність офіційних візитів на міждержавному рівні (з часу відвідин КНР Дж. Бушем-старшим 24–27 лютого 1989 р.) компенсувалася зустрічами керівників двох держав під час конференцій Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва й Регіонального форуму АСЕАН. Знаковим же став державний візит Голови КНР Цзян Цземіня до США 26 жовтня — 2 листопада 1997 р., в ході якого сторони задекларували «конструктивне стратегічне партнерство» [12]. Про такий рівень взаємин свідчили Угода про взаємне ненацілення ракет (червень 1998 р.); зобов'язання Китаю дотримуватися режиму контролю за ракетними технологіями; вступ КНР до «Комітету Зангера», в компетенції якого — питання контролю над виробництвом та експортом ядерних матеріалів; активна участь КНР у роботі чотиристоронньої комісії з перемир'я Кореї, а також майже подвійне зростання обсягів двосторонньої торгівлі в 1993–1997 рр. Візит президента США до КНР, здійснений у відповідь 25 червня — 3 липня 1998 р., став навіть підставою деяким політологам стверджувати про зміну Вашингтоном своїх пріоритетів, оскільки Пекін був першим у тихоокеанському турне В. Клінтона.

Разом з тим, за формальними заявами про значні здобутки у двосторонніх відносинах між США та КНР, можна виокремити низку протиріч, властивих періоду адміністрації В. Клінтона. Насамперед, йдеться про різні підходи до розв'язання тайванської проблеми. Відповідно до Шанхайського комюніке від 28 лютого 1972 р. та протоколу про встановлення дипломатичних відносин між США і КНР від 1 січня 1979 р., Акту про відносини з Тайванем від 10 квітня 1979 р. Білий дім дотримувалися принципу «одного Китаю», але за гранично широкого його

тлумачення, що дозволяло зберігати тісні неформальні відносини з Тайбеєм, в тому числі забезпечувати фактичні гарантії його військової безпеки.

Білий дім категорично заперечував проти використання сили у розв'язанні проблеми політичного об'єднання острова з материком. КНР, у свою чергу, в принципі не відкидала можливості її застосування, хоча межею, яка б стала сигналом для застосування сили для Пекіна, вважалася спроба офіційного Тайбею оголосити незалежність острова.

За часів адміністрації В. Клінтона було чітко сформульовано позицію США щодо тайванської проблеми, яку в Пекіні назвали політичною трьох «ні»: «ні» — незалежності Тайваню; «ні» — політиці «двох Китаїв» (або політиці «один Китай, один Тайвань»); «ні» — прийняттю Тайваню в міжнародні організації, членство в яких відкрите лише для суверенних держав [13]. Фактично, взявши на себе зобов'язання із гарантування безпеки Тайваню, офіційний Вашингтон ніколи чітко не окреслював характеру та масштабу цих зобов'язань, дотримуючись «стратегічної невизначеності», за якої ані Пекін, ані Тайбей не уявляли собі рівень та характер американського реагування на загострення ситуації в Тайванській протоці.

На наш погляд, криза 1996 р., коли напередодні перших загальнонаціональних виборів глави тайванського режиму США, у відповідь на демонстрацію військової могутності КНР у Тайванській протоці (розгортання до 60 тактичних ракет [14, р. 37]), ввели туди два есмінці, засвідчила, що проблема незалежності острова могла б стати причиною серйозної воєнної конфронтації між двома державами. Як вбачається, США використовували проблему Тайваню для впливу на вирішення чутливих питань у двосторонніх відносинах із КНР, хоча й добре усвідомлювали історичну неминучість розв'язання Тайванської проблеми на засадах формули «одна країна, дві системи».

Тісно пов'язаною з тайванською виявилася проблема розгортання системи протиракетної оборони театру воєнних дій (ПРО ТВД) в Азії, проти якої категорично виступає КНР. Плани США включити Тайвань у систему ПРО ТВД непокоїли Пекін унаслідок, передусім, загострення гонки озброєнь у субрегіоні Східної Азії, зміцнення військово-політичних зв'язків між Вашингтоном і Тайбеєм, неминучого підвищення стимулів для Тайваню зберігати свою фактичну незалежність від КНР та можливого перетворення Японії на військову потугу, що, загалом, призвело б до зростання напруги в АТР.

Пекін усвідомлює, що можливості Народно-визвольної армії Китаю (НВАК) завдати попереджувального ракетного удару по Тайваню в разі кризи в двосторонніх відносинах можуть бути істотно послаблені внаслідок успішного розгортання Сполученими Штатами та Японією ПРО ТВД. Особливого значення Китай надає компонентам морського базування цієї системи, оскільки ракетні установки на військових кораблях легко переміщуються в просторі, й протиповітряній обороні (ППО) КНР буде важко виявити ракети противника та знищити їх [15, р. 230].

Таким чином, підключення Тайваню до системи ПРО ТВД стане викликом національній безпеці КНР, на які остання повинна буде адекватно зреагувати. Крім того, це напевно призведе до тісної координації дій офіційного Тайбея з американською стороною навіть у мирний час, оскільки Тайвань не зможе ефективно брати участь у новій системі ПРО в Східній Азії без найтіснішого оперативного співробітництва зі США в збиранні розвідувальної інформації щодо КНР та участі в системах контролю й управління складними радарями, що є частиною цієї системи. Водночас, включення Тайваню до американської ПРО ТВД означатиме, що США розглядає зовнішню політику КНР у Східній Азії як загрозу власній безпеці.

Перспектива розгортання ПРО ТВД у Східній Азії, включно з територією Тайваню, розглядається в Пекіні також як найбільш небезпечний аспект американсько-японського стратегічного союзу. Китайські військові фахівці навіть вважають, що створення США та Японією нової ПРО являє загрозу безпеці набагато більшу, ніж розвідувальна співпраця зазначених держав проти КНР, чи їхній спільний контроль за її повітряним простором, або ж участь Японії в розмінуванні чи тиловому забезпеченні американської армії. У свою чергу, китайські політики остерігаються, що, спираючись на такий стратегічний щит, влада Тайваню зможе розширити поле дипломатичного торгу з КНР.

Крім того, постійним джерелом напруги в американсько-китайських відносинах стало помітне збільшення військової присутності США по периметру кордонів КНР у найбільш чутливих для її безпеки районах (стратегічно важлива Малаккська протока, південь Корейського півострова й о. Окінава) та розширення партнерських відносин з Індією. Відтак, головною метою посилення американської військової присутності в Пекіні видається геополітичне стримування КНР.

Іншим істотним подразником в американсько-китайських відносинах залишилася проблема прав людини в КНР, що впливає з відмінного для

двох культурних полів розумінь категорій індивідуалізму, прав громадянина, ролі держави та примусу взагалі й у житті суспільства й особи. Хоча, вочевидь, усі американські інститути громадянського суспільства усвідомлювали, що найближчим часом КНР не буде навіть віддалено відповідати американським уявленням про стандарти в сфері прав людини [16], це не заважало Білому домові щороку, під час розгляду в Конгресі питання про надання КНР режиму найбільшого сприяння в торгівлі, формувати претензії, пов'язані з обмеженням прав дисидентів, експортом товарів, вироблених ув'язненими, релігійною нетерпимістю тощо.

Безперечно, на наш погляд, у такий спосіб Вашингтон демонстрував спектр питань, із яких сторони мали б шукати компроміс у сфері політичного співробітництва, та можливі межі поступок у торговельно-економічному співробітництві. Адже саме внаслідок переговорного процесу щодо вступу Китаю до Світової організації торгівлі (СОТ) у 1998 р. американцям вдалося умовити Пекін підписати Міжнародний пакт про економічні та соціальні права й дати згоду на підписання Міжнародного пакту про цивільні та політичні права.

Етапною віхою в американсько-китайських взаєминах за адміністрацій В. Клінтона й Цзян Цземіня стала згода США на вступ КНР до СОТ, зафіксована в двосторонньому протоколі від 15 листопада 1999 р. Зважаючи на негативне для США сальдо в торгівлі з КНР, розмір якої ще в 1998 р. сягнув \$ 60 млрд. за загального розміру товарообігу в \$ 90 млрд. [17], Вашингтон намагався розширити свій експорт до Китаю й скоротити торговельний дефіцит. Проте й КНР не поступалася своїми позиціями в контексті глобального лідерства, виступивши проти односторонніх дій США в Іраку та різко розкритикувавши втручання НАТО в Косовську кризу. Напруга у відносинах, особливо на рівні інформаційної політики, зросла після бомбового удару по китайському посольству в Белграді в травні 1999 р.

Водночас, більшість фактів свідчать, що політичні процеси 1990-х рр. характеризувалася поступовим нарощуванням ваги КНР у міжнародних та регіональних справах. За всієї різновекторності ідеологічних постулатів розвитку двох держав вони, швидше, були зацікавлені в партнерстві, аніж у суперництві. Зваженість та відповідальність поведінки, готовність іти на поступки, рівень економічної взаємозалежності свідчили про прагматичну основу відносин цих провідних суб'єктів міжнародних відносин, вільну від ідеології та месіанства, а також наявність глибинних внутрішньополітичних чинників для здійснення ними певних скоор-

динованих дій на міжнародній арені. Залучаючи КНР до міжнародних організацій, особливо економічних, США, в той же час, вживали заходів для стримування його гіпотетичних лідерських амбіцій.

### Список використаних джерел:

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. Перевод О. Ю. Уральской/Збигнев Бжезинский. — М.: Международные отношения, 1999. — 256 с.
2. Киссинджер Г. Дипломатия/Генри Киссинджер. Пер. с англ. В. В. Львова/Послел. Г. А. Арбатова. — М.: Ладомир, 1997. — 848 с.
3. Brzezinski Z. The Group of Two that could change the world/Z. Brzezinski//Financial Times. — 2009, January, the 13<sup>th</sup>.
4. Clinton H. Security and Opportunity for the Twenty-first Century/H. Clinton//Foreign Affairs. — November/December 2007. — Vol.86. — № 6. — P.2–18.
5. The National Security Strategy of the United States of America. The cover letter of the President. Chapter VIII [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss.pdf>.
6. Global Trends 2025: A Transformed World [Електронний ресурс]. — Режим доступу: [http://www.dni.gov/nic/NIC\\_2025\\_project.html](http://www.dni.gov/nic/NIC_2025_project.html).
7. Свешников А. А. Концепции КНР в области внешней политики/А. А. Свешников/Китай в мировой политике. — М.: МГИМО; РОССПЭН, 2001. — С. 93–143.
8. Модельски Дж., Томпсон У. Волны Кондратьева, развитие мировой экономики и мировая политика/Дж. Модельски, У. Томпсон//Вопросы экономики. — 1992. — № 10. — С.49–57.
9. Волохова А. Изменения во внешнеполитических концепциях КНР (взгляды китайских политологов)/А. Волохова//Проблемы Дальнего Востока. — 2006. — № 3. — С. 74–82.
10. Madam Secretary. A Memoir: Madeleine K. Albright and Bill Woodward. — Washington: Miramax Books, 2005. — 736 p.
11. Стратегия национальной безопасности США. Стратегия вовлеченности в международные дела и распространения демократии в мире//США: экономика, политика, идеология. — 1995. — № 1–2. — С. 117–125.

12. Joint US-China Statement 29 October, 1997 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.china-embassy.org/eng/zmgx/zywj/t36259.htm>.
13. The White House Office of the Press Secretary. Remarks by the President and First Lady in Discussion on Shaping China for the 21st Century. 30.06.1998 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pub.whitehouse.gov/urires/I2R?urn:pdi://oma.eop.gov.us/1998/7/1/5.text.1>.
14. Gershman J. Using China as a Proxy: Risks and Errors/J. Gershman//Foreign Policy. — Winter, 1999. — P. 32–40.
15. Valentino B. Small Nuclear Powers and Opponents of Ballistic Missile Defense in the Post-Cold War Era/B. Valentino//Security Studies. — Winter 1997/1998. — Vol. 7. — № 2. — P. 215–234.
16. Chen Zhimin, Zang Zhijun. Embracing or Balancing: China's Search for a Japan Strategy?/Chen Zhimin, Zang Zhijun//International Review (Shanghai Institute for International Studies). — 2004. — Vol.36. — P. 26–38.
17. Vogel E. Why Trade Will Win/E. Vogel//New York Times. — 1999, November 15. — P. 2.

Стаття надійшла до друку 21.07.2013 р.

*Буравкова А.Г.* Американо-китайские взаимоотношения и формирование постбиполярной системы международных отношений в Восточной Азии

В статье осуществлен сравнительный анализ концептуальных основ восточноазиатской политики США после холодной войны, особое внимание уделено выяснению причин политических конфликтов между США и КНР.

Ключевые слова: *американо-китайские отношения, глобализация, политика, стратегическое соперничество.*

*Buravkova A.G.* American-Chinese relations and formation of the Post-bipolar international relations system in the East Asia

The article spotlights comparative analysis of the concept principles of the U.S. East-Asian policy after cold war, special attention is paid to examination of the political conflicts' between USA and PRC reasons.

Keywords: *the American-Chinese relations, globalization, policy, strategic rivalry.*

**Світова політика**

УДК 332.135

***Кремень Т. В.****Кандидат політичних наук***ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ВЛАДНІ ОБМЕЖЕННЯ  
ПРОТЕСТНОГО ЕЛЕКТОРАТУ**

Висвітлюється використання соціальних медіа як інструмент політичної мобілізації мас на Близькому Сході.

Ключові слова: *людина, політика, культура, електорат, опозиція, протести*

Ситуація на Близькому Сході нагадує нам політичну обстановку на Північному Кавказі, де протестний, опозиційний електорат формувався під впливом фундаментальної нерівності макросоціальних структур, безробіття, бідності, необхідністю перерозподілу доходів [1].

За останні десять років арабський світ пройшов через найшвидшу технологічну модернізацію серед всіх держав, що розвиваються. За період з 2001 по 2009 рік використання Інтернету в Ірані зросло на 48%. В 2011 році Інтернетом користувалось 45% іранців.

Окрім зростання кількості Інтернет-користувачів, надзвичайно розширились і технологічні можливості повсякденного життя — мобільні телефони та мобільний доступ в Інтернет, які протягом тривалого часу були звичною практикою для будь-якого жителя західних держав, набули широкого розповсюдження в арабському світі буквально за декілька років. Влада заохочувала поширення Інтернету заради економічного розвитку, але намагалась утримувати контроль над розповсюдженням інформації та новинними джерелами [2].

Відповідно, зростаючий доступ до Інтернету разом з посиленням цензури призвів до формування опозиційного простору в соціальних медіа. Згідно з даними журналу Time, третина населення Близького Сходу, віком молодше тридцяти років, має вищу освіту, але жодних перспектив щодо стабільного майбутнього. Багато з них виплескують

свою фрустрацію та незадоволення в соціальних медіа, таким чином, знаходячи однодумців, яких хвилюють ті ж самі питання — безробіття, складний економічний стан держави, корупція уряду. За умови відсутності вільних та незалежних мас-медіа, фрустрована молодь вдалась до обговорення та дискусій у соціальних медіа, що призвело до ряду масових акцій протесту. Але якщо в Ірані акції закінчилися посиленням репресій з боку політичного режиму, який успішно задля цього опанував інструмент соціальних медіа, то в Єгипті вони призвели до того, що до влади прийшли радикальні ісламісти, які теж приділяють чималу увагу мобілізації своїх прихильників через соціальні медіа.

Феномен так званої твіттер-революції — серії протестів проти існуючого політичного режиму, які організовувались за допомогою мережі Твіттер — викликає суперечливі оцінки. Саме на прикладі Ірану цифрові оптимісти доводять, що нові медіа — соціальні медіа — можуть стати ключовим інструментом боротьби з репресивними режимами та мобілізації противників влади [3]. Творців Твіттеру навіть пропонували висунути на отримання Нобелівської премії миру за роль їхнього сервісу в подіях 2009 року [4].

Проте водночас приклад Ірану люблять використовувати і песимісти, які вважають, що роль соціальних медіа в демократизації тоталітарних суспільств є дуже перебільшеною [5] — так, після певної паузи іранська влада почала успішно використовувати інструменти соціальних медіа для виявлення та переслідування своїх противників.

У червні 2009 року, незважаючи на заборону масових зібрань, тисячі молодих іранців вийшли на вулиці Тегерана, Істахана та Шіраза, висловлюючи свій протест щодо президентських виборів, які вони вважали нечесними, на них було переобрано діючого президента Махмуда Ахмадінежада, а кандидат від опозиції Мір-Хусейн Мосаві програв. Ці акції протесту отримали назву «Зелений рух». Деякі з протестантів закликали до відставки духовного лідера Ірану аятоли Алі Хаменеї.

Багато учасників — більшість з них були молоді та освічені іранці — фотографували вуличні акції на мобільні телефони або знімали їх на відео, поширюючи потім отримані матеріали в соціальних медіа. Більшість новин публікувалось у Twitter, оскільки ця соціальна мережа дозволяє робити записи напрочуд швидко. Спочатку акції були мирні, але дуже скоро по протестуючим почали стріляти. Після того як у мережі були розміщені численні відеозаписи та фотографії загибелі Неди Султан, дівчини, яка брала участь у протесті, ймовірно, вона була

застрелена снайпером, — події в Ірані стали однією з ключових новинних тем в усьому світі.

Протести продовжувались протягом декількох місяців, але, незважаючи на широке освітлення їх в соціальних медіа, вони закінчились поразкою опозиції, і режим поступово повернув контроль над політичною сферою.

Роль Twitter в іранських протестах була сильно перебільшена, чому немало сприяли дії Держдепартаменту США, який у перші дні протестів звернувся до керівництва сервісу з проханням відкласти заплановані профілактичні роботи з тим, щоб не викликати перебоїв в роботі Twitter в Ірані, оскільки це — головний інструмент комунікації протестантів [6].

Але, по-перше, дуже незначна кількість іранців користувалась та користуються цим сервісом. Так, за даними Sysomos, компанії, яка проводить дослідження соціальних медіа, у червні 2009 року в Ірані було зареєстровано майже 20 000 користувачів Twitter — тобто менш ніж чверть відсотка населення Тегерана. До того ж чимало закордонних користувачів Twitter змінювали своє місце розташування в профілі на Тегеран, з тим, щоб ускладнити поліції відстежувати сторінки активістів. Переважна кількість записів про акції протесту була опублікована представниками чисельної іранської діаспори — більш ніж 3 млн. іранців проживають наразі за кордоном. Вони зіграли величезну роль в поширенні міжнародної симпатії до «Зеленого руху», але це аж ніяк не допомогло руху організувати тривалі акції протесту та мобілізувати можливих прихильників на участь в них. Більш того, акції протесту головним чином організовувались за допомогою розсилки SMS або просто шляхом усного розповсюдження інформації. Водночас, чимало іранців готові були підтримати Ахмадінежада.

Надмірне значення надається і фактору розголосу подій, які відбувались в Ірані, — звичайно, те, що писали та викладали іранські блогери, було головною новиною та темою для дискусій в соціальних медіа протягом двох чи трьох тижнів. «Зелений рух» отримав безліч моральної підтримки. Але це не викликало особливих міжнародних наслідків для уряду держави, і вже за місяць з'явилися нові теми для дискусій — так, блогосфера перейшла до обговорення страшного землетрусу на Гаїті в січні 2010 року, а потім помер Майкл Джексон. Водночас, міжнародний розголос жодним чином не впливав на рішення уряду стріляти в демон-

странтів — снайпери вбивали протестантів незважаючи на чисельних свідків з мобільними пристроями.

Децентралізована природа Інтернет-комунікацій дозволила протестуючим іранцям легко обійти цензуру та розповсюдити інформацію про те, що відбувається, за межами країни. Але вона і стала причиною того, що рух не міг діяти стратегічно — не було організаційного центру. Коли прийшов час діяти водночас, чисельні Facebook-групи не змогли об'єднати свої ресурси в єдине ціле. Акції протесту закінчились прямо на вулицях. Активісти зізнавались, що в той час, коли протест мав чимало символічних лідерів, йому не вистачало лідерів реальних: «На вулицях був повний хаос, а люди потребували керування» [7].

До того ж прихильники Ахмадінежада активно вдавались до пропаганди — так, в соціальних медіа поширювалось відео, на якому група людей, начебто опозиціонерів, нищить портрет аятоли Хаменеї. І хоча опозиціонери стверджували, що відео сфальсифіковано, воно все одно призвело до певного розколу серед протестантів. Слід зазначити, що іранська влада з самого початку опанувала інструмент соціальних медіа — так, в мережі активно розповсюджувалась інформація, що насправді Неда Султан загинула не від кулі снайпера, а від випадкового пострілу одного з протестантів.

На думку дослідника Близькосхідного центру стратегічних досліджень Мохамеда Алі Мохтаді, влада спромоглась сформувати імідж протесту як антирелігійного та антиісламського. А оскільки більшість учасників протесту належали до світського суспільства та вочевидь відчували себе близькими до західної культури, вони не зуміли отримати симпатію решти іранського суспільства, яке в цілому є дуже релігійним.

Зіграла свою роль і активна підтримка іранських протестів західними країнами — в Ірані, зараженому фобією по відношенню до США, будь-який натяк на зв'язок протестантів з західними державами міг тільки посилити загальну підтримку уряду. Фактично, уряд здійснив вдалу мобілізацію своїх прихильників, використавши емоцію страху перед зовнішньою загрозою.

З цією думкою погоджуються і інші спеціалісти по Близькому Сходу [8]– учасники Twitter-протестів, переважна кількість яких належала до середнього класу, не змогли сформулювати слогани, які б мобілізували бідне населення в містах та селах. Протестний рух закінчився в межах великих міст. «В арабському світі нові медіа виступили скоріше

засобом від стресу, а не механізмом політичних змін», — прокоментував Рамі Кхурі, головний редактор ліванського видання Daily Star.

Наразі в Ірані діє цензура в Інтернеті, одна з жорсткіших в світі після Китаю: закрито доступ до тисяч сайтів, знижена швидкість під'єднання для користувачів. Але головне — в державі діє кіберполіція, яка контролює інформаційний простір. Офіційно завдання цієї установи, яка була сформована і почала діяти одразу ж після акцій протесту, але була оголошена офіційно в січні 2011 року, полягає в запобіганні кіберзлочинності, але фактично — це контроль та запобігання можливих протестів проти влади. Кіберполіція ретельно переглядає всі іранські блоги та сторінки, відстежуючи будь-які спроби критикувати існуючий режим. Користувачам, які були помічені в антидержавній пропаганді, підриві безпеки, приниженні ісламу, переслідуються.

Її діяльність розпочалась зі збору в соціальних медіа фото та відеоматеріалів, на яких були учасники акцій протесту — їхні зображення публікувались на іранських новинних сайтах з проханням допомогти ідентифікувати цих людей. Так, в грудні 2009 року про-Ахмадінежадський новинний сервіс Raja News опублікував 38 фотографій, на яких 65 облич було обведено червоним колом, а пізніше додав ще 47 фотографій, на яких було відмічено близько сотні осіб. За допомогою користувачів сервісу, тих самих блогерів, поліція змогла ідентифікувати та заарештувати більш ніж сорок осіб.

Поліція також розшукувала персональні дані іранців, які живуть за кордоном — профілі у Facebook чи електронні адреси, після чого надсилає їм листи з погрозами, обіцяючи, що у їх родичів в Ірані будуть серйозні проблеми, якщо вони підтримуватимуть «Зелений рух». Поліція створювала в Facebook фальшиві профілі, які постійно вихваляють урядову політику та напрошуються в друзі до іранських користувачів, з тим, щоб бачити приховану інформацію. Голова іранської поліції генерал Ісмаїл Ахмаді Могадам застеріг, що ті, хто закликають в соціальних медіа інших виходити на вулиці «здійснюють більший злочин, ніж ті, хто виходить на вулиці». Офіцери на паспортному контролі в аеропорту Тегерана допитували іранців, які постійно проживають за кордоном, чи мають вони профілі у Facebook, причому ретельно перевіряли їхні контакти в мережі на предмет зв'язків з опозиціонерами.

Іранська влада досить швидко опанувала використання технологій в своїх цілях. Так, чимало іранців отримали SMS від міністра розвідки із наступним застереженням: «Любий громадянин, згідно з інформацією,

яку ми отримали, на тебе вплинула дестабілізуюча пропаганда, яку розповсюджували закордонні мас-медіа. У разі будь-яких незаконних дій або спроби контакту з закордонною пресою, тебе буде звинувачено згідно з Ісламським законом та засуджено».

Проурядовим блогерам було дозволено вдаватися до будь-яких методів, навіть якщо вони заперечували законам шаріату. Так, аятола Алам Ахді заявив під час проповіді в 2010 році, що, оскільки на війні можуть застосовуватися будь-які методи заради перемоги, це означає, що під час війни у кіберпросторі діють те ж самі правила. Проурядова армія хакерів організовує атаки на ворожі режиму ресурси — включаючи навіть Твіттер.

Аятола Хаменеї має свою сторінку на Twitter, яка поновлюється буквально відразу ж після його публічних виступів — причому записи ведуться чотирма мовами.

У січні 2012 року кіберполіція зобов'язала всі Інтернет-кафе вилучати паспортні дані у своїх відвідувачів та зберігати їх протягом півроку. Окрім того, власники Інтернет-кафе зобов'язані облаштувати свої заклади камерами спостереження та зберігати записи з них протягом півроку [9]. Офіційна причина таких заходів — боротьба з Інтернет-піратством.

Кожного дня іранська кіберполіція заарештовує якогось з блогерів [10] — як правило, їм висуюють відверто сфальсифіковані або безглузді звинувачення, на кшталт «обговорення ісламу у Facebook», причому терміни ув'язнення варіюються від 2 до 15 років, трапляються і смертні вирок. Метою таких акцій, безумовно, є залякування населення. Так, веб-девелопер Саїд Малекпур, громадянин Канади іранського походження, був заарештований у 2008 році за «утримання порнографічних сайтів» та «зневагу до уряду», коли відвідував в Ірані тяжко хворого батька. Насправді Малекпур розробив програмне забезпечення для завантаження та поширення фотографій в Інтернеті. Його було засуджено до смертної кари, але вирок, врешті-решт, відклали із-за постійних протестів канадського уряду. Малекпур публічно на телебаченні розкаювався в тому, що він зробив, але, пізніше, в листі з в'язниці розповів, що зізнання зробив із-за численних погроз та тортур [11].

У жовтні 2012 року кіберполіція заарештувала блогера Сатара Бехешті, звинувативши його в протидії національній безпеці в соціальних мережах — Бехешті критикував іранський уряд в своєму блозі. Він помер в тюрмі, припускається, що від тортурів. Щоправда, його смерть

викликала обурення іранського суспільства, і голова кіберполіції був змушений піти у відставку [12]. Але це не вплинуло на об'єм цензури та державної уваги до соціальних медіа. Також влада Ірану оголосила про намір створити власний Інтернет — халяльну іранську мережу — з тим, щоб остаточно позбавити громадян Ірану західного впливу.

### Список використаних джерел:

1. Чичановский А. А. За чертой полета (Нации и народы после развала СССР)/А. А. Чычановський. — М.: Славянский диалог, 2000. — С. 37–66.
2. Khamis S., Vaughn K. Cyberactivism in the Egyptian Revolution/S. Khamis, K. Vaughn//Arab Media and Society. — 2001. — 13. — Pp. 48–50.
3. Shirky C. Here Comes Everybody/C. Shirky//The Power of Organizing Without Organizations. — London: Penguin Press, 2008. — 350 p.
4. Pfeifle M. A Nobel Peace Prize for Twitter?/M. Pfeifle//Christian Science Monitor. — 2009. — July 6. — Pp. 20–22.
5. Morozov E. The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom/E. Morozov. — New York: Public Affairs, 2011. — 409 p.
6. Fleming S. U. S. State Department speaks to Twitter over Iran/S. Fleming//Reuters. — <<http://www.reuters.com/article/2009/06/16/us-iran-election-twitter-usa-idUSWBT01137420090616>>. — 2009. — 16 June.
7. El-Nawawy M., Khamis S. Political Activism 2.0: Comparing the Role of Social Media in Egypt's »Facebook Revolution« and Iran's »Twitter Uprising«/El-Nawawy M., Khamis S.//CyberOrient. — 2012. — Vol. 6, Iss. 1. — P. 18.
8. Sohrabi-Haghighat, Hadi M., Mansouri S. Where's my vote?/International Journal of Emerging Technologies and Society. — 2010. — 1. — Pp. 24–41.
9. Esfandiari G. Iran Announces New Restrictions For Internet Cafes/G. Esfandiari//Persian Letters. — <[http://www.rferl.org/content/iran\\_announces\\_new\\_internet\\_restrictions/24442396.html](http://www.rferl.org/content/iran_announces_new_internet_restrictions/24442396.html)>. — 2012. — 4 January.
10. Iran Prisoner List//<<http://www.hyperactivist.info/ipr.html>>. — accessed 5 June 2012.

11. Dehghan S. K. Iranian web programmer faces execution on porn charges//The Guardian.— <<http://www.guardian.co.uk/world/2011/feb/09/iranian-death-sentence-pornography>>. — 2011. — 9 February.
12. McDevitt J. Iran sacks cyber police chief over blogger's death in custody//The Guardian.— <<http://www.guardian.co.uk/world/2012/dec/01/iran-police-sacked-blogger-death>>. — 2012. — 1 December.

Стаття надійшла до редакції 02.07.2013 р.

*Кремень Т. В.* Организация и властные ограничения протестанского электората

Освещается использование социальных медиа как инструмента политической мобилизации масс на Ближнем Востоке.

Ключевые слова: *человек, политика, культура, электорат, оппозиция, протесты.*

*Kremen T.* Organization and restrictions of protest electorate by the authorities

Use of social media as an instrument of political mobilization in the Middle East was elucidated.

Keywords: *human, politics, culture, electorate, opposition, protests.*

**Світова політика**

УДК 323.383 (540)

**Клименко О. А.**

*Кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник  
Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України*

## **ОСМИСЛЕННЯ КАСТОВОГО ПИТАННЯ В ІНДІЇ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ**

Розглянуто зміст поняття «каста» відповідно до ідей індуїзму. Проаналізовані аспекти впливу каст на політичне життя Індії.

Ключові слова: *касти, індуїзм, політичне життя, «відсталі касты», «позитивна дискримінація».*

Сучасне індійське політичне життя характеризується впливом індо-буддистської культурно-релігійної традиції, що відрізняє його від західної традиції політичного буття, яке базується на постулатах демократії, сформованих тривалим шляхом формування у Європі інституту держави. Наріжним каменем життєдіяльності релігійної традиції в політикумі країни виступає кастова система. Фактично вся соціальна система Індії неможлива без розуміння чинника касты. Значення касты, яка розвинута у індусів, що складають більшість населення країни, так чи інакше поширюється на інші конфесійні групи, що включені в процеси політичного життя країни. Глибина проникнення кастових взаємозв'язків в індійське суспільство вражає при детальному дослідженні т.зв. проблеми «касты» в країні.

Очевидно, що успішний розвиток Індії і її інтеграція до світового соціально-економічного простору, беззаперечне лідерство у галузі технологій, підтримання унікальності цивілізаційної культури регіону, викликають інтерес у спеціалістів з огляду на визначення механізмів, які забезпечують поступ країни у глобальному світі. Відтак актуальність проблеми дослідження кастового устрою Індії, як такого, що є своєрідним механізмом розвитку політичного життя країни у сучасному взаємозалежному світі, набирає значимості. Кастовий устрій є чинни-

ком, що впливає на численні суспільні процеси. Без нього неможливе розуміння протікання політичних процесів в країні, процесів трансформації державних інститутів в країнах Південної Азії та їх співіснування у глобальному світі.

Мета дослідження полягає в виявленні внутрішньої природи кастової системи як культурно-релігійної складової традиції країни, осмислення певних аспектів соціальної природи каст, аналіз зразків впливу каст на політичне життя Індії. З огляду на обмеженість формату статті та зважаючи на складність проблеми дослідження, автор торкнеться в ній лише деяких аспектів актуальної наукової теми.

Дослідження проблем, пов'язаних з кастами та з кастовим устроєм, відбувалося на різних етапах дослідження Індії. Поступово складалась «наука про касту», яка, фактично, стала самостійним предметом дослідження. Існують різні підходи, школи у вивченні цього питання. В зарубіжній науці склались наукові школи, пов'язані з іменами Є. Сенарта [1], Дж. Хаттона [2], Т. Байдельмана [3] та інші, значення яких не втрачається нині. Відомі радянські дослідники О. О. Куценков [4] та М. К. Кудрявцев [5] у своїх фундаментальних працях зробили внесок у вивчення каст та кастового устрою Індії. Соціологічний підхід у дослідженні каст застосовували Л. Б. Алаєв, О. Гендін [6], Т. Н. Загороднікова. Культурно-цивілізаційний контекст кастової проблеми відображений у працях І. А. Василенко [7], І. Глушкової. Серед індійських дослідників авторитетними вважаються розробки М. Н. Шрініваса. Г. М. Демла, С. Шанані [8], Дж. Сінгха [9]. У монографії С. Уолперта «Індія: історія, культура, філософія» [10], яка витримала чотири видання починаючи з 1990 року, подається достатньо вичерпний аналіз кастового устрою з огляду на соціальний контекст цього феномену. Проблеми «позитивної дискримінації» відображені в дослідженнях американських вчених Н. Глазера, М. Вейнера. Окремої уваги заслуговує енциклопедичний словник, підготовлений головою шиваїтів західних країн Садгуру Шивайя Субраманіясвами «Танець с Шивой. Современный катехизис индуизма» [11], в якому ретельно підібрані і глибоко висвітлені численні поняття з великого спадку індуїстської духовної культури.

Відомо, що кастовий устрій в Індії сформувався на основі тривалого релігійного досвіду індійського народу. Процес ідентифікації і осмислення себе в певній системі ціннісних координат актуалізував у індусів зразки умов і способу життя. Релігійне світосприйняття, що відображає

позачасову природу людини і пов'язане з глибинним емоційним сприйняттям дійсності наклало відбиток на всі сторони життя народу.

Слово «каста» для пояснення традиційних соціальних відмінностей індусів ввели португальці. Самі індуси систему спадкових соціальних відмінностей з давнини визначають поняттями «варна», а обов'язки щодо виконання свого соціального статусу «варна-дхарма» [11, с. 647].

Згідно «Ригведі» всі живі істоти походять від первинної космічної свідомості — Пуруші. З його тисячі голів з'явилися на світ брахмани, з його рук — кшатрії, з гомілок — вайшії, а з ніг — шудри. Відтак, брахманами вважається «достигла, розвинута душа». У соціумі вони виконували обов'язки священиків, були філософами, виконавцями священних гімнів, молитов, ритуалів. Кшатрії, інакше кажучи, «керуючі, наділені владою» були воїнами і правителями. Законодавча, виконавча влада і військові обов'язки були сферою їх діяльності. Вайшії — торговці і землевласники були покликані створювати матеріальний добробут. До цієї касты належали бізнесмени, фінансисти, промисловці, а також селяни. Шудрами були безземельні наймані робітники, ними вважались також кваліфіковані ремісники. Нині існує велика кількість людей, що знаходяться поза межами чотирьох каст, їх називають недоторканими, джатіхі-тамі (позакастові), чандалами (особливо тих, чия праця пов'язана з трупами). До недоторканих джаті належать такі професії, як мисливець, рибалка та робітники, що працюють з шкірами [11, с. 648].

Три перших варни вважались «двічі народженими», ритуали присвячення в індуїзм вважались другим — духовним народженням людини. У своєму житті індуси і понині намагаються дотримуватися принципів варна-дхарми. Соціальний обов'язок, який полягає в тому, щоб дотримуватися доброї поведінки згідно з принципами спільноти до якої належить людина, став частиною кастового устрою в Індії. Варна-дхарма охоплює дві взаємозалежні соціальні ієрархії, по-перше, це чотири варни, а саме, брахмани, кшатрії, вайшії і шудри і, по-друге, це — джаті, більше трьох тисяч професійних груп. В джаті люди об'єднуються в групи за ознаками своєї професійної діяльності. Ці групи набагато більше ніж родини, вони не є розділеними подібно до племен, а також не відрізняються за ознаками подібно до класів. Кожна джаті, як і варна характеризується певним видом діяльності, яким традиційно займаються його представники. Існують джаті землепашців, військових, ювелірів, ковалів, виробників масла тощо. Джаті є невід'ємною частиною розуміння кас-

тового устрою. Індуси вважають, що система варна-дхарми забезпечує приналежність кожного до певної професійної групи, до подібного соціального співтовариства, єдність родини та релігійно-культурну спадкоємність [11, с.648].

Кастові традиції соціального життя досить міцні, вони базуються на культурних особливостях притаманних індусам. Так, досліджуючи феномен каст, відомий соціолог Луї Дюмон прийшов до висновку, що все суспільство Індії можна поділити на велику кількість спадкових груп, які розрізняються між собою й одночасно об'єднуються трьома головними ознаками. По-перше, це ознака обмежень у сфері шлюбу та прямого або непрямого контакту (погляд, їжа, одяг); по-друге, це ознака об'єднання за принципом розподілу праці, тобто існування традиційних професій в кожній групі і, по-третє, це ознака ієрархії, за якою групи структуруються по відношенню одна до одної [12]. Доповнює розуміння соціальних ознак каст культурно-релігійний контекст індуїзму, з яким безпосередньо пов'язане обґрунтування значимості каст.

В індуїзмі існує декілька основних концепцій, які відображають його постійну природу і безпосередньо торкаються розуміння тривалого існування кастової системи в Індії. Всі індуїсти поклоняються одній Вищій Реальності, хоча вони називають її різними іменами, вони вважають, що всі душі в кінцевому рахунку мають пізнати істину священних Вед і Агам. Індуїсти вважають, що не існує ні вічного пекла, ані вічного прокльону, Вони також єдині у розумінні того, що не існує природного зла. Все є добро, все є Бог, і кожна душа вільна шукати свій власний шлях до Бога через відданість, аскетичність, медитацію, йогу або віддане служіння (сєву). Всі, хто сповідує індуїзм переконані, що душа перевтілюється до тих пір, поки всі карми не будуть вичерпані і Реалізація Бога не буде досягнута. Як відзначає Стівен Уолперт: «Закони карми (причин і наслідків дій) і сансари (реінкарнації), які були сформульовані близько трьох тисяч років тому, залишаються головними поняттями для індійського релігійного і філософського світогляду. Вони є настільки очевидними для Індії, що приймаються як сучасними індійськими інтелектуалами, так і традиціоналістами» [10, с. 116]. Ідея перевтілення, що пов'язана з розумінням еволюції, вдосконалення душі, пояснює народження у більш сприятливих умовах, зокрема, у шляхетних родинах брахманів і кшатріїв. Завдяки зв'язку між кармою і сансарою, який існує у свідомості індусів, кожний окремий вчинок розглядається як причина для наступного вчинку та дії. Відтак, «... добрі справи визрівають, як

добрі плоди, а недобрі — як погані плоди» і, «... кожному дістається плід його власної карми — таким є загальний індуїстський закон космічної справедливості» [10, с.117].

Оптимальна реалізація душі у відповідній людській формі пояснює існування кастової системи як соціального інституту, який допомагає людині реалізувати відповідно потенціалу своєї душі призначення у матеріальному світі. Немає нічого незрозумілого в ідеї перевтілення: «Ми є тим, чим ми повинні бути, внаслідок того, чим ми були у минулому житті. Ми можемо піднятися або опуститися в ієрархії, накопичуючи досягнення або провини, підсумовуючи наприкінці баланс всього доброго і поганого, що в нас є, що ми зробили» [10, с. 117]. Згідно цього розуміння, немає й нічого незрозумілого у відмінностях соціального статусу людей, який може змінюватися від одного людського втілення до іншого. Відтак космогонічність і глибина ідей індуїзму позначилась на сприйнятті кастового устрою як оптимальної соціальної системи людських відносин в Індії.

Як відзначають дослідники, за останні два століття традиційні кастові звичаї змінилися під впливом західної цивілізації. Формально ці зміни відобразилися в політичному житті країни наступним чином. По-перше, отримання Індією незалежності в 1947 році позначило початок змін у сприйнятті кастових привілеїв. Сприйняття західних зразків управління державними інститутами позбавило влади багатьох магараджів. Індійських князів і впливових брахманів. Індія, проголосивши себе світською державою, парламентською республікою, скориставшись надбанням політичного управління, сформованого британською владою, заявила про себе як самостійного політичного актора, спроможного рухатися на шляху розбудови держави.

Конституцією Республіки Індія (від 1950 року) забороняється вживати поняття «недоторкані» і наголошується на тому, що дискримінація людей за ознаками недоторканості є кримінальним злочином (Стаття 17). В адміністративній практиці поняття «каста» не повинно вживатися, воно замінено політкоректним «спільнота»

Проте, перші загальні вибори до парламенту Індії та у законодавчі збори штатів в 1952 році виявили вплив традиційних культурно-релігійних традицій на перебіг політичних процесів в країні. Вагомою складовою виборчого процесу стало кастове питання. Як відзначає російський дослідник О. Куценков: «... будь-якій політичній силі необхідно було рахуватися з існуванням кастової системи, значення якої

визначалося, перш за все, тим, що для народу вона була звичною й тому зрозумілою формою соціальної організації» [4, с. 145]. Зрештою Індії необхідна була підтримка на міжнародному рівні її політики і вона всіляко демонструвала свою прихильність демократичним зразкам побудови держави. Так, в 1957 році на Загальноіндійській конференції з національної інтеграції було розроблено й прийнято так званий «кодекс поведінки», в якому зокрема, відзначалось, що використання кастових привілеїв є неприйнятним для досягнення політичних цілей.

Проте в дійсності використання відповідних принципів було неможливим повною мірою, оскільки зачіпало внутрішню суть культурно-релігійного сприйняття дійсності, притаманного індійському народові. Зрештою авторитет вищих каст в очах народу був значною мірою виправданим. Тривалий досвід національно-визвольного руху в Індії показав приклади самовідданої діяльності, пожертви великої кількості видатних людей власними інтересами заради ідеалів кращого життя багатостраждального індійського народу. Серед них імена Н. Митра, Р. Тагора, Б. Ч. Пала, А. Гхоша, М. Ганді, Дж. Неру та інших. Крім того, представники вищих каст постійно здійснювали керівництво повсякденним життям простих людей. Система джаджмані як ритуальна бартерна система обміну продуктів праці та послуг сформувалась в індійському селі тисячі років тому і стала відзнакою індійського життя. Вона продовжує функціонувати понині і сприяє підтриманню авторитету вищих каст.

В цьому контексті важливо відзначити, що започаткована Джавахарлалом Неру в 1956 році промислова політика, за якої основні галузі виробництва залишались у власності держави, а приватні інвестиції не складали конкуренції державному сектору, кастове питання практично було знято з порядку денного політико-економічного життя. Водночас, як зазначають аналітики М. Грабова, В. Загієва, А. Затонських, сільське реформування і програми соціального характеру, розпочаті в період правління Неру зазнали невдач, головним чином, через врахування інтересів вищих каст [13].

На сьогодні Індія залишається великою країною з чисельним прошарком сільського населення. Близько чотирьох п'ятих населення складають селяни, у свідомості яких кастові традиції укорінені глибоко. Політичні партії фактично орієнтуються на соціальну структуру села. Таким чином, основна увага у політичній боротьбі робиться не на окрему людину чи соціальний прошарок, а на великі соціальні групи — касты.

В політичному житті касты формуються у кастові асоціації та федерації, вступають у союзи з іншими спільнотами, соціальними групами та кастами. Солідарність на кастовій основі є елементом політичного життя Індії і впливовим чинником політичної боротьби.

М. К. Кудрявцев, досліджуючи проблеми залучення представників касты в політику відзначає, що політичні лідери нової Індії, відмовивши кастовій системі у конструктивному визнанні, самі ж не тільки використовують її в політиці, але й зацікавлені у збереженні її як основи суспільного устрою [5]. Приміром, у 1990 році Бхарата Джанаті парті (Індійська Народна партія) взявши на озброєння у передвиборчій боротьбі принципи хіндутви, наголошувала на необхідності створити державу «справжніх індусів» (Хінду Раштра), у якій індуси представники вищих каст шляхетно правили б країною, а представники інших віросповідань, зокрема, мусульмани, та індуси — представники нижчих каст виконували б свої безпосередні функції громадян держави. Офіційно партія не заявляла про створення Хінду Раштра, представники партії уникали спільних заяв, передвиборчих виступів з представниками радикальних релігійних організацій. Проте в дійсності були орієнтовані на підтримку вищих каст з метою реалізації своїх цілей.

Розглядаючи кастову систему в Індії, Л. Дюмон відзначив взаємозв'язок ієрархії у сфері релігії і в реалізації владних повноважень. За його думкою, відносини ієрархії в сфері релігії при існуванні кастової системи будуються за ознакою «чисте» й «нечисте». Відтак, брахман ніколи не може бути нечистим, а недоторканий ніколи не буває чистими [12, с. 121]. Відтак, в кастовій системі виконання нечистих обов'язків одними є необхідністю для підтримання чистоти у інших людей. У свідомості індусів соціальний устрій при цьому виглядає цілком завершеним і самодостатнім, оскільки нерівноцінні, але взаємодоповнюючі частини нього відтворюють життєдіяльність соціуму.

В сучасній соціальній історії Індії недоторкані фактично пережили перехід від племінного устрою до касты. Їх вважають ритуально нечистими, вони дискримінуються за ознаками професії, є політично незахищеними і найбіднішими групами сільського населення.

Починаючи з 1990-х років в політикумі країни питання недоторканих піднімається як чинник боротьби з бідністю і, водночас, стає розмінною картою у передвиборчій боротьбі партій. Характерною в цьому контексті стала ситуація в уряді країни. Голова партії Джаната Дал В. П. Сингх, виконуючи обов'язки прем'єр-міністра Індії (1990 р.), задекларував одну

з своїх позицій, згідно якої 27% місць в органах державної влади він пропонував віддати представникам «відсталих каст», не представленим в політичному житті країни. Одночасно з проголошенням відповідних тез, виникла ситуація невдоволення серед представників політичної еліти, яка поширилась і призвела до хаосу місцевих громад. Політична криза, яка виникла в країні завершилася відставкою В.П. Сингха з посади прем'єр-міністра [14].

Друга половина 1990-х років підняла на порядок денний політичного життя кастове питання. Проте значимість його змінила своє традиційне навантаження. Процеси глобалізації, різке розшарування людей за ознаками матеріальної бідності і багатства, жорстка політична боротьба за владу поставили перед політиками завдання підтримки найбідніших каст і великої кількості «недоторканих» в країні. Так, політичні партії у передвиборчій боротьбі у 1998 році обіцяли підтримку недоторканим через надання місць для навчання в університетах, проголошували необхідність інших соціальних гарантій захисту. Загострена боротьба за голоси призвела до несподіваних наслідків для провідної партії країни Індійський Національний Конгрес, яка залишилась без більшості голосів недоторканих в штаті Уттар-Прадеш. Загалом проблема використання потенціалу недоторканих у передвиборчій боротьбі в Індії є тривалий час предметом дослідження багатьох індійських і західних політологів. Так, резервування місць на державній службі і в вищих навчальних закладах для «відсталих класів» або, інакше кажучи, «позитивна дискримінація» непокоїть дослідників, які вбачають головним критерієм покладеним в її основу — приналежність до певної касты чи кастової групи, який перетворює касту в інструмент тиску на владу з метою отримання вищих посад та іншого добробуту, апелюючи до своєї «відсталості» [15]. Така ситуація призвела до того, що в деяких штатах країни, велика кількість квот, яку отримали навіть ті касты, які важко назвати «відсталими», успішно користуються привілеями позитивної дискримінації. В такий спосіб вони сприяють спотворенню її головної мети — ліквідувати політичну, економічну, культурну відсталість каст, які довгий час страждали від зловживання вищими кастами своїх привілеїв. Нині, як відзначають дослідники, ситуація в деяких штатах складається так, що бідному брахману важче отримати освіту, ніж представникам недоторканих, які мають можливість скористатися наданими їм квотами [16]. Завершення у 2008 року законотворчої діяльності з проблем надання квот у вищі навчальні заклади для «інших відсталих

каст» вплинуло на зменшення напруги навколо цього питання. Водночас існування привілейованих і відсталих каст залишає проблему соціальної напруги у політичному житті Індії.

Відтак, на основі вищенаведеного можна зробити наступні висновки: по-перше, внутрішня природа кастової системи як культурно-релігійної традиції країни будується на змісті наріжних понять індуїзму, таких як «карма», «сансара», «варна-дхарма» та інших. Глибинне емоційне сприйняття дійсності, космогонічність матеріальної реальності відобразилися у стійких зразках масової свідомості народу. По-друге, індійська кастова система з давнини була покликана слугувати своєрідним формальним відображенням еволюційного поступу душі у людських соціальних відносинах і допомагати реалізації можливостей людини у матеріальному світі. В цьому криється одна з причин її життєздатності. Водночас соціальний світ сьогодення контрастує з соціальним середовищем давньої Індії і культурний спадок древнього народу залишається у свідомості людей як ідеал побудови ідеальних людських відносин і міцної держави. По-третє, чисельний відсоток сільського населення країни, яке більшою мірою прихильно до підтримки традиційних стереотипів соціальних відносин, робить кастове питання в політиці залежним від місцевих, регіональних особливостей розвитку країни. По-четверте, формування кастових асоціацій і федерацій в центрі і штатах очевидно довгий час впливатиме на політичне життя в країні, оскільки відображатиме співвідношення соціальних (у тому числі кастових), економічних і політичних сил. По-п'яте, значення кастового чинника збільшується під час передвиборчої боротьби. Водночас його вплив коливається залежно від рівня індійської політики (центр або місцева політика). Очевидно на місцях значення кастових відносин зростають пропорційно міцності і кількості кастових угруповань. По-шосте, нині кастовий чинник посилюється у політичній боротьбі з проблем т.званої «позитивної дискримінації», (коли об'єктом політиків стають «відсталі касты») а солідарність на кастовій основі виступає чинником політичного життя. Приналежність до певної касты за умов реалізації «позитивної дискримінації» впливає на можливості залучення у суспільство (отримання освіти, влаштування на роботу тощо) і у передвиборчій період слугує чинником нестабільності соціальних відносин.

---

**Список використаних джерел:**

1. Senart E. Les castes dans l'Inde des faits et le systeme/E. Senart. — P., 1927.
2. Hutton J. H. Caste in India/J. H. Hutton. — 4-th Ed.. — Bombay, 1963.
3. Beidelman T. O. A comparative analysis of the jajmani system/T. O. Beidelman. — New York, 1959.
4. Куценков А. А. Эволюция кастовой системы Индии/А. А. Куценков. — М., 1983. — 325 с.
5. Кудрявцев М. К. Кастовая система в Индии/М. К. Кудрявцев. — М.: Восточ. лит., 1992. — 264 с.
6. Гендин А. А. Роль касты в формировании партийно-политической структуры в Южной Индии: Автореферат канд. дис. 07.00.04. АН СССР. ИВ. — М., 1984. — 15 с.
7. Василенко И. А. Политическая глобалистика/И. А. Василенко. — М.: Логос, 2000. — 360 с.
8. Srinivas M. N., Damle G. B., Shanani S., Beteile A. Caste: a trend report and bibliography//Current Sociology. — 1959. — Vol.3. — P.114–156.
9. Singh S. Caste in India. A trend report/S. Singh//A Survey of research in sociology and social anthropology. Vol1. — Bombay, 1977. — P.325 –334. — М., 1983.
10. Уолперт С. Индия: история, культура, философия/С. Уолперт. — М.: КоЛибри. Азбука-Аттикус, 2013. — 320 с.
11. Садгуру Шивайя Субрамуниясвами. Танец с Шивой. Современный катехизис индуизма. — К.: София, М.: ИД «Гелиос», 2001. — 800 с.
12. Dumont L. Homo Hierarchicus. The Caste System and Implications. — L., 1970.
13. Геополитическая доктрина Индии [электронный ресурс]/М. Грабова, В. Загиева, А. Затонских и др.//Мировая политика: история, теория, перспективы. — Режим доступа до журн.: [http://www.worldpolitik.ru/index.php?option=com\\_content&task=view&id27](http://www.worldpolitik.ru/index.php?option=com_content&task=view&id27)
14. Юрлова Е. С. Кастеизм — фактор политической жизни/Е. С. Юрлова//Экономическое, социальное

- и политическое развитие Индии (1947–1987). — М.: Наука, 1989. — С. 48–123.
15. Shourie A. Falling over Backwards: an Essay on Reservations and on Judicial Populism/A. Shourie. — New Delhi, 2006. — 378 p.
  16. Glazer N. Minorities and India's Democracy/N. Glazer//Democracy and Diversity. India and the American Experience. Ed. by K. S. Bajpai. — Oxford, 2007. — P.144–191.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2013 р.

*Клименко Е. А.* Осмысление кастового вопроса в Индии: некоторые аспекты

Раскрыто содержание понятия «каста» в соответствии с идеями индуизма. Проанализированы аспекты влияния каст на политическую жизнь Индии.

Ключевые слова: *касты, индуизм, политическая жизнь, «отсталые касты», «позитивная дискриминация».*

*Klymenko O. A.* A Comprehension of caste question is in India: some aspects.

In the article is exposed maintenance of concept «caste» in accordance with ideas of Hinduism. The aspects of influence of castes are analyzed on political life of India.

Keywords: *castes, hinduism, political life, »backward castes», »positive discrimination».*

## Лекторіум

УДК: 396.9/11+342.83

**Тукаленко І. А.**

*Доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

## Лекція на тему: «ФЕМІНІЗМ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ РУХ ТА ІДЕОЛОГІЯ».

Розглядається питання періодизації фемінізму як політичного руху з висвітленням характерних рис кожного з його етапів та здійснюється аналіз основних ідеологічних течій феміністичної теорії.

Ключові слова: *фемінізм, ідеології фемінізму, хвилі фемінізму, ліберальний фемінізм, марксистський фемінізм, екзистенційний фемінізм, радикальний фемінізм, патріархат.*

### **План:**

Політична історія фемінізму.

Ідеологічні течії фемінізму: зміст ідей та класифікаційні підходи.

Жіночий рух, що постав як організований політичний рух за соціально-політичні зміни в становищі жінок, отримав назву — фемінізм (від лат. *femina* — жінка). Даний термін має тривалу історію і сягає своїм корінням революційних подій у Франції XVIII століття. Від XIX століття за даним терміном закріплюється значення жіночої емансипації, яка пов'язувалася із рівноправ'ям. Тобто на початку своєї історії фемінізм позиціонувався як рух за звільнення жінок від юридичного безправ'я і розглядався як синонім суфражизму (від англ. *Suffrage* — право голосу) — боротьби жінок за право участі в голосуванні. Фемінізм як політичний рух у своїй історії пройшов два ключові етапи: 1) середина XIX – XX століття — «перша хвиля» фемінізму; 2) від 60-тих років XX століття і по сьогодні — «друга хвиля».

На першому етапі домінуючою проблемою, що була чітко артикульована, виступала вимога надання жінкам виборчих прав. Саме

суфражистський рух, як і зазначалось вище, визначав суть політичних позицій фемінізму цієї доби, проте не вичерпував собою всіх питань виведених на порядок денний. Формулювалися більш ширші вимоги до забезпечення рівних прав на освіту, роботу, права на розлучення та майнових прав. Фактично це була боротьба за дозвіл користування тими природними правами, якими вже володіли чоловіки. В першій половині XX століття в більшості країн Світу жінки здобули право голосу й в цілому законодавства багатьох країн значно лібералізувалися в питанні поліпшення становища жінок. Лідерами в цьому марафоні виявилися жінки Нової Зеландії, які ще в 1893 році отримали право голосу, від 1902 року ним могли скористатися жінки Австралії, з 1906 — Фінляндії, з 1913 — Норвегії, з 1915 — Данії та Ісландії, з 1917 — Росії, з 1918 — Польщі, Німеччини, Англії, Ірландії, Люксембургу тощо.

В 60-ті роки феміністичний рух після певної історичної паузи (20–50-ті рр.), пов'язаної із задоволенням вимог формально-юридичної рівності жінок і чоловіків законодавствами багатьох країн, знову набирає обертів, активізуючи свою діяльність в різних напрямках, використовуючи широкий спектр засобів: пікетування і демонстрації як акції політичного тиску, виступи та друкування в ЗМІ як чинники інформаційного тиску; судова боротьба (створення прецедентів) як механізм правового розв'язання проявів дискримінації жінок за статеву ознакою.

Фемінізм першої хвилі — це час усвідомлення жінками свого пригнобленого становища за ознакою статі, тобто позиціонування і артикуляції своїх інтересів як групових. Це час солідаризації жінок як соціального класу. Відповідно ключовим питанням на даному етапі ставало питання формування єдиної жіночої ідентичності, що від початку ігнорувала розмаїття форм жіночого досвіду і нехтуючи різними соціальними, расовим, економічними розбіжностями в середовищі жінок, виходила винятково з критерію статевої належності. Фемінізм другої хвилі формував нові критерії жіночої суб'єктності, виходячи з відмінностей жіночого досвіду, обумовлених цими розбіжностями. Структура жіночої ідентичності втрачала свою однорідність, набуваючи гетерогенних ознак.

Друга хвиля фемінізму розпочинається в руслі протестних подій 60-х — 70-х років, зокрема студентської революції у Франції 1968 року та в контексті постання нових соціальних теорій. Ці події сприяли становленню фемінізму як соціальної теорії, що позбувається форми політичних інвектив, набуваючи форми наукового дискурсу. Великою

мірою саме «постмодерні» зсуви в гуманітаристиці, які спричинили реабілітацію «маргінального» та «повсякденного» в гуманітарній науці зумовили наукову об'єктивацію питань, що формувалися навколо периферійного для наукового дискурсу предмета — місця і ролі жінки в суспільно-політичних процесах та сфері повсякденності.

Отже, якщо за часів першої хвилі ідеологічні розбіжності всередині феміністичних рухів стосувалися здебільшого відмінностей у виборі методів досягнення мети, проте були солідарні у визначенні самої мети як сукупності конкретних соціально-правових вимог універсального змісту (скерованих на здобуття однакових свобод не залежно від особливих практик жінок різних класів, різних рас чи інших чинників специфічного досвіду окремих груп жінок), то на другому етапі — етапі формування фемінізму як теорії рівності статей, фемінізм все більше розшаровувався і, навіть, сам термін почав вживатися у множині — «фемінізми».

У 80-ті 90-ті роки XX століття кількість феміністичних течій поповнилася ще декількома відгалуженнями постмодерного спрямування, а розбіг ідей сягав від традиційних ліберальних покладань на раціонально-правову систему до радикальних лесбійських версій побудови сестринських спільнот. Таке розростання напрямків і підходів у тлумаченні змісту та форм «жіночого питання» зумовило потребу систематизації фемінізму/фемінізмів як теоретичного, а не лише політико-історичного феномену.

Сучасна російська дослідниця Н. Пушкарьова подає класифікацію фемінізмів у відповідності до різних критеріїв. Зокрема вона виокремлює такі види феміністичних течій (фемінізмів): за географічним критерієм — американський, європейський, третього світу, пострадянський і постсоціалістичний; за етнічним — фемінізм «білих», «чорних» і «кольорових»; за конфесійним — християнський та ісламський, що знаходиться на стадії формування; за методами та направленістю дій — екофемінізм, пацифістський, сепаратистський; за ідеологічним — ліберальний, соціалістичний і марксистський, радикальний; за належністю до напрямків у філософії та психології — модерністський, ґрунтований на концепції соціального конструювання, постмодерністський і постструктуралістський, психоаналітичний; за сексуальною орієнтацією та ідентичністю прихильників — лесбійський, садомазохістський, а також об'єднуючий усіх невизнаних суспільством індивідів нетрадиційної сексуальної орієнтації — квір-фемінізм.

Теорія фемінізму, як зазначалось вище, набула протягом декількох десятиліть формування багатьох вимірів та виявилась структурованою великою кількістю ідеологічних течій, в яких по-різному висвітлюються позиції дослідниць і дослідників щодо тлумачення становища жінок у суспільстві. Осягнути весь спектр думок феміністичної теорії й уникнути пастки хаотичного нагромадження певних ідей та концепцій допоможе нам розгляд їх у вигляді певної схеми, запропонованої Джорджем Рітцером, професором Мерілендського університету (США). Ця класифікація, на відміну від полікритеріальної (поданої вище) вибудовується навколо моделей відповіді на головне феміністичне питання — «щодо становища жінок» (яке охоплює собою пошук відповідей на сукупність інших взаємопов'язаних питань: Яке місце займають жінки за тієї чи іншої ситуації? Чим пояснюється відсутність жінок у певних соціальних практиках і що покладається за завдання жінкам у тих видах соціальних практик, де вони присутні? Яке ставлення самих жінок до їхньої ролі тощо). Отже, типові відповіді на ці питання різних феміністичних ідеологій дають підстави поділити їх на чотири категоріальних типи: 1) гендерних відмінностей; 2) гендерної нерівності; 3) гендерного пригнічення; 4) структурного пригноблення/пригнічення.

Окресливши структурно взаємозв'язок між різними ідеологічними напрямками фемінізму зупинимось більш розлого на аналізі їхніх фундаментальних положень.

Представники тих течій феміністичної думки, що подані в межах типу гендерних відмінностей, виходять у своїх міркуваннях з важливості наголошення на «нездоланних» природніх відмінностях чоловіків і жінок. Цей аргумент, як слушно зауважує Джордж Рітцер, традиційно використовувався саме в рамках чоловічого патріархатного дискурсу для демонстрації «природності» підпорядкованого місця жінки в суспільстві. Феміністичні ж дослідниці та дослідники не заперечуючи положення про природну відмінність статей, піддають тотальній критиці зведені на цьому твердженні висновки про неминучість гендерної ієрархії та субординації, обумовлені особливостями відмінностей статей. Головні критичні зауваження стосувалися нехтування того, що місце чоловіків та жінок в різноманітних соціальних практиках традиційно визначалося не якимись біологічними здібностями чи відсутністю таких у жінок, а стереотипним приписуванням жінкам цієї нездатності та упередженого ставлення до властиво жіночих якостей і характеристик як суспільно-політично не релевантних. Тобто звертається увага на те, що

це не жіночі якості є соціально і політично «неповноцінними», а саме суспільно-політична сфера історично формувалася як царина домінування чоловіків та їхніх цінностей. А отже сучасний їхній формат є наслідком свідомих дій чоловіків по закріпленню свого превалюючого статусу протягом всієї історії людства. З іншого боку, культурний фемінізм наголошує ще на одному важливому моменті — потребі переоцінки вартості фемінних якостей та їхньої ролі у суспільно-політичних процесах. Зокрема йдеться про необхідність орієнтування сучасної політики у бік власне жіночих чеснот, таких як — неприйняття насильства як методу розв'язання конфліктів, налаштованість на співпрацю і порозуміння, турботливість тощо.

В межах теорій пояснення (що розроблялися в соціальній психології та соціології) вівся пошук причин гендерних відмінностей і в результаті було визначено чотири основні царини, що обумовлюють характерні особливості гендерної (здебільшого йшлося про фемінну та маскулінну) ідентичності. Це — біологія статі, інституціональні ролі, соціалізація та соціальна взаємодія. Пояснення розгорталися в площині окреслення важливості соціально-ролевої взаємодії індивідів у формуванні гендерної ідентичності. Відмінності ж між чоловічими та жіночими ролевими моделями у суспільстві й обумовлюють відмінності між фемінними і маскулініними моделями ідентичності. По-суті, йдеться про засвоєння цих особливостей у відповідності до гендерного сценарію функціонуючого в суспільстві. Гендерний сценарій, у свою чергу, відбиває розподіл праці за статевою ознакою, закріплюючи за жінками репродуктивні ролі, а за чоловіками — продуктивні. Так, Т. Парсонс, зокрема, пояснював функціональну значимість маскулінності та фемінності для розвитку інститутів суспільства. Він виокремлював інструментальні та експресивні ролі, яких потребує будь-яке суспільство для успішного функціонування, та зазначав, що вони вимагають різних здібностей: раціональних — з одного боку та ірраціональних (ніжних та турботливих) — з другого. Врешті, чоловіки та жінки й соціалізуються у відповідності до двох типів ролей, яких потребує відтворення та розвиток суспільства. У даному контексті обговорюється також питання особливої «емоційної природи» жінки, яка пояснюється здебільшого не стільки чинниками відмінної біології жіночої статі, скільки наслідком традиційної реалізації у родинній сфері, що й ґрунтувалася на емоційній підтримці, турботливості та ніжності. Та як би не витлумачували представники даного підходу гендерні відмінності, чи з огляду на детер-

мінованість біології специфікою гендерної соціалізації, чи, навпаки, формування статевих моделей соціалізації з огляду на диференційні особливості статі «від природи», залишається непіддаваним принцип розгляду гендерних відносин як системи взаємодоповнюючих ролей, які є відмінними, але не ієрархічними.

Засадничі положення екзистенційного та феноменологічного фемінізму були сформульовані Симоною де Бовуар у книзі «Друга стать». Її міркування щодо позиціонування жінки в суспільстві обумовлюються світоглядними переконаннями, що ґрунтувалися на екзистенційній філософії. Звідси ідея відповідальності індивіда за формування власної суб'єктності, шляхом створення власного життєвого проекту. Людина тим самим обирає свою долю конструюючи своє існування. Проте, на думку Симони де Бовуар, такий екзистенційний вибір по-різному здійснюється у чоловіків і жінок, оскільки жінки знаходяться в особливих умовах подвійного тиску — природи і суспільства (чоловіка). Тобто жінка, з одного боку, є «заручницею» своєї репродуктивної біології, яка покладає на неї природні функції — обов'язок служіння родові, що значно ускладнює можливість здійснення індивідуального життєвого вибору. До того ж, з другого боку, жінки живуть в суспільстві «створеному чоловіками», де всі культурні здобутки і соціальні стандарти є результатом чоловічих зусиль і переконань. А отже жіночий досвід та способи його осмислення витісняються з пануючої системи суспільних (читай чоловічих) смислів. Звідси жінка постає як Інша стосовно чоловіка-Суб'єкта, а її властивості визначаються не з сутнісних ознак жіночої статі, а з невластивих чоловікові рис та ознак, фактично — з протилежних, відмінних — Інших. Статус жіночого Іншого зазвичай тлумачиться як нижчий за нормативний суспільний стандарт чоловічого, проте жінки самі приймають даний статус, тим самим посилюючи свою «вторинність». Подолання своєї другосортності можливе лише за умов вибору на користь життя для себе, а не для роду.

Ліберальний фемінізм — течія, ґрунтовні положення якої сформувалися в рамках ліберального політичного дискурсу XVIII–XIX століття. Проте ідейні передумови цих постулатів визрівали ще раніше, оскільки перші писемні свідчення критичного осмислення (з протоліберальних позицій) відведеного патріархальною традицією місця жінки в суспільстві належать до XVII століття. Одним з перших авторів, який виступив з критикою усталених поглядів на природну детермінованість нерівності між чоловіками та жінками був французький філософ Франсуа Пулен де

ла Бар (1647–1723). У 1673 році вийшла з друку його праця «Про рівність статей», де він доводить моральну неприйнятність нерівності статей, виходячи з аргументів про єдність мисленевої субстанції жінок і чоловіків й, відповідно, тотожності моральної конституції представників обох статей. Усталену ж практику сприйняття вищості чоловіків Пулен де ла Бар пояснює пануючими у суспільстві передсудами, які будучи засвоєні з дитинства постають не як судження зумовлені інтересом чи звичаєм, а як свої природні переконання або ж як «природні» опінії.

Афра Бен (Benn, 1640–1689) та Мері Естел (Astell, 1666–1731) в памфлетах і книжках відстоювали право жінок на освіту та на власну гідність, заперечуючи претензії чоловіків на зверхність (оскільки обов'язок жінки підкорюватися чоловікові як «по життєвому монархові» не означає визнання його вищості). Так для М. Естел очевидною і неспіважуваною видавалася теза про раціональну здібність жінок, хоча ще протягом двох століть знаходилися науковці, що ставили під сумнів або і цілковито заперечували таку здатність. Ідею раціонального індивідуалізму як такої, що притаманна не тільки чоловікам, а й жінкам розвиває в своїй праці «Захист прав жінки» Мері Волстоункрафт (1759–1797). На її думку, переконання в однаковій «душевній організації» жінки і чоловіка, неминуче повинні приводити до визнання права жінки на свободу дій, керуючись власним вибором, а не чужим розумом. Якщо у Мері Естел віра в жіночий розум ще сполучалася з політичним консерватизмом, на що звертає увагу відома дослідниця політичної теорії фемінізму Валері Брайсон, то після М. Волстоункрафт, вона розглядалася вже в руслі ідей політичного лібералізму. Розгортання ж ідеї рівноцінності жіночої та чоловічої природи з необхідністю призводить до визнання рівних прав. Теоретичним обґрунтуванням цього «повороту» займалися, зокрема, і відомі «соціалісти – утопісти» Сен-Сімон, Фур'є, Роберт Оуен. Їхньою заслугою можна вважати внесення нового погляду на розв'язання проблеми жіночого безправ'я та пригніченого становища, який демонстрував наявність зв'язку між існуючим станом речей і тогочасною суспільною системою. Тобто вони цілком слушно вказали на потребу проведення комплексних системних змін — змін суспільного устрою, а не локальних правових поступок.

У 1848 році відбувається подія, яка стала знаковою, засвідчуючи перехід від розрізнених думок і закликів до теорії та практики виборювання жіночих прав. У місті Сенека Фолз (США) Елізабет Стентон (1815–1902) організовує конференцію, учасниками якої було прийнято

«Декларацію почуттів» («TheDeclarationofSentimentsandtheResolution») яка фактично являла собою парафраз на «Декларацію незалежності» 1776 р. В цій резолюції зокрема наголошувалося на неприродності відмови жінкам в правах, наданих чоловікові, оскільки природна рівність обох статей сприймалась вже як даність, правового закріплення якої і вимагали Е. Стентон та інші підписанти «Декларації почуттів». Також були підняті питання забезпечення жінок правом на успадкування власності, опікування дітьми у випадку розлучення (або ж смерті чоловіка), на освіту та оплачувану працю, на участь в суспільно-політичному та релігійному житті. Більшість із перерахованих вимог на кінець XIX століття у США були хоча би частково задоволені й навіть в окремих Штатах надано жінкам право голосу, виборювання чого становило основний зміст руху за правову повноправність жінок, знаний як суфражизм.

Найвідомішими постатями, які репрезентували ліберальний фемінізм Великобританії, були Гарієт Тейлор та її чоловік Джон Стюарт Мілл, які виклали свої погляди на захист інтересів жінок у працях: «Виборчі права для жінок» (1851) й «Поневолення жінок» (1861). У 1865 році Мілл виголосив у англійському парламенті петицією, що містила вимогу забезпечення жінкам права голосу. Мілл і Тейлор, що не менш важливо, з особливою ретельністю досліджували становище жінки не лише в суспільстві, але й в родині. Ба більше, саме в такій традиційно усталеній формі сімейно-родинних взаємин, вони вбачали коріння і причину поневолення жінки, «оскільки заміжжя це та доля, що її суспільство признає жінкам», а доля ця з правової точки зору була мало привабливою, бо «жоден раб не несе своє рабство так безперервно і в такому повному розумінні слова, як дружина». Із тим, що становище жінки в сім'ї, враховуючи моральний та почуттєво-емоційний бік родинних взаємин, могло й часто не відповідати такій критичній оцінці, Дж. -С. Мілл цілковито був згоден. Проте якщо «чоловіки, як правило, не завдають, а жінки не зазнають усіх тих страждань від тиранії, на яку чоловіків уповноважує закон», то це не дає підстав вважати вимоги правового захисту жінок від «абсолютизму голови сім'ї» надмірними. Вони є необхідним механізмом ліквідації безправності жінок у різних сферах приватного і суспільного життя жінки.

Отже, основні ідеї ліберального фемінізму можуть бути акумульовано в наступних тезах: жінки і чоловіки від природи мають властивості та потреби розумової та духової самореалізації; їхня реалізація повинна

бути підкріплена законодавчим визнанням рівності прав. На сучасному етапі евристичний потенціал даних тез підсилюється введенням категорії «гендеру» в аналіз процесів статево-ролевої нерівності. Пояснюючи гендерну нерівність, прихильники ліберального фемінізму зупиняються на проблемах соціального конструювання гендеру, гендерному розподілі праці та обумовленому ним поділу суспільного світу на публічну та приватну сфери. І хоча доступ до публічної сфери є одним із завойовань ліберального фемінізму, проте на сьогодні залишається актуальним питання доступу до верхніх прошарків даної сфери. Якщо той таки Дж. -С. Мілл пояснював вимогу надання жінкам права голосу тим, що з давніх давен запорукою від «замкнутої олігархії» було надання права обирати тим, хто сам не може позмагатися за довір'я, незалежно від індивідуальних здібностей цих виборців. То особливість сучасного стану нерівності в суспільній сфері пояснюється розширенням претензій жінок не лише на задоволення своїх прав на «самозахист» перед цією «олігархією», але й на «надлишкові» дивіденди у вигляді «грошей», «влади», «престижного статусу» і «свободи» які є незмінними супутниками суспільних ролей вищого рангу, носіями яких і досі залишаються переважно чоловіки.

Наприкінці XIX — початку XX століття оформлюється новий погляд на проблему жіночої дискримінації, який вводив інакше трактування даного феномену й називав нові форми боротьби із цією несправедливістю. Пригнічення жінок є історично обумовленим, а ліквідація такого стану речей напряму залежна від скасування приватної власності та класового суспільства — ось засади цієї політичної платформи з якою і виступив марксизм. Ф. Енгельс в роботі «Походження сім'ї, приватної власності й держави» (1884), яка вважається базовим текстом, що формує фундаментальні положення ідеології марксистського фемінізму, зокрема вказував на необхідність залучення жінки у виробничий процес, оскільки саме це дасть їй можливість позбутися економічної залежності від чоловіка, бо в сім'ї він — буржуа, дружина ж являє собою пролетаріат. На зламі століть марксистські ідеї набувають все більшої популярності в різних країнах світу, породжуючи активність соціалістичних рухів. Феміністичні течії виникають як в межах існуючих соціалістичних рухів та партій так і поза їхніми межами, діючи як самостійні ліво-орієнтовані політичні об'єднання. Особливо потужно марксистський фемінізм розвивався в Німеччині, спираючись на такі непересічні постаті як Август Бебель, Клара Цеткін, Лілі Браун; в Росії його ідеї

репрезентувала Олександра Колонтай; в США та Великобританії — ШарлотаПеркінсГілман (CharlottePerkinsGilman, 1860–1935), Мері Імен (MariInhman), ХаннаМітчел (HannahMitchell) та ін.

«Жіноче питання» на початку XX століття посідало окреме місце в програмах всіх партій соціалістичного спрямування. Август Бебель сформулював основні принципи у ставленні соціалістів до даного питання в книжці «Жінка і соціалізм» (опублікована у 1878 р.). Ця книжка мала величезний попит і за своєю популярністю випередила працю Енгельса. А. Бебель висловив в ній думки, революційний зміст яких перевершив навіть енгельсові тези. Так, зокрема, він стверджував, що «звільнення людства неможливо без соціальної незалежності й рівноправного становища статей». Поділяючи ж погляди Ф. Енгельса стосовно необхідності залучення жінки до ринку оплачуваної праці, він, водночас, висловлював цілком слушні застереження з приводу виникнення подвійної експлуатації жінки як дружини і як найманої працівниці. Ці позаекономічні чинники впливу на пригнічене становище жінки не аналізуються ним широко, проте, саме врахування їх дає підстави А. Бебелю застосувати «жіноче питання» щодо всіх жінок, не зважаючи на їхнє класове походження. Дане положення було першим містком між «білими жінками середнього класу», які репрезентували ліберальний фемінізм та жінками-пролетарками від імені кого і говорив марксизм. А в подальшому ця теза ляже у фундамент теорії патріархату, розроблюваної в руслі радикального та сучасного соціалістичного фемінізму.

Ще однією тезою, що довго залишатиметься актуальною, виступить вимога«перевихованняпсихікижінки»,висунутаОлександроюКолонтай. Вона наголошувала, що фактичної рівності жінок і чоловіків можна досягти лише комплексно, створюючи не лише «нові форми виробництва», але й перебудовуючи «свої поняття, свої правила життя [мораль]». Цьому сприятимуть революційні перетворення в соціально-економічній сфері, де будуть створені умови для поєднання професійної праці жінок та материнства. Найважливішою серед них О. Колонтай вважала формування закладів для колективної опіки над дітьми. Ці ж соціальні установи, водночас, виконували б й іншу не менш важливу функцію: виховання дітей в дусі комуністичних цінностей. Звідси розв'язання жіночого питання розцінювалося нею як засаднича складова побудови комуністичного суспільства.

Однією з центральних дискусійних тем на сучасному етапі розвитку марксистського фемінізму стало питання про хатню працю чи «про

зарплату домогосподинь». Використовуючи марксистську методологію при аналізі структури ринку праці М. Дала Коста (DallaCosta), Моліньо (Molynеux), Джеймс (James) приходять до спільного висновку, що хатня праця жінок повинна розглядатися як внесок в капіталістичну економіку «відтворюючи та зберігаючи робочу силу найбільш дешевим та ефективним способом». Неоплачуваність хатньої роботи дає підстави розглядати жінок як експлуатований клас, що виробляє додану вартість, під час своєї «другої зміни» вдома, а сама хатня праця маргіналізується та породжує маргінальність жінки у суспільстві. Щоб хоч якось розв'язати цю проблему авторки пропонують державі взяти на себе виплату заробітної плати домогосподиням. І хоча реалізація таких намірів була і є фактично недосяжна, все ж певну кількість фінансових витрат у вигляді різних соціальних виплат сучасні держави на себе покладають.

Психоаналітичний фемінізм зосереджується на аналізі ролі родини в конкретному внеску кожного з батьків у формування особливостей гендерної ідентичності чоловіків та жінок. Зважаючи на те, що становлення особистості відбувається на ранніх стадіях дитячого розвитку, наголошується на ролі материнського впливу, якому на даному етапі найбільше піддана дитина та на значенні відсутності (або мінімальної присутності) чоловічого впливу. Отже сама суспільна організація батьківства, виявлена у диспропорційній «присутності» та впливові на виховання дітей, сприяє гендерній диференціації та закріпленню різних статусно-ролевих характеристик кожної зі статей. А на думку однієї з найвидатніших дослідниць у царині психоаналітичного фемінізму — Ненсі Чодоров (Nancy Chodorow) — ці статусно-ролеві позиції є не просто відмінними, а й — асиметричними. На її переконання, те, «що жінка здійснює материнське піклування, є фундаментальною рисою організації статево-гендерної системи. Жіноча материнська турбота слугує основою розподілу праці за ознакою статі та породжує психологію та ідеологію чоловічого панування, а також ідеологічні уявлення про властивості та природу жінок» [15, с. 62]. Тобто жіноче виховання породжує в чоловіках «конфлікти чоловічості», а в жінках — відчуття потреби та здатності до здійснення материнського піклування. Психологічний конфлікт чоловічості виявляє себе у прагненні хлопчаків дистанціюватися від жінки-матері на етапі усвідомлення ними належності до чоловічого гендеру та вищого статусного положення чоловіків у суспільстві (порівняно з жінками). Проте, таке відчуження, ініційоване культурою — як зазначає Джордж Рітцер — деструктивне

за своїми наслідками, оскільки сприяє формуванню такого чоловіка, який сприймає жінку як залежну від нього та контрольовану ним і яка мусить задовольняти всі його емоційні запити. З другого боку — жінки, зростаючи в цих усталених культурою умовах, знаходяться під впливом амбівалентних почуттів, пов'язаних із усвідомленням своєї належності до статі з різноякісними суспільним та приватним ролевими статусами. Однак, її ідентифікація не зазнає травматичних відмов від наслідування образу «жінки-матері», оскільки у неї формується психологічне самовизначення через родинні відносини, які й спонукають її у подальшому до здійснення материнського піклування.

Радикальний фемінізм як і соціалістичний наполягав на важливості аналізу патріархату в структурі гендерного придушення. Але на відміну від останніх, які вважали його рівноцінним іншим складовим гендерного придушення — капіталізму та расизму — патріархат радикальними феміністками розглядався як базовий принцип/модель суспільного домінування і найфундаментальніша структура придушення. Сам термін патріархат в політичну теорію фемінізму вводиться Кейт Мілет, яка у своїй роботі «Сексуальна політика» визначає патріархальний устрій як таку інституцію завдяки якій одна половина населення — жінки — перебуває під контролем другої половини — чоловіків. А оскільки сама політика розуміється К. Мілет як структурно-владні взаємини, такий устрій, «коли одна група людей перебуває під контролем іншої» [7, с. 49], то і відношення між статями є глибоко політичними, оскільки вони є відносинами влади, що набувають форми чоловічого домінування. Зіла Ейзенштайн визначає патріархат як систему влади, за якої саме чоловікові належить верховна влада та економічні привілеї.

Патріархатна влада чоловіків над жінками не курирується лише формальними інститутами влади, вона є феноменом значно ширшого порядку. Патріархатна система влади має внутрішні механізми відтворення, до яких належать процеси соціалізації, відповідальні за формування людської особистості у відповідності до гендерної схеми, що передбачає засвоєння представниками обох статей належних їм типів поведінки та гендерно маркованих норм. Патріархатний порядок підтримується також, і на цьому особливо гостро акцентують увагу радикальні феміністки, за рахунок складних виявів контролю в економічній, ідеологічній, законодавчій та емоційній сферах (стандарти моди і краси, ідеали доброчесності і материнства, безоплатна хатня праця та низькооплачувана робота й навіть, кохання з його «подвійними стандартами»

для чоловіків та жінок). До низки вказаних засобів СуламіфФаерстоун, додає ще контроль жіночої сексуальності (сексуальні домагання, порнографія, аборти, закони щодо використання контрацептивів тощо). Проте основним ресурсом влади патріархату була і залишається сила, фізичне насильство, що може виявлятися в найрізноманітніших формах: гвалтування, образа жінок, побиття жінок за подружню зраду камінням до смерті, вимушена проституція, традиція «бинтування ніг» (у Китаї), клітородектомія тощо.

Зважаючи на складне переплетення чинників, що обумовлюють патріархатний характер відносин між статями, для радикального напрямку в політичній теорії фемінізму є очевидним недостатність потенціалу ліберальних реформ для змінення ситуації. Правові та економічні реформи можуть лише згладити зовнішні прояви нерівності, задіюючи перерозподільчі механізми вирівнювання результату. Проте, як зазначає Джуліан Мітчел, патріархат і капіталізм дві автономні системи і знищуючи чи реформуючи капіталізм ми не отримуємо прямим наслідком руйнацію патріархату. Він закорінений у психологічну сферу, а отже трансформація не класової структури, а «революція підсвідомого» — направлена проти нього зброя. Тому в об'єктиві критики у радикальних феміністок знаходиться не держава, а чоловіча влада, яка виявляючи себе на різних рівнях взаємовідносин між статями в приватних та цивільних сферах є справжньою причиною жіночої субординації. Відсутність же жінок в державних інституціях влади є швидше симптомом аніж причиною гендерної дискримінації. Держава ж розглядається як інститут легітимації гендерної нерівності, що виявляє себе через сприйняття та підтримку практик чоловічого панування в приватно-емоційній сфері, закріплюючи за чоловіками роль продуцента всіх матеріальних і моральних цінностей. За жінкою закріплюється сфера, пов'язана із виконанням своїх репродуктивних функцій. Це сфера дому і сім'ї.

Ліберальний підхід передбачав необхідність розширення каналів виходу жінки із родинного світу у публічний світ. І цей вихід було забезпечено лібералізацією законодавств більшості країн світу, що урівняла в правах жінок і чоловіків. Проте ці формальні завоювання не забезпечили фактичної рівності, оскільки на політичне поле було допущено не конкурентноздатних гравців, обтяжених природними та моральними родинними зобов'язаннями. Усунути ці неформальні перешкоди, на думку радикальних феміністок, можна було б повертаючи політику обличчям до жінки і родини. Тепер прийшов час реорганізації не права і

політики, а сім'ї. Перефразовуючи марксистське гасло «економічне — це політичне», представниці радикального напрямку пропонують нове його прочитання: «особисте — є політичним». Тим самим стверджуючи, що політична влада не локалізується сферою прийняття політичних рішень, а виявляє себе в повсякденній взаємодії, де відбуваються дії направлені на «трансформацію традиційного суспільства». Ціла низка тем, що не маркувалася раніше як політичні, постали в епіцентрі сучасних демократичних дискусій як актуальні політичні проблеми: репродуктивні права та проблеми абортів, домашня робота та піклування про дітей, насилля в родині тощо. Фемінізм, отже, говорить про «політику повсякденності», яка за визначенням американського політолога Ендрю Гейвуда (Andrew Heywood) ґрунтується на тезі про політичність стосунків у сім'ї між чоловіками і дружинами, батьками і дітьми таким же чином як політичними є і стосунки між працедавцями та робітниками чи між правителями й громадянами.

Таке прочитання політичного є викликом класичній політичній теорії, яка ґрунтувалася на розведенні «приватного» та «публічного». Дихотомія «приватного» та «публічного» слугувала необхідним епістемологічним матеріалом для конструювання політичної сфери як світу властивостей та цінностей протилежних особистісним. А оскільки особистісна сфера чітко маркувалася як світ жінки, то світ політики характеризувався як принципово маскулінний, позбавлений не тільки буквальної жіночої присутності, але й фігуральної — прикметно жіночих рис та «жіночих» тем. Саме тому на сьогоднішній день очевидною є необхідність включення до традиційної політичної теорії аналізу сім'ї, відтворення та сексуальності.

Аналіз співвідношення особистого і політичного було продовжено в інших концепціях політичної теорії фемінізму: «концепції інтеграції» та «концепції маргінальності». Вірджинія Сапіро (Virginia Sapiro) у своїй книзі «Політична інтеграція жінок» (1984) вказувала на те, що інтеграція жінок в політику, не дивлячись на правовий поступ, є достатньо слабкою, оскільки жінки так і не посіли рівноцінного із чоловіками місця в структурах політичної влади й мають обмежені можливості впливу на прийняття суспільно важливих рішень. Ба більше, вони не мають контролю над питаннями власне жіночої компетентності й доти, доки жінки не матимуть влади в політичному світі, вони не зможуть вповні володіти владою і у власному приватному житті. А питання жіночої (приватної) і чоловічої (суспільної) компетенції залишатимуться авто-

номізованими допоки жінки і чоловіки рівною мірою не поділятимуть сімейні та суспільні турботи: «Якби світи фемінності й політики були інтегровані, не було би нічого особливого в участі жінок в політиці чи в політичному зануренні в те, що зараз отримало ярлик «жіночі питання» [див. 16].

У межах парадигми структурного пригнічення об'єднуються соціалістичний фемінізм і теорії перетинів, що спільно наголошують на фундаментальному для них постулаті: індивідуальні позиції домінування/підпорядкування залежать від системної взаємодії різних соціальних структур, таких як патріархат, капіталізм, расизм та гетеросексуальність. Так, ЕнФергусон (соціалістична феміністка) запропонувала у своїй теорії для поглибленого аналізу феномену пригнічення жінок брати до уваги роль одночасно трьох систем: класу, гендеру і раси. Вони, на її думку, є суспільним вираженням взаємодії трьох форм експлуатації з різними суспільними силами: 1) відносини між капіталом і працею; 2) відносини між чоловіками і жінками; 3) відносинами між расами. Кожен із цих видів відносин, будучи врахованим в аналізі, дасть можливість розгорнутого тлумачення причин та особливостей пригніченого положення жінок в умовах дії перетину різних чинників впливу. А, отже, конкретна ситуація пригнічення розумітиметься не як вислід впливу якогось із чинників, а детермінована самою моделлю перетину різних чинників. Такий підхід, на думку РобертаКоннела, уможливило створення перехресної класифікації за декількома змінними одразу. Як приклад він наводить тривимірну модель перехресної класифікації, що демонструє потрійне пригнічення неангломовних працюючих жінок.

До такої схеми можна додавати різні змінні величини й, тим самим, аналізувати відмінні системи пригнічення з урахуванням чинників статі, сексуальної орієнтації, віросповідання, віку, класу, етнічної приналежності тощо. Проте, найширше у феміністичній літературі досліджується все ж таки взаємозв'язок між расизмом, сексизмом та класовою експлуатацією. Особливо гостро ця проблема постає в працях чорних феміністок, які наголошують на потребі категорій расистського сексизму та сексистського расизму в аналізі особливостей форм утиску чорношкірих жінок.

Даний підхід підважує «білий соліпсизм» як універсалістське бачення проблем різних жінок (білих чи чорних, бідних чи багатих) з погляду білих жінок середнього класу. Оскільки цей «хибний універсалізм» (за визначенням Е. Айзенштайн (E. Eisenstein) не бере до уваги

того, що дискримінація чорних (або ж, і загалом, небілих) жінок повинна тлумачитися інакше ніж дискримінація білих жінок, з огляду на те, що останні у порівнянні з небілими жінками мають певні расові привілеї, а отже ситуація їхнього утискання не може слугувати за універсальний досвід. П. Колінззазначає, що кожна ситуація пригнічення доповнюється альтернативною їй ситуацією привілеїв. Тобто привілеї, якими користуються деякі чоловіки та жінки обертаються придушенням інших жінок чи чоловіків. Наприклад, білий чоловік у статусі підлеглого на робочому місці, вдома може займати домінуючі позиції, які надає йому чоловічий гендер; або ж біла жінка, що дискримінована за гендерною приналежністю може мати переваги перед чорною жінкою підданою подвійному а чи й потрійному пригніченню з боку як гендеру так і раси та класу.

Такий підхід, на думку відомої чорної феміністичної дослідниці-бел хукс (bellhooks) викликає потребу більш широкого переосмислення трактування фемінізму як боротьби за соціальну рівність з чоловіками. Адже чоловіки так само як і жінки не є монолітною категорією в патріархатній класовій структурі панування. Отже, необхідним насамперед є зосередження на особливостях соціально-політичної реальності жінок для враховування їх в поглибленому аналізі групових систем панування/пригнічення у їхньому взаємозв'язку із статевим, расовим та класовим пригніченням.

У 80–90-ті роки відбувається становлення й інших політичних концепцій фемінізму таких як демократична концепція громадянства (Джин Елштейн, Сара Радик, ШантальМуфф); концепція політики віднайдення/усвідомлення сили (politicsofempowerment), до розробки якої долучилися ДжудітБатлер, Джоан Скот, Іва Дойчман, К. Пейтман, Дженіфер Ринг та ін.; концепція представництва, ідеї якої розвивали С'юзанКерол, ДжилМ. Бистидзенська. На фемінізм кінця ХХ століття глибокий вплив справили постструктуралізм та постмодернізм, які сукупно із посиленням руху «кольорового фемінізму» (антирасистського фемінізму) обумовили визрівання нової його стадії — постфемінізму. В епіцентрі досліджень на цьому етапі стали проблеми переосмислення «ролі статевої/сексуальної відмінності, а також артикуляції інших типів розрізнення (класових, расових та національних) всередині структури жіночої суб'єктивності». Розширюючи палітру структури ідентичності кожного індивіда постфемінізм актуалізував питання гендеру як соціальної статі, що виходив за межі біологічної ідентичності та переосмислював стереотипи статево-ролевої ідентифікації. Критичний аналіз

гендерної ідентифікації призвів і до зміни уявлень про чоловічі ролі та «чоловічість». А від 80-х років почали вбиратися в силу чоловічі рухи та розвиватися чоловічі дослідження.

### Список використаних джерел:

1. Айвазова Светлана. К истории феминизма // Общественные науки и современность. — 1992 — № 6.
2. Бовуар Сімона де. Друга стаття: У 2 т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 72–143.
3. Брайсон Валери. Политическая теория феминизма. — М., 2001. — С. 17–42, 76–114, 240–268.
4. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженнями Л. Г. Моргана. — К., 1981. — 186 с.
5. Кесслер-Херрис Элис. Женский труд и социальный порядок // Антология гендерной теории. — М., 2000. — С. 171–189.
6. Коннел Р. Современные подходы // Хрестоматия феминистских текстов. Переводы. — СПб., 2000. — С. 251–279.
7. Міл Джон Стюарт. Підкорення жінки // Дж. Ст. Міл. Про свободу. — К., 2001.
8. Мілет Кейт. Сексуальна політика / Пер. з англ. — К.: Основи, 1998. — 619 с.
9. Окін Сьюзен Молер. Справедливість і рід // Сучасна політична філософія: Антологія. — К., 1998. — С. 448–485.
10. Рубин Гейл. Обмен женщинами: заметки по политической экономии пола // Антология гендерной теории. — М., 2000. — С. 99–113. — Ще: Рубин Г. Обмен женщинами: заметки о «политической экономии» пола // Хрестоматия феминистских текстов. Переводы. — СПб., 2000. — С. 89–139.
11. Слова чоловіків (1790–1793) / Кондорсе, Прюдом, Гійомар. — К.: Альтерпрес, 2006. — 400 с.
12. Уоллстонкрафт М. В защиту прав женщин // Феминизм: проза, мемуари, письма. — М., 1992.
13. Фрейджер Нэнси. От перераспределения к признанию? Дилеммы справедливости в «пост-социалистскую эпоху» // Введение

- в гендерные исследования. Ч. II: Хрестоматия. — Х., СПб., 2001. — С. 258–288.
14. Фриган Бетти. Загадка женственности. — М., 1994. — С. 49–69, 124–151.
  15. Ходоров Нэнси. Психодинамика семьи // Хрестоматия феминистских текстов. — Санкт-Петербург: Издательство «Дмитрий Буланин», 2000. — С. (140–165).
  16. Чикалова Ирина. Гендерная проблематика в политической теории // Введение в гендерные исследования. Ч. I: Учебное пособие / Под ред. И. А. Жеребкиной. — Харьков: ХЦГИ, 2001; СПб.: Алетейя, 2001. — С. 80–106.
  17. Эллиот Патриция, Менделл Нэнси. Теории феминизма // Введение в гендерные исследования. Ч. II: Хрестоматия. — Х. — СПб., 2001. — С. 93–126.

Матеріали лекції надійшли до редакції 14.08.2013 р.

*Тукаленко И. А.* Феминизм как политическое движение и идеология  
Рассматривается вопрос периодизации феминизма как политического движения с освещением характерных особенностей каждого из его этапов и анализируются основные идеологические течения феменистической теории.

Ключевые слова: *феминизм, идеологии феминизму, волны феминизма, либеральный феминизм, марксистский феминизм, экзистенциальный феминизм, радикальный феминизм, патриархат.*

*Tukalenko I. A.* Feminism as a political movement and ideology.

In the article the question of the periodization of feminism as a political movement is discussed through highlighting the key features at every stage of its development. Also mayor ideological schools of the feminist theory are analysed.

Key words: *feminism, feminist ideology, wave feminism, liberal feminism, Marxist feminism, existential feminism, radical feminism, patriarchy*

---

## ДО ВІДОМА АВТОРІВ!

Збірник наукових праць «Політологічний вісник» є фаховим виданням з політичних та філософських наук (Свідectво про державну реєстрацію KB № 4631 згідно з постановою президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. — № 1 — 01 / 10)

1. До друку приймаються наукові статті, які відповідають вимогам ВАК України (постанова Президії ВАК України № 7-05 / 1 від 15. 01. 2003). Наукова стаття має містити такі необхідні елементи:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок.
- Зазначені елементи можуть бути відокремлені рубриками (як підрозділи) або не виділятися в тексті.

2. Стаття подається в одному екземплярі українською мовою з підписом автора на останній сторінці. До рукопису статті додається електронний варіант на дискеті 3, 5 у форматі \*. doc або \*. rtf, набрана шрифтом Times New Roman (кегель 14) через 1,5 інтервала (29-30 рядків на сторінці).

3. Стаття оформляється за таким зразком:

- УДК;
- прізвище та ініціали автора;
- вчений ступінь, вчене звання, посада та місце роботи автора;
- назва статті;
- анотація до статті українською;
- перелік ключових слів;
- текст статті

- в кінці тексту статті, після фрази «Список використаних джерел» подається список літератури
- в кінці матеріалу в прізвище та ініціали, назва роботи, анотації та ключові слова російською і англійською мовами.

#### 4. Не потрібно самостійно оформляти текст!

Звертаємо Вашу увагу, що таблиці, графіки, схеми, діаграми є ілюстративними матеріалами, які мають відповідати формату нашого видання (148×210 мм), а не формату А4! Відповідно всі такого роду ілюстративні елементи мають бути подані окремо в додатках до статті в адаптованому до вказаного формату.

5. Література дається наприкінці статті з нумерацією у стовпчик з повними атрибутами (автор, назва праці, місце видання, назва видавництва, рік, загальна кількість сторінок).

Нумерація посилання на джерельну базу послідовна (наприклад, № 1, 2, 3 і т. д. ) або в алфавітному порядку. Якщо назва праці вже вживалась у тексті їй дається той же номер, що був даний перший раз.

Посилання робиться у квадратних дужках, наприклад [2, с. 17].

Обсяг статті не повинен перевищувати 0, 5 д. а. (12 сторінок або 20 тис. друкованих знаків).

5. Для здобувачів і аспірантів рекомендація наукового керівника та кафедри обов'язкова.

6. За достовірність даних відповідальність несуть автори.

7. При поданні статті обов'язково залишіть номер телефону, за яким можливо буде уточнити з Вами ті чи ті відомості.

Адреса редколегії: 03017 м. Київ, вул. Володимирська, 60;  
кімн. 308 а, тел 239-33-83



Наукове видання

## **ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК**

Збірник наукових праць

Випуск 71

Адреса редакції:

м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А

Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен та інших даних несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Підписано до друку 18. 09. 2013 р.

Формат 60х84 / 16. Ум. друк арк. 36. Тираж 300 прим. Зам. №

Видавництво і друк ТОВ «ВАДЕКС»

04074, м. Київ, вул. Бережанська 9

тел. 067 502-22-42, факс 067 231-13-87

сайт: [http:// vadex.com.ua /](http://vadex.com.ua/)

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України суб'єктів видавничої справи ДК № 4285 від 27.03.2012 р.